

Bevindelijk preken

De afbeelding op de voorzijde van het boek is een foto van een van de ramen in 'De Kandelaar', het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Nieuw-Beijerland. Het raam is gemaakt door Arie van der Spek. De ramen in 'De Kandelaar' zijn gebaseerd op Zacharia 4:1-6 en Openbaring 11:3-4. De brandende lampen die op de foto zijn te zien, symboliseren het doorgaan van de werking van het Woord. De auteur is Arie van der Spek erkentelijk voor zijn royale toestemming om de foto te mogen gebruiken.

Arie van der Knijff

Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten

© Labarum Academic, Apeldoorn 2019

Omslagontwerp en vormgeving: Albert Bloemert

ISBN 978 94 0290 7155

c-NUR 700-015

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bevindelijk preken

Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in
de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten

Experiential Preaching

An empirical-homiletical research of faith-experience ('bevinding')
in the preaching of the Netherlands Reformed Congregations
(‘Gereformeerde Gemeenten’)
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam – Groningen,

op gezag van de rector, prof. dr. M.M. Jansen,

ingevolge het besluit van het college voor promoties

in het openbaar te verdedigen te Groningen

op donderdag 23 mei 2019 om 14.30 uur

door

Arie van der Knijff
geboren op 14 november 1963 te Waddinxveen

Promotor: Prof. dr. F.G. Immink
Co-promotor: Dr. T.T.J. Pleizier

De uitgave van dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van:

Double Key Foundation

Kolonos B.V.

Diverse giften van welwillende personen en instellingen

In dankbare berinnering aan mijn ouders,
Cornelis van der Knijff (1928-2000)
en
Trijntje van der Knijff-Breedijk (1926-2010)

Woord vooraf

De eerste stem die ik bewust hoorde, was de zingende stem van mijn moeder; ‘en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren’ (Nijhoff). Van dat laatste had ik natuurlijk nog geen besef, maar het is wel kenmerkend voor de herinnering aan mijn eerste levensjaren. Een herinnering die herkenbaar zal zijn voor veel bevindelijk-gereformeerden, net zoals het van jongs af aan luisteren naar (lange) preken.

Nijhoff thematiseerde met zijn gedicht ‘De moeder de vrouw’ de verbinding tussen het hier en nu met de ‘overzijde’, het leven in het hiernamaals. Dat concretiseerde zich bij hem in het horen zingen van zijn moeder. ‘Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.’ Ze zou andere woorden hebben gezongen, maar gedurende mijn onderzoek ‘hoorde’ ik de zingende stem van mijn moeder en ‘zat’ ik weer naast mijn vader in de kerk. Dankbare herinneringen, die ik, nu het onderzoek afgerond is, op een nieuwe manier met me mee mag nemen.

Waarschijnlijk zijn er weinig mensen aan wie promotieonderzoek wordt aangeraden als onderdeel van een strijd met depressieve problemen. De begeleidster die me dit advies gaf, had er zelf ook geen ervaring mee. Ze hielp me om beter om te gaan met de beperkingen als gevolg van het syndroom van Asperger en de effecten van twee heftige burn-outs. In dat traject kwam ze met dit idee. In de praktijk bleek het niet in alle opzichten goed te werken (een promotietraject kent helaas veel momenten van onzekerheid en spanning), maar toch heeft het onderzoek de afgelopen jaren voor mij bijgedragen aan het vinden van zingeving en structuur.

Dit onderzoek is een empirisch onderzoek. Voor mij betekende dit dat ik me een methode moest eigen maken die min of meer haaks stond op de wijze waarop ik tot dan toe theologisch bezig was geweest. Dat ik daar toch voor koos, is in de eerste plaats het gevolg van de eis die mijn promotor stelde; het was voor hem voorwaarde voor zijn begeleiding. Het was in de tweede plaats vrucht van de enthousiaste overtuigingskracht van André Verweij. André was bezig met een onderzoek van preken aan de hand van de Grounded Theory Method. Hij heeft me laten zien hoe vruchtbaar die methode voor preekonderzoek kon worden ingezet.

Het feit dat ik dit onderzoek in betrekkelijk korte tijd kon verrichten is voor een belangrijk deel te danken aan de medewerkers van verschillende bibliotheken. Vaak komen dankwoorden voor hen pas aan het einde van een woord vooraf, maar dat doet hun inzet geen recht. Voor mij heeft het bibliotheekpersoneel van de Theologische School in Rotterdam, de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Bibliotheek De Groene Venen te Bodegraven een grote rol gespeeld in het mogelijk maken van dit onderzoek. Geen vraag was voor hen te vreemd en geen moeite te veel. Ik ben hun daar zeer erkentelijk voor.

Wanneer ik het bibliotheekpersoneel bedank, kan ik natuurlijk ook niet om een aantal bijzondere ‘tussenpersonen’ heen. Kees, Reint en Bernhard, ik heb het niet bijgehouden, maar door de jaren heen hebben jullie kilo’s boeken voor me heen en weer gesjouwd. Daarmee maakten jullie het niet alleen mogelijk om het tempo erin te houden, maar werd tegelijk ook de overprikkeling die het reizen met openbaar vervoer mij oplevert, enorm beperkt. Heel erg bedankt voor jullie bereidheid om dit steeds weer te doen.

Twee van de kinderen hebben aan het einde van het traject een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van het uiteindelijke manuscript. Marianne en Bernhard hebben de tekst verschillende malen doorgenomen en van (ongezouten) commentaar voorzien. De lezer zal het niet beseffen, maar hij of zij heeft veel aan jullie te danken. Bijzonder dat jullie dit wilden doen.

Ook de Engelse vertaling van de samenvatting is het werk van een van de kinderen. Henrieke, erg fijn dat je dit voor me wilde doen. Eventuele Engelstalige lezers zullen geen idee hebben waar jouw bijdrage hen voor heeft behoed. Je hebt ze mijn steenkolenengels bespaard.

Een bijzonder woord van dank geldt mijn promotor Gerrit Immink en mijn co-promotor Theo Pleizier. Het begeleiden van een promotietraject is voor alle deelnemers een bijzonder gebeuren. Momenten met een grote mate van gelijkwaardigheid wisselen daarin af met momenten waarop je als promovendus nadrukkelijk je eigen onervarenheid en afhankelijkheid ervaart. Ik ben me in het traject ook bewuster geworden van mijn eigen-zinnigheid, perfectionisme, werktempo en de kwetsbaarheid en gevolgen van mijn problematiek. Jullie hebben daarmee moeten dealen. Dat jullie dat wilden en deden, maakte het mogelijk om dit onderzoek ook tot een afronding te brengen. Ik ben jullie dankbaar voor de begeleiding, de gesprekken en voor wat ik van jullie heb geleerd.

Voor de omgeving van iemand die zo graag praat als ik en bij wie

gedachten en ideeën vorm krijgen door erover te praten, is het niet altijd even makkelijk om te ontkomen aan hele betogen over het onderzoek. Vooral voor Jannie en de kinderen betekende dit dat ze op allerlei momenten werden geconfronteerd met feiten, meningen, vragen, proefballonnetjes en gedachtecronkels. Ook al gaven jullie aan dat het wel even genoeg was, dat betekende vaak niet dat ik stopte. Ik heb veel aan jullie reacties gehad en erg van alle gesprekken genoten. Het hebben van een wijze vrouw en volwassen en verstandige kinderen is een rijke zegen. Jannie, bedankt voor wie je bent, voor wie je voor me wilt zijn en voor wat je ook met betrekking tot dit onderzoek voor me wilde doen. Dat jij in dit project geloofde, heeft heel veel voor me betekend. Marianne, Kees en Esther, Reint en Laura, Henrieke, Jorina, Bernhard en Ariëtte, jullie hebben geen idee hoe belangrijk jullie belangstelling, steun en stimulans voor mij zijn geweest. Hartelijk dank daarvoor.

Dit boek is opgedragen aan de herinnering aan mijn ouders en sluit in het curriculum vitae af met het noemen van onze kleinkinderen. Dat tekent mijn eigen staan in de lijn van de geslachten. Het markeert mijn plekje in de tijd. Van ontvanger werd ik een drager van Traditie. Ik wil dit 'Woord vooraf' daarom afsluiten met een bede in de lijn van Psalm 78: God van de eeuwen, geef dat ik U en Uw daden niet verberg, maar van Uw lof vertel (en zing!) op een wijze die de hoop op U zal voortplanten in het nageslacht.

Inhoud

1	Onderzoeken van bevinding in preken	19
1.1	Introductie	19
1.2	Doelstelling	22
1.3	Vraagstelling	23
1.4	De Gereformeerde Gemeenten	24
1.5	De keuze voor een empirische onderzoeksmethode	27
1.6	Het onderzoeksmateriaal	29
1.7	Persoonlijke betrokkenheid	31
1.8	Een theologisch uitgangspunt	33
1.9	Verkenning, <i>sensitizing concepts</i> en de eerste twee analyserondes	34
1.10	Toelichtingen op <i>De Christenreis</i> van John Bunyan (1628-1688)	38
1.11	Relevantie	40
1.11.1	Wetenschappelijke relevantie	40
1.11.2	Maatschappelijke relevantie	40
1.12	Overzicht van de inhoud	41
2	Over de geschiedenis van het kerkverband, de vorm van en de visie op de prediking	45
2.1	Introductie	45
2.2	Verleden: historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten	45
2.3	De vormgeving: de gangbare opbouw en kenmerken van de preken	53
2.3.1	Inleiding	53
2.3.2	Vorm, structuur en kenmerken van de preek	56
2.4	Visie op de prediking	68
2.4.1	De predikant	68
2.4.2	De prediking	72
2.4.3	De hoorders	76
2.5	De visie op de prediking in secundaire bronnen	77
2.5.1	De prediking moet trinitarisch zijn	80
2.5.2	De noodzaak van de wedergeboorte	81

2.5.3	Prediking van Wet en Evangelie	82
2.5.4	Het plaatsmakende werk van de Heilige Geest	83
2.5.5	Christusprediking	83
2.5.6	Welmenend aanbod van genade	84
2.5.7	Separerende prediking	85
2.5.8	De verantwoordelijkheid van de predikant	87
2.6	Afronding	88
Excurs 1	De toelichtingen bij <i>De Christenreis</i> over de prediking	92
	De ware prediker	92
	De prediking	95
3	Spiritualiteit, bevinding en voorbereiding	99
3.1	Introductie	99
3.2.	Spiritualiteit	100
3.3	Christelijke spiritualiteit	102
3.4	Gereformeerde spiritualiteit	106
3.5	Bevinding	109
3.5.1	Moerkerken	112
3.5.2	Harinck	113
3.5.3	Vreugdenhil	114
3.5.4	Afronding	115
3.6	Empirisch deel: analyse van voorbereidingspreken en van preken over HC vraag 81	116
3.6.1	Kenmerken	117
	In de voorbereidingspreken	117
	In de catechismuspreken	119
3.6.2	De noodzaak van het werk van de Geest	124
	In de voorbereidingspreken	124
	In de catechismuspreken	125
3.6.3	Oproepen tot zelfonderzoek	126
	In de voorbereidingspreken	126
	In de catechismuspreken	128
3.6.4	Wijzen op de plaatsvervangende verzoening	130
	In de voorbereidingspreken	130
	In de catechismuspreken	132
3.7	Afronding	132

4	Methodologische verantwoording, opzet en verloop van het onderzoek	134
4.1	Introductie	134
4.2	Grounded Theory Method (GTM)	135
4.2.1	Open coderen	140
4.2.2	Constant vergelijken	142
4.2.3	Een nieuwe analyseronde	144
4.3	Het schrijven van memo's en reflectie op eigen betrokkenheid	145
4.3.1	Het schrijven van memo's	145
4.3.2	Reflectie aan de hand van notities	149
4.4	Clusteren van codes en het ontstaan van categorieën	150
4.4.1	Nieuwe analyseronde: tien voorbereidingspreken	152
4.5	Herformuleren van de categorieën en het vinden van de kerncategorie	154
4.5.1	Drie tussenstappen	154
4.5.2	De kerncategorie	157
	1. Welke waarnemingen worden erdoor beschreven?	157
	2. Welke verbindingen legt de kerncategorie?	158
	3. Welk antwoord geeft deze kerncategorie op de onderzoeksvraag?	158
	4. Welke gerichte analyse vloeit uit de kerncategorie voort?	159
4.6	Vervolg van het onderzoek	160
4.6.1	De stap naar analyse van gewone tekstpreken	160
4.6.2	<i>De Christenreis</i> : exploreren van een belangrijke bron ter controle en aanvulling	161
4.6.3	Uitleiding	163
5	Het koppelteken als hermeneutische regel	164
5.1	Introductie	164
5.2	De lexicale benadering binnen de bevindelijke context	166
5.2.1	Bevindelijk definiëren van een begrip	167
5.2.2	Toevoegen van woorden met bevindelijk karakter aan de tekst	170
5.3	Het bevindelijk uitwerken van een beeld of metafoor	172
5.4	Het geven van een (uitgebreide) bevindelijke toelichting op de omgeving van de Bijbeltekst	180

5.5	De Bijbelse geschiedenis overdrachtelijk voorzien van een bevindelijke betekenis	187
5.6	Wat gebeurt er bij de verbinding van bevinding aan de Bijbeltekst?	191
5.6.1	Wat gebeurt er?	191
5.6.2	Wat zegt dat over hoe de predikanten de Schrift lezen?	194
5.6.3	Tot welke focus leidt het in de preek?	195
5.7	Afronding	196
6	Het beschrijven van een geloofsweg met kruispunten	199
6.1	Introductie	199
6.2	Het uitzetten van de lijnen	202
6.2.1	De lijn van de woestijnreis	202
6.2.2	De lijn van de pelgrimsreis	204
6.3	Wegwijzers op de geloofsweg	207
6.3.1	De heilsfeiten	208
6.3.2	De heilsorde	211
	De verkiezing	212
	De roeping (wedergeboorte)	213
	De rechtvaardiging	217
	De heiliging	219
	De verheerlijking	220
6.3.3	De drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid	221
6.4	Gaan op de weg van het geloof	223
6.4.1	De Gids op de geloofsweg	225
6.4.2	Het begin van de weg	225
6.4.3	Leren kennen wie we zijn tegenover de heilige en rechtvaardige God	226
6.4.4	Het toestemmen van de straf	228
6.4.5	De openbaring van Christus	230
6.4.6	De rechtvaardiging	232
6.4.7	Blijvende strijd	234
6.4.8	Bemoediging in de strijd en noodzaak van de strijd	235
6.4.9	Het einde van de geloofsweg	236
6.4.10	Terugblik op de geloofsweg	237
6.5	Afronding	238

Excurs 2	Invloed van Bunyan op de visie op de geloofsweg	242
	Plaatsmaken voor Christus	242
	Een verborgen Middelaar	244
	De openbaring van Christus aan de ziel	246
	De beleving van de rechtvaardiging	249
	Invloed door visualisering en identificatie	252
	<i>De Christenreis</i> als toegankelijke hermeneutiek	253
7	Het oproepen tot zelfonderzoek	254
7.1	Introductie	254
7.1.1	Definiëren van zelfonderzoek	255
7.1.2	Lange lijnen in de dialoog	256
7.1.3	Zelfonderzoek ontdekt aan schuld	258
7.1.4	Oproep tot zelfonderzoek laat geloofspraktijk zien	260
7.2	Waar bestaat de oproep tot zelfonderzoek uit?	260
7.2.1	Doel van de oproep tot zelfonderzoek	262
7.3	Hoe krijgt de oproep tot zelfonderzoek vorm?	264
7.3.1	Woordgebruik en zinsconstructies	264
7.3.2	Het noemen van kenmerken	268
7.3.3	Soorten geloof en separatie	270
7.3.4	Noodzakelijke kennis	275
	God kennen in Zijn deugden	277
	Zichzelf kennen in de vloekwaardigheid	278
	De Middelaar kennen in Zijn dierbaarheid	280
	Afronding	284
7.4	De praktijk van het zelfonderzoek	284
7.4.1	Uitgangspunten	284
7.4.2	Kenmerken van geloofspraktijken	286
7.4.3	Verscheidene handelingen en hun samenhang (richting, betrokkenheid, intenties en discipline)	292
	Verscheidene handelingen	292
	Samenhang (richting, betrokkenheid, intenties en discipline)	294
7.4.4	Participanten (met aandacht voor overtuigingen en locatie)	296
7.4.5	De bronnen	302
7.5	Conclusies	305

8 De eeuwigheid in het hart	307
8.1 Introductie	307
8.2 Waar eeuwigheid en tijd elkaar raken	310
8.3 Oriënteren op de eeuwige oorsprong	313
8.3.1 Persoonlijke strijd met de verkiezing	314
8.3.2 Verkoren <i>in Christus</i>	317
8.3.3 Particuliere verkiezing	318
8.3.4 Het gebruik van de middelen	319
8.3.5 Is er sprake van gemeentelijke dogmatiek of gemeentetheologie?	321
8.3.6 De verkiezing voorop?	324
8.4 'In het hart van de Eeuwige'	334
8.5 Voorlopige samenvatting	338
8.6 Voorstelbaar maken van Gods eeuwige liefde vanuit Gods Raad	339
8.6.1 Spreken over de Raad des Vredes	341
8.6.2 De Raad des Vredes als metafoor	347
8.6.3 De Raad des Vredes gespiegeld in de geloofs- beleving	349
8.6.4 Oriëntatie aan de Goddelijke besluiten in de Raad des Vredes	357
8.6.5 Trinitarische spiritualiteit	358
8.7 'Het <i>beden</i> van Gods eeuwigheid buigt zich in Christus over de mens'	361
8.7.1 Verzoening als scharnierpunt tussen eeuwige oorsprong en eeuwige toekomst	362
8.7.2 Verzoening door voldoening	364
8.7.3 Soteriologische duiding	371
8.7.4 Verzoeningsdoorleving	372
8.8 Oriëntatie op de eeuwige toekomst	372
8.8.1 'Eeuwig wel of eeuwig wee'	373
8.8.2 Uitzien naar de eeuwigheid	376
8.8.3 'Door het voorhangsel heen blikken'	380
8.9 Conclusies	382
8.9.1 De verkiezing	382
8.9.2 De Raad des Vredes	383
8.9.3 De verzoening	385
8.9.4 De eeuwige toekomst	386
8.9.5 Afronding	387

9 Schriftuurlijk-bevindelijke prediking: conclusies	388
9.1 Introductie	388
9.2 Het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst	388
9.3 Hoe beschrijven de predikanten de manieren waarop God leiding geeft in het geestelijk leven?	392
9.4 De oproep tot zelfonderzoek	394
9.5 Oriëntatie op de eeuwigheid	397
9.6 Doorleving van de verzoening	400
9.7 Afronding	401
Summary	403
Bibliografie	411
Primaire bronnen bij hoofdstuk 2	411
Primaire bronnen bij hoofdstuk 3	412
Vorbereidingspreken	412
Catechismuspreken over Zondag 30, vraag 81	412
Primaire bronnen gebruikt ná het vinden van de <i>sensitizing concepts</i> (hoofdstuk 3), maar vóór de analyse van het centrale onderzoekscorpus	413
Catechismuspreken over Zondag 1	413
Tien vorbereidingspreken	413
Primaire bronnen bij hoofdstuk 5-8	413
Primaire bronnen bij het onderzoek naar de toelichtingen op <i>De Christenreis</i>	416
Primaire bronnen gebruikt bij de afronding van het onderzoek	416
Preken van Prekenweb	416
Uit de bundel <i>Avondmaalspreken</i>	416
Secundaire bronnen	417
Overige bronnen	419
Namenregister	433
Curriculum vitae	439

HOOFDSTUK I

Onderzoeken van bevinding in preken

1.1 Introductie

Dit onderzoek gaat over de bevindelijke prediking in de Gereformeerde Gemeenten. Wat verstaat men in deze kringen onder ‘het bevindelijke’ in de prediking? Welke inhoud willen sprekers en schrijvers uit dit kerkverband aan de orde stellen met het begrip ‘bevinding’? Wat *doen* predikanten wanneer ze bevindelijk preken? Dat zijn de vragen waar dit onderzoek, op grond van een feitelijke (empirische) analyse van preken uit de Gereformeerde Gemeenten, antwoord op probeert te geven. Uit dit onderzoek komt naar voren dat het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’ de kerncategorie is van de bevindelijke prediking binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten. Daarnaast zijn drie subcategorieën aan te wijzen die een belangrijke rol spelen in de bevindelijke prediking: het onderzoeken van het geestelijk leven van de gemeenteleden, het belichten van dat geestelijk leven vanuit Gods (eeuwig) Wezen en het soteriologisch duiden van de Bijbeltekst. In het onderzoeken van het geestelijk leven staat het zelfonderzoek centraal. Bij het belichten vanuit Gods (eeuwig) Wezen is er sprake van een oriëntatie op zowel een eeuwige achtergrond als een eeuwige toekomst. En bij het soteriologisch duiden van de Bijbeltekst blijkt dat het *doorleven* van de verzoening alle aandacht krijgt.

De bespreking van de bevinding in het onderzoeksmateriaal vindt plaats binnen het ruimere kader van hedendaagse aandacht voor spiritualiteit. Een onderwerp dat in de huidige maatschappij veel omvat en op een brede belangstelling kan rekenen. Dat blijkt niet alleen uit het bestaan van een fenomeen als ‘de maand van de spiritualiteit’, maar ook uit de enorme hoeveelheid publicaties over dit onderwerp. De ervaring of beleving van zichzelf in verhouding tot de omringende wereld en tot het transcendente brengt veel tongen en pennen in beweging.

Tussen alle cursussen, (zelfhulp)boeken en dvd’s die elk jaar op dit

terrein verschijnen,¹ valt op dat er ook sprake is van een toename van wetenschappelijke aandacht en publicaties. Daarbij gaat het om nauwkeurige beschrijvingen van specifieke vormen van spiritualiteit,² om inleidingen in de grondslagen en methodologie van het spiritualiteitsonderzoek³ en om reflecties op spiritualiteit vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines.⁴ Dat ook in het wetenschappelijk onderzoek ten aanzien van spiritualiteit sprake is van een grote breedte, blijkt uit recent onderzoek naar de spiritualiteit in moderne kunst.⁵

Ook de gereformeerde spiritualiteit, waartoe wij ons in dit onderzoek beperken, mag zich in een toenemende wetenschappelijke belangstelling verheugen. Zo waren er de afgelopen jaren in Nederland twee hoogleraren die een aanstelling hadden waarin onderzoek van deze spiritualiteit centraal stond.⁶ Zij schreven, naast wetenschappelijke publicaties op dit terrein, ook voor breder publiek toegankelijke boeken over de gereformeerde spiritualiteit.⁷ Daarmee zorgden ze niet alleen voor toename van kennis over de gereformeerde spiritualiteit als fenomeen, maar ook voor bezinning op de betekenis en inhoud ervan binnen de kring waarin die spiritualiteit voornamelijk voorkomt.

Hoek schreef met *Gereformeerde spiritualiteit* een toegankelijke inleiding waarin hij een typering geeft van deze spiritualiteit. In de bundel *Tedere*

- 1 H. de Roest, *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten* (Zoetermeer 2010), 68 spreekt over ‘televisieprogramma’s met hoge kijkcijfers, films met enorme bezoekersaantallen, boeken in grote oplages’. Op pagina 77-78 noemt hij lezingen, rituelen, diëten, opvoedingsmethoden, tijdschriften, etc.
- 2 Zie bijvoorbeeld W.J. Hanegraaff, *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed* (Londen 2013).
- 3 K. Waaijman, *Spiritualiteit. Vormen, Grondslagen, Methoden* (Kampen 2000).
- 4 A. Roothaan en J. van Saane, *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007).
- 5 Zie bijvoorbeeld: M. Barnard en W. Stoker (red.), *God in hedendaagse kunst* (Soest 2018) en W. Stoker, *Kunst van hemel en aarde. Het spirituele bij Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer* (Zoetermeer 2012). Stoker ontwikkelt daarin een ‘kleine theologische kunstleer’ en een inzichtgevend heuristisch model voor het beschrijven van typen van transcendentie.
- 6 J. Hoek, bijzonder hoogleraar Gereformeerde Spiritualiteit aan de PThU te Groningen (inmiddels met emeritaat) en W. van Vlastuin, hoogleraar theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme aan de VU te Amsterdam.
- 7 J. Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning* (Heerenveen 2012); J. Hoek, *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit* (Zoetermeer 2015); W. van Vlastuin, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking* (Houten 2012).

Majesteit gaat hij over hetzelfde thema in gesprek met theologen uit de zestiende tot en met de twintigste eeuw.

Van Vlastuin stelt de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking aan de orde. Hij gaat daarbij in op wat hij noemt ‘de verlegenheid omtrent het geestelijk karakter van de prediking’.⁸ Hij wijst erop ‘dat de persoonlijke ervaring van Gods genade zich niet één op één doorvertaalt naar de prediking. Ook studenten en voorgangers die de verborgen omgang met God beoefenen, kunnen worstelen met de vraag hoe zij het geestelijk leven moeten duiden in de publieke verkondiging.’⁹ Omdat het voor Van Vlastuin bij dit ‘geestelijk karakter’ van de prediking niet gaat ‘om een identiteitskenmerk van de gereformeerde gezindte als zodanig, maar om een fundamentele dimensie van de prediking, het christen-zijn en het kerk-zijn’,¹⁰ benadrukt hij dat het ‘frisse en het levende water van sprankelende bevindelijkheid’ voor de hele kerk van levensbelang is.¹¹ Daarom moet, zo stelt hij in een wetenschappelijke toespitsing van het boek, de christelijke spiritualiteit in de wekelijkse verkondiging gevoed en versterkt worden.¹² Er is wat hem betreft dus sprake van een nadrukkelijke relatie tussen christelijke prediking en christelijke spiritualiteit. De prediking zoekt woorden om de spiritualiteit van de gemeenschap met Christus, van de persoonlijke ‘bevinding’ van de realiteit daarvan, te duiden. Het gaat in de verkondiging van de kerk immers om de ‘ontmoeting van hart tot hart, namelijk Gods hart met ons hart’.¹³

Zowel in de algemene inleiding in de gereformeerde spiritualiteit van Hoek als in de specifieke toespitsing van Van Vlastuin voor de prediking, is sprake van een benadering vanuit historische of systematische achtergronden. Geen van beiden zoekt langs empirische weg een antwoord te

8 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 13.

9 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 15.

10 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 18.

11 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 20. Hij staat in deze visie niet alleen. Ook De Roest, *Een huis voor de ziel*, 15 stelt: ‘Voor het pastoraal handelen (geestelijke begeleiding of ‘zielzorg’), het voorgaan in kerkdiensten en vieringen, het leiding geven aan groepen, het ontdekken van mogelijkheden voor samenwerking in een dorp, buurt of stad is het nodig dat we een pastor geregeld biddend aantreffen. (...) Het is ook voor theologen essentieel dat zij zelf ondervinden hoezeer de ontmoeting met God verheldering en richting geeft.’

12 W. van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, in: *Theologia Reformata*, 57.2 (2014), 153-163, 161.

13 Van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, 163.

vinden op de vraag wat die gereformeerde spiritualiteit, die bevinding, precies is. Hun werk geeft zicht op de historische en systematische achtergronden van de bevinding, maar laat bijvoorbeeld niet zien welke visie op die bevinding uit de prediking zelf naar voren komt. Dat is een van de redenen waarom ik in dit empirisch onderzoek juist op concrete preken focus.¹⁴ De vraag naar de inhoud van de bevinding die de predikanten in hun preken aan de gemeente willen overdragen of voorhouden, staat daarbij centraal. Welke bevinding willen ze in het leven van hun hoorders bevorderen of hopen ze – in afhankelijkheid van het werk van de Heilige Geest – daarin te bewerken? Over die gepreekte bevinding wil ik meer weten. Daarvan zoek ik een beschrijving te geven. Hoe krijgt die bevinding in preken gestalte?¹⁵

1.2 Doelstelling

In dit onderzoek beperken we ons tot de bevinding zoals die gepreekt wordt. Het onderzoek moet in staat stellen om het concept ‘bevinding’, de inhoud en de werking ervan in de prediking beter te begrijpen.

Het begrijpen van wat ‘bevinding’ is, heeft, naast het persoonlijke element van betrokkenheid op ‘bevindelijke prediking’, als doel bezinning mogelijk te maken op zowel die bevinding zelf als de werking ervan in de prediking. Wanneer, zoals Van Vlastuin stelt, de christelijke spiritualiteit in de kerk in de wekelijkse verkondiging gevoed en versterkt moet worden, dan is (voortdurende) bezinning op die spiritualiteit, op die bevinding, van wezenlijk belang voor de predikanten die hieraan gestalte moeten geven. Omdat de prediking een taak is die, zoals de kerk belijdt,¹⁶ door Christus aan de *kerk* is opgedragen, is die bezinning dus een taak voor het geheel van de kerk.

Een derde doel voor dit onderzoek ligt op het terrein van het actuele spiritualiteitsonderzoek. In dat onderzoek ligt het accent tot nu toe vooral op de grote spirituele bronnen, de grote spirituele teksten. Door

14 T.T.J. Pleizier, ‘Homiletic Transitions in The Netherlands. The Spirit, Human Language and Real Preaching’, in: *International Journal of Homiletics*, 1 (2), (2017), 47-64, 51 spreekt in dit verband over een focus op ‘*real preaching*’. De prediking als religieuze praktijk staat in deze ‘*real preaching*’ centraal.

15 Het onderzoek naar de beleving van bevinding bij de hoorders laat ik buiten beschouwing. Dat zou een andere onderzoeksopzet vergen, waarbij de hoorders ondervraagd worden.

16 Zie onder andere Heidelbergse Catechismus Zondag 31, Dordtse Leerregels Hoofdstuk 1, paragraaf 3.

nadrukkelijk te kijken naar de rol van spiritualiteit in de ‘gewone’ wekelijkse prediking komt een heel ander segment van de brede spirituele beleving en beïnvloeding naar voren. Een segment dat waarschijnlijk veel dichterbij de gewone kerkganger staat dan de (vaak in meer ‘verheven’ taal geschreven) bekende grote spirituele bronnen. Op die manier is er niet alleen sprake van vermeerdering van kennis ten aanzien van een spiritueel concept (bevinding), maar vooral ook van kennis van een concept dat duidelijk een rol speelt in de leefwereld van de gemiddelde (gereformeerde) kerkganger. Het doet ertoe in zijn of haar persoonlijk leven. Het betreft niet een ‘hoogtepunt’ in de geschiedenis van de christelijke spiritualiteit, maar juist de persoonlijke spirituele situatie in deelname aan de eredienst en in het eigen geestelijk (be)leven. Dit onderzoek heeft dus mede als doel een aanvulling te bieden op het spiritualiteitsonderzoek door de spiritualiteit ‘dichter bij huis’ te onderzoeken.

1.3 Vraagstelling

Wat is bevinding eigenlijk? Hoe ‘werkt’ het in de geloofspraktijk van de prediking? En hoe onderzoek je dat? Dat zijn de vragen die aan het begin van dit onderzoek centraal staan.

Om te komen tot een beschrijving van het begrip ‘bevinding’ en van de werking ervan in de prediking, is gezocht naar onderzoeksmateriaal dat toegankelijk is, voldoende omvangrijk is (niet alleen qua tekst, maar ook in aantal predikanten) en rijke data kan opleveren. Dat materiaal werd gevonden in preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten. Het betreft preken die in druk zijn uitgegeven, van verschillende predikanten en die nadrukkelijk omschreven worden als ‘Schriftuurlijk-bevindelijke’ preken.

Omdat het in het onderzoek gaat om het begrijpen van bevinding binnen de specifieke context van preken, is gekozen voor een empirisch-homiletische benadering van het onderzoeksmateriaal. Het gaat hierbij om het beschrijven vanuit het gezichtspunt van de betrokken predikanten. Het beschrijven en het komen tot begrijpen vinden plaats vanuit wat de betrokkenen zelf in hun preken naar voren brengen.

Tegen de achtergrond van de gegeven doelstelling wordt de vraagstelling voor dit onderzoek als volgt geformuleerd:

Wat zijn de homiletische kenmerken van de hedendaagse bevindelijke prediking in de Gereformeerde Gemeenten?

Deelvragen daarbij zijn:

1. *Welke visie op de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten kunnen we reconstrueren vanuit concrete preken en secundaire bronnen?*
2. *Hoe staat bevinding in verband met de Bijbeltekst waarover gepreekt wordt?*
3. *Hoe geven de preken gestalte aan de bevindelijke spiritualiteit?*
4. *Hoe worden de hoorders aangesproken in bedendaagse bevindelijke preken binnen de Gereformeerde Gemeenten?*

Het kwalitatieve karakter van dit onderzoek maakt dat de vraagstelling tegelijkertijd specifiek én open moet zijn. De onderzoeker laat zich immers leiden door wat zich in het veld van onderzoek voordoet. Dat betekent dat de vraagstelling bij de start open genoeg moest zijn om daaraan recht te doen.¹⁷ In de loop van het onderzoek volgde een aanpassing aan de ontwikkelingen in het analytisch kader. Daarbij werden de onderzoeksvragen (zowel de hoofdvraag als de deelvragen) gedurende het analyseproces explicieter geformuleerd.¹⁸ De deelvragen kwamen als relevant naar boven in het cyclische en iteratieve proces van de analyse volgens de Grounded Theory Method en vormen een adequate uitwerking van het begrip ‘homiletische kenmerken’ in de hoofdvraag. Deze homiletische kenmerken betreffen dus de ‘gepreekte homiletiek’ (het beeld over prediking dat vanuit de preken zelf ontstaat) en de omgang met de Bijbeltekst, de spiritualiteit en de hoorders.

De overige kernbegrippen uit deze vraagstelling worden in de volgende paragrafen kort toegelicht. Daarbij ligt de focus niet op volledigheid ten aanzien van de feitelijke invulling van de begrippen, maar op het geven van een initiële invulling.

1.4 De Gereformeerde Gemeenten

De Gereformeerde Gemeenten zijn met bijna 108.000 leden¹⁹ qua grootte het derde protestantse kerkverband in Nederland.²⁰ Binnen de

17 H. Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* (Amsterdam 2014), 43.

18 F. Wester en V. Peters, *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures* (Bussum 2004), 85.

19 *Kerkelijk Jaarboek 2018 van de Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 2018), 331.

20 J. de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (Amsterdam 2011), 44 geeft een overzicht in tabel 2.2; daaruit valt dit op te maken. Het grootste protestantse kerkverband in Nederland is de Protestantse Kerk in Nederland met in 2011 ruim 1,9 miljoen leden (30 mei 2018 was dat volgens de

zogenoemde kring van ‘bevindelijk gereformeerden’²¹ vormen de Gereformeerde Gemeenten veruit het grootste kerkverband.²² Het merendeel van de Gereformeerde Gemeenten is, net zoals geldt voor het geheel van de bevindelijk gereformeerde kring, te vinden binnen de ‘Biblebelt’.²³ Ze voelen zich verbonden met de calvinistische Reformatie

opgave van de PKN ruim 1,8 miljoen, zie www.pkn.nl). Het tweede protestantse kerkverband qua ledenaantal zijn de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt met ongeveer 120.000 leden (30 mei 2018, zie www.gkv.nl).

- 21 De term ‘bevindelijk gereformeerden’ als aanduiding voor deze kring dateert uit 1964, maar heeft pas echt de functie van aanduiding gekregen door het proefschrift van C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985). Zie: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007), 9-10. Voor inleidende informatie over deze groep, zie: J.P. Zwemer, *De bevindelijk gereformeerden* (Kampen 2001).
- 22 De Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk telt naar schatting zo’n ruim 100.000 bevindelijk gereformeerden. J. Smelik, ‘Getalsmatige en geografische spreiding van de zogeheten “gereformeerde-bondsgemeenten” in de periode 1973-2003’, in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 29, nr. 64 (juni 2006), 33-59 noemt een getal van ruim 400.000 leden vóór de scheuring in 2004, maar T. van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld 2013), 61 geeft aan dat na de scheuring in 2004 290.000 leden zich rekenen tot de Gereformeerde Bond. Hij maakt op 84-89 duidelijk dat het bevindelijke deel daar een van de drie flanken van uitmaakt. Voorzichtig gerekend kom ik dan op ruim 100.000 bevindelijk gereformeerden in de PKN. Maar de Gereformeerde Bond is geen kerkverband. De leden zitten verspreid in allerlei protestantse gemeenten, waarvan een groot deel zich niet (of niet als geheel) zal identificeren met de bevindelijk gereformeerden. Verder horen bij de kring van de bevindelijk gereformeerden ook de Hersteld Hervormde Kerk (ongeveer 60.000 leden), de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (ca. 24.000 leden), de Oud Gereformeerde Gemeenten (ongeveer 19.000 leden), de kring rond het blad ‘Bewaar het Pand’ in de Christelijke Gereformeerde Kerken (ongeveer 12.000 leden), een aantal vrije gemeenten (ongeveer 5500 leden), de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband) met ongeveer 1500 leden en een groep ‘thuislezers’ van rond de 3000 personen. Bij elkaar dus ruim 300.000 personen. Zie voor deze gegevens o.a.: F. van der Veer en C. Janse, ‘De omgang met tradities in de hedendaagse gereformeerde gezindte’, in: J. van Kleeff en J. Methorst (red.), *Traditie in transitie. De plaats van tradities in een veranderende wereld* (Amsterdam 2016), 45-63; J. de Hart, *Zwevende gelovigen*, 44; J. Kregting en C. Sederel, ‘Kerkelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw’, in: *Religie en Samenleving*, 8 (1), 41-62 en H. de Vries, *Eredienst aan huis. De verrassende wereld van thuislezers en gezelschapsmensen* (Apeldoorn 2012), 239.
- 23 Er zijn verschillende publicaties over de zogenoemde Biblebelt of Bijbelgordel, maar een goede beschrijving die zowel recht doet aan de overeenkomsten als

in de zestiende eeuw, maar leggen daarnaast de nadruk op ‘de noodzaak van de innerlijke bevinding ofwel de persoonlijke bekering’.²⁴ Met die nadruk op de innerlijke bevinding plaatsen ze zich uitdrukkelijk in de lijn van de Nadere Reformatie, de zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantse vroomheidsbeweging.²⁵ Binnen de kring van bevindelijk gereformeerden wordt het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten gerekend als behorend tot de middengroep.²⁶

In de Gereformeerde Gemeenten functioneert het begrip ‘bevindelijk’, net als in de breedte van de bevindelijk gereformeerde gezindte, niet alleen om zich als onderdeel van een kring of groep te onderscheiden en te identificeren binnen het geheel van de gereformeerde wereld – namelijk als ‘bevindelijk gereformeerd’ – maar ook als kwalificatie van een bepaalde prediking. De prediking typeert men binnen het kerkverband als ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’.²⁷ Van Aalst geeft van dat begrip een korte invulling: ‘Schriftuurlijk-bevindelijk betekent: de waarheid van de Schrift wordt erin vertolkt vanuit het hart.’²⁸

aan de verschillen tussen de verschillende groepen die daarin een plaats hebben is er (nog) niet. Voor een inleiding op wat er met de aanduiding zowel inhoudelijk als geografisch wordt bedoeld, zie: *Geloof in Nederland, de bijbelgordel in Nederland* (Zwolle 2009) en J.D. Snel, ‘Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband’, in: Van Lieburg, *Refogeschiedenis*, 51-91.

- 24 F. van Lieburg, ‘Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief’, in: Van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis*, 7-30, 9-10; Van der Veer en Janse, ‘De omgang met tradities’, 47 noemen daarnaast de nadruk op de kenmerken van genade en de bevindelijke ellendekennis als kenmerkend voor deze groep.
- 25 ‘Wij moeten de accenten die de verkondiging van Gods Woord in onze gemeenten altijd hebben gekenmerkt, niet verliezen. Deze accenten vinden we voluit terug in de prediking van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie als Hellenbroek, Smytegelt, Comrie en anderen.’ A. Moerkerken, ‘Bewaar het en bekeer u. De huidige positie van de Gereformeerde Gemeenten – en hun toekomst’, in: J.H. Mauritz, S.D. Post, W. Visscher (red.), *Herdenk de trouw. Honderd jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007* (Houten 2007), 53.
- 26 C.S.L. Janse, ‘De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret’, in: H.C. Stoffels, *Bevindelijk gereformeerden* (Amsterdam 1993), 9-32, 17.
- 27 M. Golverdingen, ‘Bewaard en staande gehouden. De ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeenten in het verleden’, in: Mauritz e.a., *Herdenk de trouw*, 19 en 22; *Louter Genade. Over verbond, beloften en prediking*, uitgave op last van de Generale Synode 2001/2002 van de Gereformeerde Gemeenten door het Depuutaatschap vertegenwoordiging en voorlichting, 2002, 51; C.G. Vreugdenhil, *De prediking der verzoening* (Kampen 1999), 11.
- 28 G.J. van Aalst, *Ten dis geleid. Ons avondmaalsformulier* (Houten 2007), 17.

Zowel het zich rekenen tot de *bevindelijk* gereformeerden als het omschrijven van de eigen prediking als Schriftuurlijk-*bevindelijk* onderstreept het belang dat men hecht aan het begrip ‘bevindelijk’, aan de bevinding. Heeft in het eerste geval de toevoeging van het begrip ‘bevindelijk’ vooral een sociologische functie, wanneer het over de prediking gaat, heeft het met name een homiletische betekenis. Het gaat dan over hoe in de concrete preken de Schrift en de (door)werking daarvan in de gelovige ter sprake komen.

Omdat het begrip bevinding zowel in de positionering binnen het geheel van de (Nederlandse) protestantse kerk als in de typering van de prediking een bepalende rol lijkt te spelen, is het nodig om in het kader van dit onderzoek nader in te gaan op de inhoud van dat begrip. Dat zal gebeuren in hoofdstuk 3. Daarin probeer ik helder te krijgen wat het begrip voor predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten precies inhoudt en hoe het zich verhoudt tot het bredere begrip ‘spiritualiteit’.

1.5 De keuze voor een empirische onderzoeksmethode

Immink onderstreept de relevantie van preekanalyse voor de ontwikkeling van de homiletiek²⁹ en Pleizier wijst erop dat empirisch onderzoek naar preken een belangrijke bijdrage kan leveren aan de kennis van wat in preken gebeurt.³⁰ Ook onderzoek naar het bevindelijke in de Schriftuurlijk-bevindelijke prediking zal zich moeten richten op de concrete preekpraktijk. Om zicht te krijgen op het functioneren van de bevinding in de preek zal ‘*real preaching*’ moeten worden onderzocht.³¹ Daarvoor is onderzoek nodig naar de wekelijkse (‘gewone’) prediking. De invulling van het begrip ‘bevindelijk’ in de omschrijving Schriftuurlijk-bevindelijk is immers het meest direct en concreet te geven op grond van analyse van de tekst van de preek. Er is daarom gekozen voor een empirisch-homiletisch onderzoek; onderzoek met een ‘*descriptive attentiveness to lived practice*’.³² Het gaat om het observeren en beschrijven van het onderzoeksma-

29 F.G. Immink, ‘Preaching: Creating Perspective’, in: Gerrit Immink, Ciska Stark (red.), *Preaching: Creating Perspective. Studia Homiletica 4* (Utrecht 2002), 13-24, 22.

30 Pleizier, ‘Homiletic Transitions’, 47 wijst erop dat analyse van preken een veelgebruikte methode is voor onderzoek naar het gebeuren van en in de preek.

31 Pleizier, ‘Homiletic Transitions’, 51 geeft deze omschrijving van het onderzoeksmateriaal bij empirisch preekonderzoek.

32 S.A. Brown, ‘Theological Attentiveness on the Path from Text to Sermon. A Descriptive Approach’, in: D.S. Jacobsen (red.), *Homiletical Theology in Action. The unfinished Theological Task of Preaching* (Eugene Oregon 2015), 17-42, 39.

teriaal binnen de eigen specifieke setting.³³ Die observatie en beschrijving (het empirische aspect) vormt het uitgangspunt voor de reflectie vanuit de predikking (het homiletische aspect). Het doel van die reflectie is te komen tot een wetenschappelijke beschrijving van de waarnemingen.³⁴

Het gaat dus – anders dan in eerdere sociaal-wetenschappelijke en kerk-historische onderzoeken over de bevindelijk gereformeerden of over de Gereformeerde Gemeenten – om praktisch-theologisch onderzoek. Het is een vorm van descriptieve theologie. Een theologische beschrijving van hoe in feitelijke prediking de bevindelijke dimensie, als aspect van die prediking, in beeld komt.

Binnen de Gereformeerde Gemeenten is er sprake van een enorme hoeveelheid in druk uitgegeven preken van de eigen predikanten. Bovendien bestrijkt de periode waarin deze preken zijn uitgegeven de hele geschiedenis van het kerkverband vanaf 1907. Er is dus sprake van een grote hoeveelheid en van een lange periode waarin de preken werden uitgegeven. Dat maakt het geven van een totaaloverzicht in een onderzoek als dit onmogelijk. Er is daarom gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Het onderzoek richt zich op een aantal preken (ruim 60), op grond waarvan een beschrijving plaatsvindt van de wijze waarop de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten functioneert. Het gaat om het reconstrueren en analyseren van het functioneren van de bevinding zoals dat in de preken naar voren komt.³⁵

Omdat beschrijving van de bevinding in de praktijk van de prediking het doel is van dit onderzoek, is gezocht naar een onderzoeksmethode die een goede empirische toegang geeft tot preken. Er is gekozen voor de ‘gefundeerde theorie methode’, de ‘Grounded Theory Method’ (in het vervolg afgekort tot GTM).³⁶ Hoewel deze methode er niet voor

33 Brown, ‘Theological Attentiveness’, 18.

34 De Roest, *Een huis voor de ziel*, 29 geeft aan dat praktische theologie ‘op basis van haar beschrijvingen en in gesprek met Schrift en traditie ook zelf tot een kritische evaluatie’ komt. ‘Zij draagt bij aan de ontwikkeling van inzichten, vormen van praktische wijsheid, waarin theorie en praktijkervaringen worden gecombineerd.’

35 A.C. Verweij, *Positioning Jesus’ Suffering. A Grounded Theory of Lenten Preaching in Local Parishes* (Delft 2014), 30 benadrukt dat juist GTM het mogelijk maakt om een reconstructie en analyse te maken van de visies en handelingen van predikanten zoals die in hun preken naar voren komen.

36 B.G. Glaser en A.L. Strauss, ontwikkelaars van de GTM, noemden het analyseren van preken als toepassing van GTM al in hun *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research* (Chicago 1967), 167.

ontworpen is, is er inmiddels wel sprake van ervaring met het toepassen ervan bij analyse van preken.³⁷ GTM biedt handvatten om op basis van empirisch verkregen materiaal te komen tot beschrijving en theorievorming, ook ten aanzien van prediking. In dit geval dus een beschrijving van de plaats en het functioneren van de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Deze methode en de wijze waarop die in het onderzoek functioneerde, zullen in hoofdstuk 4 uitgebreider worden toegelicht.

1.6 Het onderzoeksmateriaal

Van Lieburg schreef in 2007 dat boekenplanken vol preken liggen te wachten op onderzoek.³⁸ Daar staan zeker ook preken van voorgangers uit de Gereformeerde Gemeenten bij. Dat heeft een directe relatie met het feit dat er in dit kerkverband structureel sprake is van een predikantentekort.³⁹ Als gevolg daarvan zijn er veel gemeenten waar ten minste in een van de twee zondagse diensten sprake is van het (voor)lezen van een preek. Met 57 dienstdoende predikanten op 151 gemeenten betekent dit dat er veel behoefte is aan gedrukte preken om in de diensten te lezen.⁴⁰ Veel predikanten voelden en voelen zich geroepen om in die behoefte te voorzien. Dat heeft geleid tot een behoorlijk aandeel in die genoemde boekenplanken met preken.

De leespreek geldt binnen de Gereformeerde Gemeenten als bediening van het Woord. Het is niet de voorlezer (meestal een ouderling) die in het lezen van de preek tot de gemeente spreekt, maar de auteur van de preek.⁴¹ Die auteur moet daarom een bevestigde predikant zijn (die nog

37 Zie voor recente voorbeelden: C.M.A. van Ekris, *'Making See'. A Grounded Theory on the prophetic dimension of preaching* (Berlijn/Münster/Wenen/Zürich/Londen 2018); P. Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek* (Zoetermeer 2016) en Verweij, *Positioning Jesus' suffering*.

38 Van Lieburg, *Refogeschiedenis*, 25.

39 B. Labee, *Waarover ging het? Gedachten over het Woord boren en bewaren* (Apeldoorn 2013), 91; J.J. Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven* (Houten 2005), 143; J. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht. Belofte en verbond in Woord en Reformatie* (Heerenveen 2000), 15; Janse, 'De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret', 24.

40 *Kerkelijk Jaarboek 2018*, 330.

41 In de meeste gemeenten is het de gewoonte om na het lezen van de preek de naam van de auteur te noemen. Dat lijkt te bevestigen dat ook voor de hoorders inderdaad sprake is van de visie dat hij/zij in de leespreek aangesproken wordt door de auteur. De preken lijken beluisterd te worden als preken van individuele

dient, of, in geval van het lezen van een preek van een overleden predikant, tijdens zijn leven als predikant heeft gediend).⁴² Vrijwel alle preken die van de eigen predikanten in druk worden uitgegeven, zijn eerst ook (bijna letterlijk) zo door een predikant gehouden.⁴³ De leespreek valt, net als de prediking van een predikant, volledig onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad. De kerkenraad moet dus toezien op de keuze van de leespreek (dat gebeurt meestal achteraf).⁴⁴ Omdat de lezer zelf geen dienaar des Woords is, moet hij de preek lezen zoals hij door de predikant is geschreven. ‘Alleen wanneer een preek te lang is of er iets in staat dat met het oog op een bijzondere omstandigheid er vroeger bijgevoegd is, mag de lezer wat uit de preek weglaten. Hij mag ook wel eens een vreemd woord vertalen. Maar dit geschiedt dan onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad. Overigens zijn alle toevoegingen of wijzigingen ongeoorloofd.’⁴⁵

Doordat de leespreken een groot gedeelte van alle verkondiging binnen de Gereformeerde Gemeenten uitmaken, hebben ze door de tijd een grote invloed gehad. Ook is er daardoor sprake van concrete invloed vanuit het verleden op de actuele prediking zoals die in de gemeenten plaatsvindt. Als gevolg van het feit dat er preken uit bijvoorbeeld de Nadere Reformatie of van eerdere predikanten – onder andere uit de historische voorlopers van het kerkverband – worden gelezen, is er letterlijk sprake

predikers en niet als boodschap namens bijv. ‘het kerkverband’. Om hier stellige uitspraken over te kunnen doen zou onderzoek onder de hoorders moeten worden gedaan.

42 C. de Jongste, *U zij al d’eer! Ambtelijke zorg rondom de leesdienst* (Tholen 2010), 8; J.J. van Eckeveld, *De Saambinder*, 31 mei 2001, 3-4. Het boekje van ds. De Jongste wordt in P. Schelling en A. Jobsen, *Altijd een preek op zak. Honderd jaar prekenserie Menigerlei Genade* (Utrecht 2014), 157 getypeerd als een ‘instructieboek’ ten aanzien van het preeklezen. Overigens geven Schelling en Jobsen daarbij aan dat dezelfde regel ook uitgangspunt was voor leespreken in de Gereformeerde Kerk en is voor de PKN.

43 Labee, *Waarover ging het?*, 91. Bij veel bundels met uitgegeven preken staat ook in het voorwoord dat de preken letterlijk zo gehouden zijn. Veel zijn vrucht van het uitschrijven van bandopnamen.

44 J.J. van Eckeveld, *De Saambinder*, 7 juni 2001, 5-6.

45 K. de Gier, geciteerd in: J.J. van Eckeveld, *De Saambinder*, 7 juni 2001, 5-6. De praktijk lijkt iets weerbarstiger te zijn dan hier wordt aangegeven. Ook Schelling en Jobsen, *Altijd een preek op zak*, 158-159 wijzen erop dat veranderingen in principe niet zonder overleg met de auteur mogen plaatsvinden. Het is dus niet alleen een uitgangspunt binnen de Gereformeerde Gemeenten.

van langdurende invloeden.⁴⁶ De leespreken geven, omdat ze vrijwel letterlijk zo als preek zijn gehouden, een heel goed beeld van wat standaard is voor de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Ze vormen er een representatieve vertegenwoordiging van. Deze representativiteit en de grote invloed van de leespreken zijn belangrijke redenen waarom als onderzoeksmateriaal is gekozen voor in druk verschenen preken. Een extra reden daarvoor was ook de navolgbaarheid van het onderzoek. Bos wijst er in dat kader op dat gedrukte preken voor ieder toegankelijk zijn, zodat de onderzoeksresultaten gelegd kunnen worden naast de concrete preken waar ze op gebaseerd zijn.⁴⁷

Om de actualiteit van het onderzoek te garanderen, is er in het onderzoeksproces uiteindelijk voor gekozen om voor de analyse alleen gebruik te maken van preken die verschenen zijn na het jaar 2000. Het gaat daarbij om de datum van publicatie van de preken, niet om de vraag wanneer de preek gehouden is of om de vraag of de preek ook daadwerkelijk in een dienst gelezen is.⁴⁸

Naast de preken als primaire bronnen maak ik in dit onderzoek ook gebruik van zogenoemde secundaire bronnen. Dit betreft publicaties van predikanten en overige ambtelijk betrokkenen uit de Gereformeerde Gemeenten, publicaties namens het kerkverband en publicaties die een min of meer door de kerk onderschreven status hebben. Bij de literatuur-opgave geef ik de secundaire bronnen apart weer, zodat helder is welke publicaties ik daartoe reken.

1.7 Persoonlijke betrokkenheid

Ik ben belijdend lid van de Gereformeerde Gemeenten. Dat betekent dat ik hoorder ben van de preken binnen dit kerkverband. Er is daarom sprake van persoonlijke betrokkenheid van mij als onderzoeker op het onderzoeksmateriaal en op het kerkverband waarin het is uitgesproken

46 Grandia, *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 143.

47 R. Bos, *Identificatiemogelijkheden in preken uit het Oude Testament* (Kampen 1992), 12.

48 In eerder onderzoek heb ik wel gekeken naar welke catechismuspreken er concreet in de Gereformeerde Gemeenten werden gelezen, maar niet naar tekstprediking. Op de vraag of de onderzochte preken ook daadwerkelijk in de gemeenten gelezen zijn, kan ik alleen uit eigen ervaring aangeven dat ik dat voor een deel van de onderzochte preken heb meegemaakt. Ook heb ik van een deel van de preken de 'echte' preek (de door de predikant uitgesproken versie) gehoord, die later dus in druk is uitgegeven.

of voorgelezen. Dat betekent dat het horen houden of voorlezen ervan⁴⁹ – zoals voor elke preek of toespraak geldt – ook iets met mij heeft gedaan. Ook het bestuderen van de preken voor het onderzoek heeft de mogelijkheid in zich dat de inhoud ervan de onderzoeker raakt en beïnvloedt. Coenen wijst erop dat dit inherent is aan kwalitatief onderzoek⁵⁰ en Smaling stelt zelfs dat kwalitatief onderzoek vaak een empathische en dialogische omgang tussen de onderzoeker en het onderzochte [bij hem een persoon, maar m.i. geldt dat ook voor teksten – AvdK] verlangt.⁵¹ Hij wijst erop dat de persoonlijke betrokkenheid van de onderzoeker in kwalitatief onderzoek niet alleen als een bedreiging van de validiteit opgevat hoeft te worden, maar ook een toegangspoort kan zijn.⁵² Juist door zich bewust te zijn van de eigen levensbeschouwing en betrokkenheid en door alert te zijn op de (mogelijke) rol daarvan in het onderzoek, kan de onderzoeker beter recht doen aan het object van studie en daardoor objectiever te werk gaan.⁵³ Binnen dit onderzoek maakt juist de kennis van de inhoud, de context en het taaleigen van de preken het mogelijk om tot een vollediger analyse te komen; die kennis kan leiden tot een genuanceerdere interpretatie.⁵⁴ Immink spreekt in dit verband van een ‘cultuurlinguïstisch raamwerk’ binnen een gemeente (maar dat geldt mijns inziens ook voor een kleiner kerkverband als geheel) dat als een gemeen-

49 Van twee preken uit het materiaal geldt dat ik ze live heb horen houden. In hoofdstuk 4 zal de selectie van preken voor dit onderzoek worden toegelicht. Het is goed om hier expliciet aan te geven dat de hier bedoelde twee preken in de selectie waren opgenomen zonder dat ik de inhoud had gelezen en voor ik ontdekte dat ik ze zelf daadwerkelijk had gehoord. Zoals in de vorige noot aangegeven, geldt voor enkele preken uit het onderzoeksmateriaal dat ik die in diensten heb horen voorlezen.

50 H. Coenen, ‘De stilte hiernaast. Fenomenologische reflecties over kwalitatief onderzoek en het religieuze’, in: A. Smaling en E. Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing* (Amsterdam 1997), 100-114.

51 A. Smaling, ‘Argumentatie, coöperatie en caritas in kwalitatief onderzoek’, in: Smaling en Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*, 132-170, 157.

52 Smaling, ‘Argumentatie’, 158; zie ook A. Braet, *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007). Braet wijst voor retorische analyse (die in dit onderzoek zijdelings een rol speelt en waarvoor, naast veel andere overeenkomende punten, ook betrokkenheid een vergelijkbare rol speelt als voor kwalitatief onderzoek in het algemeen) op het belang van inleving in de doelgroep; betrokkenheid geeft extra mogelijkheden voor begrip en interpretatie.

53 Smaling, ‘Argumentatie’, 164. Zie ook: Boeije, *Analyseren*, 147.

54 F. Wester, *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (Deventer 2006), 18 en vooral 32.

schappelijk ‘geleefde theologie’ een grote rol speelt in de prediking. De vragen, inzichten en worstelingen van de gemeenteleden zijn daar een onderdeel van.⁵⁵ Betrokkenheid geeft meer inzicht in de betekenis van dit raamwerk en maakt het mogelijk om daar, zowel in de analyse als bij de interpretatie van de analyseresultaten, de juiste aandacht aan te geven. Wel zal er bij elke stap in het onderzoek aandacht moeten zijn voor de risico’s van de persoonlijke betrokkenheid. Er moet nadrukkelijk worden gezocht naar methoden om die te minimaliseren. Dat betekent dat de onderzoeksmethode erop gericht moet zijn om de objectiviteit zoveel mogelijk te waarborgen. Bij de bespreking van de methodologie (hoofdstuk 4) zal ik duidelijk maken hoe dat binnen dit onderzoek een plaats heeft gekregen.

1.8 Een theologisch uitgangspunt

Onderzoek doen naar de inhoud van concrete preken behelst het bestuderen van *geloofstaal* en van een *geloofspraktijk*. De geloofstaal is een vorm van bemiddeling van ervaringen van Gods aanwezigheid en werkzaamheid. In de preken die in dit onderzoek het onderzoeksmateriaal vormen, staat de tekst van de Schrift centraal. Daarvan wordt een verklaring gegeven. In de prediking proberen de predikanten een verbinding te leggen tussen de tekst van de Schrift en de betekenis daarvan voor de geloofs- en levenspraktijk van de hoorders. Daarin raken geloofs-overtuigingen en geloofservaringen elkaar. De gebruikte geloofstaal is uiting van ervaringen in een geloofspraktijk.⁵⁶ Er is sprake van reflectie op de inhoud van en de ervaring met de Schrift en van de ervaring(en) met de God van de Schrift. Deze preken hebben ook in de gebruikte taal nadrukkelijk een religieuze bedoeling. Het is de taal van het geleefde geloof. In dat geleefde geloof hebben ervaringen van openbaring een plaats. Gelovigen hebben een visie op openbaring en waarheid die op die ervaringen gebaseerd is.⁵⁷ In dit onderzoek worden die geloofsover-

55 F.G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* (Zoetermeer 2011), 235 en A.R.J. Pleijter, *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap* (Utrecht 2006), 34.

56 P. Ward, ‘The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students. A Response to Bonnie Miller-McLemore’, in: *International Journal of Practical Theology*, 16 (1) (2012), 55-65, 60-61; zie ook: G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer 2012), 70-73.

57 E. Borgman en S. van Erp, ‘Incarnatie en Godskennis. Over het eigene van de systematische theologie’, in: A.L.H.M. van Wieringen, *Theologie en methode*

tuigingen en geloofservaringen vanuit hun eigen merites onderzocht.⁵⁸ De werkelijkheid van de Godsontmoeting wordt serieus genomen. Dat betekent dat in de beschrijving en analyse theologische concepten die aansluiten bij de praktijk van het onderzoeksveld het uitgangspunt vormen. Het is de intentie om recht te doen aan ‘*the beliefs, values and commitments involved in these practices*’.⁵⁹ Ik treed de bevinding tegemoet vanuit de preekpraktijk zelf en vanuit de vooronderstellingen die daarin van kracht zijn.⁶⁰ Dat betekent dat in dit onderzoek zowel het bestaan, de kenbaarheid en de werkzaamheid van God alsook de ervarbaarheid van een relatie met Hem het uitgangspunt vormen. Ten aanzien van de prediking betekent dit dat ‘de ruimte tussen de mond van de prediker en het oor van de hoorder’ wordt gezien als ‘de ruimte waarin de Geest wil werken’.⁶¹

1.9 Verkenning, *sensitizing concepts* en de eerste twee analyserondes

Ter verkenning van het veld van onderzoek werd onderzoek gedaan naar hoe de predikanten zelf de prediking beschrijven. Het ging om het vinden van hun ‘gepreekte homiletiek’. Daarvoor onderzocht ik catechismuspreken over Zondag 25 en 31, die beide over de prediking spreken.⁶²

(Bergambacht 2012), 226.

58 F.G. Immink, *Over God gesproken. De preek in theorie en praktijk* (Utrecht 2018), 10.

59 F.G. Immink, ‘Theological Analysis of Religious Practices’, in: *International Journal of Practical Theology*, 18 (1) (2014), 127-138, 129.

60 F.G. Immink, *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid* (Zoetermeer 2016), 15-16. Daar geeft Immink aan dat hij vanuit dit standpunt onderzoek doet naar het gebed in de christelijke traditie.

61 M.J. Kater, *Liever langer luisteren. Een focus op de communicatie van het Woord in de 21^e eeuw* (Apeldoorn 2017), 16.

62 Uit Zondag 25 met name vraag 65: Aangezien dan alleen het geloof ons Christus en al Zijn weldaden deelachtig maakt, vanwaar komt zulk geloof?

Antwoord: Van den Heiligen Geest, Die het geloof in onze harten werkt door de verkondiging van het heilig Evangelie, en het sterkt door het gebruik van de Sacramenten.

Uit Zondag 31 de vragen 83 en 84: *Vraag 83:* Wat zijn de sleutelen des hemelrijks?

Antwoord: De verkondiging van het heilig Evangelie en de Christelijke ban of uitsluiting uit de Christelijke gemeente, door welke twee stukken het hemelrijk de gelovigen opengedaan en de ongelovigen toegesloten wordt.

Vraag 84: Hoe wordt het hemelrijk door de prediking van het Evangelie ontsloten en toegesloten?

Antwoord: Alzo, als, volgens het bevel van Christus, aan de gelovigen, allen en

Ik zocht naar wat de predikanten daarin zeggen over de prediking, de predikant en de hoorders. De selectie van deze preken was gebaseerd op het jaar van uitgave. Van alle prekenbundels over de Heidelbergse Catechismus (verder HC) van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten die vanaf 2000 zijn uitgegeven, selecteerde ik de preken over deze Zondagen. Het betrof elf bundels.⁶³ Deze gerichte analyse omvatte dus 22 preken. De resultaten van dit empirische onderzoek heb ik daarna vergeleken en aangevuld met wat in secundaire bronnen uit de Gereformeerde Gemeenten met betrekking tot de prediking is geschreven. Dit onderzoek was erop gericht om het zelfverstaan van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van het bevindelijk preken in beeld te krijgen. Dat zelfverstaan (de gepreekte homiletiek) gaf een eerste beeld van het veld van onderzoek. De resultaten van dat onderzoek vormen een onderdeel van hoofdstuk 2.

Bij het begin van het onderzoek is gebruikgemaakt van zogenoemde ‘*sensitizing concepts*’ of ‘attenderende begrippen’.⁶⁴ Zulke concepten vormen een startpunt vanwaaruit de onderzoeker het onderzoeksmateriaal tegemoet treedt.⁶⁵ Het zijn begrippen die verwijzen naar personen, gebeurtenissen of situaties die mogelijk van belang zijn voor het onderzoeksonderwerp.⁶⁶ Ze zijn bedoeld om richting te geven aan het onderzoek. Dat doen ze doordat ze de onderzoeker een vertrekpunt geven voor de analyse van de data. *Sensitizing concepts* zijn de ‘voelsprietten’ waarmee hij of zij ideeën uitwerkt die een verklaring kunnen

een iegelijk, verkondigd en openlijk betuigd wordt, dat hun, zo dikwijls als zij de belofte van het Evangelie met een waar geloof aannemen, waarachtiglijk al hun zonden van God, om der verdienste van Christus wille, vergeven zijn; daarentegen alle ongelovigen, en die zich niet van harte bekeren, verkondigd wordt, dat de toorn Gods op hen ligt, zolang als zij zich niet bekeren; naar welk getuigenis van het Evangelie God zal oordelen, beide in dit en in het toekomstige leven.

63 Het betreft de catechismusverklaringen van de predikanten: G.J. van Aalst, J.J. van Ekeveld, W. Hage, C. Harinck, A.F. Honkoop, J. Karels, A. Moerkerken, H. Paul, C. van de Poel, E. Venema en J. Verweij.

64 D.B. Baarda e.a., *Basisboek Kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Groningen 2001), 44.

65 K. Charmaz, *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2011), 17.

66 Baarda e.a., *Basisboek*, 44.

bieden voor bepaalde verschijnselen.⁶⁷ Het gaat daarbij om concepten waarvan de onderzoeker een vermoeden heeft dat ze behulpzaam zijn bij het bestuderen van het onderzoeksmateriaal. Ze kunnen effectief zijn bij het vormen van een *framework* voor het analyseren van empirische data en uiteindelijk voor het ontwikkelen van een dieper verstaan daarvan.⁶⁸ Zulke concepten zijn vaak tijdelijk en kunnen in het onderzoek losgelaten worden wanneer beter bruikbare of definitieve concepten uit het onderzoek naar voren komen.⁶⁹ Ze dienen als heuristische hulpmiddelen om het onderzoeksmateriaal te ontsluiten.⁷⁰

In het kader van het zoeken naar *sensitizing concepts* is gekeken naar mogelijk aanwezig ‘rijk materiaal’ (*rich data*). Dat is gevonden in voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal en in preken over HC 30, vraag 81.⁷¹ De keuze voor de analyse van deze preken is gebaseerd op de bijzondere plaats die het Heilig Avondmaal, met name de voorbereiding daarop, in bevindelijk gereformeerde kring heeft. De combinatie van de – op dat moment van het onderzoek nog geldende – keuze voor preken die vanaf 1990 waren uitgegeven⁷² en voor voorbereidingspreken maakte het mogelijk om een selectie te maken waarin de persoonlijke voorkeur van de onderzoeker werd geminimaliseerd. De prekenserie *Uit den schat des Woords*, een prekenreeks die namens het kerkverband wordt uitgegeven, vormde het uitgangspunt. In de periode vanaf 1990 tot aan 2014, het jaar

67 R. Bosch en H. Boeije, ‘Wetenschapsfilosofische grondslagen bij *Analyseren in kwalitatief onderzoek*’, https://pure.knaw.nl/portal/files/461772/artikel_wetenschapsfilosofische_grondslagen.pdf, p. 13 (laatst gezien op 12 februari 2019); Bosch, *Wetenschapsfilosofie*, 75-76.

68 G.A. Bowen, ‘Grounded Theory and Sensitizing Concepts’, in: *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3) (2006), 12-23, 20.

69 W.C. van den Hoonaard, *Working with sensitizing concepts: analytical field research* (Londen/New Delhi 1997), 2.

70 Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst*, 9; U. Kelle, ‘The Development of Categories: Different Approaches in Grounded Theory’, in: A. Bryant en K. Charmaz, *The SAGE Handbook*, 191-213, 208.

71 *Vraag 81: Voor wie is het Avondmaal des Heeren ingesteld?*
Antwoord: Voor degenen, die zichzelf vanwege hun zonden mishagen, en nochtans vertrouwen, dat deze hun om Christus’ wil vergeven zijn, en dat ook de overblijvende zwakheid met Zijn lijden en sterven bedekt is; die ook begeren, hoe langer hoe meer hun geloof te sterken en hun leven te beteren. Maar de hypocrieten en die zich niet met waren harte tot God bekeren, die eten en drinken zichzelf een oordeel.

72 Later in het onderzoek is vanwege de verhoging van de actualiteit van de preken het jaar 2000 als uitgangspunt genomen.

waarin het onderzoeken van de preken begon, waren er drie preken in die serie waarvan de inhoudsopgave aangaf dat het voorbereidingspreken waren.⁷³ Het betrof de preek ‘De discipelin Tabitha’ naar aanleiding van Handelingen 9:36-40,⁷⁴ de preek ‘De ware dorst naar God’ naar aanleiding van Psalm 42:1-3⁷⁵ en de preek ‘De dochters van Zelafead’ naar aanleiding van Numeri 27:4b.⁷⁶ Voor catechismuspreken over Zondag 30 die na 1990 waren gepubliceerd was een veel bredere keuze mogelijk. Er waren 14 complete catechismusverklaringen van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten die in dat tijdvak vielen. Uit die bundels koos ik, met als enige criterium dat het geen preken mocht betreffen van predikanten van wie ook voorbereidingspreken werden onderzocht, drie preken over vraag 81. Dat werden de preken ‘De ware Avondmaalsviering’,⁷⁷ ‘Het Heilig Avondmaal des Heeren’⁷⁸ en ‘De oprechte Avondmaalsviering’.⁷⁹ Deze preken vormden de selectie waarmee de tweede analyseronde begon. Dat was ook de eerste kennismaking met het open onderzoeken van onderzoeksmateriaal. Daarmee begon de fase waarin de onderzoeksmethode GTM in het onderzoek concreet gestalte kreeg. Ik begon met de voorbereidingspreken. Daarna heb ik de catechismuspreken over HC vraag 81 geanalyseerd. De resultaten van deze analyseronde zijn verwerkt in hoofdstuk 3. Daar komt ook aan de orde welke *sensitizing concepts* daarbij werden gevonden en hoe deze in het onderzoek een richtinggevende rol hebben gespeeld.

73 De uitgave van de serie in 2014 was nog niet uitgekomen, dus die is niet in de selectie meegenomen. Ook bleek later dat er in de betreffende jaren eigenlijk nog meer voorbereidingspreken in de bundels stonden, maar daarvan was in de inhoudsopgave niet aangegeven dat het voorbereidingspreken waren. Daardoor zijn die bij de eerste selectie niet meegenomen.

74 J.C. Weststrate, ‘De discipelin Tabitha’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 49 (Utrecht 1998), 118-131.

75 B. van der Heiden, ‘De ware dorst naar God’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 54 (Utrecht 2003), 51-67.

76 A.J. Gunst, ‘De dochters van Zelafead’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 59 (Utrecht 2008), 5-21.

77 A. Hoogerland, *De Heidelbergse Catechismus, deel II* (Barneveld 1990), 49-63.

78 J. Karels, *Het leerboek van vrije genade. De Heidelbergse Catechismus, deel 2* (Somersdijk 2004), 49-63.

79 D. Rietdijk en C.G. Vreugdenhil, *De Heidelbergse Catechismus. 52 preken* (Heerenveen 1998), 416-427.

1.10 Toelichtingen op *De Christenreis* van John Bunyan (1628-1688)⁸⁰

Aan het einde van het onderzoekstraject is gezocht naar een ‘verdikking’ (*thickening*) en triangulatie ten aanzien van de resultaten.⁸¹ Daarvoor bleek een goede bron voorhanden te zijn. Bij de bestudering van de preken en de secundaire bronnen was het vermoeden ontstaan dat er, ten aanzien van verschillende aspecten van de bevinding in de preken, sprake was van een sterke beïnvloeding door met name John Bunyans *De Christenreis naar de eeuwigheid*.⁸² Voor de verdikking en triangulatie werd daarom gebruikgemaakt van toelichtingen die verschillende predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten bij dit boek hebben geschreven.⁸³ Aan de hand van een vergelijking met de resultaten van een analyse van deze (in druk uitgegeven) toelichtingen, werd de kwaliteit van de eerder gevonden resultaten gecontroleerd. Daarmee werd tegelijk een belangrijke bron geëxploreerd die door de predikanten in de preken wordt opgevoerd.

Prediker en auteur John Bunyan heeft in de Gereformeerde Gemeenten groot gezag.⁸⁴ Hij behoort er tot de populaire auteurs⁸⁵ en wordt er gezien als een geloofsheld. Al is het dan een geloofsheld ‘waar de buitenwereld

80 Zie voor een Nederlandstalige biografie: H. van 't Veld, *De pelgrimsstaf is in mijn hand. John Bunyan (1628-1688). Een biografie* (Utrecht 2004).

81 Zie voor triangulatie: Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 193-194 en 199-200; Baarda e.a., *Basisboek*, 96-97.

82 John Bunyan (1628-1688) publiceerde zijn *The Pilgrim's Progress* in 1678. Vier jaar daarna verscheen in Nederland de eerste vertaling: *Eens christens reyse na de eeuwigheyt* (Amsterdam: Johannes Boekholt, 1682). Zie voor informatie over de geschiedenis van de uitgaven van dit boek in Nederland: J.B.H. Alblas, ‘De verspreiding van Bunyans werk in Nederland’, in: G.J. Schutte e.a., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten 1989), 21-33.

83 Hiervoor zijn de volgende toelichtingen gebruikt: P. Blok, *John Bunyan De Christenreis naar de eeuwigheid, met 73 door A. Wessels geschilderde taferelen en meditatieve toelichtingen van Ds. P. Blok* (Utrecht 1992); B.J. van Boven, *De Christenreis in twintig overdenkingen* (Ermelo 2013); Harinck, *Personen uit de ‘Christenreis’ van John Bunyan*; E. Venema, *Op reis naar de eeuwigheid* (Dordrecht 1990); Vergunst, *De geestelijke pelgrim* (Houten 1987).

84 T. Bienen, ‘Lezen in Bunyan’, in: Schutte, *Bunyan in Nederland*, 95-105, 100.

85 J.D.Th. Wassenaar, *Vreemdelingschap. Historische en hedendaagse stemmen uit kerk en theologie* (Zoetermeer 2014), 216.

niets van begrijpt'.⁸⁶ De predikanten zijn ervan overtuigd dat Bunyan in zijn schrijven werd 'geleid door de Heilige Geest'.⁸⁷

Het gezag dat de predikanten aan Bunyan, met name aan *De Christenreis*, toekennen, blijkt ook uit de wijze waarop ze in hun toelichtingen met het boek omgaan. Ze geven daarin als het ware een 'exegese' van *De Christenreis*. Vanuit die 'exegese' komen ze dan tot een bespreking waarin de geloofsbeleving centraal staat.⁸⁸

In de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten speelt Bunyan een rol doordat de predikanten gebruikmaken van zijn uitleg van de Schrift. Zijn invloed is echter met name gevolg van zijn literaire werk. Doordat Bunyan de taal van de Bijbel zo grondig in zich had opgezogen, is dat literaire werk niet alleen doortrokken met Bijbelse verwijzingen, frases en woordkeuzes,⁸⁹ maar ook (in de tekening van de karakters en hun ervaringen) gebaseerd op Bijbelse voorbeelden.⁹⁰ Het gebruik van Bijbelse taal en parallellen maakt dat Bunyans proza in preken ingezet kan worden om thema's uit de geloofsbeleving of de geloofsleer toe te lichten.

Meer nog dan als bron voor de Schriftuitleg of als toelichting bij de geloofsleer, is Bunyan van invloed op de visie op het geloofsleven. De predikanten vinden in zijn werk, met name in *De Christenreis*, 'vooral de beschrijving van de bevindelijke weg, die de zondaar gaat onder bewerking van de Heilige Geest'.⁹¹

86 P. van Trigt, 'John Bunyan', in: G. Harinck e.a., *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009), 131-141, 139. Hij citeert daarbij uit *De Saambinder* (1978).

87 A. Vergunst, *De geestelijke pelgrim*, 21.

88 Er zijn gemeenten waarin *De Christenreis* onderwerp was in de wekelijkse zogenoemde 'Bijbellezingen'. Dat zijn doordeweekse kerkdiensten waarin in de vorm van homilieën hele Bijbelboeken of Bijbelse geschiedenissen achter elkaar worden 'bepreekt'. Soms werden in zulke diensten niet Bijbelse stoffen als uitgangspunt genomen, maar *De Christenreis*. Dat benadrukt wel de (bijna) gelijkstelling met de Schrift.

89 W.R. Owens, 'John Bunyan and the Bible', in: A. Dunan-Page (red.), *The Cambridge Companion to Bunyan* (Cambridge 2010), 39-50, 49.

90 Owens, 'John Bunyan and the Bible', 44; B.E. Horner, *Pilgrim's Progress. Themes and Issues* (Darlington England 2003), 21 wijst erop dat er sprake is van een bijna naadloos samenweven van Bijbelteksten waarbij die vaak zo in elkaar en in Bunyans verhaal overlopen dat de lezer zich niet eens bewust is van het feit dat aan de Bijbel wordt gerefereerd.

91 Brienens, 'Lezen in Bunyan', 103.

Het exploreren van deze door de predikanten zelf opgevoerde bron voor de prediking, heeft als triangulatie en verdikking veel opgeleverd. Een deel van die resultaten is als excurs in hoofdstuk 2 en 6 terug te vinden.

1.11 Relevantie

1.11.1 Wetenschappelijke relevantie

Zoals eerder (1.1) aangegeven is er ten aanzien van de kennis van de gereformeerde spiritualiteit, van de bevinding, sprake van een leemte. Er is geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de persoonlijke geloofsbeleving en naar de visie op die beleving zoals predikanten die in preken verwoorden. Het onderzoek draagt in dit opzicht bij aan kennisvermeerdering.

Daarnaast vormt het onderzoek een aanvulling op bestaand spiritualiteitsonderzoek. Waar in het bestaande onderzoek de nadruk ligt op de grote spirituele (mystieke) teksten, staat in dit onderzoek de geleefde spiritualiteit in de ‘gewone’ situatie van de wekelijkse prediking centraal. Daarbij is er bovendien sprake van een benadering vanuit de empirie. Het onderzoek komt daarmee dicht bij de concrete persoonlijke geloofsbeleving in de gereformeerde traditie. Het kennisvermeerderende en aanvullende karakter van het onderzoek maakt het mogelijk om de gereformeerde spiritualiteit aan de hand van dit onderzoek beter te vergelijken met andere vormen van (christelijke) spiritualiteit.

1.11.2 Maatschappelijke relevantie

De kerk maakt een wezenlijk deel uit van de maatschappij. Dat betekent dat een kerkelijk belang tot op zekere hoogte ook een maatschappelijk belang is. Dit onderzoek heeft maatschappelijk echter ook belang omdat het meer inzicht kan geven in de geloofsbeleving van een kenmerkende groep binnen het geheel van de Nederlandse samenleving. De bevindeijk gereformeerden hebben een eigen bijdrage in het politieke en maatschappelijke leven en debat. Meer kennis van de eigenheid van hun geloofsbeleving maakt meer wederzijds begrip mogelijk in maatschappelijke discussies. Veel van de actuele ethische discussies waarin bevindeijk gereformeerden zich laten horen en hun zorgen uiten, hebben nadrukkelijk een relatie met hun geloofsbeleving. Het onderzoek brengt daarmee achtergronden voor de door hen in het maatschappelijk debat aangedragen uitgangspunten in beeld.

Dit onderzoek heeft ook maatschappelijke relevantie door de empirische benadering van de inhoud van preken. De mogelijkheden van een dergelijk onderzoek komen in beeld. Aan de hand daarvan kan gekeken worden in hoeverre empirisch onderzoek inzicht geeft in de geloofsbeleving en in de visies daarop zoals die onder andere in preken tot uiting komen. Dat betekent dat het onderzoek bijdraagt aan de vraag welke onderzoeksmethoden behulpzaam kunnen zijn voor het onderzoeken en eventueel vergelijken van verschillende religieuze (preek)tradities. Zo kan duidelijk worden of een dergelijk onderzoek van betekenis kan zijn voor het versterken van wederzijds begrip tussen de verschillende stromingen binnen de christelijke religie en tussen de verschillende religies. Kennis van elkaars tradities en visies ten aanzien van de persoonlijke geloofsbeleving en het eventueel herkennen van onderdelen daarvan in de eigen traditie kan bijdragen aan wederzijds begrip en integratie.

1.12 Overzicht van de inhoud

Er is hierboven al van verschillende onderwerpen aangegeven dat ze in vervolghoofdstukken uitgebreider aan de orde zullen komen. Voor het overzicht over het geheel van deze studie is het goed om hier de inhoud van de volgende hoofdstukken kort te bespreken.

In hoofdstuk 2 breng ik een historisch en homiletisch kader aan. Ik geef een beknopt overzicht van de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten. Daarin besteed ik aandacht aan de prediking. Ook beschrijf ik, aan de hand van empirisch onderzoek en van publicaties door predikanten uit het kerkverband, hoe binnen de kring van de Gereformeerde Gemeenten de prediking beschouwd wordt. Daarbij komt ook de visie op de verantwoordelijkheid van de predikant ten aanzien van de prediking aan de orde.

Hoofdstuk 3 biedt een conceptuele introductie van het begrip ‘bevinding’, binnen het bredere kader van de christelijke spiritualiteit. Ik beschrijf hoe voor deze invulling van het begrip empirisch onderzoek is gedaan in voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal en in preken over Zondag 30, vraag en antwoord 81, van de HC. Daarna komt aan de orde hoe de gegevens over de bevinding (en spiritualiteit) die in de literatuur en in het empirisch onderzoek gevonden zijn als *sensitizing concepts* richting hebben gegeven aan het vervolg van het onderzoek.

Het vierde hoofdstuk handelt over de methodologische aspecten van het onderzoek. De onderzoeksmethode, Grounded Theory Method, krijgt een toelichting vanuit de praktijk van dit onderzoek. Ik geef voor-

beelden uit het onderzoeksmateriaal en leg uit hoe ik in de analyses heb gewerkt met memo's en notities.

Vanuit de beschrijving van de prediking als 'Schriftuurlijk-bevindelijk' wordt in hoofdstuk 5 gekeken naar de betekenis van het koppelteken tussen deze twee begrippen. Aan de hand van voorbeelden uit het onderzoeksmateriaal komt aan de orde hoe predikanten in de uitleg van de Schrift hun visie op de geloofsbeleving aan de tekst verbinden. Deze beschrijving is erop gericht om inzichtelijk te maken hoe in de Schriftuitleg de hoofdlijnen uit de bevinding – zoals die in de preken te vinden zijn en in de hoofdstukken 6 tot en met 8 worden toegelicht – worden gekoppeld aan de Bijbeltekst.

In hoofdstuk 6 maak ik aan de hand van fragmenten uit preken inzichtelijk dat in de uitleg sprake is van een bepalende invloed van verschillende metaforen met betrekking tot het geestelijk leven. Deze metaforen vormen als het ware de 'bril' waarmee de predikanten de Schrift lezen. Ze leiden tot de opvatting van het geloofsleven als een weg. Nadat de rol van deze metaforen bij de uitleg van de Schrift helder is gemaakt, wordt vanuit de preken een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie van die geloofsweg gegeven.

In hoofdstuk 7 komt aan de orde dat in de preken sprake is van veel aandacht voor zelfreflectie ten aanzien van het geloof. De oproep tot zelfonderzoek is in de preken nadrukkelijk aanwezig. Ik laat zien hoe dat oproepen in de preek gebeurt, hoe het vorm krijgt. Daarna wordt uit de preken gereconstrueerd wat de predikanten onder zelfonderzoek verstaan. Er blijkt in de oproep tot zelfonderzoek een spirituele praktijk van zelfonderzoek te worden verondersteld. De rol die de oproep tot zelfonderzoek en de daarbij veronderstelde spirituele praktijk hebben in het functioneren van de bevinding in de preek, licht ik in dit hoofdstuk toe.

De betekenis die de visie op de (uit)verkiezing, de verzoening en de toekomstverwachting voor de bevinding heeft, komt aan de orde in hoofdstuk 8. Daarbij licht ik vanuit de preken toe hoe de visie op de Eeuwige Vrederaad van invloed is op de geloofsbeleving. Ik besteed aandacht aan het gegeven dat als gevolg van die visie het spreken over de geloofsbeleving in de preken een sterk juridisch karakter heeft. Ten aanzien van de verzoening komt aan de orde dat in de preken het model van 'verzoening door voldoening' bepalend is voor de bevinding. Aan de hand van preekfragmenten maak ik duidelijk dat daarin het objectieve verzoeningswerk ingebracht wordt in de subjectieve doorleving van het geloof. We zien dat de beschrijving van de verzoening gebeurt vanuit

het perspectief van de doorleving ervan door de gelovige. Het hoofdstuk sluit af met een bespreking van de rol die de verwachting van een eeuwige toekomst in de preken heeft.

Tot slot wordt het onderzoek in hoofdstuk 9 voorzien van reflecties.

In het vervolg van dit onderzoek is sprake van een aantal praktische uitgangspunten die van invloed zijn op de gebruikte Bijbelvertaling, de sekse van de voorgangers en verschillen tussen verwijzingen. Het betreft de volgende punten:

- In dit onderzoek sluit ik aan bij de keuze die binnen de Gereformeerde Gemeenten is gemaakt ten aanzien van het Bijbelgebruik. Dat betekent dat citaten uit de Schrift altijd worden weergegeven in de Statenvertaling.
- Omdat binnen de Gereformeerde Gemeenten alleen mannen in het ambt kunnen dienen, spreek ik over predikanten altijd in de hij-vorm. In alle gevallen waarin niet naar een predikant wordt verwezen, kan voor ‘hij’ ook ‘zij’ gelezen worden.
- Verwijzing naar primaire bronnen (de preken die het corpus voor het onderzoek vormen) gebeurt direct na het fragment tussen vierkante haken, dus bijvoorbeeld: [Schot 2013, 128]. Bij predikanten met eenzelfde achternaam volgen na die naam de voorletters, bijvoorbeeld: [MulderGWS 2012, 91].
- Aan het begin en aan het einde van het onderzoek is gebruikgemaakt van Catechismuspreken. Verwijzingen daarnaar sluiten aan bij de verwijzing naar tekstpreken, alleen voeg ik na het vermelden van de naam toe om welke Zondagsafdeling van de Heidelbergse Catechismus het gaat. Bijvoorbeeld: [Paul HC25 2005, 352].
- In de eindfase van het onderzoek is gebruikgemaakt van de bundel *Avondmaalspreken* voor het toelichten van bepaalde onderdelen met significante citaten.⁹² Verwijzingen daarnaar volgen de lijn voor de primaire bronnen, maar krijgen de naam van de bundel als toevoeging. Bijvoorbeeld: [Huijser 2014 *Avondmaalspreken*, 70].
- In de eindfase van het onderzoek is, met hetzelfde doel, ook gebruikgemaakt van leespreken die te vinden zijn op www.prekenweb.nl. Dat is een website met preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten. Dat betreft zowel preken die te beluisteren zijn, als preken die gelezen kunnen worden. Er is voor dit onderzoek gebruikgemaakt

92 B.J. van Boven e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes 2014).

van de leespreken die daarop te vinden zijn. Naar deze preken verwijs ik met een voetnoot. Daarin noem ik de naam van de auteur, de titel van de preek en de laatste datum waarop de preek op internet is bekeken.

- Wanneer in een excurs fragmenten uit de gebruikte toelichtingen op *De Christenreis* worden gebruikt, geldt de verwijzingsregel voor primaire bronnen.
- Bij citaten uit secundaire bronnen vindt de verwijzing plaats via een voetnoot.

HOOFDSTUK 2

Over de geschiedenis van het kerkverband, de vorm van en de visie op de prediking

2.1 Introductie

Dit hoofdstuk gaat over de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten, over de vorm van de preken binnen dat kerkverband en over de binnen het kerkverband vigerende visie op de prediking. Kennis daarvan is noodzakelijk om het onderzoeksmateriaal goed te kunnen begrijpen en duiden. Bij kwalitatief onderzoek wordt met ‘begrijpen’ bedoeld dat het mogelijk is om de gedachtegangen of gedragingen van een individu of van individuen onderzoeksmatig na te kunnen gaan binnen de specifieke context waarin ze zich voordoen. Je bent in staat om te interpreteren vanuit het gezichtspunt van de betrokkenen.¹ Dat betekent dat kennis van die specifieke context, van dat gezichtspunt, van groot belang is. Binnen dit onderzoek gaat het daarbij om kennis van een stukje (kleine) kerkgeschiedenis,² om toelichting op de gangbare (retorische) opbouw en kenmerken van de preken binnen de Gereformeerde Gemeenten en om het zelfverstaan van deze gemeenten ten aanzien van de prediking.

2.2 Verleden: historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten

Op 9 en 10 oktober 1907 is het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten ontstaan uit het samengaan van veertien gemeenten uit de ‘Gereformeerde Gemeenten onder het kruis’ – gemeenten die zijn

1 Baarda e.a., *Basisboek*, 91.

2 Met de term ‘kleine kerkgeschiedenis’ wordt de geschiedenis van kerkelijke gemeenten, kerkverbanden en van levens van predikanten etc. aangeduid. Het betreft veelal beschrijvingen die niet in de eerste plaats een wetenschappelijk karakter hebben, maar wel veel feitelijke gegevens en persoonlijke herinneringen en belevingselementen bevatten. Zie: Van Lieburg, ‘Toe-eigening van de bevestigende traditie’, 22-23.

ontstaan bij de Afscheiding van 1834 – en 22 Ledeboeriaanse gemeenten – gemeenten die gevormd zijn na de actie van ds. L.G.C. Ledeboer (1808-1863).³ Dit samengaan was vooral de vrucht van de inspanningen van G.H. Kersten (1882-1948), predikant van de ‘Gereformeerde Gemeenten onder het kruis’.⁴ Kersten zag het nieuwe kerkverband als een voortzetting van de Gereformeerde Kerk uit de zeventiende en achttiende eeuw.⁵

Het kerkverband had aan het begin drie Ledeboeriaanse predikanten en vier predikanten uit de Gemeenten onder het kruis. Samen dienden zij 36 gemeenten. Er was dus een groot predikantentekort. Bovendien hadden de dienstdoende predikanten meestal nauwelijks meer dan de lagere school gevolgd. Zij waren in hun gemeenten toegelaten tot het ambt op grond van singuliere gaven.⁶ In de vacante gemeenten werden op zondag preken gelezen. Dat waren voornamelijk preken van de zogenoemde ‘oudvaders’, predikanten uit de Nadere Reformatie en aanverwante stromingen in bijvoorbeeld Schotland.⁷

In de Ledeboeriaanse gemeenten gaven de predikanten in de preek niet zo veel aandacht aan de uitleg van de Bijbeltekst. ‘De prediking werd

3 Ledeboer begroef op 8 november 1840 in het openbaar de bundel met gezangen en de reglementenbundel van de Nederlandse Hervormde Kerk. Na dit protest tegen de kerkelijke situatie werd hij uit het ambt gezet. Zie over hem o.a. H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)* (Utrecht 1977), 25-33.

4 Zie voor de rol van Kersten bij het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten ook: H. Florijn, ‘Levensloop van Ds. Gerrit Hendrik Kersten, grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten’, in: H. Florijn (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2008), 11-47, 21 en M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten: facetten van zijn leven en werk* (Houten 1993), 31-48.

5 Golverdingen, ‘Bewaard en staande gehouden’, 22.

6 In artikel 8 van de Dordtse Kerkorde is vastgelegd dat personen die, zonder studie, duidelijk bijzondere gaven van God hebben ontvangen om te dienen in het predikambt, na onderzoek ook tot het ambt mogen worden toegelaten. Een toelichting op dit artikel is te vinden op de volgende site: www.kerkrecht.nl (laatst geraadpleegd op 25 mei 2018).

7 M. Golverdingen, *Geschiedenis van een scheuring. De Gereformeerde Gemeenten 1950-1957* (Houten 2016), 83 noemt oude schrijvers als J. Beukelman, Fl. Costerus, A. Comrie, A. Hellenbroek, J. van der Kemp, B. Smytegelt en Justus Vermeer. Zie ook: Golverdingen, ‘Bewaard en staande gehouden’, 14; M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948* (Houten 2004), 35.

vooral gezien als beschouwing en uitleg van de gangen en wegen die God met Zijn volk houdt.⁸ Deze ‘beschouwing en uitleg’ koppelden ze aan ‘ vertroosting en bestraffing’.⁹ Datzelfde gold ook voor de prediking in de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis. De predikanten in beide soorten gemeenten waren gevoelsmensen en hun preken ‘uitstortingen van het gemoed’.¹⁰ ‘Men preekte graag over de geestelijke toestand waarin een mensenkind verkeren kon: het juichen en het zuchten van de menselijke ziel werd genoemd. Met name in de toepassing drong men tot in de schuilhoeken van het menselijk hart, en stelden de predikanten zich in op de verschillende situaties van het geestelijk leven. (...) Met alle ernst stelde men de hoorders voor de heiligheid Gods en voor de eigen zondigheid.’¹¹ De voorgangers hielden de gemeente voor dat God geen afstand kan doen van Zijn recht en dat Christus aan dat recht genoeg heeft gedaan.¹² In de prediking moest ‘God op het hoogst verheerlijkt worden en de zondaar op het diepst vernederd worden’.¹³

Er was, ondanks de eenvoud van de predikanten, wel sprake van studie voor de preken. Ze bestudeerden Bijbelcommentaren – vooral van schrijvers uit de Nadere Reformatie – en de preken laten een grote Bijbelkennis zien. De predikanten waren goed thuis in de werken van o.a. Th. à Brakel (1608-1669), W. à Brakel (1635-1711), J. van Lodensteyn (1620-1677), Bunyan (1628-1688), Hellenbroek (1658-1731), de Erskines (Ebenezer – 1680-1754 en Ralph – 1685-1752), B. Smytegelt (1665-1739), Th. Boston (1676-1732), A. Comrie (1706-1774) en Th. van der Groe (1705-1784).¹⁴ Florijn stelt dat de Ledeboerianen in hun prediking met name door Smytegelt en Van der Groe waren beïnvloed.¹⁵

Kersten beijverde zich, na het samengaan van de Ledeboeriaanse en

8 M. Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen* (Heerenveen 2006), 89; Golverdingen, *Om het beboud*, 18-19.

9 H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1991), 61.

10 Hofman, *De Ledeboerianen en Kruisgezinden*, 174-175.

11 Hofman, *De Ledeboerianen en Kruisgezinden*, 177-178.

12 Van Ekeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, in: *Herdenk de trouw*, 80.

13 Florijn, *De Ledeboerianen*, 119 en 144. Zie voor een toelichting op de inhoud en achtergrond van deze uitspraak: M. Wisse, ‘God op het hoogst verheerlijkt en de mens op het diepst vernederd. Bevindelijk gereformeerden als volgelingen van Augustinus’, in: Van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis*, 182-204.

14 Florijn, *De Ledeboerianen*, 52 en 110; Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, 176.

15 Florijn, *De Ledeboerianen*, 148.

Kruisgezinde gemeenten, om te komen tot een geordend kerkelijk leven en tot het oprichten van een theologische school. In het kerkelijk leven wendde hij zijn invloed aan om te komen tot een goede handhaving van de Dordtse Kerkorde.¹⁶

De opleiding van de predikanten bestond in de nieuw gevormde Gereformeerde Gemeenten de eerste jaren uit 'leiding', huisonderwijs, door een van de dienstdoende predikanten. Ook was er sprake van 'vrijstuderen', het zelfstandig doorwerken van een boekenlijst. Echte vorming van de predikanten was er dus feitelijk niet.¹⁷

De toelating van nieuwe predikanten gebeurde door de classes. Zij onderzochten kandidaten op een verslag van bekering en roeping. Ook gaven zij hun, in het kader van de noodzakelijk geachte singuliere gaven, staande de vergadering de opdracht om zonder veel voorbereiding over een opgegeven tekst een stichtelijk woord te spreken.¹⁸ Op grond daarvan besliste men over toelating dan wel afwijzing.

De eerste twintig jaar na het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten nam de grootte van het kerkverband geleidelijk toe. Het aantal gemeenten verdubbelde doordat o.a. vrije gemeenten en Oud-Gereformeerde Gemeenten zich bij het kerkverband aansloten en doordat er – met name in Gelderland en Zuid-Holland – veel nieuwe gemeenten ontstonden.

Wat de opleiding van de predikanten betreft, bereikte Kersten uiteindelijk dat op 13 april 1927 te Rotterdam de Theologische School geopend werd.¹⁹ Voor de toelating tot de opleiding aan de Theologische School kwam er een Curatorium. Pas na de Tweede Wereldoorlog kon het niveau van de lessen worden uitgebouwd. Er kwamen toen ook studenten die een betere tot goede vooropleiding hadden genoten.

Kersten trok, als docent aan de Theologische School, de lijnen voor de prediking in het kerkverband. De theologie uit de Reformatie en vooral de Nadere Reformatie kreeg in zijn onderwijs een sterk accent.²⁰ In het

16 Zie hiervoor ook: Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 49-66.

17 Golverdingen, 'Bewaard en staande gebleven', 23.

18 Golverdingen, 'Bewaard en staande gebleven', 23.

19 Zie voor de rol van Kersten in het tot stand komen van de Theologische School: J. Mastenbroek, 'Ds. G.H. Kersten en de Theologische School' in: H. Florijn (red.), *Gerrit Hendrik Kersten*, 141-175 en ook: Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 117-140.

20 J. Mastenbroek, 'Laat ons die hedendaagsche kost toch uitbannen!', in: A. Moerkerken e.a. (red.), *Ontboezemingen. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten* (Houten 2002), 152-159, 153 wijst erop dat voor ds. Kersten, na Gods

bijzonder het werk van Alexander Comrie (1706-1774) had bij hem, en via hem in het kerkverband, veel invloed.²¹ Het ging Kersten om de opbouw van een kerk met een Schriftuurlijk-bevindelijke prediking, waarin beklemtoond wordt dat wedergeboorte noodzakelijk is en dat de grond van de zaligheid alléén in Christus ligt. Om een prediking die niet zwijgt over hoe Christus Zich ook *in* de mens verheerlijkt, in de bevinding.²²

In 1931 deed de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten leeruitspraken over het verbond der genade en over de plaats die de uitverkiezing daarin inneemt. Daarin legden ze vast dat het verbond der genade onder de beheersing van de uitverkiezing ter zaligheid staat en dat het wezen van het verbond dus alleen de uitverkorenen geldt. Ook spraken ze uit dat het verbond der verlossing en het verbond der genade qua inhoud één zijn. Het genadeverbond is door God opgericht met Christus als het Hoofd van al de Zijnen (de uitverkorenen). Toch komt in de prediking Gods vriendelijk aanbod van genade tot alle hoorders. De prediking valt onder de bediening van het genadeverbond en alle hoorders worden genodigd om als arme zondaar door Christus te worden gezaligd.²³ Hoewel de leeruitspraken als bindend werden gezien, was er wel verschil van mening over de noodzaak en de inhoud ervan.²⁴

In de jaren daarna ontstonden er in het nieuwe kerkverband spanningen.²⁵ Voor een deel lagen die in het persoonlijke vlak en voor

Woord en de belijdenisgeschriften, de werken van de oudvaders het fundament onder de theologiestudie moesten zijn.

21 Moerkerken, 'Bewaar het en bekeer u', 40-41.

22 Golverdingen, 'Bewaard en staande gebleven', 19.

23 Voor een kort overzicht m.b.t. de leeruitspraken, zie: J.B. Zippro, 'Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw', in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 173-230, 213-218. Zie voor deze leeruitspraken inhoudelijk: A.T. Huijser, 'De leeruitspraken van 1931' deel 1-10, in: *De Saambinder*, jrg. 92, nr. 38-47 (juli-augustus 2014) en A. Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond* (Houten 2004), 40-75.

24 Zie H.J. van Berkum, 'De identiteit van de Gereformeerde Gemeenten in historisch perspectief', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden (Psalm 119:138b). Verslagen van inleidingen gehouden op thema-avonden van de VBSO 1993/1994 over de Gereformeerde Gemeenten tussen 1930 en 1950* (Veenendaal 1994), 17-49, 35-36; Florijn, 'Levensloop van Ds. Gerrit Hendrik Kersten', 39; P.L. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok* (Kampen 2010), 29. Zie voor het tot stand komen van de leeruitspraken ook: W. van den Dikkenberg, 'Om de eer van Zijn Naam en wasdom der gemeenten', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden*, 108-115 en J.J. Grandia, 'Ds. G.H. Kersten als polemicus', in: Florijn, *Gerrit Hendrik Kersten*, 95-125.

25 Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, 29.

een deel betroffen die verschil van mening over onderdelen van de leer.²⁶

In de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog, maar vooral in de jaren daarna, groeiden de spanningen binnen de Gereformeerde Gemeenten. Er kwam steeds meer weerstand tegen de leidersrol van Kersten.²⁷ Ook ontstonden er problemen als gevolg van het optreden en de opvattingen van dr. C. Steenblok (1894-1966). Steenblok was in 1943 overgekomen uit de Gereformeerde Kerken in Nederland.²⁸ Niet iedereen steunde die overkomst.²⁹ Steenblok hield in 1944 een lezing over de algemene genade. Deze lezing leidde tot grote spanningen tussen verschillende predikanten en onder kerkleden.³⁰ De synode van 1945 stelde zich achter Steenblok op, maar er bleven predikanten die zich daar niet in konden vinden.³¹

In 1948 volgde Steenblok Kersten op als docent aan de Theologische School en als hoofdredacteur van *De Saambinder*, het kerkelijk weekblad van de Gereformeerde Gemeenten.³² De opvattingen van Steenblok over het aanbod van genade lijken als een katalysator te hebben gewerkt op bestaande verschillen van inzicht binnen de Gereformeerde Gemeenten. Ze waren aanleiding tot spanningen.³³ De verscheidenheid die er altijd was geweest, werd tot die tijd overwonnen doordat men elkaar vond in de liefde tot de bevindelijke prediking.³⁴ In de discussie over de opvatting van Steenblok ten aanzien van het aanbod van genade kwamen echter allerlei verschillen boven tafel. Oude weerstanden tegen de vorming

26 Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, wijst op wrijving tussen G.H. Kersten en A. Verhagen (29), op uit elkaar groeien van de visie m.b.t. de predestinatie tussen Kersten en R. Kok (29) en op onbehagen over het leiderschap van Kersten (30, 43). Dat laatste neemt toe n.a.v. de houding van Kersten t.o.v. de Duitse bezetter. Ook Florijn, 'Levensloop', 41 wijst op tegenstand t.o.v. G.H. Kersten.

27 Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, 42 en 53.

28 Zie voor Steenblok: Rouwendal, *Dr. C. Steenblok* en voor zijn theologische opvattingen P.L. Rouwendal, *Het aanbod van genade. Twee studies* (Apeldoorn 2002).

29 Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, 33 wijst erop dat Kersten zijn 'volle gewicht in de schaal legde' om de overkomst van Steenblok door de classis te laten goedkeuren.

30 M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (Houten 2014), 118. Zie ook o.a. Rouwendal, *Het aanbod van genade*, 10-11; Van Berkum, 'De identiteit', 39.

31 Rouwendal, *Het aanbod van genade*, 10 noemt ds. R. Kok en ds. A. Verhagen.

32 Ook bij het aanstellen van Steenblok als docent was er sprake van tegenstand. R. Kok stemde als curator tegen deze benoeming. Zie daarvoor: Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, 35.

33 Golverdingen, 'Bewaard en staande gebleven', 28.

34 Rouwendal, *Het aanbod van genade*, 135.

van de theologische opleiding en verschillen van inzicht over de afbakening van de Gereformeerde Gemeenten tegenover andere denominaties, uitten zich in de discussie over de visie van Steenblok.³⁵ Kersten had, ondanks de aanwezigheid van deze onderhuidse spanningen, de gemeenten en de predikanten bij elkaar weten te houden. Dat lukte nu niet langer.

Ten aanzien van het aanbod van genade verwierp Steenblok het *onvoorwaardelijke* karakter van dat aanbod. De beloften van het Evangelie mochten volgens hem alleen gepredikt worden aan de uitverkorenen die ‘daadwerkelijk hun zonde en ellende gevoelden’. Er was in feite geen sprake van een *aanbod* van genade, maar van een uitwendige *voorstelling* van de genade.³⁶ De predikant R. Kok (1890-1982) verzette zich in woord en geschrift tegen deze visie. Voor hem stonden de beloften van het Evangelie gelijk met de aanbidding daarvan. In 1950 schorste de synode Kok omdat hij het aanbod van genade zou vereenzelvigen met de beloften van het Evangelie.³⁷ De synode gaf geen fundering voor deze schorsing. Het besluit werd genomen zonder weerlegging van de visie van Kok vanuit de Schrift en de belijdenisgeschriften. Kok en zijn gemeente (Veenendaal) verlieten daarop het kerkverband. Enkele andere gemeenten volgden. Op de volgende synode (1953) zette de synode Steenblok af als docent van de Theologische School vanwege ‘eenzijdigheid in het geven van onderwijs’.³⁸ Nu verlieten vier predikanten (onder wie Steenblok) en 35 gemeenten de Gereformeerde Gemeenten. Zij richtten de Gereformeerde Gemeenten in Nederland op. Terugkijkend op deze twee zaken erkent de synode van de Gereformeerde

35 Rouwendal, *Het aanbod van genade*, 136-137.

36 Zie voor de problematiek rondom aanbieden of voorstellen van de genade: Rouwendal, *Het aanbod van genade*, het eerste deel, ‘Aanbieden of Voorstellen. Een onderzoek naar de aard, de bronnen en de context van de bezwaren van C. Steenblok tegen het algemeen, welmenend en onvoorwaardelijk aanbod van genade’, 1-142.

37 Voor de achtergronden en het verloop van deze kwestie, zie: Golverdingen, *Ver-nieuwing en verwarring*, 167-312.

38 Voor een uitgebreide bespreking hiervan zie: M. Golverdingen, *Geschiedenis van een scheuring* (Houten 2016). Voor persoonlijke herinneringen aan deze afzetting, zie: F. Mallan, ‘Het kerkelijk leven in de laatste decennia, persoonlijke indrukken’, in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden*, 70-90 en J. Mastenbroek, *Israëls Wachter sluimert niet: herinneringen van ds. F. Mallan (1925-2010)* (Alblas-serdam 2012), 162-175. De afzetting van Steenblok lijkt een vooropgezet plan te zijn geweest. Zie daarvoor o.a. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, 61-62.

Gemeenten in 2007 ‘met leedwezen’ dat er in 1950 en 1953 ‘ernstige kerkordelijke fouten’ zijn gemaakt.³⁹

In de discussie die rondom de scheuring gevoerd is, kwam – naast de plaats van het aanbod van genade – nog een aantal punten naar voren die men wezenlijk achtte voor de prediking in de Gereformeerde Gemeenten. In de prediking moesten de predikanten ingaan op ‘de gangen des Heeren met Zijn volk’, moesten ze uitgaan van de doodstaat van de mens en moest de Wet – als kenbron van de ellende – voorafgaan aan de nodiging en de beloften van het Evangelie. ‘In de rechte prediking wordt *na* de wedergeboorte, door de zaligmakende ontdekking der genade uit de prediking van de wet, *plaatsgemaakt* voor Christus in het hart.’⁴⁰

De Gereformeerde Gemeenten herstelden zich vrij snel van de crisis. In de zestiger en zeventiger jaren begon men met eigen zendingswerk, was er veel aandacht voor het stichten en uitbouwen van eigen onderwijs en nam zowel het opleidingsniveau als de participatie van de leden in het maatschappelijk leven toe. Het aantal gemeenten lag inmiddels rond de 150 en het aantal leden groeide, voornamelijk door het hoge geboorteoverschot, tot rond de 100.000. Bij het honderdjarig bestaan van de Gereformeerde Gemeenten, in 2007, waren er 157 gemeenten, die samen ruim 103.000 leden en doopleden telden. Bij alle groei bleef het predikantentekort een voortdurend probleem. In de hele geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten blijkt bijna voortdurend tweederde van de gemeenten vacant te zijn geweest. Dat betekent dat het overgrote deel van de prediking in dit kerkverband bestaat uit zogenaamde ‘leesdiensten’ waarin ambtsdragers (in principe ouderlingen) een preek voorlezen.

De opleiding van predikanten op de Theologische School werd door de inzet van verschillende elkaar opvolgende docenten (te denken valt aan A. Vergunst, die van 1968 tot 1980 docent was, en aan A. Moerkerken, vanaf 1981 tot juni 2017 rector en docent) uitgebouwd op de grondslag die Kersten had gelegd. Het bleef een praktisch gerichte opleiding en dat bepaalde ook de stof van de lessen. Naast de Bijbelse vakken was er

39 Acta Generale Synode van 2007, 129, art. 85. Naast de bovengenoemde literatuur wil ik hier ook verwijzen naar A. van Belzen, *Terugblik. Gesprekken over bedien, verleden en toekomst van de vier Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2007). Daarin staan interviews over de scheuring van 1953 opgenomen met o.a. de Gereformeerde Gemeentepredikanten A. Bac (25-45), L. Blok (46-58), W. Silfhout (59-77), A. Schreuder (91-105) en J.M.D. de Heer (141-158). Ook zij spreken duidelijk uit dat er fouten zijn gemaakt en dat er verdriet is over de scheuring.

40 Golverdingen, *Geschiedenis van een scheuring*, o.a. 137, 152-153 en 184.

veel aandacht voor de dogmatiek en voor de Nadere Reformatie (met een accent op Comrie). De praktische insteek houdt ook in dat er een sterke nadruk ligt op de predikking. In de homiletische scholing nemen T. Hoekstra's *De Gereformeerde Homiletiek* en K. Dijks *Dienst der prediking* een belangrijke plaats in.⁴¹

2.3 De vormgeving: de gangbare opbouw en kenmerken van de preken

2.3.1 Inleiding

Old noemt in het eerste deel van zijn overzichtswerk *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church* vijf soorten prediking: Expository Preaching, Evangelistic Preaching, Catechetical Preaching, Festal Preaching en Prophetic Preaching.⁴² Leggen we de beschrijvingen die hij bij deze vormen geeft naast de preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten, dan zijn twee van deze vormen duidelijk aan te wijzen. De Expository Preaching, waarin een gedeelte van de Schrift systematisch wordt verklaard,⁴³ is te vinden in de wekelijkse zondagse prediking in de morgendienst. De Catechetical Preaching, waarin de basisgegevens uit het christelijke geloofsonderwijs worden uitgelegd,⁴⁴ is gebruikelijk voor de middag- of avonddiensten in de Gereformeerde Gemeenten. In die diensten leggen de predikanten een gedeelte van de Heidelbergse Catechismus uit.⁴⁵

Naast de verklarende preek en de catechismuspraak kennen de Gereformeerde Gemeenten nog een andere vorm, de zogenoemde Bijbel-lezing. Dit zijn preken – eigenlijk meer homilieën – waarin een vrij grote perikoop het uitgangspunt vormt. Dat Schriftgedeelte wordt dan

41 De informatie over de vakken op de Theologische School is te vinden in: A. Moerkerken, 'De vakken op School', in: Moerkerken, *Ontboezemingen*, 141-151. Moerkerken wijst er in *Separerende prediking. Gedachten over de verkondiging van het Woord* (Houten 2015), 12 op dat G.H. Kersten de *Gereformeerde Homiletiek* van Hoekstra al zeer waardeerde en zegt dat nog heden ten dage menig predikant nuttige adviezen uit dat boek mag putten.

42 H.O. Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, Volume 1, The Biblical Period (Grand Rapids/Cambridge UK 1998), 8.

43 Old, *The Reading*, 9.

44 Old, *The Reading*, 13.

45 In deze catechismusprediking is in feite ook sprake van verklarende prediking. De tekst van de HC wordt er op vergelijkbare wijze uitgelegd als 's morgens gebeurt in de tekstprediking.

van tekst tot tekst of van woord tot woord verklaard.⁴⁶ In die verklaring is er nadrukkelijk ook aandacht voor de mogelijke betekenis van het betreffende Schriftgedeelte voor het persoonlijk geestelijk leven. Deze vorm van preken is vooral te vinden in de doordeweekse diensten, waarin de predikant in een heel seizoen bijvoorbeeld een Bijbelboek ‘doorpreekt’, of een levensgeschiedenis van een Bijbelheilige.⁴⁷

Binnen het geheel van de prediking in de Gereformeerde Gemeenten neemt de prediking rondom de bediening van het Heilig Avondmaal een bijzondere plaats in. In de week voorafgaand aan de viering van het Avondmaal wordt (meestal in de morgendienst) een voorbereidingspreek gehouden.⁴⁸ Daarin besteden de predikanten aan de hand van een tekst uit de Schrift aandacht aan de betekenis van het Heilig Avondmaal, maar vooral ook aan de noodzaak van voorbereiding daarop door middel van zelfonderzoek.⁴⁹ Ze gaan daarbij onder andere in op de vraag naar de echtheid van het persoonlijk geloof; of het Gods werk is of mensenwerk. Die vraag geldt ieder van de hoorders:

De zondag voor de bediening wordt er een voorbereidingspreek gehouden. Daarin horen we wie het zijn die genodigd worden. Ook horen we wie het zijn die niet genodigd worden. Er wordt gewaarschuwd als men dan toch toetreedt, want daarmee bedriegen we ons voor de eeuwigheid en daarmee bezondigen we ons, zodat ons oordeel des te zwaarder wordt. Daartegenover worden Gods kinderen in de voorbereidingspreek aangespoord om de dood des Heeren te verkondigen en alle zwaarigheden geprobeerd op te lossen. In de week van voorbereiding hebben we onszelf te onderzoeken hoe het staat tussen God en ons hart. Dat geldt niet alleen Gods kinderen, maar ieder die onder het Woord mag verkeren.⁵⁰

46 Moerkerken, *Separerende prediking*, 32-33.

47 Ook van deze Bijbellezingen zijn er veel in druk uitgegeven. Zo zijn er Bijbellezingen over bijvoorbeeld Abraham, Jakob, Jozef, Gideon, Ruth, etc.

48 Het verschijsel ‘voorbereidingspreek’ dateert van bijna direct na de Reformatie in Nederland. H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, 100 spreekt al over deze gewoonte kort na 1578.

49 C.J. Meeuse, *Rondom het Heilig Avondmaal. Een eenvoudige verhandeling voor alle gemeentelieden ter beantwoording van de vragen die er leven ten aanzien van de voorbereiding, viering en nabetrachting van dit heilig sacrament* (Houten 1995), 41-45 gaat op deze diensten in.

50 J.J. van Eckveld, *Het Heilig Avondmaal, ook voor mij?* (Houten 2017), 65-66.

Het gaat de predikanten bij deze voorbereidingspreken om ‘op bijbelse gronden leiden van zielen’.⁵¹ Daarbij spelen oproepen tot zelfonderzoek, waarschuwen voor het oordeel en ‘oplossen van zwaarigheden’ in het geestelijk leven een belangrijke rol.

In de Avondmaalsdienst houdt de voorganger, voorafgaand aan de bediening zelf, een (korte) preek, waarin hij vanuit de Schrift vooral aandacht besteedt aan de wijze waarop en de geestelijke gestalte waarmee het Avondmaal moet worden gevierd.⁵²

In de middag- of avonddienst op de zondag van de Avondmaalsbediening wordt er een ‘nabetrachtingspreek’ (soms ook ‘dankzegging voor het Heilig Avondmaal’ genoemd) gehouden, waarin de predikant terugblijkt ‘op wat de Heere in de bediening van het sacrament gegeven heeft’. ‘Nabetrachting is het levend houden van de gedachte aan het gebroken brood en de vergoten wijn.’⁵³ Ook wordt de gemeente daarin gewezen op het doel van de gaven die God in het Avondmaal schonk en is er sprake van het persoonlijk aanspreken op het al dan niet aangaan aan het Avondmaal. Er is daarbij ook aandacht voor geestelijke vragen en worstelingen die kunnen leven naar aanleiding van de bediening van het Avondmaal.⁵⁴

Van de verklarende preken, de catechismuspreken, de Bijbellezingen en de preken rondom de bediening van het Heilig Avondmaal zijn er ook (veel) in druk uitgegeven.

Al de genoemde vormen van preken, met uitzondering van de Avondmaalspreek, duren zo’n vijftig minuten tot een uur.⁵⁵ In het geheel van de dienst, die ongeveer anderhalf uur duurt, behelst de preek daarmee tweederde van de liturgie. In de eredienst binnen de Gereformeerde Gemeenten ligt het accent dus nadrukkelijk op de prediking.

51 G.J. van Aalst, *Ten dis geleid. Ons avondmaalsformulier* (Houten 2007), 36.

52 Meeuse, *Rondom het Heilig Avondmaal*, 64.

53 P. van Ruitenburch, *Avondmaal houden* (Houten 2014), 54-55.

54 Meeuse, *Rondom het Heilig Avondmaal*, 92-101 gaat uitgebreid in op de nabetrachtingspreek.

55 T.G. Long, *The Witness of Preaching* (Louisville Kentucky 2005), 237 spreekt ten aanzien van de lengte van de preek over ‘*ritual expectations*’: ‘If the preaching is too brief, the congregation will not perceive that they have heard a “real” sermon, regardless of its content. If the sermon far exceeds the expected length, the congregation will almost surely grow restless, will perhaps even shut down their listening altogether.’ Dit lijkt een goede omschrijving te zijn van de situatie in de Gereformeerde Gemeenten.

2.3.2 Vorm, structuur en kenmerken van de preek

Een niet direct opvallend, maar toch heel bepalend kenmerk voor de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten, is de zogenoemde ‘vrije tekstkeus’. Er is geen sprake van een vast leesrooster, de predikant is steeds zelf degene die kiest naar aanleiding van welke tekst hij preekt. Het uitgangspunt is dat hij daarbij onder andere rekening houdt met het kerkelijk jaar, maar ook op de feestdagen is hij vrij in de keuze van de preektekst.⁵⁶

De preken die deel uitmaken van het onderzoeksmateriaal, hebben vrijwel allemaal eenzelfde begin. De predikanten vangen hun preek aan met de aanspraak ‘Gemeente’, met het voorlezen van de Bijbeltekst die centraal staat en met het noemen van het thema en de punten van de preek:

Gemeente,

De stof voor onze overdenking op deze zondag, die in het kerkelijk jaar ook wel ‘weeszondag’ wordt genoemd, kunt u vinden in Johannes 14 vers 18:

Ik zal u geen wezen laten; Ik kom weder tot u.

Deze tekstwoorden bepalen ons bij Jezus’ ontferming over wezen. We staan stil bij drie gedachten.

1. Jezus’ Kerk. Zij worden hier ‘wezen’ genoemd;
2. Jezus’ belofte. ‘Ik zal u geen wezen laten’;
3. Jezus’ komst. ‘Ik kom weder tot u’. [Labee 2014, 130]

Dit voorbeeld laat zien wat de gangbare vorm of opzet van de preken binnen de Gereformeerde Gemeenten is.⁵⁷ De Leede en Stark spreken

56 Long, *The Witness*, 73 noemt als risico van deze vrije tekstkeuze dat de voorkeur van de predikant een te grote rol kan gaan spelen en tot eenzijdigheid kan leiden. De predikanten zijn zich dat zelf ook bewust. Tegenover de eventuele theologische eenzijdigheid wijzen ze erop dat juist het kerkelijk jaar en de wekelijkse catechismusprediking daarin een correctie kunnen betekenen. G.J. van Aalst, *Nodig te weten. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus. 52 preken over de drie stukken* (Apeldoorn 2012), 12: ‘Het kerkelijk jaar, het preken van vervolgstoffen en zeker ook de goed voorbereide, zorgvuldige catechismusprediking zijn correctieve elementen, waar we zuinig op moeten zijn. Ze behoeden een prediker voor eenzijdigheid.’

57 De verdeling in thema en punten wordt binnen de Gereformeerde Gemeenten ook toegepast bij de wekelijkse Catechismusprediking in de avonddiensten.

bij deze vormgeving van de preek van de ‘scopus-methode’. De predikant formuleert de boodschap van de tekst in een thema. De preek is de uitwerking daarvan aan de hand van een aantal concreet aangegeven punten.⁵⁸ Binnen het kerkverband zelf beschrijven ze deze methode, in navolging van Hoekstra, als de ‘analytisch-synthetische methode’.⁵⁹

Moerkerken benadrukt dat het thema (de scopus) kort, duidelijk en uit de tekst genomen moet zijn.⁶⁰ Dat geldt ook voor de punten die gebruikt worden als instrument voor de ordening van de preek. Die werken het thema uit. Bij het noemen van de punten moeten de hoorders ze (min of meer) kunnen aanwijzen in de tekst.⁶¹ In verschillende van de onderzochte preken wordt de relatie tussen de punten en de tekst aan het begin van de preek nadrukkelijk verwoord.⁶² Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in de preek ‘Drieërlei zuchten’, naar aanleiding van Romeinen 8:18-27. Na het noemen van het thema en de drie punten geeft de voorganger, voor de preek verdergaat, eerst aan hoe het thema en de punten in de tekst terug te vinden zijn. Hij legt daarbij een directe relatie met de tekst:

Het drieërlei zuchten. We letten op:

1. Het zuchten van Gods schepping. In de eerste twee woorden van vers 26 ‘En desgelijks’ ligt begrepen het zuchten van Gods schepping. U vindt dat in de verzen 18 tot en met 22. Paulus houdt het daarvoor ‘dat het lijden van deze tegenwoordige tijd niet is te waarden tegen de heerlijkheid, die aan ons zal geopenbaard worden. Want het schepsel [daar hebt u het], als met opgestoken hoofd, verwacht de openbaring der kinderen Gods (...) Het zuchten

58 B. de Leede en C. Stark, *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk* (Zoetermeer 2017), 117-118.

59 Zie voor de beschrijving van de analytisch-synthetische preek: T. Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek* (Amsterdam 1975), 393-395. A. Moerkerken neemt in *Separerende prediking*, 34-35 de beschrijving van Hoekstra over en geeft aan dat deze methode zijn voorkeur heeft.

60 Moerkerken, *Separerende prediking*, 36.

61 Moerkerken, *Separerende prediking*, 36-37. T. Keller, *Preken. Geloof overbrengen in een sceptische tijd* (Franeker 2015), 35 legt bij zijn toelichting op de verklarende prediking eenzelfde accent op het rechtstreeks ontleen aan de tekst ‘zodat alle punten die in de preek gemaakt worden in de tekst terug te vinden zijn’.

62 Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek* geeft op 402-413 een bespreking van de verdeling in punten. In de onderzochte preken worden duidelijk elementen uit deze bespreking toegepast.

zelf vinden we in vers 22: ‘Want wij weten, dat het ganse schepsel tezamen zucht en tezamen als in barensnood is tot nu toe.’

2. Het zuchten van Gods kinderen. Dat is ook begrepen in de woorden ‘En desgelijks’. We lezen dat in vers 23 en 24a: ‘En niet alleen dit, maar ook wij zelve, die de eerstelingen des Geestes hebben [dat zijn Gods kinderen], wij ook zelve, zeg ik, zuchten in onszelve, verwachtende de aanneming tot kinderen (...)’

3. Het zuchten van Gods Geest. Dat hebben we u voorgelezen uit vers 26 en 27: ‘En desgelijks komt ook de Geest onze zwakheden mede te hulp (...). [De Wit 2010, 185-186]

Voor de keuze van de scopus-methode als gangbare wijze van preken wordt in de secundaire bronnen vanuit het kerkverband geen (theologische) verantwoording gegeven. Er lijkt hierbij vooral sprake te zijn van een preektraditie.⁶³ Een traditie die deels gevolg lijkt te zijn van een verwachtingspatroon op grond van eerder gehoorde of gelezen preken en deels van de opleiding aan de Theologische School.⁶⁴ Vanuit de praktijk met lange preken kan gezegd worden dat deze methode, met de heldere structuur, de hoorders helpt bij het luisteren. Ook al onderbreken de predikanten de preken bijna altijd door het laten zingen van een zogenoemde ‘tussenzang’, de lengte van het betoog vraagt veel van de hoorders. De verdeling in thema en punten biedt hun daarbij een extra houvast.⁶⁵

Kenmerkend voor de preken uit het onderzoek is de hoge mate van intertekstualiteit. De preken zijn, in de woorden van Grözinger, een

63 B. Labee, ‘Preekverdeling en toepassing’, in: *De Saambinder*, 8 maart 2018, jrg. 96, nr. 23, 20 geeft aan dat er in de praktijk binnen de gereformeerde traditie ‘altijd een zekere vrijheid is geweest in de uitwerking’ van de onderdelen van de preek. ‘De hoofdlijn blijft dat er eerst getracht wordt een nauwkeurige exegese te geven van het Schriftgedeelte dat beprekt wordt. Vervolgens zal de betekenis daarvan in het Schriftverband worden uitgelegd. Daarna is het de taak van de prediker de boodschap van het tekstgedeelte als het ware te leggen aan de deur van het hart van de hoorders nú.’

64 Kater, *Liever langer luisteren*, 30, 31. F.B. Craddock, *Preaching* (Nashville 1985), 170 zegt in dat verband: ‘those persons who have listened to the same type of sermon for many years think they know what a sermon form is. They may even assume that seminaries uniformly instruct the students to shape their messages in that fashion; after all, a sermon is a sermon.’

65 P.S. Wilson, *The Four Pages of the Sermon. A Guide tot Biblical Preaching* (Nashville 1999), 58, 76 en 251 wijst op dit functionele aspect met betrekking tot lange preken.

‘*Textgewebe oder Textgespinst*’.⁶⁶ De predikanten citeren in de preken naast de preektekst veel andere Bijbelteksten. Deze teksten kunnen, doordat ze ingrediënten zijn van de prediking, een rol (gaan) spelen in het denken, voelen, beslissen en handelen van de gemeente.⁶⁷ Dit betreft zowel teksten waarin overeenkomende verhaallijnen, beelden of ideeën voorkomen,⁶⁸ als teksten die een vorm van affectiviteit in de preek inbrengen (het gaat dan vaak om verzen uit de Psalmen). Ze voegen een bepaalde stemming of toon toe aan de gelegenheid en aan de ervaring van de boodschap.⁶⁹

Ook komen in de preken veel directe en indirecte verwijzingen voor naar de reformatorische belijdenisgeschriften.⁷⁰ Op die manier is er sprake van invloed vanuit de gereformeerde traditie. Deze verwijzingen verlenen de preken, in de woorden van Craddock, een ‘geheugen’ of ‘verleden’ in de confessie, in dit geval de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels.⁷¹

In een groot deel van de preken zijn daarnaast interteksten aan te wijzen die teruggaan op *De Christenreis* van John Bunyan (1628-1688)⁷² en op de zogenoemde ‘oudvaders’, predikanten uit onder andere de Nadere Reformatie. Die verwijzing naar de oudvaders kan heel algemeen zijn: ‘een zeker oudvader zegt’.⁷³ Er is echter ook regelmatig sprake

66 A. Grözinger, *Homiletik. Lehrbuch Praktische Theologie, Band 2* (Gütersloh 2008), 136.

67 Craddock, *Preaching*, 158.

68 Wilson, *The Four Pages*, 80.

69 Craddock, *Preaching*, 159. De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 181 zeggen in dit verband dat bevindelijke prediking ‘vraagt om verwoording in ervaringstaal, op het niveau van de affectieve en de wilensdimensie’.

70 In de onderzochte preken wordt drie keer in algemene zin naar de HC verwezen en acht keer naar een expliciet genoemde Zondagsafdeling of vraag. Drie keer worden de DL genoemd en vier keer wordt er expliciet naar een bepaald artikel daaruit verwezen. Naar de NGB wordt vijf keer verwezen. Naast deze verwijzingen zijn er veel plaatsen in de preken waarin door taalgebruik aan de belijdenisgeschriften wordt gerefereerd (denk bijv. aan het beschrijven van de wedergeboorte als iets wat ‘zonder ons, in ons’ gebeurt; DL, 3/4, art. 12).

71 Craddock, *Preaching*, 158.

72 In de preken die de basis vormen voor dit onderzoek wordt er één keer expliciet naar verwezen (Driessen, 2008, 39), en een keer nadrukkelijk gerefereerd aan het pelgrimsthema (Visscher, 2004, 177). In veel preken zijn daarnaast wel impliciete referenties naar *De Christenreis* aan te wijzen. Zo spreekt Van der HeidenB, 2012, 63 bijvoorbeeld over ‘Bij Hem moeten ze zijn om verlost te worden van het pak van schuld dat hen naar beneden drukt.’

73 Neele 2012, 110.

van verwijzing naar met name genoemde oudvaders. Daarbij gaat het in de onderzochte preken om I. Ambrosius (1604-1664),⁷⁴ Th. Avinck (1740-1782),⁷⁵ Th. Boston,⁷⁶ W. à Brakel,⁷⁷ J. Bunyan,⁷⁸ A. Comrie,⁷⁹ Ebenezer en Ralph Erskine,⁸⁰ Th. van der Groe,⁸¹ A. Hellenbroek,⁸² M. Henry (1662-1714),⁸³ J.C. Philpot (1802-1869)⁸⁴ en W. Schortinghuis (1700-1750).⁸⁵

De intertekstualiteit krijgt met name vorm in het citeren van of refereren aan de berijmde Psalmen (in de berijming van 1773). Het lijkt het belangrijkste middel om affectiviteit in de preek in te brengen. Met verwijzingen naar de berijmde Psalmen verwoorden de predikanten de vreugden van het geloof, maar vooral ook de noden ervan.⁸⁶ In de preek ‘Zefanja, een man Gods’, naar aanleiding van Zefanja 1:1, zegt de predikant bijvoorbeeld:

Misschien zit je met een hart vol vragen en vol raadsels in de kerk. Aangevallen op weg naar de kerk door de vorst der duisternis. Er heerst donkerheid in je hart. Je ziel kan gekneld liggen in de banden van de dood en de angst van de hel kan je alle troost doen missen. Je hebt geen uitzicht, geen hoop en geen perspectief door al jouw doen en al je schuld en zonden. Je kijkt om je heen, je staat voor de spiegel en je ziet jezelf en er is geen goed woord te zeggen van deze wereld. Alles is aangetast door de zonde. Waar de mens is, daar is de zonde en de ongerechtigheid. Daar zit jij en u tussenin met de vragen van je ziel en met de vragen van je leven. ‘Mijn ziel, wat buigt gij u neder en wat bent u toch onrustig in mij?’ [Kattenberg 2012, 65]

74 Karens 2014, 125 en BlokL 2014, 13.

75 Gunst 2009, 45.

76 Van Eckevelde 2014, 34-35.

77 Labee 2014, 134.

78 Driessen 2008, 39; Van Eckevelde 2014, 31; Karels 2014, 102, 103 en 107-110; MulderGWS 2012, 93 en Schot 2009, 46.

79 Vogelaar 2015, 178.

80 Karels 2014, 100 en 105.

81 Karens 2014, 122-123.

82 Van Aalst 2015, 9; Hogchem 2012, 63 en Karels 2014, 111.

83 Karens 2014, 117, 123 en 128; Van Rijswijk 2012, 117.

84 Van Boven 2012, 34.

85 Schipper 2009, 136.

86 Van der HeidenB, 2012, 62 brengt dat ook letterlijk zo onder woorden: ‘De boetsalmen vertolken hun nood.’

In dit fragment geeft de voorganger, met verwijzing naar de berijmde Psalmen 116, 42 en 43, een beschrijving van hoe de beleving in het hart kan zijn. De geestelijke nood krijgt op deze manier niet alleen verwoording, maar wordt als het ware ‘uitgezongen’ of ‘uitgeklaagd’ in taal die bij de hoorders (over)bekend is. Taal die niet alleen spréekt over gevoelens, maar ook nadrukkelijk aan die gevoelens refereert en ze lijkt op te roepen. Op deze manier krijgt intertekstualiteit een sterk affectieve werking in de preek.

Een laatste vorm van intertekstualiteit die een (belangrijke) rol speelt in de preken, is het verwijzen naar de kanttekeningen bij de Statenvertaling.⁸⁷ Deze kanttekeningen hebben een belangrijke functie bij de uitleg van de teksten. Meer dan eens zijn ze bepalend voor de keuzes die de predikanten bij hun uitleg maken. Daarbij is met regelmaat sprake van heel expliciet verwijzen:

Vaak gaat het in de ceremoniële wet over allerlei wassingen. Weet u waar die op doelen? Ik lees u uit de kanttekeningen noot 15 voor: ‘Christus neemt de gelegenheid van het uiterlijk wassen om te spreken van het geestelijk wassen of reinigen der zonden door Zijn bloed en Geest.’ [Hogchem 2012, 61]

Naast dit voorbeeld is er in nog negen andere preken uit het onderzoeksmateriaal sprake van zulke expliciete verwijzingen naar de kanttekeningen.⁸⁸ Ook zonder expliciete verwijzingen kan echter duidelijk sprake zijn van het volgen van de kanttekeningen in de uitleg van de tekst. Een voorbeeld daarvan is te vinden in de preek ‘Verzegeling’, naar aanleiding van Hooglied 8:6a. De predikant neemt daarin de in de kanttekeningen gegeven uitleg helemaal over en past die toe op het geestelijk leven.⁸⁹

De hoge mate van intertekstualiteit met de genoemde bronnen speelt in de preken een heel eigen rol. De Schrift, de belijdenis en de traditie vormen, naar de omschrijving van O’Day, de taalwereld van de

87 Moerkerken, *Separerende prediking*, 27 stelt: ‘We moeten nooit over een tekst preken, zonder de kanttekeningen op de Statenvertaling te hebben gelezen. Er liggen theologische schatten in verborgen.’ Hij zegt dat de prediker bij de hele voorbereiding van de preek de kanttekeningen geopend voor zich moet hebben liggen.

88 Van Boven 2012, 25 en 30; Karels 2014, 101 (2x); Labee 2014, 132, 134 en 135; Melis 2009, 71 (2x), 72 en 74 (2x); Neele 2012, 112; Schot 2013, 129 en 138; Silfhout 2012, 142; Verschuure 2014, 11 (2x) en 24; Visscher 2014, 178.

89 Neele 2012, 101-114.

preken.⁹⁰ In deze taalwereld proberen de predikanten de Bijbeltekst voor de hoorder te verhelderen binnen een breed kader, waarin de Bijbelse theologie, de systematische theologie en de geloofsbeleving ieder een eigen rol spelen.⁹¹ In het vervolg van dit onderzoek hoop ik, aan de hand van preekfragmenten, daarop verder in te gaan.

Naast de rol van deze intertekstualiteit is ook het coloriet (de kleurgeving) van het taalgebruik in de preken kenmerkend te noemen. De taal in de preken is in hoge mate gevormd door de Bijbel in de Statenvertaling, door de berijming van de Psalmen uit 1773 en door de Heidelbergse Catechismus. Dit taalgebruik wordt omschreven als ‘de tale Kanaäns’.⁹² In de preek ‘De grote werken van God’ stelt de predikant dat elke gelovige, wereldwijd, die taal verstaat:

We noemen dat wel de tale Kanaäns. En dat is niet een of andere onverstaanbare taal, maar dat is de taal overeenkomstig de Heilige Schrift. Dat is de taal die de heiligen van de hoge plaatsen leren spreken, vanwege de grote werken Gods in hun leven. De taal van het geloof, die iedereen verstaat, van welk land, van welk geslacht, van welke nationaliteit hij ook is. Want daar waar de Heere Zijn werk verheerlijkt, daar versta je een Chinees als hij spreekt van de grote werken Gods. Dan versta je een mohammedaan, die Mohammed heeft leren afzweren en die de enige Naam onder de hemel heeft leren benodigen. Dan versta je een jood, van wie de Heere het deksel van zijn hart heeft afgenomen en die is gekomen tot de erkenning van de Messias, als de Zaligmaker van zondaren. [Silfhout 2012, 150-151]

De invloed van de Heidelbergse Catechismus is mede bewerkstelligd door de in de Gereformeerde Gemeenten gangbare wekelijkse catechismusprediking in de middag- of avonddiensten. De steeds terugkerende behandeling van deze catechismus maakt dat het taalgebruik daarvan

90 G.R. O’Day, ‘Toward a Biblical Theology of Preaching’, in: G.R. O’Day en T.G. Long (red.), *Listening to the Word. Studies in honor of Fred B. Craddock* (Nashville 1993), 17-32, 18.

91 Keller, *Preken*, 35 noemt deze rol van de Bijbelse en systematische theologie als kenmerkend voor de verklarende prediking.

92 G. van Manen zegt in de preek ‘Daniël en zijn vrienden’, Van Manen 2012, 82-83: ‘En als wij in Sion geboren worden, gemeente, dan leren wij de “tale Kanaäns” spreken. En die was Daniël machtig. Wat een groot voorrecht als wij de tale Kanaäns machtig zijn, omdat we in Sion geboren zijn en doorwrocht zijn in het Boek der boeken ...!’

ook invloed heeft gehad op de taal van de tekstprediking.

De taal van de preken draagt ook sporen van het zogenoemde ‘gezelschapsleven’.⁹³ Er komen in preken soms verwijzingen voor naar het gezelschapsleven, naar wat ‘de oudjes’,⁹⁴ ‘de ouden’⁹⁵ of ‘onze ouden’⁹⁶ zeiden. Er is ook sprake van verwijzing naar personen, zoals bijvoorbeeld Wulfert Floor (1818-1876).⁹⁷ De taal van het gezelschapsleven is ook terug te vinden in het gebruik van onder andere affectieve (bijvoeglijke) naamwoorden wanneer de geloofsbeleving ter sprake komt. Zo wordt de ervaring van het horen van het verlossingswerk van Christus bijvoorbeeld als volgt beschreven met belevingstaal:

O, wat is het dan balsem voor hun ziel, als ze de weg horen verklaren die er is in Christus Jezus. Wat een zoetheid voor de ziel als ze mogen horen van de schoonheid, van de gepastheid, van de beminnelijkheid en de algevoelzaamheid van die geheel enige Zaligmaker Jezus Christus, en Dien gekruisigd. Als ze mogen horen van dat bloed van Hem, dat reinigt van alle zonden. En als ze mogen horen van de volheid van de genade, die er in Christus Jezus is. [Silfhout 2012, 156]

Niet alleen het affectieve gebruik van woorden als ‘zoet’, ‘beminnelijk’ of ‘heerlijk’ komt uit het gezelschapsleven. Ook centrale begrippen als ‘toeleidende weg tot Christus’ en ‘het plaatsmakende werk van de Heilige Geest’ – die de predikanten in de preken soms noemen,⁹⁸ maar die vooral op de achtergrond in de preken een rol spelen – zijn daaruit afkomstig.⁹⁹ Deze begrippen en de daarin bedoelde inhoud, hebben niet alleen een heel eigen plaats gekregen in de visie op de prediking, maar

93 A. Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond*, 83 wijst erop dat de gezelschappen, inclusief hun taalgebruik, in de ontstaansperiode invloed hebben gehad op de Gereformeerde Gemeenten.

94 BlokP 2009, 14.

95 MulderF 2011, 112.

96 Schot 2013, 128.

97 Van Boven 2012, 19.

98 Van der HeidenB 2012, 63 zegt: ‘Zo maakt de Heilige Geest plaats voor Hem Die de Weg, de Waarheid en het Leven is en wordt in hun ziel een diepe begeerte, heimwee naar Hem gelegd.’ En Schipper 2009, 138 zegt bijvoorbeeld over Nicodemus: ‘Wat wist hij van die plaatsmakende arbeid door de Heilige Geest?’

99 Zie daarvoor o.a. C. Harinck, *De toeleidende weg tot Christus* (Heerenveen 2001), 11-12.

krijgen ook in de concrete preken aandacht.¹⁰⁰ Soms komt de taal uit het gezelschapsleven ook in de uitleg van een Bijbeltekst naar voren, doordat de predikant in één of enkele zinnen de situatie uit de tekst helemaal overbrengt naar een bepaalde beleving in het geloofsleven. In de preek ‘De hoop van vreemdelingen’, naar aanleiding van 1 Petrus 1:3 en 4, komt een korte bespreking van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan voor. De overval op de reiziger, waar die gelijkenis mee begint, bespreekt de betreffende predikant vanuit de manier waarop in het gezelschapsleven soms de geloofservaringen een verwoording krijgen:

Wanneer hij nu verzadigd naar huis gaat, dan weet u wat er gebeurt (dat is altijd nog precies eender): Als je wat inkomsten van de hemel ontvangen hebt, dan staan de rovers op je te wachten, nietwaar volk van God? Ze kunnen de wortel van het leven niet roven, wel de vrucht. Dat gebeurt daar ook. [BlokP 2009, 15]

In dit fragment maakt de voorganger de beschrijving uit de gelijkenis even los van de tekst en de context om die te gebruiken voor het verwoorden van de persoonlijke geloofservaring van bestrijding na het ontvangen van geestelijke gaven. Het refereren aan de bekendheid met die ervaring bij het ‘volk van God’ maakt duidelijk dat deze wijze van verwoorden aansluit bij een breder gebruik. De grens tussen de prediking in de eredienst enerzijds en het gezelschap anderzijds, lijkt hier (bijna) weg te vallen.

Ook de pastoraal-psychologische benadering van de hoorders en hun geestelijke problemen is een kenmerk van de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Hierin valt duidelijk de invloed van de Nadere Reformatie op te merken. Brienen noemt dit de specialiteit van de Nadere Reformatie. Hij beschrijft de predikanten van de Nadere Reformatie als ‘anatomisten van het menselijk hart’ die ‘met hun fijne ontleedmes (...) dit terrein [hebben] blootgelegd en daarbij een stuk religieuze psychologie op tafel gebracht.’¹⁰¹ Ook Van Ruler wijst hierop. Volgens hem heeft de bevindelijke theologie ‘naar haar pastorale aard, een scherp analyserende

100 Voor een voorbeeld van de beschrijving van de ‘toeleidende weg’ in de preek, zie Vogelaar 2015, 176-177.

101 T. Brienen, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974), 298.

en diep borende psychologie van het pneumatische leven tot stand gebracht, lang voor men weet had van de moderne dieptepsychologie'.¹⁰²

De pastoraal-psychologische benadering komt in de preken op verschillende manieren voor. Zowel in het onderscheiden van het schijn-geloof in al zijn gestalten, als in het versterken en het vertroosten van het ware geloof. Vaak is er bij deze benadering sprake van een grote mate van intertekstualiteit en van dialoog. Een voorbeeld daarvan is te vinden in de preek 'De sprake van Christus tot Zijn Kerk', naar aanleiding van Hooglied 2:14. Aansluitend bij de woorden 'Toon Mij uw gedaante', bemoedigt de predikant de gelovige in de strijd en twijfel via een (fictieve) dialoog met Christus:

Er is een volk dat kan het bij zichzelf niet uithouden. Want de reuk des doods komt hen tegen. Toch zegt Hij: 'Toon Mij uw gedaante.' Want er zal genezing zijn onder Zijn vleugelen. Is uw gedaante zo onrein? Kom, en Ik zal rein water op u sprengen en gij zult rein zijn. Is uw gedaante ongeloof? Toon Mij uw gedaante, want Ik heb voor u gebeden dat uw geloof niet ophoude. Is uw gedaante vol met striemen en etterbuilen, misvormd en mismaakt? Toon Mij uw gedaante, want door Zijn striemen is ons genezing geworden. Bent u zo onvruchtbaar? Kom maar uit uw klove, want uw vrucht is uit Mij gevonden, Mijn duive. Kom eens neder en daal eens aan Mijn voeten. Is uw gedaante onaanzienlijk? Wel, u hoeft u niet te schamen, want zie Ik zal u geven sieraad voor as, vreugde-olie voor treurigheid en het gewaad des lofs voor een benauwde geest. Is uw gedaante zo verachtelijk, en vreest u wat de mensen van u zullen zeggen? Toon Mij uw gedaante, want Ik zal u een plaats geven beter dan der zonen en der dochteren. Hebt u zoveel godslasteringen vanbinnen? Ik ben als een godslasteraar veroordeeld; daarom zult u Mij daar vinden en er niet beschaamd mee uitkomen. Bent u zo goddeloos? Toon Mij uw gedaante, want men heeft Mijn graf bij de goddelozen gesteld. Bent u een misdadiger? Wel, Ik ben met de misdadigers gerekend. O, wat een wonder, als dat mag worden gehoord. [Koster 2005, 71]

In deze 'dialoog' beantwoordt de predikant verschillende manieren waarop de gelovige zich twijfelend en onzeker afvraagt of hij wel een echt kind van God is, met woorden (onder andere eigen woorden van Christus) uit de Schrift. De intertekstuele wijze waarop deze pastorale benadering

102 A.A. van Ruler, *Verzameld werk deel IV-B, Christus, de Geest en het heil* (Zoetermeer 2011), 572.

vorm krijgt, schenkt aan de troost die de predikant wil bieden een extra autoriteit. Er lijkt niet alleen sprake van het peilen en (h)erkennen van de pastorale nood, maar ook van het besef dat in die diepte alleen de Schrift zelf voor deze bestreden gelovigen het verlossende woord kan spreken.

Een laatste kenmerk dat genoemd kan worden is de kritische beoordeling van de eigen tijd. Het karakter van de leespreek maakt dat deze beoordeling in ietwat algemenere bewoordingen plaatsvindt,¹⁰³ maar ook dan is duidelijk waarneembaar dat de predikanten de (vooral ethische) ontwikkelingen in de maatschappij scherp veroordelen. Zeker als de invloed daarvan binnen de kerk merkbaar is. Zo gaan ze in op het beperken van het kindertal,¹⁰⁴ op wetgeving in verband met abortus, prostitutie en het homohuwelijk,¹⁰⁵ op de economische crisis en de gevolgen daarvan voor de solidariteit,¹⁰⁶ op de invloed van de moderne media¹⁰⁷ en op de dreiging van terreur.¹⁰⁸ De ontwikkelingen in de maatschappij worden in de preek ‘De laatste woorden van een stervende moeder in Israël’, naar aanleiding van 1 Samuël 4:21 en 22 (de geboorte en de naamgeving van Ikabod), geduid vanuit de betekenis van de naam Ikabod, ‘de eer is weg’:

De heilzame geboden des Heeren worden met voeten getreden. Alles wat nog herinnert aan het christelijk geloof en aan de normen en waarden van Gods Woord wordt in hoog tempo afgebroken en opgeruimd.

De vrouw van Pínehas zou vandaag zelfs geen bemoedigend woord meer krijgen, maar een aanbod van hulp bij zelfdoding. De kleine Ikabod zou een zachte dood toegediend krijgen met een beroep op een menswaardig bestaan en de kwaliteit van het leven. En van de dood van Eli zou gezegd worden: ‘Daar hoeven we niet zo dramatisch over te doen. Die man heeft z’n tijd gehad en een mooie leeftijd bereikt. Wat kost het trouwens de samenleving niet om zulke stakkers in leven te houden?’ Misschien zou Pínehas de enige zijn die nog eerbetoon zou krijgen. Hij was tenslotte een levensgenieter en had zich opgeofferd voor het vaderland? Zo wordt er vandaag gesproken. Weet u waarom? Omdat de eer weg is. En het ergste is dat bijna niemand het opmerkt en erover weent. [Sonneveld 2012, 154]

103 Al is dat maar ten dele, want veel van deze preken zijn – zoals eerder al werd aangegeven – letterlijk zo gehouden en nauwelijks bewerkt voor publicatie.

104 Kattenberg 2012, 68-69.

105 Golverdingen 2008, 64.

106 Schreuder 2012, 123.

107 Vogelaar 2015, 174-175.

108 Hofman 2014, 26.

Dit fragment maakt duidelijk dat deze predikant de ontwikkelingen in de maatschappij ziet als een omkering van de Bijbelse waarden en normen. Deze duiding plaatst de hoorders onder kritiek voor zover ze daarin mee (dreigen te) gaan. Die plaatst hen ook tegenover (buiten?) de maatschappij wanneer ze, zoals de predikant beoogt, aan de Bijbelse normen en waarden vasthouden.

Ook bij deze kritische houding ten aanzien van allerlei ontwikkelingen in de maatschappij is de invloed van de Nadere Reformatie terug te vinden. Ook toen gaven de predikanten, op een vergelijkbare manier, een kritische duiding van de eigen tijd. Dat geldt – eveneens in navolging van de Nadere Reformatie – ook voor de preken uit de tijd van de voorlopers van de Gereformeerde Gemeenten, de Afscheiding en de kring van de Ledeboerianen. Dit kenmerk van de prediking heeft binnen het kerkverband dus oude wortels. Hoewel niet in alle onderzochte preken zo nadrukkelijk een kritische beoordeling van de eigen tijd aan de orde komt, is het wel een kenmerk dat invloed heeft op de geloofsbeleving. Het versterkt het gevoel van ‘vreemdelingschap’ ten opzichte van het leven in deze wereld (maatschappij).

Resumerend kan van de genoemde kenmerken gezegd worden dat ze allemaal van invloed zijn op de concrete preken. De scopus-methode leidt tot een sterke binding aan de tekst, een gerichtheid op de tekst. De grote rol van de intertekstualiteit plaatst diezelfde tekst binnen het grotere geheel van de Schrift, de belijdenis en de traditie, en geeft aan de preek ook een affectieve lading. Het gebruik van de ‘tale Kanaäns’ zegt als talige vormgeving ook iets over de eigen kleur en gevoelswaarde van deze prediking.¹⁰⁹ Dit lijkt een vergelijkbare werking te hebben als een streektaal of dialect; een taal waarin het gevoel het meest direct geuit kan worden. Het is een taal van het hart. De onderscheidingen die daarbij gemaakt worden binnen de pastoraal-psychologische benadering, spreken de hoorder gericht aan. Tegelijk construeert deze vorm van onderscheiden aanspreken ook groepen hoorders (schijngebovigen, bekommerden, etc.). De kritische houding ten opzichte van de wereld versterkt de beleving van het geloofsleven als vreemdelingschap, als pelgrimage. Ze versterkt tegelijk ook het groepskarakter van de gemeente.

Lange spreekt ten aanzien van het gebruik van een perikopenstelsel van de ‘spirituele bedding’ die daardoor wordt gevormd voor de ‘Fröm-

109 A.A. van Ruler, *Theologisch werk, deel III* (Nijkerk 1971), 94 en 128 wijst erop dat in de tale Kanaäns de woorden ‘gevoelsgeladen’ zijn.

migheid van de gemeente. Hij stelt: *‘Die Frömmigkeit und das Glaubensverständnis der Gemeinde ist angewiesen auf Kontinuitäten, Frömmigkeit überlebt nicht anders und lebt auch nicht anders auf.’*¹¹⁰ De hiervoor besproken vorm, structuur en kenmerken van de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten lijken door hun continuïteit en invloed een vergelijkbare betekenis voor de vroomheid of bevinding te hebben als Lange toekent aan het gebruik van het perikopenstelsel. De homiletische cultuur lijkt een rol te spelen ten aanzien van de vroomheid zoals de predikanten die in de preken verwoorden en bevorderen.¹¹¹

2.4 Visie op de prediking

Het is voor het onderzoek belangrijk om het veld van het onderzoek, de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten, te verkennen. Het gaat daarbij nadrukkelijk om het zelfverstaan van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de prediking, om de gepreekte homiletiek. Voor het zoeken naar de visie op de prediking is daarom eerst een empirisch onderzoek gedaan in primaire bronnen. Door middel van dit onderzoek is nagegaan hoe in preken over de Heidelbergse Catechismus Zondag 25 en 31 de prediking ter sprake komt. Hoe houden de predikanten in preken over deze Zondagen, waarin de prediking centraal staat, hun visie daarop aan de gemeente voor? Hoe moet volgens hen de gemeente de prediking zien (en beoordelen)? Hieronder volgen de resultaten van dit onderzoek. Daarbij is een verdeling gemaakt in drie hoofdthema’s: de predikant, de prediking en de hoorders.

2.4.1 De predikant

Het eerste wat met betrekking tot het ambt van predikant bij de bespreking van HC 25 en 31 aan de orde komt, is de Goddelijke roeping daartoe:

Een leraar moet weten dat hij van Godswege gezonden is. Hij moet weten dat de Heere naar hem heeft omgezien. Persoonlijke en ambtelijke genade liggen wel onderscheiden, maar hij moet weten dat de Heere hem geroepen heeft tot die heilige dienst. (...) het gaat er wel om dat we in alle eenvoud

110 Geciteerd in J.H. van der Laan, *Ernst Lange en de prediking. Een inleiding in zijn homiletische theorie* (Kampen 1989), 107.

111 Ik ontleen het begrip ‘homiletische cultuur’ aan Van der Laan, *Ernst Lange en de prediking*, 110 (noot 33).

digheid weten dat de Heere ons hart heeft overgebogen en dat we niet zelf zijn gaan lopen. [Moerkerken HC31 2004, 439]

De voorganger geeft in dit fragment aan dat een predikant moet weten door God geroepen en gezonden te zijn. In zijn persoonlijke relatie tot God moet hij daarover duidelijkheid hebben gekregen.

Om te weten of die roeping er is, moet er nauwkeurig zelfonderzoek plaatsvinden:

Hoe groot is dan ook de verantwoordelijkheid van hen die dat Woord verkondigen. Welk een onderzoek is toch nodig of we niet onszelf als deurwachter aangesteld hebben. Immers, dan alleen kunnen we handelen op bevel des Konings. Er moet niet alleen een nauwe relatie zijn met de Koning van Zijn Kerk, maar ook moet van Hem een opdracht verkregen zijn. De wetenschap moet in het hart zijn gewerkt dat Hij ons Zelf tot die taak afgezonderd heeft. [Honkoop HC31 2012, 282-283]

In dit zelfonderzoek gaat het, zo blijkt uit dit fragment, om duidelijkheid over de persoonlijke, intieme relatie met God, over het ontvangen hebben van een Goddelijke opdracht tot prediken en over het weten in het hart door God Zelf tot die taak afgezonderd te zijn.

Er is echter nog meer nodig dan die Goddelijke opdracht:

Daartoe roept de Heere mannen in Zijn dienst. Hij wil hen als Zijn knechten gebruiken. Ze worden bekwaamd, ook weer in de middellijke weg! Ze mogen niet zómaar gaan preken. Ze moeten, net als op de profetenscholen in de tijd van Elia en Elisa, onderwezen worden. Ze moeten gesteld worden tot dienaren van Gods Kerk. (...) Zij worden in Zijn dienst gesteld en ze moeten er elke keer achter komen dat ze niets kunnen en niets vermogen, maar zij moeten als slijk aan Zijn Goddelijke vingers gebruikt worden om Zijn Kerk te bouwen. Zo maakt de Heere door de dwaasheid der prediking Zijn volk zalig. [Moerkerken HC25 2004, 355-356]

De voorganger wijst er in dit fragment op dat predikanten een opleiding nodig hebben. Hij vergelijkt die met de opleiding op de profetenscholen ten tijde van Elia en Elisa.¹¹² Daarmee benadrukt hij de noodzaak van

112 Hij refereert aan de 'zonen der profeten' of 'kinderen der profeten' uit o.a. 2 Koningen 2-9.

goed theologisch onderwijs als voorbereiding op het predikantschap. Tegelijk geeft hij, door te spreken over de ‘dwaasheid der prediking’, aan dat dit onderwijs niets betekent zonder de werking van God Zelf in de prediking.

Predikanten, zo blijkt uit de onderzochte catechismuspreken, worstelen met de roeping en de opdracht die ze gekregen hebben:

Het is voor al Gods knechten steeds de verborgen worsteling: Heb ik er wel genoeg van gezegd? Heb ik aangedrongen zoals het een herder betaamt? Heb ik genoeg gezegd van dat eerste, over dat ontsluiten? Heb ik in Jezus’ Naam duidelijk genoeg verkondigd: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven?’ Maar ook: Heb ik van dit toesluiten genoeg gezegd? Ben ik duidelijk geweest in de boodschap dat de toorn Gods en de eeuwige verdoemenis op u rust? Weet de gemeente, weten de hoorders van de ruimte enerzijds, en van dit ontzaglijke oordeel anderzijds, dat in de prediking steeds moet doorklinken? [Van Aalst HC31 2012, 439]

Er is, zo blijkt uit dit fragment, bij voorgangers sprake van een worsteling ten aanzien van de vraag of ze de twee kanten van de Evangelieverkondiging – ontsluiten en sluiten van het hemelrijk – in de concrete preken wel goed en genoeg aan de orde stellen. Door deze vragen te vangen in het begrip ‘worsteling’ geeft de predikant aan dat het hierbij gaat om een persoonlijk gevoelde verantwoordelijkheid, om het voelen van ‘het gewicht van de prediking’. De predikant geeft tevens aan dat het aanzeggen van het oordeel niet voortkomt uit een gebrek aan gunning, maar uit de Goddelijke opdracht daartoe. De voorgangers zijn er – zo is hun overtuiging – als ze dat niet voldoende doen, persoonlijk verantwoordelijk voor dat hun hoorders verloren gaan:

Wee de dienaar die in zijn prediking niet naar Golgotha wijst. Zo’n dienaar is niet getrouw in de bediening van Woord en sacramenten. De zielen zullen straks, in het uur dat hij rekenschap moet afleggen, van zijn hand geëist worden. [Verweij HC 25 2016, 344-345]

In dit fragment refereert de predikant aan Ezechiël 33 en 34. Daar zegt de profeet dat de wachters op de muren en de herders van Israël door God verantwoordelijk worden gehouden voor de dood van de zielen die als gevolg van hun tekortschieten omkomen. Op de schouders van de predikant rust dus, zo blijkt uit dit fragment, een zware verantwoor-

delijkheid ten aanzien van het (eeuwige) zielenheil van de hoorders. In een andere preek komt ter sprake waardoor voorgangers mogelijk tot ‘ontrouw in de bediening van Woord en sacramenten komen’:

O wee, die hier in zijn roeping tekortschiet. Die de vrijmoedigheid misschien mist om te getuigen van de rijkdom en volheid die in Christus is. In Zijn Naam moet het volk getroost worden. [Honkoop HC31 2012, 284]

De voorganger spreekt in dit fragment over predikanten die niet de vrijmoedigheid hebben om het Evangelie aan de gemeente aan te bieden. Die moeite hebben om in de verkondiging het uitgangspunt te nemen in de rijkdom en volheid die in Christus te vinden is. Waarbij dus sprake is van een beperking van het aanbod van genade. Hij spreekt over dit terughouden in de verkondiging een ‘wee’ uit en noemt dat ‘tekortschieten in de roeping’.

Niet alleen theologische uitgangspunten kunnen leiden tot terughoudendheid in de verkondiging van de rijkdom en volheid in Christus. Ook de persoonlijke geloofssituatie van de predikant kan oorzaak zijn voor het tekortdoen aan de verkondiging van het Evangelie:

We vallen zo gemakkelijk in het ene of het andere uiterste. We vallen zo gemakkelijk in het prediken van de wet als het vanbinnen niet zo ruim is. Als we weinig oog op de Koning hebben, dan willen de donderen van de Sinaï nog wel eens klinken. Maar daar wordt wat in gemist. Er zit geen liefde bij. Maar als Gods knechten eens een oog op Hem mogen hebben, dan is het er allebei. [Moerkerken HC31 2004, 442]

Er is ten aanzien van de prediking, zegt de voorganger in dit fragment, het risico dat de omstandigheden in het eigen geloofsleven van de predikant, invloed hebben op de verkondiging van het Evangelie. Wanneer een voorganger zelf niet veel ruimte ervaart in zijn relatie tot God – als hij weinig oog heeft op de Koning – is er het gevaar dat hij vooral de Wet predikt. Dat hij vooral ‘de donder van de Sinaï’ in de preek laat klinken. Maar, zegt de predikant, dan mist de preek de liefde. Het is daarom nodig om het oog op Christus te hebben. Dan bevat de prediking het oordeel van de Wet, maar wel vanuit de liefde tot Christus en de gemeente.

2.4.2 De prediking

De onderzochte catechismuspreken geven expliciet aan dat de predikanten de prediking zien als verkondiging, als proclamatie:

De opstellers [van de HC – AvdK] spreken over de verkondiging van het heilige Evangelie. Het leert ons dat het Evangelie verkondigd, geproclameerd moet worden. De prediking is geen gemoedelijk praatje of het in detail bespreken van de bekeringsweg. Het Evangelie vraagt om verkondiging! [HarinckC HC25 2012, 325]

In dit fragment benadrukt de voorganger dat verkondiging niet een ‘gemoedelijk praatje of het in detail bespreken van de bekeringsweg’ is. Daarmee polemiseert hij tegen een prediking waarin het geloofsleven (of de christen) meer centraal staat dan het Evangelie. Daartegenover benadrukt hij dat prediking verkondiging moet zijn. Dat verkondigende, proclamerende karakter heeft volgens een van de andere predikanten te maken met het feit dat preken een zaak van autoriteit is. Achter de prediking staat God:

Een preek is geen theologisch referaat. (...) Het is ook geen referaat over de uitleg van de Heilige Schrift, al heeft het er wel mee te maken. De prediking is veel meer. Het is de verkondiging van het Heilig Evangelie. In het woord ‘verkondiging’ zit autoriteit. Daar zit volmacht achter. Daar zit God achter. [Van Ekeveld HC31 2016, 404]

De prediking is daarom ook geen uitvinding van mensen, maar een Goddelijke opdracht:

Wat blijkt hier dus uit? Dat die verkondiging van Gods Woord geen uitvinding is van enig menselijk vernuft, en dat die verkondiging van Gods Woord geen idee van deze of gene apostel, predikant, priester, paus of wie dan ook is. Nee, het is de instelling die God zelf heeft ingesteld. De predikdienst is dus geen menselijke uitvinding, maar de Heere heeft ons in Zijn Woord laten beschrijven, en het is u voorgelezen uit Romeinen 10: ‘Zo is dan het geloof uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods’ (Rom. 10:17). De Heere wil dus middellijk werken door de verkondiging van het heilig Evangelie. [Hage HC25 2010 dl.1, 496]

De verkondiging van Gods Woord is, zegt de predikant in dit fragment, een instelling van God Zelf. Het is het middel dat God wil gebruiken om mensen het Evangelie bekend te laten maken. Het middel tot het geloof.

Omdat de verkondiging het middel tot geloof is, heeft de prediking een ‘eeuwigheidsdimensie’:

In de juiste prediking gebeuren ontzettend belangrijke dingen. Het Koninkrijk wordt voor mensen geopend en voor andere mensen gesloten. Dit geeft aan de prediking een bijzondere dimensie. Het geeft aan de prediking een eeuwigheidsdimensie. Dominees preken voor de eeuwigheid en mensen luisteren voor de eeuwigheid. [HarinckC HC31 2012, 400]

In dit fragment beschrijft de voorganger de prediking als het openen en sluiten van het Koninkrijk. Het betreft een eeuwig Koninkrijk. Het openen en sluiten ervan betreft een eeuwige toekomst. Dit betekent, in de woorden van een andere predikant, dat er een directe lijn loopt van de preekstoel naar Gods rechterstoel:

De preekstoel is eigenlijk een ontzaglijke plaats. Er loopt een lijn van de preekstoel naar Gods rechterstoel. De Heere zal straks oordelen als we voor Zijn rechterstoel zullen staan naar het getuigenis van het Evangelie, waaronder we hebben geleefd. [Van Ekeveld HC31 2016, 409]

Er ligt, zo blijkt uit dit fragment, ook een grote verantwoordelijkheid ten aanzien van het horen van de prediking. Wat de hoorders met het gepredikte Woord doen, bepaalt of ze straks voor de rechterstoel van God wel of niet zullen worden vrijgesproken. Ze zullen verantwoording moeten afleggen van wat ze met het gehoorde Evangelie hebben gedaan. Er is wat dat betreft in de prediking sprake van de macht en majesteit van het Woord:

Iedere keer als de ambtsdrager op de preekstoel komt, en hij opent het Woord, geeft de Heere de ambtsdrager de macht, de majesteitelijke macht, om dat Woord als een sleutel te gebruiken. (...) De Catechismus zegt: De verkondiging des heiligen Evangelies. De bazuinstoot, als het Woord wordt gebracht. (...) Als u onder het Woord komt moet u beven en sidderen voor de majesteit van dat Woord. Als u de kerk uitgaat moet u door de genade Gods weten dat u erin of erbuiten wordt gesloten. [Venema HC31 2000, 386]

De voorganger zegt in dit fragment dat de predikant in het openen van het Woord als ambtsdrager bekleed is met majesteitelijke macht. Het gaat dan om de sleutelmacht. De macht om het Koninkrijk door de verkondiging te openen en te sluiten. Die macht van het Woord heeft ook een werking bij de hoorders. Ze moeten zich van die sleutelmacht bewust zijn. Ze moeten beseffen dat het in de verkondiging voor hen persoonlijk een zaak is van het ervaren van ofwel opening van het Koninkrijk, ofwel buitensluiting. Dat besef moet hen doen 'beven en sidderen voor de majesteit van het Woord'.

Om die sleutelmacht op een juiste manier te dragen moet er in de prediking sprake zijn van nauwe binding aan de Schrift:

Wat we u nú [in de prediking – AvdK] voorhouden, bevestigt de hemel nu al en zal in de grote dag van Christus ook zo klinken. Gods oordeel over u is overeenkomstig dit getuigenis. Dus hoe nauwer bij Gods geopenbaarde getuigenis aangesloten in de prediking, hoe zekerder we erover kunnen zijn: zó zal Gods uiteindelijke eindoordeel ook luiden. Het komt in de prediking daarom zo aan op ernstige Schriftgebondenheid. Het gaat niet om gepraat of om een mooi verhaal. Het gaat om de waarheid van Gods getuigenis. Die moet klinken. [Van Aalst HC31 2012, 440]

Er is, benadrukt de voorganger in dit fragment, geen verschil tussen het oordeel dat nu in de prediking wordt aangezegd en het oordeel op 'de grote dag' (de oordeelsdag). Daarom is het noodzakelijk om in de prediking nauw aan te sluiten bij het Woord. De waarheid van Gods eigen getuigenis moet in de prediking klinken. Wanneer de Schrift in de rijke diepten ervan aan het woord komt, valt er zegen te verwachten. Dat, zegt de predikant, komt uit in separatie, in het trekken van grenzen: binnen of buiten het Koninkrijk.

De verkondiging van het Woord is de gangbare weg waardoor God mensen opzoekt en bekeert:

En op welke manier werkt God dan? Door de verkondiging van het heilig Evangelie. Dan stuurt de Heere iemand als een gezant van Christus' wege tot u om u te zeggen: 'Wij dan, wetende de schrik des Heeren, bewegen de mensen tot het geloof (...)' [Van Aalst HC25 2012, 351]

God werkt gewoonlijk, zo geeft de voorganger aan, door iemand (een predikant) als gezant namens Christus naar de gemeente te zenden. Die

moet zowel door de schrik van het oordeel als door de liefde van Christus gedrongen worden om de mensen ‘te bewegen tot geloof’. Dat bewegen tot geloof is de uitwendige roeping tot de zaligheid:

Daarom wordt het geloof middellijk gewerkt door de Heilige Geest, Die Zich bedient van het Woord, en iedere keer als wij onder de verkondiging van Gods Woord zitten, wordt de mens ook uitwendig geroepen. De sprake Gods komt door middel van een mens tot ons, wanneer de Heere als onder ede de zondaar komt betuigen dat Hij nog geen lust heeft in de dood des zondaars, maar daarin dat hij zich bekere en leve. [Van de Poel HC25 2005, 359]

In dit fragment zegt de predikant dat de Heilige Geest door de bediening van het Woord de hoorders uitwendig roept. Via de boodschap van een mens (de prediker) komt Gods Woord als een eed tot de hoorders. Een eed waarin Hij betuigt dat Hij geen lust heeft in hun dood, maar dat Hij wil dat ze zich bekeren en zullen leven. In die uitwendige roeping, in de prediking, mag daarom de verkondiging van Jezus Christus niet ontbreken:

[D]e inhoud van de prediking moet niemand minder zijn dan Jezus Christus, en Dien gekruisigd, maar hebt ge ooit een koning zonder onderdanen gezien; hebt ge ooit een herder zonder schapen gezien? (...) Christus en Zijn volk, ze horen bij elkander. (...) waarom ze beide verkondigd moeten worden, maar dan vloeiende uit Hem. (...) in de ware verkondiging des Evangelies is het voorwerp Christus; de onderwerpen zijn Zijn kinderen en daarom zijn ze nooit van elkander te scheiden. [Van de Poel HC31 2005, 458]

De voorganger stelt in dit fragment twee zaken aan de orde. Het eerste is dat Jezus Christus de Gekruisigde de inhoud van de prediking dient te zijn. Het tweede wat hij daaraan koppelt, is dat er in de prediking ook aandacht dient te zijn voor de gelovigen als de onderdanen van deze Koning. Voorgangers moeten Christus en Zijn kinderen in de verkondiging bij elkaar houden. Dat betekent concreet dat ze Christus in de verkondiging zo moeten voorstellen dat Gods volk begeerte krijgt om (ook) te horen hoe ze deel aan Hem kunnen krijgen.

2.4.3 De hoorders

De hoorders komen in de preken over Zondag 25 en 31 op een meer indirecte manier aan de orde. De voorgangers gaan vooral in op de predikant en de prediking. Vanuit de bespreking van de verantwoordelijkheid van de predikant en de ernst van de prediking verdelen ze de hoorders in twee groepen. Er valt in de prediking een scheiding:

Gods toorn en de eeuwige verdoemenis liggen op de zondaar die niet gelooft en weigert zich te bekeren. De dienaar moet deze sleutel ook hanteren. Hij is geroepen de ongelovigen en die zich niet wensen te bekeren, te verkondigen dat het Koninkrijk der hemelen voor hen gesloten is. (...) Zo bevinden we ons onder de prediking op de grens van leven en dood. De predikant staat als het ware evenals Aäron tussen de levenden en de doden. [HarinckC HC31 2012, 405]

De predikant benadrukt dat de hoorder (zondaar) die zich onder de prediking niet bekeert, onder ‘Gods toorn en eeuwige verdoemenis’ ligt. Hij onderscheidt onder de hoorders ‘levenden en doden’ en verwijst daarbij naar Aäron.¹¹³ Daarmee schetst hij de hoorders als het volk Israël dat in de woestijn door God werd gestraft, waarbij de straf ophield bij de plaats waar Aäron met het wierookvat stond. Hij vergelijkt de prediking met de positie van Aäron, een positie op de grens van leven en dood.

De hoorders moeten op grond van de verkondiging voor zichzelf kunnen vaststellen of ze binnen of buiten het Koninkrijk van God staan:

[A]ls het goed is, moeten we uit de prediking kunnen beluisteren of ons dat Koninkrijk der hemelen geopend is geworden, door middel van de prediking waar God Zijn Geest aan paren wil, of dat we nog buiten dat Koninkrijk staan. Dan is het ons dus, tot op heden, gesloten gebleven. Dan moeten we dus in de prediking kunnen opluisteren: wat de kenmerken zijn van het nieuwe leven, en wat de kenmerken zijn van de oude mens die nog niet wederom geboren is. [Karels HC31 2004 dl.II, 68]

113 Numeri 16:48 waar het volk in opstand komt tegen Mozes en Aäron omdat die volgens hen de schuld/aanleiding zijn voor de dood van Korach, Dathan en Abiram en hun volgelingen. God straft het volk. Mozes geeft Aäron bevel om met het wierookvat tussen het volk te gaan staan. De straf stopt bij hem. Zo staat hij tussen de doden en de levenden.

In dit fragment geeft de voorganger aan dat de hoorders bij het luisteren naar de preek moeten letten op kenmerken die aangeven of ze wel of niet het nieuwe leven kennen. Ze moeten die ‘opluisteren’ en voor zichzelf nagaan bij welke van de twee kanten ze horen.

De hoorder kan aan de hand van de kenmerken die de predikant in de preek noemt niet alleen vaststellen of hij aan de ene of aan de andere kant van de ‘grote scheiding’ staat, hij kan er ook uit opmaken hoe hij daar staat:

Ik geloof dat het separerende element vandaag aan de dag wel eens wordt gemist. Dat men niet alleen de dood en het leven verkondigt, maar dat men in de prediking ook zegt hoeveel er kan zijn wat niets is. Dat er zoveel is wat klatergoud is, maar dat men ook mag verkondigen dat er zo weinig is wat toch echt is. Ik geloof in beide opzichten, geliefden, het hart van God door de verkondiging van het Evangelie te mogen preken. Ik geloof, naar Gods Woord, als u bang bent voor een ontdekkende prediking, dat het niet goed met u is. Iedere ziel die van God eerlijk behandeld wil worden begeert een ontdekkende prediking. Men zegt wel eens dat kenmerken preken niet goed is, maar ik zeg u: daar is de Kerk bij grootgebracht. Het zijn kenmerken, dat u binnen staat, of het zijn kenmerken dat u er eeuwig buiten staat. (...) Voelt u dat het openlijk van de kansel af wordt geproclameerd, in de naam van Christus Jezus, dat het niet missen kan? [Venema HC31 2000, 387]

Uit de woorden van de voorganger is op te maken dat hij onder de hoorders verschillende categorieën mensen ziet. Van die categorieën zijn kenmerken te geven. De kerk is, zegt hij, bij die kenmerken grootgebracht. Ze geven aan of de hoorder bij het Koninkrijk hoort of niet. In de preken over Zondag 25 en 31 komen de hoorders vooral naar voren vanuit het noodzakelijk geachte separeren. De predikanten verdelen hen in gelovigen en ongelovigen. Binnen die grote scheiding van wel of niet geloven is er sprake van onderscheid in categorieën die aan bepaalde kenmerken te kennen zijn. Ten aanzien van de hoorders komt uit deze preken dus vooral het verschil in hun situatie en de ernst daarvan in beeld.

2.5 De visie op de prediking in secundaire bronnen

‘Een preek die geen uitlegging van Gods Woord is, is geen preek.’ Dat stellen ds. G.H. Kersten en dr. C. Steenblok in het voorwoord van de eerste jaargang, nummer 1 (1947), van de prekenreeks *Uit den Schat des*

Woords. Ze geven in dat voorwoord in krachtige en korte lijnen aan dat de prediking ‘Schriftuurlijk-praktikaal’ moet zijn, en geven daarvan vervolgens een invulling. Daarbij ligt de nadruk op het ‘praktikale’ of bevindelijke en minder op het ‘Schriftuurlijke’.

Prediking wordt in de secundaire bronnen gezien als bediening van het Woord. God spreekt in de prediking en daarom staat het gepredikte Woord gelijk aan het geschreven Woord van God.¹¹⁴

Er is in de secundaire bronnen ten aanzien van de definiëring van het begrip ‘prediking’ sprake van een nauwe aansluiting bij de *Gereformeerde Homiletiek* van Hoekstra. Dat betreft ook de omschrijving van het wezen van de prediking als ‘verklaring en toepassing van het Woord Gods’.¹¹⁵ Eerst de verklaring; de betekenis van de tekst moet duidelijk worden gemaakt. ‘De boodschap van de heilswaarheden, de grote daden van God en het machtige werk van Christus gaat voorop. Uit die heilswaarheid komt dan de onderwerpelijke prediking op. Daarbij kan de nadruk worden gelegd op de werking van de Heilige Geest in het hart van de zondaar.’¹¹⁶

Van Doleweerd stelt dat de uitleg van de Schrift in de Gereformeerde Gemeenten ligt ‘op het snijvlak van de letterlijke, historische betekenis en de geestelijke – door de Heilige Geest gewerkte – betekenis. Als basis dient de *sensus literalis*, maar niet alleen die van de uit te leggen tekst, immers teksten staan in de samenhang van de hele Schrift en bovendien

114 G. Hoogerland, *Mijns harten tolk. Samenspraak over de geraakte* (Barneveld 2016), 21 zegt daarover: ‘Als je onder het Woord van een waarlijk geroepen prediker zit en de Geest bedient de prediker, dan ben je er ook bij als Jezus spreekt. Hij spreekt door de mond van de dienaar.’ Zie ook: J.J. van Ekeveld, *Christusprediking. Overwegingen bij het hart van de prediking* (Kampen 2008), 15; H. Hofman zegt in dit verband: ‘De dienaar des Konings bedient het Woord Gods en als zodanig heeft de gemeente het te ontvangen, niet als eens mensen woord maar als Gods Woord.’ H. Hofman, ‘Aspekten van het gemeenteleven’, in: *’k Zal gedenken. Portret van 75 jaar Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 1981), 78. Er is wat dit betreft sterke overeenkomst met wat Long, *The Witness*, 16 over de prediking zegt: ‘In the power of the Holy Spirit, Christ speaks God’s word in the human and frail words of the sermon.’

115 Het verschil is wel dat Hoekstra hierbij nadrukkelijk uitgaat van de gedachte dat de bediening van het Woord plaatsvindt in *de vergadering van de gelovigen* – zie daarvoor 157 en 185 van zijn boek – terwijl binnen de Gereformeerde Gemeenten de gemeente als geheel niet zo wordt gezien of aangesproken.

116 C.G. Vreugdenhil, *De prediking van de verzoening* (Kampen 1999), 12.

is er een verbinding nodig met de Geest.¹¹⁷ Het gaat in de uitleg van de Schrift om de eenvoudige, natuurlijke betekenis van de tekst. ‘Dat houdt in dat de tekst verstaan wil worden in de concrete historische context van de perikoop. De verbinding met het nu heeft te maken met de opvatting dat de werkelijkheid van toen geen andere is dan die van nu. Het waren toen mensen, schepselen van God en het zijn nu mensen, schepselen van God. Het Woord van God raakte het leven in de tijd van de auteurs en eerste lezers van de Schrift en stond in het verband van die tijd, maar verliest tegelijkertijd niet de betekenis in andere tijden. De afstand tussen de context van de eerste lezers en de hedendaagse lezers in allerlei van elkaar verschillende culturen kan groot zijn, maar er loopt altijd een rode draad van universaliteit doorheen. Het Woord van God was toen en is nu ten volle op de tijd en op het volle menselijk leven betrokken.’¹¹⁸

In het uitleggen van de Schrift spelen ook de kanttekeningen op de Statenvertaling nadrukkelijk een rol.¹¹⁹ De uitleg moet naar analogie van de Heilige Schrift en naar analogie van het geloof zijn. Er mag dus geen tegenspraak zijn tussen de gegeven uitleg en andere plaatsen uit de Schrift, maar ook niet tussen de uitleg en de geloofsleer.¹²⁰ Commentaren worden in de uitleg wel gebruikt, maar daarbij gaat het vooral om ‘betrouwbare’ commentaren. Duidelijk is dat aan de verklaring van Calvijn en de kanttekeningen in de uitleg een groter gewicht wordt toegekend dan aan nieuwere commentaren.¹²¹

Al staat de verklaring van de Schrift voorop, in de uitwerking van de visie op de prediking lijkt toch vooral de toepassing de nadruk te krijgen. ‘Het Woord verdient uitlegging en verklaring, maar het zal ook aan de harten van de hoorders moeten worden gelegd.’¹²² Dit accent is kenmerkend voor de bevindelijke traditie. Het is onderdeel van ‘*a set of categories and expectations*’ waarmee de predikanten de Schrift benaderen.¹²³

117 J. van Doleweerd, *Viva vox Dei: over de betekenis van de autopistie van de Schrift voor zending en Schriftuitleg in de gereformeerd bevindelijke traditie* (Apeldoorn 2012), 35; zie ook 177. Van Doleweerd was ten tijde van het schrijven van zijn proefschrift theologisch docent in dienst van de Zending Gereformeerde Gemeenten.

118 Van Doleweerd, *Viva Vox Dei*, 52.

119 Moerkerken, *Separerende prediking*, 27 en 30.

120 Moerkerken, *Separerende prediking*, 31.

121 Moerkerken, *Separerende prediking*, 30.

122 *Louter genade*, 52.

123 Long, *The Witness*, 56. Op 59 spreekt hij in dit verband over ‘*own characteristic styles and places of emphasis*’.

Het toepassende, bevindelijke deel van de prediking heeft, in de visie van de Gereformeerde Gemeenten, een aantal kenmerkende onderdelen. De volgende zaken worden benadrukt: de prediking moet trinitarisch zijn, de noodzaak van de wedergeboorte moet gepreekt worden, Wet en Evangelie moeten aan de orde komen, het plaatsmakende werk van de Heilige Geest mag niet ontbreken, de prediking moet Christusprediking zijn en in de prediking dient een welmenend aanbod van genade plaats te vinden. Ook moet er sprake zijn van separatie: er moet onderscheid gemaakt worden naar de staat van de hoorders – gelovig of ongelovig – en naar de standen van het genadeleven.

2.5.1 De prediking moet trinitarisch zijn

Om Schriftuurlijk-bevindelijk te zijn moet in de prediking het werk van de drie-enige God nadrukkelijk de aandacht krijgen.¹²⁴ De predikanten moeten de grote werken van de drie-enige God daarbij niet theologiserend, maar verkondigend naar voren brengen.¹²⁵ De samenhang tussen het recht en de genade van God de Vader, het verdienende werk van de Zoon en het toepassende werk van de Heilige Geest moet duidelijk uitkomen.¹²⁶

Dat betekent dat de voorgangers in de prediking het welbehagen van de Vader als fundament van de zaligheid moeten benadrukken. Gods genadige ontferming is de bron waaruit alle heil voortkomt.¹²⁷ ‘De prediking vanuit het welbehagen is de prediking van Gods genade en van Zijn onbegrijpelijke zondaarsliefde. De prediking vanuit het welbehagen is ook de prediking van het onbevattelijke wonder dat de Heere Zichzelf van eeuwigheid wilde verheerlijken in zondaren.’¹²⁸ In Zijn eeuwige welbehagen heeft de Vader het plan der zaligheid uitgedacht.¹²⁹

Naast die genadige ontferming van de Vader, moet ook Zijn recht in de prediking aan de orde komen. De mens moet met God verzoend worden. Hij is van God afgefallen en is daardoor onmachtig en onwillig

124 *Louter genade*, 19.

125 H. Paul, *Uit genade. Oorsprong en uitwerking van het geloof* (Kampen 2018), 18.

126 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 157-158; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 131-132.

127 C. Harinck, *Christus en de christen. Een bijbels antwoord op de vraag: Wat is de bevindelijke kennis van Christus?* (Houten 2010), 12; Van Eckeveld, *Christusprediking*, 157; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 144-146.

128 Van Eckeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, 69.

129 Van Eckeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, 74.

geworden om God te dienen. Hij staat schuldig tegenover God, in het bijzonder tegenover het recht van God.¹³⁰

Het welbehagen en het recht van de Vader vormen in deze visie op de prediking de achtergrond voor het werk van Christus. Dat betekent dat ze bepalend zijn voor de wijze waarop de Persoon en het werk van Christus in de preek ter sprake komen en voor hoe Hij voor verloren mensen waarde krijgt.¹³¹ De prediking van Christus openbaart ‘wat in het hart van God is geweest, namelijk een voornemen om door de dood van Christus verloren zondaren te redden van het verderf.’¹³²

Prediking van de Persoon en het werk van Christus moet in de visie die uit de secundaire bronnen naar voren komt, samengaan met de prediking van het werk van de Heilige Geest. Alleen door het werk van de Geest komen een rijke Christus en een arme zondaar bij elkaar.¹³³ Door de prediking leert de Heilige Geest zondaren wie God is en wie zij zelf zijn. De Geest gaat vanuit deze tweezijdige kennis de prediking van de Persoon en het werk van Christus gebruiken om de zondaar in zaligmakende gemeenschap met Christus te brengen en die gemeenschap te verdiepen.¹³⁴

2.5.2 De noodzaak van de wedergeboorte

Ook de nadruk op de noodzaak van de wedergeboorte wordt als kenmerk van Schriftuurlijk-bevindelijke prediking genoemd.¹³⁵ De radicaliteit van de ‘volstreckte en ontzettende doodsstaat des mensen’¹³⁶ maakt dat de mens zelf niet meer in staat is om zich te bekeren en tot geloof te komen. In de prediking moeten de predikanten niet alleen wijzen op deze doodsstaat van de mens, maar ook op zijn verantwoordelijkheid daarvoor. Het is een schuldige doodsstaat.¹³⁷ Alleen door een nieuwe geboorte, een wedergeboorte, is het mogelijk om tot geloof te komen. Die wedergeboorte is ‘de principiële doding van de oude en principiële opstanding van de nieuwe mens, die beide in de gemeenschap van Christus door de Heilige

130 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 158; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 132-134.

131 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 132.

132 Harinck, *Christus en de christen*, 60.

133 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 158.

134 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 163.

135 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 133-134.

136 *Louter genade*, 18 en 50.

137 *Louter genade*, 18 en 50.

Geest gelijktijdig tot stand worden gebracht.¹³⁸ De Heilige Geest werkt de wedergeboorte door middel van de prediking van het Woord¹³⁹ en die wedergeboorte is het begin van het nieuwe (geestelijke) leven.¹⁴⁰

2.5.3 Prediking van Wet en Evangelie

In de visie op de prediking krijgt het preken van de eisen en de vloek van de Wet nadrukkelijk aandacht. De Wet heeft een 'haar van God toebedeelde functie, welke functie in de prediking volstrekt niet ontbreken mag.'¹⁴¹ Die functie is de overtuiging van zonde.¹⁴² Het is de Wet die ons schuldig stelt en ons midden in onze verlorenheid plaatst.¹⁴³ De Wet laat ons onze zondige natuur en zondige daden zien.¹⁴⁴

Het doel van deze prediking van de Wet is het plaatsmaken voor Christus. De Wetsprediking moet, zoals dat verwoord wordt, uitdrijven tot Christus. 'Ieder mens moet zoveel voorbereidend werk van de Wet hebben, dat hij gaat verlangen naar het verlossingswerk van Christus.'¹⁴⁵ Christus is immers gekomen om de Wet te vervullen en de vloek van de Wet weg te dragen.¹⁴⁶ Tegen de achtergrond van de scherpe prediking van de Wet en van het recht van God krijgt het werk van Christus diepte en komt er in het hart plaats voor Hem.¹⁴⁷

De prediking van de Wet moet samengaan met de prediking van het Evangelie. Waar de Wet ons schuldig stelt en ons onze verlorenheid laat zien, daar opent het Evangelie de weg tot de zaligheid. Wetsprediking zonder Evangelie brengt de mens in de wanhoop, maar waar prediking van de Wet samengaat met prediking van het Evangelie worden verloren zondaren uitgedreven naar Christus.¹⁴⁸

138 Paul, *Uit genade*, 58.

139 Harinck, *Christus en de christen*, 98 en 117; Van Eckeveld, *Christusprediking*, 158.

140 *Louter genade*, 51.

141 *Louter genade*, 50.

142 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 135.

143 Harinck, *Christus en de christen*, 97-99; Van Eckeveld, *Christusprediking*, 89.

144 Harinck, *Christus en de christen*, 98 en 105; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 135-136; A. Moerkerken, *Bethel en Pniël. Standen in het genadeleven* (Houten 1999), 46.

145 Paul, *Uit genade*, 31.

146 Harinck, *Christus en de christen*, 99-100; Van Eckeveld, 'Hier klopt het hart van de kerk', 68.

147 Harinck, *Christus en de christen*, 109; Van Eckeveld, *Christusprediking*, 84; Van Eckeveld, 'Hier klopt het hart van de kerk', 68.

148 Harinck, *Christus en de christen*, 109; Van Eckeveld, *Christusprediking*, 89-91; Van Eckeveld, 'Hier klopt het hart van de kerk', 68.

2.5.4 Het plaatsmakende werk van de Heilige Geest

De synode van de Gereformeerde Gemeenten 2001/2002 spreekt nadrukkelijk uit dat het plaatsmakende werk van de Heilige Geest voor Christus in de prediking niet mag ontbreken.¹⁴⁹ Wanneer we proberen aan te geven wat de synode daarmee bedoelt, blijkt dat het heel moeilijk is om dit ‘plaatsmakende werk’ te omschrijven zonder opnieuw in te gaan op de noodzaak van de wedergeboorte en de prediking van de Wet. Dat komt omdat de beschrijving die de secundaire bronnen ervan geven eigenlijk te zien is als het kader waarbinnen over Wet en Evangelie en over wedergeboorte gesproken moet worden. De reden waarom er toch zo nadrukkelijk afzonderlijk aandacht is voor dit ‘plaatsmakende werk’ lijkt vooral gelegen te zijn in een vrees voor een oppervlakkig geloof. Een geloof zonder persoonlijke beleving van de diepte van de verlorenheid en zonder besef van de noodzakelijkheid van het verzoenende werk van Christus.¹⁵⁰ Het risico op een zodanig oppervlakkig geloof moeten de predikanten in de preek wegnemen door nadrukkelijke benoeming van de weg waarlangs zondaren zaligmakende kennis van Christus verkrijgen.¹⁵¹ Door die weg te thematiseren hoopt men te voorkomen dat mensen op valse gronden voor zichzelf aannemen dat ze geloven. Daarom ligt bij het bespreken van dit ‘plaatsmakende werk’ de nadruk op de kennis van Gods recht en van de ellende van de mens. Die kennis maakt plaats voor het werk van Christus.¹⁵²

2.5.5 Christusprediking

De prediking van Christus maakt volgens de secundaire bronnen het hart van de prediking uit. Duidelijk stellen de auteurs dat de verkondiging van Christus aan de gehele gemeente gebracht moet worden.¹⁵³ In de prediking moet de predikant het ‘geheimenis van Christus’ Persoon, Zijn kruis en Zijn opstanding uit de doden’ ontvouwen.¹⁵⁴ Dat betekent niet dat hij de gemeente moet verkondigen dat Christus voor iedereen

149 *Louter genade*, 51.

150 Van Ekeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, 68; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 134-135; zie ook: W. Silfhout in A. van Belzen, *Terugblik. Gesprekken over heden, verleden en toekomst van de vier Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2007), 67.

151 Van Ekeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, 68.

152 Van Ekeveld, *Christusprediking*, 84-87; Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 135.

153 Van Ekeveld, *Christusprediking*, 97

154 Harinck, *Christus en de christen*, 60.

gestorven is. Het offer van Christus is wel algenoegzaam, maar heeft als bestemming alleen de uitverkorenen.¹⁵⁵ De Heilige Geest werkt in het hart kennis van Christus' Persoon en werk.¹⁵⁶ Dit onderscheiden in de kennis van Christus als Persoon en Christus in Zijn werk gebeurt niet om daarin een echt onderscheid te maken (alsof hierover in de prediking gesproken zou moeten worden als twee heel verschillende zaken). Er lijkt voor deze onderscheiding gekozen te zijn om wat eigenlijk onzegbaar is toch enigszins onder woorden te kunnen brengen. In het spreken over de kennis van Christus als Persoon gaat het vooral om Wie Hij is. Daarbij ligt de nadruk op het feit dat Hij Goddelijk, heerlijk, beminnelijk, algenoegzaam, et cetera is. Bij het ingaan op Zijn werk, ligt de nadruk met name op Zijn werk vóór en ín de gelovigen.

Hoezeer Persoon en werk samenvallen, blijkt wel uit de wijze waarop in de prediking de ambten van Christus aan de orde komen. Het feit dat Hij profeet, priester en koning *is*, krijgt een uitwerking vanuit de *betekenis* die daarin voor de gelovigen besloten ligt. Het spreken over 'het werk van Christus in Zijn ambten' functioneert nadrukkelijk niet alleen als omschrijving om in de prediking de Schriftgegevens over Christus onder één bepaald perspectief samen te brengen.¹⁵⁷ Het is ook een poging om de betekenis ervan voor de gemeente – in al haar onderscheidingen van geloof en ongeloof – met een pastorale spits naar voren te brengen.¹⁵⁸ De auteurs noemen het brengen tot Christus en het leiding geven aan het leven met Christus als motieven voor de Christusprediking.¹⁵⁹ Het perspectief van het spreken over Christus in Zijn ambten is niet alleen *ontleend* aan de Heidelbergse Catechismus, maar dient in de prediking ook een uitwerking te krijgen aan de hand van de hoofdingeling van de Catechismus: ellende, verlossing en dankbaarheid. In alle drie de stukken is sprake van het werk van Christus in ieder van Zijn ambten.¹⁶⁰

2.5.6 Welmenend aanbod van genade

Zoals eerder al is aangegeven, is er in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten verschil van mening geweest over het aanbod van genade. Dat leidde in 1953 tot een kerkscheuring. Voor de visie op de

155 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 97.

156 Harinck, *Christus en de christen*, 116-117.

157 Het perspectief is ontleend aan Heidelbergse Catechismus Zondag 12.

158 Van Eckeveld, *Christusprediking*, geeft daarvan op 99-105 een duidelijk voorbeeld.

159 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 122.

160 Van Eckeveld, *Christusprediking*, 120-122.

prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten is het daarom van belang om in te gaan op hoe men over dit aanbod denkt.

Vergunst zegt ten aanzien van het aanbod van genade in de prediking:

De vraag, of bij het belijden van Gods soevereiniteit in Zijn vrijmachtig verkiezen wel plaats overblijft voor een waarachtig, welmenend aanbod van Gods genade, wordt in de Gereformeerde Gemeenten geheel naar de Schrift onomwonden bevestigend beantwoord.¹⁶¹

Hij wijst erop dat het in de bediening van het genadeverbond in de prediking om veel meer mensen gaat dan alleen de uitverkorenen:

In deze prediking wordt aan een ieder tot wie deze komt in Gods Naam bekend gemaakt dat in Christus een vergeving van zonden te krijgen is voor de grootste van de zondaren. Niemand die het Woord van het Evangelie Gods hoort, wordt in de prediking van Gods genade buitengesloten. In de prediking van het Woord des Evangelies komt het Woord der zaligheid met een bevel van bekering en geloof tot allen, die het Woord horen. Het niet-geloven doet de mens des te schuldiger voor God staan. Zo zal het Evangelie ook God in Zijn gerechtigheid verheerlijken in het oordeel, dat zich voltrekken zal over hen die het verwerpen.¹⁶²

Van Ekeveld wijst erop dat dit standpunt ten aanzien van het aanbod van genade ook iets zegt over de *houding* van de predikant: zoals Christus bewogen was over het onbekeerlijke Jeruzalem, zo moeten de dienaren in de prediking bewogen zijn over de gemeente.¹⁶³

Ook het onvoorwaardelijke van het aanbod van genade komt nadrukkelijk aan de orde.¹⁶⁴ Het aanbod van genade komt ‘tot iedereen die onder het Woord leeft, ongeacht de gesteldheid van zijn hart’.¹⁶⁵

2.5.7 Separerende prediking

In Schriftuurlijk-bevindelijke prediking is sprake van het maken van

161 A. Vergunst, *Neem de wacht des Heeren waar* (Houten/Utrecht 1983), 74.

162 Vergunst, *Neem de wacht des Heeren waar*, 100; C. Harinck, *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade* (Houten 2002), 17 stelt ook nadrukkelijk dat de prediking ‘allen en een ieder’ geldt.

163 Van Ekeveld, *Christusprediking*, 75.

164 Harinck, *De prediking van het Evangelie*, 18.

165 Paul, *Uit genade*, 29.

onderscheid tussen de hoorders. Dat wordt noodzakelijk geacht.¹⁶⁶ Het separeren heeft twee spitsen: de predikanten moeten onderscheiden naar *staat* en naar *stand*.¹⁶⁷ ‘Hoorders moeten herkenningpunten aangereikt krijgen waaraan ze weten kunnen of ze in het ware geloof zijn of niet.’¹⁶⁸ Daarmee stellen de voorgangers hen in staat tot zelfonderzoek op deze herkenningpunten.¹⁶⁹

Separeren naar *staat* betekent dat er in de prediking sprake is van het onderscheiden tussen gelovigen en ongelovigen. Dat is een scheidslijn ‘die dwars door de kerkbanken heen loopt’.¹⁷⁰ Dat moet uitkomen in de wijze waarop de predikant de gemeente aanspreekt. Janse stelt dat het benadrukken van de tweedeling tussen bekeerden en onbekeerden kenmerkend is voor gemeenten van bevindelijk gereformeerde signatuur. Hij wijst erop dat dit separeren allerlei gevolgen heeft voor het optreden van de bevindelijk gereformeerde groep in het kerkelijk leven, maar ook naar buiten toe.¹⁷¹ Separeren in de preek is een kenmerk met concrete gevolgen.

Separeren naar *staat* krijgt voor beide ‘staten’ of groepen ook een verdere uitwerking.¹⁷² De ongelovigen worden onderscheiden in: onverschilligen, hypocrieten¹⁷³ en mensen die zichzelf bedriegen.¹⁷⁴ De predikant zal voor elk van deze groepen in de prediking aandacht moeten hebben.¹⁷⁵

166 *Louter genade*, 53.

167 Moerkerken, *Separerende prediking*, 47.

168 P. Mulder, ‘De bediening van het verbond’, in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 329-374, 345.

169 Mulder, ‘De bediening van het verbond’, 354.

170 Moerkerken, *Separerende prediking*, 46.

171 Janse, ‘De bevindelijk gereformeerden’, 24-25.

172 Mulder, ‘De bediening van het verbond’, 354.

173 De benaming van deze groep heeft een historische achtergrond. Hypocrieten waren in de tijd van de Reformatie mensen die wel de gereformeerde leer aanhingen, maar lid bleven (en ook binnen de kerkelijke ambten bleven functioneren) van de Rooms-Katholieke Kerk. Tegenwoordig wordt met hypocrieten meer een groep mensen aangeduid die proberen anderen te doen geloven dat ze bekeerd zijn (om wat voor redenen/belangen dan ook). Voor de historische aanduiding van hypocrieten, zie E.A. de Boer, ‘Hypocrisie in de Schrift, confessie en prediking. Een typering van kerkleden in Zondag 30-32 van de Catechismus’, in: *Theologia Reformata*, januari 1993, 370-383.

174 *Louter genade*, 53. Waar hypocrieten vooral anderen proberen te bedriegen met hun schijn van geloof, gaat het hier om mensen die zelf menen te geloven, maar dat voor zichzelf op, volgens de predikant, verkeerde gronden concluderen.

175 Moerkerken, *Separerende prediking*, 51-53.

Het separeren naar *stand*, het onderscheiden onder de gelovigen, krijgt een invulling in het benoemen van verschillende ‘standen in het genadeleven’. Met het begrip ‘standen’ wordt geprobeerd om onder woorden te brengen dat er tussen de gelovigen verschillen zijn ten aanzien van geloofskennis. Het doel van deze beschrijving van de ‘standen’ is primair pastoraal. Het maakt het mogelijk om in de prediking min of meer aan te sluiten bij wat mensen in hun geestelijk leven aan begeleiding of correctie nodig hebben. Daarmee wordt aan de gelovigen gericht onderwijs en bemoediging gegeven. Zo bevordert het de geloofszekerheid.¹⁷⁶

2.5.8 De verantwoordelijkheid van de predikant

Bij de resultaten van het empirisch deel met betrekking tot de visie op de prediking kwam naar voren dat er sprake is van nadrukkelijk formuleren van de verantwoordelijkheid van de predikant. Ook de secundaire bronnen gaan daarop in. Meestal betreft dat uitspraken in algemene zin over de verantwoordelijkheid van de predikant en het feit dat hij in het oordeel rekenschap zal moeten afleggen voor God. Die verantwoordelijkheid krijgt daarbij een heel directe verwoording: ‘wat zou het dan verschrikkelijk zijn als die hoorders dan met recht zouden kunnen zeggen, dat hij [de predikant – AvdK] in zijn prediking niet getrouw is geweest.’¹⁷⁷

De verantwoordelijkheid van de predikant komt echter niet alleen in algemene zin ter sprake. De predikant W. Harinck vertelt in een interview hoe zijn vader hem tijdens de bevestigingsdienst in zijn eerste gemeente persoonlijk op die verantwoordelijkheid aansprak:

Zul je nooit vergeten dat je als predikant met zielen handelt.

Harinck zegt in het interview:

Dat is voor mij de grote verantwoordelijkheid in het ambt. De Schrift zegt dat het bloed van de hoorders van je hand geëist zal worden. Dat is het ernstige en eeuwige in het ambt van predikant.¹⁷⁸

176 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 153.

177 Van Ekeveld, ‘Hier klopt het hart van de kerk’, 64.

178 W. Harinck, in: A. van Belzen, *Tussen God en de mens. Gesprekken met bevindelijk-gereformeerde predikanten* – 2 (Kampen 2006), 45.

De verantwoordelijkheid van de predikant ten aanzien van zijn prediking is dus niet alleen een min of meer theoretisch uitgangspunt; er is sprake van een persoonlijk ervaren ervan. Dat geeft aan de visie op de prediking in de Gereformeerde Gemeenten een bijzondere ‘lading’. De prediking als ‘gebeuren’, als ‘daad’, wordt ervaren in een eeuwigheidsperspectief.

2.6 Afronding

Long bespreekt in *The Witness of Preaching* vier modellen voor de prediking: de heraut, de herder, de verhalenverteller en de getuige.¹⁷⁹ Aan de hand van die modellen brengt hij in beeld waar voor de predikant het accent ligt in de visie op de prediking. Schaap-Jonker wijst erop dat een dergelijk beeld dat de predikant heeft van zijn rol of positie in de prediking, gerelateerd is aan zijn visie op de hoorders. ‘Afhankelijk van dit beeld positioneert hij zichzelf tegenover of naast de hoorders, zegt hij hen zijn boodschap aan of is hij met hen in gesprek, bevestigt hij hen of doet hij een appèl op zijn hoorders om te veranderen.’¹⁸⁰

De secundaire bronnen spreken ten aanzien van de visie op de predikant en de prediking expliciet uit dat de taak van de predikant wordt opgevat als die van een heraut. Voorgangers brengen, zegt Van Ekeveld, ‘geen eigen boodschap, maar de boodschap van de koning’.¹⁸¹ Long wijst erop dat in deze visie sprake is van een sterke verbinding tussen de woorden van de preek en het spreken van God. ‘*The preacher is the one who speaks the words of the sermon, but God actually does the proclaiming.*’¹⁸² Dit uitgangspunt geeft, zegt hij, de prediking een krachtig Bijbels en theologisch karakter.¹⁸³ Tegelijk betekent het dat de gemeente, de hoorders, binnen deze visie een kleine plaats hebben.¹⁸⁴ Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat ook. De hoorders komen in de bestudeerde catechismuspreken alleen in beeld vanuit de verantwoordelijkheid van de predikant. Ze moeten worden aangesproken op de noodzaak van wedergeboorte en gewaarschuwd voor de verschillende mogelijkheden tot ‘zich vergissen voor de eeuwigheid’.

179 Long, *The Witness*, 18-51. De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 69-70 noemt heraut, gesprekspartner, mystagoog, getuige, pastor en profeet.

180 H. Schaap-Jonker, *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars* (Amersfoort 2009), 56.

181 Van Ekeveld, *Christusprediking*, 10.

182 Long, *The Witness*, 19.

183 Long, *The Witness*, 23.

184 Long, *The Witness*, 26.

Bij zijn bespreking van het beeld van de prediker als heraut heeft Long verschillende kritische notities. Zo wijst hij op de inperkende rol van de culturele setting en omstandigheden in een gemeente voor de concretisering van dat beeld.¹⁸⁵ De specifieke omstandigheden en (gemeente) cultuur van de Gereformeerde Gemeenten maken dat het beeld van de predikant als heraut daarin wel opgaat voor het gezag dat het (theologisch) aan de prediking toekent, maar minder tot niet voor wat betreft het verkondigende of proclamerende ervan. Het sterke accent dat de predikanten leggen op de bevindelijke doorleving van de boodschap, maakt dat de taakgerichte oriëntatie die in het beeld van de heraut centraal staat, in de concrete preken niet tot zijn recht kan komen.

De resultaten laten ook een sterke nadruk zien op de roeping en verantwoordelijkheid van de predikant. Die roeping bestaat in een ‘overbuiging van het hart’. Het is een zaak van de beleving. Dit uitgangspunt geeft aan de positie van de prediking een eigen (extern) gezag. De persoonlijk ervaren – en door de toelating door het Curatorium bevestigde – roeping plaatst de predikant min of meer tussen de gemeente en God. Zijn ambtelijk handelen is niet, zoals bijvoorbeeld bij Long, onderdeel van de gewone of algemene dienst waar de hele kerk toe geroepen is, maar staat daarboven.¹⁸⁶ Het uitgangspunt dat hij spreekt ‘op bevel van de Koning’, krijgt vanuit deze visie op de persoonlijk ervaren bijzondere roeping een eigen werking en betekenis. Het speelt een rol in de opvatting van het gezag waarmee hij zijn bevindelijke uitleg van de Schrift geeft, onderwijs geeft met betrekking tot het geestelijk leven en separaat ten aanzien van ‘staat en stand’.

Naast het accent op de individuele roeping tot het ambt is er ook sprake van het ervaren van persoonlijke verantwoordelijkheid als voorganger. In de homiletische literatuur komt die verantwoordelijkheid van de predikant ten aanzien van de prediking ook aan de orde. Long noemt in dat verband het ervaren van ontzag, verantwoordelijkheid en ‘een verschrikkelijke last’.¹⁸⁷ Van der Laan wijst erop dat er bij Ernst Lange in dit verband mogelijk gesproken kan worden over een in forensisch kader te duiden aansprakelijkheid (*haftbarkeit*). Het geven van een bedrieglijk

185 Long, *The Witness*, 26.

186 Long, *The Witness*, 4.

187 Long, *The Witness*, 8 zegt in dit verband: ‘No discerning person can stand in this place in front of the community of Christ without a deep sense of awe and responsibility.’ En op 12: ‘I can tell you, as a preacher, that I bear a terrible burden when people listen, really listen, from the depths of their souls.’

getuigenis stelt de predikant schuldig tegenover God.¹⁸⁸ Josuttis spreekt in dit verband over 'vrees en beven' vanwege de onreinheid van de eigen lippen en vanwege het gevaar de Naam van God, namens Wie gesproken wordt, door de prediking te misbruiken.¹⁸⁹

Het is echter niet alleen het besef van de verantwoordelijkheid in het spreken dat in de homiletische literatuur aan de orde komt. Buttrick wijst erop hoe ook het bewustzijn (bij de predikant) van het feit dat God hem of haar hoort spreken kan leiden tot een diep gevoelde verlegenheid: *'How dare we speak of God if God is conscious of our speaking? No wonder preaching will ever tend toward stuttering silence ('Woe is me!') or doxology ('Glory, Glory, Glory').*¹⁹⁰

Overzien we deze gegevens, dan kunnen we zeggen dat in de visie op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de predikant zoals die uit de onderzoeksresultaten naar voren is gekomen, sprake is van vergelijkbare elementen. Alleen is er één element dat bij de predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten een sterk accent krijgt, terwijl het in de homiletische vakliteratuur niet aan de orde komt. Dat is de persoonlijke verantwoordelijkheid ten opzichte van het (eeuwige!) heil van de hoorder. De uitwerking van de lijn uit Ezechiël 33 en 34 verbindt het ambt en het functioneren van de predikant nadrukkelijk aan het individuele heil van de hoorders. Er is niet alleen sprake van verantwoordelijkheid tegenover God, maar ook van die tegenover de hoorder.

In dit hoofdstuk kwam de historische context van het onderzoek in beeld. Het betreft het kader waarbinnen de visie op de prediking en de rol van de predikant vorm hebben gekregen. De geschiedenis van het kerkverband maakt duidelijk hoe standpunten over dogmatische kwesties en over accenten in de geloofsbeleving daarbij een (bepalende) rol spelen.

Het empirisch onderzoek en het bestuderen van de secundaire bronnen hebben in dit hoofdstuk een verdere invulling van de context voor het onderzoek gegeven. Vanuit het perspectief van de predikanten werd duidelijk hoe in de Gereformeerde Gemeenten over de prediking wordt gedacht.

188 Van der Laan, *Ernst Lange en de prediking*, 117-118.

189 M. Josuttis, *Der Traum des Theologen. Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie* 2 (München 1988), 47-48. Eenzelfde benadrukken van het gevaar van misbruik van Gods Naam door de prediking is te vinden bij K.H. Miskotte, *Het waagstuk der prediking* (Den Haag 1941), 12-16.

190 D.G. Buttrick, *Homiletic. Moves and structures* (Philadelphia 1987), 252.

De preken die voor dit onderzoek het onderzoeksmateriaal vormen, staan binnen deze traditie van prediking. Door in te gaan op deze traditie, op deze visie op de prediking en door het schetsen van de geschiedenis van (de prediking in) de Gereformeerde Gemeenten is in dit hoofdstuk een kader aangegeven voor het onderzoeken van de homiletische kenmerken van de hedendaagse bevindelijke prediking binnen dit kerkverband.

EXCURS I

De toelichtingen bij *De Christenreis* over de prediking

Verschillende momenten in de reis van Christen geven de predikanten aanleiding om in hun toelichting op *De Christenreis* in te gaan op de taak van de predikant en op de betekenis van de prediking. Zij geven daarbij – bijvoorbeeld naar aanleiding van de persoon van Evangelist of naar aanleiding van het getoonde portret van een ‘ware dienaar’ in het huis van Uitlegger – kenmerken van wat een ‘ware prediker’ is en van wat we moeten verstaan onder ‘Schriftuurlijke prediking’. Beide thema’s bespreek ik hieronder aan de hand van fragmenten uit de toelichtingen.

De ware prediker

Voor de ware prediker is het noodzakelijk om persoonlijk kennis van zonde en genade te hebben. Hij moet uit ervaring weten van het werk van de Geest:

Hoe kan men, onbekend met de boosheid van het eigen hart, spreken over het hart van anderen? Dit is Gods barmhartigheid en wijsheid in de personen die Hij zendt om te prediken. Hij zendt geen engelen, die vreemd zijn aan onze natuur en die, ofschoon zij het goede voor ons wensen, toch nooit die barmhartigheid kunnen beoefenen, die een zondaar kan bezitten over zijn nog onbekeerde medezondaren. De Heere zendt in Zijn barmhartigheid mensen, die dezelfde natuur als wij hebben en door dezelfde genade behouden moeten worden. Hij zendt mensen, die door de bekendheid met het eigen hart, kunnen spreken over de verdorvenheid van het onze.

Hij zendt mensen, die kunnen spreken over het vuur van Gods toorn, dat hen geschroeid heeft vanwege hun zonde, en ons also kunnen spreken over het gevaar waarin wij ons door onze zonden bevinden.

Hij zendt mensen, die door de lieflijke bewustheid van Gods liefde in Christus, die zij gesmaakt hebben, ons uit hun eigen ervaring Christus kunnen aanprijzen en tot de genade Gods nodigen. (...) Wanneer een dienaar

van het Evangelie in zijn gebeden en prediking handelt over de genade Gods en de wegen der beproeving, die de Heere met Zijn volk gaat, moeten Gods kinderen kunnen horen, dat hij deze zaken op geen andere school geleerd heeft dan de school van de Heilige Geest. [HarinckC 1983, 266]

In dit fragment komt naar voren dat een ware prediker de boosheid in zijn eigen hart moet hebben leren kennen. Die kennis maakt dat hij barmhartig is voor zijn medezondaren en weet wat er in het hart van de hoorders aan ‘verdorvenheid’ leeft. Hij moet weten van Gods toorn, zich daaraan ‘geschroeid’ hebben, want daardoor kan hij zijn hoorders waarschuwen voor het gevaar waarin ze zich bevinden. Naast kennis van Gods toorn moet hij zich ook ‘lieflijk bewust’ zijn van de liefde in Christus. Dat maakt dat hij die uit ervaring kan aanprijzen. Zijn hoorders zullen dan ervaren dat hij weet waar hij over spreekt. De predikant benadrukt met het noemen van deze zaken de noodzaak van persoonlijke kennis van zonde en genade. Zonder die kennis kan een predikant geen ‘ware prediker’ zijn.

Niet alleen persoonlijke kennis van zonde en genade is noodzakelijk. Er moet ook sprake zijn van een persoonlijke roeping tot het ambt. De predikant moet daarvoor een ‘lastbrief’, een in het hart gelegde opdracht, hebben. Een van de predikanten noemt die persoonlijk ervaren opdracht zelfs belangrijker dan de toelating door het Curatorium van de Theologische School:

Het is groot, hoor, als iemand mag toegelaten worden tot het volgen van de lessen aan de theologische school, maar we hebben wel eens gezegd: Al zouden er nu honderd curatoren zeggen, dat je aangenomen bent, en God weet er niet van, dan is het waardeloos. Ze zijn nodig, maar het gaat erom dat God Zijn eigen dienaren kroont, en hun bediening bevestigt. En dat bestaat niet in wonderlijke, bijzondere dingen, dat bestaat heel eenvoudig in de kracht van het Woord. [Van Boven 2013, 100]

Deze uitspraak krijgt extra betekenis, doordat het Curatorium binnen de Gereformeerde Gemeenten bepalend is voor de toelating tot de lessen aan de Theologische School, en daarmee in de praktijk de enige toegang is tot het ambt van predikant. Het Curatorium doet onderzoek naar de persoonlijke bekering, roeping tot het ambt en ‘zending in de wijngaard’.¹ Het vraagt de kandidaten daar verslag van te doen. In dit

1 Zie hiervoor: J.J. van Eekveld, ‘Elke ware roeping is in zekere zin extraordinair’,

fragment noemt de predikant de toelating door het Curatorium dus van minder belang om een ‘ware prediker’ te kunnen zijn dan de persoonlijk ervaren roeping en opdracht van Godswege.

In de toelichtingen bespreken de voorgangers met betrekking tot de ‘ware prediker’ niet alleen de roeping tot het ambt, ook zijn taak komt aan de orde:

Hij heeft niet zijn eigen woord te brengen, maar hij moet altijd vragen: ‘Heere, wat zal ik roepen?’ (...) hij is bezig met het Woord. Een dienaar mag niet zijn eigen bevindingen in het middelpunt stellen. Mag hij dan nooit eens wat van zichzelf vertellen? Nu, de gemeente (...) weet wel dat ik dat niet zo gauw zal doen (...) Omdat mensen nooit iets moeten denken van een dienaar, want die is niks. Het Woord moet het doen. Alleen het Woord moet het doen, en ik zou Gods kinderen wel tot getuigen willen roepen. De prediking waarin de Heere krachtig meekwam, dat waren niet de keren dat de dominee zijn eigen bevindingen gesteld heeft, maar dat waren de keren dat het Woord zijn kracht deed en de dominee wegviel. (...) Het Boek der boeken moet in het midden komen. Dat is wat een dienaar de[s] Woords heeft te doen, om uit die schat van het Woord, nieuwe, maar ook oude dingen op te diepen. [Van Boven 2013, 97-98]

De predikant maakt in dit fragment duidelijk dat voorgangers in de prediking niet hun persoonlijke bevindingen naar voren moeten brengen, maar alleen de boodschap van het Woord. Hij roept daarbij Gods kinderen tot getuigen dat die verkondiging van alléén het Woord ook de meeste zegen geeft in het persoonlijk geestelijk leven. In de verkondiging van het Woord moet de predikant onderwijs en leiding geven op de geloofsweg. Dat doet hij door zo nodig te bestraffen (te ‘toornen’), door de hoorders de weg van het geloof te wijzen en door bij zijn hoorders te zoeken naar geloofsvruchten.

In de toelichtingen komt ten aanzien van de ware prediker nog een element naar voren waarin de beïnvloeding door Bunyan blijkt. Dat is de nadruk die de voorgangers leggen op het feit dat die prediker ‘rekenschap’ moet afleggen over de wijze waarop hij het ambt heeft vervuld:

in: A. van Belzen, *Tot Zijn dienst bereid. Gesprekken over het werk in Gods Koninkrijk* (Alblasserdam 2016), 9-25.

Naar het woord van de apostel waakt iedere dienaar Gods over de zielen van zijn kudde, als degene, die eenmaal rekenschap geven zal.

Het waken gaat dus over de zielen. Zeker, ook de lichamelijke welstand der kudde moet hem aan het hart gaan, maar zijn waakzaamheid gaat toch vooral over hun zielen. (...) De Heere moet Zijn knechten er steeds weer bij bepalen, dat zij waken over de zielen, als degenen, die eenmaal rekenschap zullen geven.

Ik geloof, dat alleen een man, die zelf doorleefd heeft wat het is om een onsterfelijke ziel te bezitten en voor de eeuwigheid geschapen te zijn, een ware Waakzaam kan zijn. (...) In alle arbeid moet dit waken voor het behoud der zielen aanwezig zijn. Het treedt echter vooral op de voorgrond in de persoonlijke gesprekken met de mensen. [HarinckC 1983, 269-270]

Naar aanleiding van de persoon Waakzaam² bespreekt de voorganger in dit fragment de verantwoordelijkheid van de ware prediker voor het waken over de zielen van de kudde. Hij benadrukt dat predikanten rekenschap moeten afleggen over dat waken. In aansluiting bij Ezechiël 33 en 34 stelt hij dat ‘de zielen van zijn hand geëist zullen worden’. Uit de fragmenten blijkt dat de predikanten de visie van Bunyan op de ware prediker, zoals hij die in *De Christenreis* heeft verwerkt, volledig overnemen.

De prediking

De visie op de prediking komt in de toelichtingen bij *De Christenreis* vooral naar voren in de bespreking van het werk van twee personen daaruit: Evangelist en Uitlegger. Naar aanleiding van het bespreken van het werk van Evangelist stellen ze aan de orde wat Schriftuurlijk-bevindelijk preken is:

En dan [nadat Evangelist Christen vanuit het Woord vermaand heeft – AvdK] komt de toepassing; eerst het Woord, dan de toepassing. Dat is ook alweer een les. Eerst het Woord. Er zijn wel mensen, die willen graag eerst de toepassing horen. Zij horen liever eerst een hele preek bevinding. Ik kan het wel begrijpen, hoor, maar dat mag u toch van een dienstknecht niet verwachten. Hij heeft het Woord te spreken, Schriftuurlijk en bevindelijk. Als het niet Schriftuurlijk is, dan deugt het niet. En als het niet bevindelijk is, is

2 Een van de vier herders bij de Liefelijke Bergen. De andere drie heten: Kennis, Ervarenheid en Oprechte.

het tekort. Maar die twee samen, Schriftuurlijk en bevindelijk, in evenwicht. Daar mag u ook wel om vragen, of een dienaar dat krijgen mag, want hij moet het ook krijgen. [Van Boven 2013, 27]

Evangelist spreekt Christen in *De Christenreis* – via het citeren van teksten uit de Schrift – op verschillende momenten van de reis aan. Hij verbindt aan zijn woorden ook een concrete ‘toepassing’, een aanwijzing over de betekenis van zijn woorden voor Christen in diens actuele situatie. De predikant geeft in het fragment de juiste volgorde daarvan (ook voor de preek) aan: eerst het spreken van of uit het Woord, daarna het maken van een toepassing. Hij geeft er blijk van te weten – en te begrijpen – dat mensen vaak liever de toepassing willen horen, maar noemt het de taak van de ‘dienstknecht’ om in de verkondiging Woord en toepassing bij elkaar te houden. Daarbij noemt hij het de taak van de hoorders om daar in het gebed ook om te vragen.

In de prediking moet volgens de predikanten ook sprake zijn van separatie. Voorgangers moeten niet alleen spreken over genade en geloof, ook het oordeel moet aan de orde komen:

De taak van de herders is veelzijdig. Niet alleen de rijkdom van Gods genade moet worden verkondigd, maar ook moet gewaarschuwd worden voor hen, die met bijoogmerken de gemeente binnendringen. (...) De herders schromen niet ook dit aan de pelgrims te tonen. Ze waarschuwen voor de gevolgen van zulk een leven. Er is een Bijpad naar de hel. In de boodschap van het Woord wordt niet alleen gesproken over het genade- en geloofsleven en over het toekomstige hemelleven, maar ook over het helleleven. Daarover hoort de mens niet graag. Maar de herders hebben er niet over gezwegen. [BlokP 1992, 124]

In dit fragment geeft de voorganger aan dat predikanten in de preek moeten waarschuwen voor mensen ‘die met bijoogmerken de gemeente binnendringen’. Hij wijst erop dat de herders bij de Liefelijke Bergen de pelgrims waarschuwen voor de gevolgen van het ongeloof. In de prediking moet aan de orde komen dat er niet alleen sprake is van een ‘toekomstig hemelleven’, maar evenzeer van een ‘helleleven’. Ook al horen mensen die boodschap niet graag, voorgangers moeten die wel brengen. Ze moeten het voorbeeld dat Bunyan daarin geeft, navolgen.

Bij de separatie moet niet alleen het onderscheid tussen ‘zijn’ en ‘schijn’, en zo nodig tussen kerk en wereld worden aangewezen, ook de

verschillende ‘liggingen’ van de gelovigen moeten aan de orde komen. In de prediking moeten predikanten ingaan op de verschillende ‘standen in het genadeleven’. Dat betekent ook dat dezelfde prediking bij hoorders een verschillende uitwerking kan hebben:

Dat betekent dat Gods kinderen in Gods huis onderscheiden onderwijs krijgen. De één van Gods kinderen kan in de kerk onder het Woord zitten, en een bepaalde les meekrijgen, vermanend of bestraffend, terwijl een ander van Gods kinderen onder dezelfde preek een vertroostend woord, een bemoedigend woord krijgt. Dat kan heel onderscheiden zijn. Ze zitten in hetzelfde huis, worden door dezelfde Geest geleid, en toch is het onderwijs verschillend.

Het is wel persoonlijk onderwijs. [Van Boven 2013, 94-95]

In dit fragment geeft de voorganger aan dat het mogelijk is dat onder eenzelfde preek Gods kinderen in hun persoonlijke ervaring op een verschillende manier worden aangesproken. Waar de een in de gesproken woorden een bestraffing ervaart, kan de ander zich erdoor vertroost voelen. De predikant benadrukt dat het onderwijs in de prediking door de werking van de Geest voor de hoorders een heel persoonlijke spits krijgt.

Dat doet er niet aan af dat de predikant zich in moet zetten om in het onderwijs variatie aan te brengen:

In de rechte prediking worden zulke lessen uit Gods Woord gegeven, zoals Christen in het huis van Uitlegger ontving. Zielevragen worden daar behandeld en voor de weg naar Sion wordt men daar toegerust. (...) in het huis van Uitlegger wordt de pelgrims voedsel toegereikt en ontvangen zij lessen en raadgevingen, die nodig zijn voor de pelgrimsreis naar de hemel. (...) In het huis van Uitlegger was voor iedere pelgrim te vinden, wat hij of zij het meest tot onderrichting of waarschuwing nodig had. Er waren verschillende kamers in het huis van Uitlegger. Al de lessen, die de pelgrims nodig hebben tot hun zaligheid, zijn niet in één tekst of één preek te vinden. De dienaar moet zijn hoorders in onderscheiden kamers brengen en de ganse raad Gods verkondigen. Wanneer wij als dienaren Gods onze preken vergelijken met wat er in het huis van Uitlegger getoond werd aan de pelgrims, wat zijn dan onze preken dikwijls zonder de levendigheid, de afwisseling, de diepte en duidelijkheid, die in het huis van Uitlegger te zien waren. Steeds toonde Uitlegger zijn pelgrims nieuwe dingen. Het was niet iedere

sabbat de rechtvaardiging van de zondaar, maar ook de heiligmaking en de volharding kwamen aan de orde. Het waren niet steeds vertroostingën, die hij uitdeelde, ook zeer ernstige en diepe waarschuwingen ontvingen de pelgrims in zijn huis. [HarinckC 1983, 105-106]

De predikant geeft in dit fragment aan dat hij vindt dat voorgangers op eenzelfde manier moeten onderwijzen als Uitlegger in het verhaal van Bunyan. Het onderwijs moet levendig en nieuw zijn en ze moeten het onderwijs uit het geheel van de Schrift aanreiken. Noodzakelijke, gevarieerde lessen zijn immers niet allemaal in één Bijbeltekst te vinden. Ze kunnen ook niet allemaal in één preek aan de orde komen. Dat vraagt van de voorganger dat hij erop let dat er sprake is van afwisseling, zodat hij niet tekortdoet aan ‘de ganse raad Gods’.³ Alle onderdelen uit de heilsorde moeten op hun tijd aandacht krijgen. De predikant houdt de lessen van Uitlegger uit *De Christenreis* aan de gemeente voor als een model en norm voor de prediking.

Wanneer we de hier beschreven lijnen met betrekking tot de prediking bijeenbrengen, dan blijkt dat de predikanten in de personen van Evangelist en Uitlegger een voorbeeld of norm voor de prediking zien. De manier waarop Bunyan deze personen tekent is van invloed op de invulling die de predikanten aan het begrip ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ geven. Ze lezen *De Christenreis* in dit verband min of meer als een ‘hand-leiding voor de predikant en de prediking’.

3 Zie voor de inhoud van het begrip ‘de gehele raad Gods’: A. Baars, ‘Acta et agenda. Exegetische kanttekeningen bij de uitdrukking: “De verkondiging van de gehele raad van God” in Handelingen met een homiletische toepassing’, in: G.C. den Hertog e.a., *Acta. Bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. T.M. Hofman als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Apeldoorn* (Heerenveen 2015), 13-30.

HOOFDSTUK 3

Spiritualiteit, bevinding en voorbereiding

3.1 Introductie

Het begrip ‘bevinding’ verkennen kan op verschillende manieren. We kunnen bijvoorbeeld op zoek gaan naar een aantal definities in wetenschappelijke of stichtelijke literatuur. Dat is niet de weg die we in dit hoofdstuk gaan. Die definities komen ook aan de orde, maar eerst wordt het bredere kader aangegeven waarbinnen de bevinding een plaats heeft. Met dat doel begint het hoofdstuk met een korte schets van wat onder spiritualiteit wordt verstaan. In die schets is sprake van een steeds verder inzoomen op het begrip ‘bevinding’. Dat betekent dat we eerst kijken naar de breedte van het begrip ‘spiritualiteit’. Daarna komt de christelijke spiritualiteit aan de orde. Binnen het geheel van de christelijke spiritualiteit kijken we vervolgens naar de typische kenmerken van gereformeerde spiritualiteit. Door pas daarna te focussen op de bevinding, ontstaat duidelijkheid over de plaats daarvan binnen het totale landschap van spiritualiteit. Het eigen karakter van de bevinding kan op die manier, zowel in de overeenkomsten als in de onderscheidende accenten, goed in beeld komen.

Nadat op deze wijze een voorlopige verkenning van het begrip ‘bevinding’ is gegeven, bespreken we de resultaten van empirisch onderzoek naar enkele kenmerken van de bevinding binnen de Gereformeerde Gemeenten. Wat het begrip bevinding betreft gaat het daarbij dus om een eerste beschrijving van binnenuit, vanuit het zelf-verstaan van de Gereformeerde Gemeenten. Dat doen we door middel van onderzoek naar zogenoemde voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal en preken over HC Zondag 30 (vraag 81). Het doel van dit empirisch onderzoek is te komen tot goede ‘*sensitizing concepts*’ voor de verdere analyse van het onderzoeksmateriaal.

Na het bespreken van de resultaten van dit vooronderzoek geef ik kort aan hoe de beschrijving van spiritualiteit en de resultaten van het verkennende empirische deel richting hebben gegeven aan het vervolg van het onderzoek.

3.2. Spiritualiteit

In religie spelen noties als beleving en ervaring een belangrijke rol. Religie is niet alleen een zaak van overtuigingen, er is ook sprake van het ervaren van een werkelijkheid.¹ ‘Religieuze ervaring raakt heel de mens, in hart, gevoelens, inzicht en gedrag. Religie raakt de mens dus in zijn identiteit.’² Deze ervaring in de religie, het geestelijk (be)leven, is onderdeel van de ‘spiritualiteit’.

Perrin stelt heel helder dat er geen algemeen aanvaarde definitie van spiritualiteit is. We moeten het wat dat betreft doen met ‘werkdefinities’.³ Schrijvers over spiritualiteit geven dan ook allemaal eigen, soms heel verschillende, omschrijvingen. Zo zegt McGrath dat spiritualiteit gaat ‘over geestelijk leven – wat dat leven drijft en motiveert, wat mensen nuttig vinden om hun geestelijk leven te versterken en te ontwikkelen. Het gaat in spiritualiteit dus om de kracht die het leven van gelovigen bezielt en die hen ertoe aanzet de kiem van hun geestelijk leven te laten groeien en te perfectioneren’; spiritualiteit betreft ‘de devotionele aspecten van een religie, met name de individuele, innerlijke ervaring van de gelovigen’.⁴ Spiritualiteit is in de definitie van Van Saane en Metselaar ‘een zich voortdurend ontwikkelende levensoriëntatie, die voortkomt uit de verwerking en interpretatie van (levens)ervaringen die vormend zijn voor iemands morele en zinperspectief’.⁵ Volgens Keijzer is het ‘een proces dat zich in de kern van ons menselijk bestaan afspeelt, in de ziel van mensen die zich op hun levensreis, door wie of wat dan ook, laten raken en daardoor de richting van hun weg laten bepalen’.⁶ Sheldrake omschrijft spiritualiteit ‘als de manier waarop individuen en groepen in een bewuste relatie met God zoeken te komen, aanbidden, hun diepste waarden te formuleren en een passende levensstijl aan te nemen die overeenkomt met hun geloof

1 R. Nauta, *Ik geloof het wel. Godsdienspsychologische studies over mens en religie* (Assen 1995).

2 W. Stoker, *Is geloven redelijk? Een geloofsverantwoording* (Zoetermeer 2004), 23. Ook P. Järveläinen, ‘Wat zijn religieuze emoties?’, in: D. Berendsen e.a. (red.), *Bewogen hart, verstillde ziel* (Budel 2006), 24-41, 34 wijst erop dat religieuze ervaring, religieuze emotie raakt aan de persoonlijke identiteit.

3 D.B. Perrin, *Studying Christian Spirituality* (New York/Londen 2007), 16.

4 A. McGrath, *Christelijke spiritualiteit. Een inleiding* (Kampen 2002), 13-14.

5 J. van Saane en S. Metselaar, ‘Theorie en praktijk van spirituele processen’, in: A. Roothaan en J. van Saane (red.), *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007), 7-13, 10.

6 A. de Keijzer, *Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Mattheüs-Passion van Johann Sebastian Bach* (Baarn 2015), 93.

in God, de mens en de schepping'.⁷ Bras ziet spiritualiteit als 'een relatie praktiseren die je verandert, een relatie met dat/diegene waarvoor wij vanouds het woord God gebruiken. De goddelijke en menselijke werkelijkheid werken op elkaar in zodat er een omvormingsproces ontstaat'.⁸ Om een laatste voorbeeld te geven: Haight spreekt over spiritualiteit als 'de manier waarop personen en groepen hun leven leven tegenover wat voor hen de ultieme werkelijkheid is'.⁹

Ook al vormen deze omschrijvingen maar een fractie van wat er aan (werk)definities met betrekking tot spiritualiteit voorhanden is, ze laten wel wezenlijke onderdelen van spiritualiteit naar voren komen; onderdelen die in de breedte van de omschrijvingen steeds terugkeren. Spiritualiteit betreft niet alleen de innerlijke beleving, maar ook een vorm van leven, een praxis. Er is niet alleen sprake van een individuele spiritualiteit, maar ook van een inbedding in een context, een groep of cultuur, waarin overtuigingen een rol spelen. En er is in spiritualiteit een gerichtheid op groei, op eigen maken, op transformatie. Bij al deze onderdelen is sprake van een betrokkenheid op, een omgaan met en een (om)gevormd en bepaald worden door God (of eventueel: het transcendente).

Van Saane brengt deze lijnen bij elkaar in vier dimensies van spiritualiteit. Ze noemt als eerste dimensie die van de overtuigingen, van de *beliefs*. Daarbij gaat het om de cognitieve dimensie ervan. Om het uitdrukking geven aan wat men waar of juist acht, van waar men in gelooft en van wat men ziet als het doel of de zin van het leven.¹⁰ De tweede dimensie van spiritualiteit betreft de waarden die ermee samenhangen. Dan gaat het om de idealen, principes en morele verplichtingen.¹¹ Als derde dimensie wijst ze op het affectieve karakter van spiritualiteit. Daarbij gaat het om gevoelens en emoties en om de manier van reageren op de omgeving wanneer die een appel op ons doet. De laatste dimensie betreft het gedrag. Die dimensie uit zich in het maken van bepaalde keuzes ten aanzien van groepen waar men zich bij voegt, boeken die gelezen worden, het bezoeken van spirituele beurzen, enzovoorts. Daar

7 P. Sheldrake, 'The study of spirituality', in: *The Way* 39 (2), 162-172, 162.

8 K. Bras, 'Wat is spiritualiteit?', in: K. Bouwman en K. Bras, *Werken met spiritualiteit* (Baarn 2001), 13-18, 18.

9 R. Haight, *Spirituality Seeking Theology* (Maryknoll New York 2014), 4.

10 J. van Saane, 'Spiritualiteit in de psychologie', in: Roothaan en Van Saane (red.), *Wat is wijs?*, 15-26, 22.

11 Van Saane, 'Spiritualiteit in de psychologie', 23.

valt ook religieus gedrag als kerkbezoek, bidden, zingen en deelnemen aan rituelen onder.¹² Hoe mensen deze dimensies invullen is steeds afhankelijk van drie factoren: persoonlijkheid, omgeving en sociaal-culturele context.¹³

In de definitie van christelijke spiritualiteit die McGrath geeft, zijn al deze elementen terug te vinden: ‘Christelijke spiritualiteit heeft te maken met het zoeken naar een bevredigend, authentiek christelijk bestaan, waarbij de grondslagen van het christelijk geloof gecombineerd worden met de totale ervaring van het leven op basis van en binnen de context van dat geloof.’¹⁴ Hij karakteriseert die christelijke spiritualiteit als het ‘vormgeven van de ontmoeting met Jezus Christus in het dagelijks leven’ en als ‘de tegenwoordigheid van God praktiseren’.¹⁵ Hij geeft de christelijke spiritualiteit dus een (eigen) plaats binnen het geheel aan spiritualiteit door deze te karakteriseren vanuit de ervaren tegenwoordigheid van God, vanuit de ontmoeting met Jezus Christus.

In dit hoofdstuk probeer ik de eigen plaats en inhoud van de christelijke spiritualiteit (kort) weer te geven en te bespreken. Vanuit de beschrijving van christelijke spiritualiteit in het algemeen kijk ik daarna naar de onderscheidende aspecten van de gereformeerde spiritualiteit en naar de eigen plaats van de bevinding (zoals de Gereformeerde Gemeenten die zien) binnen de christelijke spiritualiteit. Bij al deze ‘stappen’ besteed ik aandacht aan de bovengenoemde elementen: innerlijk en praxis, individu en context en de gerichtheid op groei dan wel transformatie.

3.3 Christelijke spiritualiteit

Wanneer de ultieme waarden die mensen zoeken of nastreven geworteld zijn in de God Die geopenbaard is in Jezus Christus en Die door de kracht van de Heilige Geest actief en present is in de gemeenschap van de kerk, dan spreken we van specifiek christelijke spiritualiteit.¹⁶ Deze christelijke spiritualiteit is de menselijke reactie op Gods openbaring.¹⁷

12 Van Saane, ‘Spiritualiteit in de psychologie’, 24.

13 Van Saane, ‘Spiritualiteit in de psychologie’, 25.

14 McGrath, *Christelijke Spiritualiteit*, 14.

15 McGrath, *Christelijke Spiritualiteit*, 15.

16 P.J.M.A. van Ool, *Geroepen tot navolging. Christelijke spiritualiteit in verleden en heden als bron van inspiratie voor de toekomst* (Utrecht 2017), 17; M. Downey, *Understanding Christian Spirituality* (New York/Mahwah N.J. 1997), 32.

17 W. van ’t Spijker, ‘Tussenbalans’, in: W. van ’t Spijker e.a., *Spiritualiteit* (Kampen 1993), 307-329, 309.

Ze wordt opgeroepen ‘door Gods genadige toewending naar de mens als Schepper en Verlosser’.¹⁸ Wanneer God in Zijn openbaring afdaalt ‘tot in onze diepste gevoelslagen’ en we Zijn aanwezigheid intens ervaren, kan er sprake zijn van gevoelens van vreugde, verrassing en verrukking.¹⁹ Als vrucht daarvan richt het hart zich op God.²⁰ Er is sprake van een ervaring van God door de werking van Gods Geest en door het Woord.²¹ Het is een ervaring ‘waardoor de mens tot in het diepst van zijn wezen voor God komt te staan en tot in alle dimensies van zijn leven zich daarvan bewust is en daaraan uitdrukking geeft.’²² Daar ontstaan zelfkennis en Godskennis.²³

Deze christelijke spiritualiteit ‘bevat een set van overtuigingen, een ethische code en een aantal praktische handelingen, zoals het vereren van God in de christelijke gemeente, gebed, andere devotionele uitingen, en goede werken.’²⁴ McGrath vat die drie lijnen samen in de begrippen ‘overtuigingen’, ‘waarden’ en ‘manier van leven’.²⁵ Hieronder probeer ik vanuit die drie begrippen een korte beschrijving te geven van de christelijke spiritualiteit.

‘Christelijke spiritualiteit is voor alles gerelateerd aan een bepaalde opvatting over God en over Gods relatie tot de wereld en de mensheid.’²⁶ De opvatting over God geeft de christelijke spiritualiteit een trinitarische structuur.²⁷ Gods toewending naar de mens is een toewending als Vader, Zoon en Geest.²⁸ ‘Het geloof in de Drie-enige God vormt ons diepgaand

18 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 115.

19 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 170.

20 J. Hoek, *Spiritueel gereformeerd. Essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid* (Kampen 2006), 3.

21 A. de Reuver, *Verborgen omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie* (Zoetermeer 2002), 16; Van ’t Spijker, ‘Tussenbalans’, 309.

22 Van ’t Spijker, ‘Tussenbalans’, 309.

23 J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vert. C.A. de Niet (Houten 2009), 55.

24 Haight, *Spirituality Seeking Theology*, 5.

25 McGrath, *Christelijke Spiritualiteit*, 15.

26 P.F. Sheldrake, *Explorations in Spirituality. History, Theology, and Social Practice* (New York/Mahwah, NJ 2010), 11.

27 S.M. Powell, *A Theology of Christian Spirituality* (Nashville 2005), 46; C.M. LaCugna en M. Downey, ‘Trinitarian Spirituality. Preliminary Considerations’, in: M. Downey (red.), *The New Dictionary of Catholic Spirituality* (Collegeville MN 1993), 968-982, 968 stellen zelfs: ‘Alle christelijke spiritualiteit is *ipso facto* trinitarisch.’

28 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 139.

op verschillende manieren, het heeft invloed op wat we geloven, wat we zeggen, hoe we denken en hoe we leven.²⁹ Deze bepaaldheid door de triniteit kan ook leiden tot verschillende accenten in de christelijke spiritualiteit. ‘De persoon uit de Drie-eenheid waaraan de spiritualiteit het meest direct gerelateerd wordt is diepgaand en praktisch bepalend voor elke uitdrukking van christelijke spiritualiteit.’³⁰ Wanneer in de spiritualiteit het accent ligt op de Vader als Schepper, leidt dat tot andere ‘waarden’ en ‘manieren van leven’, dan wanneer het accent bijvoorbeeld ligt op de Geest. Bij de bespreking van de bevinding binnen de Gereformeerde Gemeenten (verderop in dit hoofdstuk) zal ik hier nog op terugkomen.

De tweede overtuiging die typerend is voor christelijke spiritualiteit is dat God gekend wordt in Christus.³¹ Het leven en onderwijs van Jezus Christus vormen het fundamentele uitgangspunt.³² Christelijke spiritualiteit ‘is geworteld in de persoon van Jezus Christus en in zijn woord en werk, in het bijzonder zoals dat geopenbaard is in de Schrift.’³³ Gods toewending naar de mensheid is ‘in het bijzonder uitgedrukt in de incarnatie in de historische persoon van Jezus Christus.’³⁴

Het spreken over christelijke spiritualiteit heeft nadrukkelijk ook te maken met de Heilige Geest. Het is de Geest Die, in Christus, een levensvernieuwende en transformerende relatie met God legt.³⁵ ‘In christelijke zin heeft spreken over spiritualiteit alles met de pneumatologie te maken. Hierin worden de Geest van God en de geest van de mens op elkaar betrokken.’³⁶ De Heilige Geest werkt die betrokkenheid door het Woord, de Heilige Schrift. Hij zet vanuit het Woord het totaal

29 D.S. Cunningham, *These Three are One. The Practice of Trinitarian Theology* (Oxford 1998), IX; J.R. Caron, *The doctrine of the Trinity. A paradigm for preaching doctrine in the 21st century* (diss. Gordon-Conwell Theological Seminary 1999), 43, <https://place.asburyseminary.edu/trendisertations/3415>.

30 Perrin, *Studying Christian Spirituality*, 98; J.H. Westerhoff, *Spiritual Life. The Foundation for Preaching and Teaching* (Louisville Kentucky 1994), 4 wijst er in dit verband op dat de gezondheid van ons spirituele leven (mede) direct gerelateerd is aan het beeld dat we van God hebben.

31 Hoek, *Tedere Majesteit*, 14.

32 Sheldrake, *Explorations in Spirituality*, 11.

33 Downey, *Understanding Christian Spirituality*, 46.

34 Sheldrake, *Explorations in Spirituality*, 11.

35 Hoek, *Tedere Majesteit*, 14.

36 H.C. van der Meulen, *Om het geheim van het leven. Over spiritualiteit en geestelijke begeleiding* (Zoetermeer 2013), 88.

van het individuele mens-zijn in het licht van de relatie met God.³⁷ ‘Hij verbindt de mens met Jezus, met zijn leven, zijn sterven en zijn opstanding. Het oogmerk van de Geest is de eenheid met Christus. Hij doet de mens participeren in Christus’ schatten en gaven.’³⁸ Hij ‘geeft ons de ervaring van het heil. Hij brengt het op zijn eigen manier binnen onze waarnemingswereld in. We worden het gewaar.’³⁹ ‘De Geest grijpt ons hart aan, werkt op onze geest in, en vanuit de geest wordt ons hele leven gestempeld en bepaald.’⁴⁰

Dat werk van de Geest roept reactie op bij de mens. De mens gaat antwoorden, komt tot geloof.⁴¹ Het geloof, dat de spil is van de spiritualiteit,⁴² uit zich in een spirituele praxis die het hele leven beslaat.⁴³ In die praxis is sprake van oefening en van groei.⁴⁴ Er is sprake van doorwerking van het leven met God in heel het (dagelijks) bestaan.⁴⁵ Dat uit zich in het verstaan van het leven als ‘discipelschap’, wat zowel bekering als het navolgen van Jezus Christus inhoudt.⁴⁶ Daarin is sprake van ‘het modelleren van het eigen leven naar het leven, de dood en de opstanding van Jezus, door de kracht en de leiding van de Heilige Geest.’⁴⁷ Zo worden ‘de persoon en de gezindheid van Jezus Christus, zijn woorden en daden, leven en lijden’, maatgevend.⁴⁸

Zoals eerder aangegeven zijn er verschillende accenten aan te wijzen binnen de overtuigingen aangaande de christelijke spiritualiteit. Die accenten hebben in de geschiedenis geleid tot verschillende stromen. De belangrijkste hoofdstromen zijn de orthodoxe, de rooms-katholieke en de protestantse. Maar ook binnen die hoofdstromen zijn verschillende substromen met eigen kenmerken te onderscheiden. Voor dit onderzoek

37 J.W. Maris, *Schepping en verlossing. Het kader van een bijbelse spiritualiteit* (Kampen 1994), 33.

38 Van der Meulen, *Om het geheim*, 101.

39 W. van 't Spijker, ‘Spiritualiteit en Spiritus Sanctus’, in: Van 't Spijker e.a. (red.), *Spiritualiteit*, 435-452, 435.

40 W.H. Velema, *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit* (Kampen 1990), 74.

41 Van der Meulen, *Om het geheim*, 111.

42 Maris, *Schepping en verlossing*, 33.

43 Van der Meulen, *Om het geheim*, 106, 109 en 110; Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit*, 17.

44 Van der Meulen, *Om het geheim*, 112 en 125.

45 McGrath, *Christelijke Spiritualiteit*, 15; Velema, *Nieuw zicht*, 74.

46 Sheldrake, *Explorations in Spirituality*, 11.

47 Perrin, *Studying Christian Spirituality*, 46.

48 Van Ool, *Geroepen tot navolging*, 73.

is het van belang om aandacht te geven aan een aantal kenmerken van de gereformeerde of reformatorische stroom binnen de christelijke spiritualiteit. Binnen het grotere geheel van de christelijke spiritualiteit heeft de gereformeerde spiritualiteit een eigen ‘stem’.⁴⁹

3.4 Gereformeerde spiritualiteit

De Bijbel vormt het hart van de gereformeerde spiritualiteit. Gereformeerd zijn betekent ‘gevangen zijn’ in de dynamiek van het Woord. Omdat de Schrift – net als het scheppingswoord uit Genesis en het vleesgeworden Woord Christus – door de werking van de Geest het levende Woord wordt.⁵⁰ Gereformeerde spiritualiteit heeft het ‘diepgewortelde verlangen om het Woord van God en dan ook alléén het Woord van God het geloof en het leven van de kerk te doen bepalen.’⁵¹ Er is het verlangen ‘om alles aan de Schrift te toetsen en een geestelijk leven te ontwikkelen dat gevormd wordt door het onderwijs en de leer van de Schrift.’⁵² Deze nadruk op de omgang met het Woord is een ‘intensivering van katholiek-christelijke spirituele noties’ die een geheel eigen profiel geeft aan de gereformeerde spiritualiteit.⁵³ Dat eigen profiel is te typeren met de vijf sola’s: sola gratia, sola fide, sola scriptura, solus Christus en soli Deo gloria;⁵⁴ als een omgang met God ‘waarin op een unieke wijze recht gedaan wordt aan Gods nabijheid én aan Zijn verhevenheid’.⁵⁵ ‘Gereformeerde spiritualiteit kent een besef en beleving van diepe afhankelijkheid, tegelijk ook van aanhankelijkheid, van geborgenheid bij Hem, Die als God radicaal anders is dan de mensen, en Die in Zijn anders-zijn toch door mensen gekend en benaderd wil worden, omdat Hij Zelf zondige mensen liefheeft.’⁵⁶ Gereformeerde spiritualiteit kent een ‘diepe ootmoed, want het beseft de eigen totale verlorenheid

49 Hoek, *Tedere Majesteit*, 15.

50 D. Cornick, *Letting God be God. The Reformed Tradition* (Londen 2008), 55.

51 Hoek, *Tedere Majesteit*, 15.

52 J.R. Beeke, *Reformatrische spiritualiteit. Een praktische studie naar de gereformeerde spirituele erfenis* (Kampen 2009), 7.

53 Hoek, *Tedere Majesteit*, 15. Velema noemt die Woord-betrokkenheid het eigene van de gereformeerde spiritualiteit.

54 Hoek, *Tedere Majesteit*, 15.

55 Hoek, *Tedere Majesteit*, 17. Hoek verwijst daarbij naar de titel van het proefschrift van A. Baars, *Om Gods verhevenheid en Zijn nabijheid. De Drie-eenheid bij Calvijn* (Kampen 2004).

56 Velema, *Nieuw zicht*, 108.

door de zonde omdat het Gods heilig recht in het straffen van elke zonde erkent', maar 'evenzeer grote vreugde en vrede in God door Christus, als voorsmaak van het zalig hemelleven'.⁵⁷

Christus neemt in de gereformeerde spiritualiteit de centrale plaats in. 'Hij is de Middelaar, de Heiland, de Verlosser, de Plaatsbekleder, die onze schuld draagt en verzoent'.⁵⁸ Zijn Persoon en werk spelen een bepalende rol.⁵⁹ Hij heeft het heil verworven en past het, via het werk van de Geest, ook toe tot zaligheid.⁶⁰ 'Als Profeet roept Hij de dode zondaar krachtadig en onwederstandelijk tot leven, als Priester stort Hij de liefde tot God uit in het hart en als Koning breekt Hij de tegenstand van de zondaar en bewerkt Hij een gewillig buigen voor God'.⁶¹ Christus Zelf komt, door Zijn Geest, in de mens wonen.⁶² Met deze 'inwoning van Christus' wordt in de gereformeerde spiritualiteit de ervaring van de nabijheid van Christus beschreven.⁶³ Deze 'geloofsverbondenheid aan en de geloofsgemeenschap met Christus is allesbeheersend, allesbepalend en allesomvattend, met andere woorden: totaliserend voor het leven van Gods kinderen'.⁶⁴ Ze 'blijkt effectief te zijn in de diepste lagen van de menselijke persoonlijkheid'.⁶⁵

In de Reformatie werd het Bijbelse grondmotief van 'de bekering' herontdekt. Daarmee kreeg de spiritualiteit een sterk persoonlijk accent, waarin de omkering van de individuele gerichtheid en wil en de vernieuwing van het leven een grote nadruk kregen.⁶⁶ Deze bekering 'is een crisis waarin het individu de genade van God kan ervaren ondanks een gevoel van persoonlijke onwaardigheid. In deze situatie is het individu

57 R.H. Kieskamp, 'Gereformeerde spiritualiteit', in: J. van der Graaf (red.), *Belijden met hoofd en hart. Gereformeerd leven tussen gisteren en morgen* (Kampen 2003), 291-378, 320.

58 Velema, *Nieuw zicht*, 114.

59 C. Aalders, *Spiritualiteit. Over geestelijk leven vroeger en nu* ('s-Gravenhage 1969), 111.

60 Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit*, 55.

61 Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit*, 41.

62 Velema, *Nieuw zicht*, 117.

63 H.L. Rice, *Reformed Spirituality. An Introduction for Believers* (Louisville Kentucky 1991), 27.

64 Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit*, 17.

65 W. van Vlastuin, 'Spiritualiteit in de Heidelbergse Catechismus', in: F. van der Pol en W. van Vlastuin (red.), *Leven met de Heidelberger Catechismus. 450 jaar omgaan met het troostboek* (Gouda 2013), 92.

66 Aalders, *Spiritualiteit*, 108-110.

in staat om een nieuwe manier van leven te beginnen als gave van de dramatische werking van de Geest. Voor velen is dit de ontmoeting met de levende Christus, en in Zijn Naam en in Zijn Geest gaan ze voort in een vernieuwd leven.⁶⁷

Een belangrijk kernbegrip binnen de gereformeerde spiritualiteit is de ‘vreze des HEEREN’.⁶⁸ Hoek beschrijft deze vreze als de ‘omgang met God als onze hemelse Vader in zijn tedere Majesteit’. Het is ‘met liefde verbonden eerbied’.⁶⁹ ‘Ware vroomheid bestaat uit een oprecht bewustzijn dat God net zozeer liefheeft als Vader als dat zij Hem vreest en eerbiedigt als Heere, Zijn gerechtigheid omhelst, en dodelijk bevreesd is tegen Hem te zondigen’.⁷⁰ Het is ‘de passende primaire reactie van mensen die in Gods aanwezigheid verkeren’.⁷¹ In deze reactie zit huiver vanwege de nabijheid van de Schepper en vanwege het besef van Zijn volstrekt anders-zijn. Maar ook vanwege het besef van Gods heiligheid, terwijl de mens een onheilige zondaar is. Tegelijk is er bij die vreze des HEEREN ook sprake van intimiteit en vertrouwen,⁷² van ‘heilzame afstand, in de ervaring van de nabijheid van God’.⁷³ Deze vreze des HEEREN ‘is totalitair in de goede zin van het woord. De vreze des Heeren karakteriseert het leven van de gelovigen als een leven dat geheel met God is verbonden, zich van Hem afhankelijk weet, van Zijn leiding, zorg en bescherming’.⁷⁴

Een laatste kenmerk van gereformeerde spiritualiteit dat ik noem is de betrokkenheid op het hele leven. ‘Het gaat om een levenspraktijk die vanuit een keuze, een geloofshouding, wordt bepaald’.⁷⁵ Dat betreft het

67 Rice, *Reformed spirituality*, 31.

68 H. Vreekamp geeft in zijn dissertatie *De vreze des Heren. Een oorsprongswoord in de systematische theologie* (uitgave in eigen beheer 1982) zowel een overzicht van de Bijbelse achtergrond als een historisch overzicht van het gebruik en de betekenis van dit begrip. In *Eerbied. De vreze des Heren als bron van leven* (Kampen 1984) geeft hij een breder toegankelijke inleiding op dit begrip.

69 Hoek, *Tedere Majesteit*, 17.

70 J. Calvijn, *Catechismus 1538*, geciteerd in: Beeke, *Reformatorsche spiritualiteit*, 12.

71 A. de Bruijne, ‘Besef van God in een spirituele tijd’, in: K. van Bekkum e.a., *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen* (Barneveld 2014), 42-56, 44.

72 De Bruijne, ‘Besef van God’, 44-45.

73 J. Hoek en W. Verboom, *Met hart en ziel geloven. Over bevinding* (Utrecht 2017), 25.

74 Velema, *Nieuw zicht*, 89.

75 Velema, *Nieuw zicht*, 121.

gezinsleven, het optreden in de wereld, de relaties met andere mensen en de maatschappelijke verantwoordelijkheden.⁷⁶ Het komt aan op een leven uit het geloof.⁷⁷

3.5 Bevinding

‘Om te verstaan, wat het woord bevinding betekent’, zegt Woelderink, ‘moeten we ons keren tot de tijd, waarin het algemeen in zwang kwam, de 17^e en 18^e eeuw. Het gebruik van het woord bevinding is opgekomen uit de strijd der kerk tegen het rationalisme.’⁷⁸ Tegenover de gedachte dat de rede onze enige of belangrijkste bron van kennis is, gaat het in de bevinding ‘om de waarachtigheid en werkelijkheid van de levende Godsopenbaring, ook in het heden van nu. Het ging en het gaat in de bevinding om de waarachtigheid en werkelijkheid van de levensverbinding met de levende Christus; het ging en gaat in de bevinding om het werk van den Heiligen Geest in deze Godsopenbaring en in deze levensverbinding met Christus.’⁷⁹

In de bevinding komt uit dat het werk van de Geest zich niet beperkt tot het verleden – het inspireren van de Bijbelschrijvers – maar het ook mogelijk maakt dat God ‘ons in het Woord der Schrift even werkelijk en waarachtig tegemoet [treedt], als Hij zich aan Mozes in de brandende braambos openbaarde. En Hij spreekt ons in zijn Woord even persoonlijk aan, als Hij Mozes daar aansprak.’⁸⁰ Bevinding is die factor van het geloof ‘die duidelijk maakt, dat het ware geloof vrucht van en antwoord op de waarachtige en levende openbaring Gods in het evangelie van Christus is.’⁸¹ In de waarachtige en levende ‘openbaring Gods ligt de persoonlijke toeëigening besloten’.⁸²

De nadruk die Woelderink (1886-1956) legt op de verbinding van de inhoud van het begrip ‘bevinding’ met de achtergrond waarin het gemunt werd, maakt duidelijk waarom in het spreken vanuit en over de bevinding de ‘levende openbaring Gods’ en de toe-eigening een zodanig grote rol spelen. Het gaat om hoe God actueel spreekt in het leven van

76 A. Baas, *Geloven, een belevenis. Geloofsbevinding, gewerkt door de Heilige Geest* (Kampen 2005), 96.

77 Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit*, 63.

78 J.G. Woelderink, *Verbond en bevinding* (Amsterdam 1974), 177.

79 Woelderink, *Verbond en bevinding*, 178.

80 Woelderink, *Verbond en bevinding*, 178.

81 Woelderink, *Verbond en bevinding*, 186.

82 Woelderink, *Verbond en bevinding*, 13.

mensen en om de rol die Hij en de door Hem aangesproken mens in het geloof ten diepste hebben.

Doordat Woelderink het begrip bevinding (terug)plaatst in de historische achtergrond van de strijd tegen het rationalisme wordt ook duidelijk waarom het begrip in het Nederlandse protestantisme een veel bredere doorwerking kent dan alleen in de kring van de bevindelijk gereformeerden. We kunnen bijvoorbeeld denken aan hoe de remonstrantse theoloog K.H. Roessingh (1886-1925)⁸³, en de hervormde theologen K.H. Miskotte (1894-1976)⁸⁴ en A.A. van Ruler (1908-1970)⁸⁵ erover schrijven. Die laatste heeft, net als Woelderink, met de bevindelijk gereformeerden een polemiëk gevoerd over hun invulling van het begrip bevinding.⁸⁶ Op die kritiek is ook vanuit de Gereformeerde Gemeenten gereageerd.⁸⁷

Met het noemen van de historische achtergrond en van de polemiëk rondom het begrip met de bevindelijk gereformeerden komt meteen ook in beeld waarom er, naast de gereformeerde spiritualiteit, apart gesproken kan worden over ‘de bevinding’. Dat is niet omdat deze bevinding niet behoort tot het bredere kader van de gereformeerde spiritualiteit, maar vanwege de accenten die de bevinding onderscheiden van die bredere stroom. De Nadere Reformatie zette het begrip in als inhoudelijke omschrijving in de strijd tegen het rationalisme en voor het benadrukken van de werkelijkheid van de levende Godsopenbaring. Al

83 In de beschrijving die W. Hensen, *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme* (Baarn 1999), 76-84 geeft van Roessinghs persoonlijke omgang met God komen veel elementen voor die sterke overeenkomst met kernnoties uit de bevinding vertonen.

84 Zie daarvoor o.a. K. Bras, *Een met de Ene. Protestantse mystiek van Abraham Kuijper tot Maria de Groot* (Vught 2013), 110-145; J. Beumer, *Intimiteit & Solidariteit. Over het evenwicht tussen dogmatiek, mystiek en ethiek* (Baarn 1993), 241-261; Hensen, *Uit de diepten*, 85-93; M. van Campen, ‘Een wak in de hemel. Miskotte en het gebed’, in: W. Dekker e.a. (red.), *Het tegood van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer 2006), 249-268. Zie ook: K.H. Miskotte, *Mystiek en bevinding. Verzameld werk deel 14* (Utrecht 2015). Ook bij Miskotte komen daarbij duidelijk lijnen uit de Nadere Reformatie voor.

85 Zie daarvoor o.a. Bras, *Een met de Ene*, 211-223; J. Beumer, *Intimiteit & Solidariteit*, 165-174; A.A. van Ruler, *Verzameld werk IV-B Christus, de Geest en het heil* (Zoetermeer 2011).

86 Zie daarvoor o.a.: D. van Keulen, ‘Corruptio optimi pessima. De receptie van A.A. van Rulers Ultragereformeerd en vrijzinnig’, in: *Wapenveld*, jrg. 60, nr. 6 (december 2010), 29-44. Zie ook: A.A. van Ruler, *Verzameld werk IV-B Christus, de Geest en het heil*.

87 Vergunst, *Neem de wacht des Heeren waar*.

snel ontstond echter een stroming die de bevindelijkheid bijna exclusief associeerde met ‘innerlijke aanleg, met de innerlijke staat van de ziel’.⁸⁸ ‘Alle aandacht werd daardoor gevestigd op de innerlijke roerselen, de bevindingen van de gelovige.’⁸⁹ Het accent kwam te liggen op wat een mens in zijn ziel beleeft als de Geest Christus en al Zijn weldaden deelachtig maakt.⁹⁰ Deze stroming binnen de Nadere Reformatie heeft via het gezelschapsleven in de negentiende en twintigste eeuw (grote) invloed uitgeoefend op verschillende kerken uit de Afscheiding en op delen van de Nederlandse Hervormde Kerk (nu PKN).⁹¹ Invloed dus op de groep die in hoofdstuk 1 beschreven is als de ‘bevindelijk gereformeerden’. Bij hen komt de vraag naar de persoonlijke bevinding, de persoonlijke geloofservaring, centraal te staan. Ook in de prediking krijgt die vraag een grote plaats.

Ook al spelen de historische achtergrond en de bredere protestantse doorwerking ten aanzien van de bevinding een (belangrijke) rol in de gangbare duiding van het begrip, een bespreking daarvan blijft hier achterwege. Dat geldt evenzeer de invulling die in de breedte van de gereformeerde gezindte aan het begrip is gegeven. Er wordt niet gefocust op hoe de al genoemde auteurs daarover dachten of op hoe bijvoorbeeld – om een korte overzichtslijn aan te geven – Brienens,⁹² Knevel e.a.,⁹³ Buitelaar,⁹⁴ Kieskamp,⁹⁵ Baas,⁹⁶ Hoek en Verboom⁹⁷ daarover schrijven. Ik richt de blik specifiek op auteurs binnen de Gereformeerde Gemeenten zelf. Ik zoek naar hoe zij in secundaire bronnen bevinding definiëren. Dat betekent concreet dat in het vervolg de visies van Moerkerken, C. Harinck en Vreugdenhil aan de orde komen. Zij hebben expliciet over de bevinding gepubliceerd.

88 Perrin, *Studying Christian Spirituality*, 30.

89 A. Baars, ‘Bevinding en prediking’, in: A. Baars (red.), *Charis. Theologische opstellen aangeboden aan prof. dr. J.W. Maris bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Apeldoorn* (Heerenveen 2008), 13-24, 20.

90 Van der Meulen, *Om het geheim*, 110, noot 108.

91 Baars, ‘Bevinding en prediking’, 21. Ook Aalders, *Spiritualiteit*, 109 wijst nadrukkelijk op deze doorwerking.

92 T. Brienens, *Bevinding. Aard en functie van de geloofsbeleving* (Kampen 1978).

93 A.G. Knevel (red.), *Bevindelijke prediking* (Kampen 1989).

94 P. Buitelaar, *Geloofsbevinding in de prediking. Een speurtocht naar verantwoorde prediking in hervormd-gereformeerde preken* (Zoetermeer 1996).

95 Kieskamp, ‘Gereformeerde spiritualiteit’, 291-378.

96 Baas, *Geloven*.

97 Hoek en Verboom, *Met hart en ziel geloven*.

3.5.1 Moerkerken

‘Het zal een ieder duidelijk zijn’, zo houdt Moerkerken zijn publiek in een (uitgegeven) lezing voor, ‘dat het antwoord op de vraag, wat de bevinding der heiligen inhoudt, ingrijpende konsekwenties voor ons heeft. Vreemdeling van die bevinding te zijn is een ontzettende zaak.’⁹⁸ Tegen de achtergrond van die ernst omschrijft hij bevinding als ‘het geheel der geestelijke ervaringen die Gods kinderen ondervinden wanneer de Heilige Geest de weldaden, die door Christus verworven zijn, aan hun ziel toepast. (...) Onder bevinding verstaan we zowel de droefheid naar God over de zonde, als de vreugde in het smaken van Gods gunst, zowel de smart der geestelijke verlatingen als het genieten van Gods gemeenschap.’⁹⁹ Nemen we de ernst met betrekking tot de bevinding en de invulling die hij van het begrip geeft samen, dan blijkt dat het in de bevinding volgens Moerkerken gaat om een zaak van levensbelang en om ervaringen die door de Geest worden gewerkt via een vaste heilsorde (ellende, verlossing, dankbaarheid). Daarbij is sprake van ervaring van zowel droefheid als vreugde, van zowel verlating als gemeenschap. Hij stelt centrale onderdelen uit de gereformeerde spiritualiteit aan de orde, maar geeft die een nadrukkelijk persoonlijk belevings- of doorlevingsaccent.

In het vervolg van de lezing geeft hij aan dat er in de bevinding zaken zijn die voor alle gelovigen (hij spreekt over ‘heiligen’) hetzelfde zijn en zaken waarin bij hen sprake is van verschillende ‘schakeringen’. Bij het eerste noemt hij het doorleven van de drie stukken van ellende, verlossing en dankbaarheid, het ‘zien van de eigen rampzalige staat’ en de droefheid naar God.¹⁰⁰ Bij de schakeringen wijst hij erop dat sommige kinderen van God ‘met kracht worden stilgezet op het pad der zonde’ terwijl anderen ‘de Heere vrezen van hun jonkheid af’.¹⁰¹

Bij het bespreken van wat bevinding is, stelt Moerkerken nog twee andere elementen expliciet aan de orde. Dat betreft de zogenoemde ‘standen in het genadeleven’ en het ‘onderscheiden kennen van de drie

98 A. Moerkerken, ‘Geloof en bevinding’, in: G. Quispel e.a., *Mystiek en bevinding* (Kampen 1977), 62-81, 62.

99 Moerkerken, ‘Geloof en bevinding’, 66.

100 Moerkerken, ‘Geloof en bevinding’, 71. A. Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond* (Houten 2004), 12 benadrukt dat in de beleving van de drie stukken sprake is van dezelfde volgorde (“in deze orde!”) als waarin ze in de HC besproken worden.

101 Moerkerken, ‘Geloof en bevinding’, 72.

goddelijke Personen'. In een verdere uitwerking van de standen in het genadeleven benadrukt hij dat het 'voluit schriftuurlijk is om staande te houden, dat er ook in de genade kinderkens, jongelingen en vaders zijn'.¹⁰² Ten aanzien van het onderscheiden kennen van de drie Goddelijke Personen wijst hij erop dat de Heilige Geest 'ons de ogen opent en ons doet ontwaken uit onze doodsstaat', dat Hij ons God de Vader leert zien als Rechter en 'op Gods tijd de ogen [opent] voor de noodzakelijkheid en beminnelijkheid van Christus'. Het is ook de Geest Die de zondaar, nadat de Rechter verzoend is, de Vader ook als Vader leert aanspreken en kennen.¹⁰³

Nemen we deze lijnen samen, dan gaat het voor Moerkerken bij bevinding om de geestelijke ervaringen die Gods kinderen hebben als gevolg van het werk van de Geest in hun hart en leven. Bij die geestelijke ervaringen is sprake van een volgorde (ellende, verlossing, dankbaarheid), van kennen van de eigen verlorenheid, van een droefheid naar God, van verschillende standen en van onderscheiden kennis van de drie Goddelijke Personen.

3.5.2 Harinck

'Bevinding', zegt C. Harinck, 'is een belangrijk element van het geloof. De noodzakelijkheid om de waarheid van het christendom bij bevinding te kennen, kan dan ook niet genoeg benadrukt worden. Het gaat daarbij niet om allerlei vrome, godsdienstige of gemoedelijke gevoelens, maar om een persoonlijk kennen van gemeenschap met Christus'.¹⁰⁴ Deze gemeenschap of band met Christus komt tot stand 'in de diepte van de beleving van onze schuld en verlorenheid voor God'.¹⁰⁵ Dat is 'een zaak van het hart' en 'brengt geestelijke ervaring met zich mee'.¹⁰⁶ In die geestelijke ervaring is sprake van een 'weten uit ondervinding van droefheid naar God, berouw, bekering, geloof, hoop, strijd en volharding.' Het is een ervaren van 'de ontdekking aan zichzelf in zondeberouw', van 'kennis van onze ellende met verslagenheid van geest', van 'ondergaan en

102 Moerkerken, *Genadeleven*, 15. C. Sonneveld, 'Standen in het genadeleven [1]', *De Saambinder*, 31 mei 2018, jrg. 96, nr. 35, 5 noemt de visie op de standen in de genade 'een van de diepste verschillen' met andere kerkverbanden.

103 Moerkerken, 'Geloof en bevinding', 78-79. Moerkerken, *Genadeleven* en A. Moerkerken, *Bethel en Pniël* geven van deze visie een bredere uitwerking.

104 Harinck, *Christus en de christen*, 9.

105 Harinck, *Christus en de christen*, 15.

106 Harinck, *Christus en de christen*, 22.

doorleven van de werkelijkheid van Gods onverdiende genade in verwondering' en van 'de verlossing door Christus in vreugde en vertroosting'.¹⁰⁷ Daarom maakt bevinding 'de zaken die wij geloven tot werkelijkheid. In dit opzicht is bevinding gevoelde en ervaren waarheid. Bevinding geeft een gevoelige ervaring van de werkelijkheid en de kracht van de bijbelse waarheden, die wij geloven. De persoonlijke ondervinding en de zoete smaak van de liefde en de genade van God in Jezus Christus levert een bewijs van God en goddelijke zaken, dat alle redeneren ver overtreft. Gods kinderen worden daardoor overtuigd van de werkelijkheid van hetgeen de Schrift aangaande God en Jezus Christus getuigt. Het geeft een ontwijfelbaar getuigenis in het binnenste, waardoor de gelovige innerlijk weet dat Jezus de Zoon van God is, Die tot verzoening voor onze zonden door de Vader in de wereld is gezonden'.¹⁰⁸ De bevinding is dan ook 'de innerlijke bevestiging van ons persoonlijk geloof'.¹⁰⁹

3.5.3 Vreugdenhil

Voor Vreugdenhil gaat het bij bevinding om 'hartenkennis, omgangskennis, ervaringskennis'.¹¹⁰ Het woord 'bevinding' duidt voor hem aan dat het 'Evangelie weerklank vindt in onze ervaring. Van God uit gezien is het werk van de Heilige Geest, die werkt in door het Woord. Van ons uit gezien gaat het om de wijze waarop het geloof functioneert in het omgaan met God en het luisteren naar Zijn Woord, maar ook wat daarvan de gevolgen zijn voor onze houding m.b.t. de wereld om ons heen'.¹¹¹ Het gaat om de ervaring van de werkelijkheid van de levende God in geloofsverbinding met Christus, door het werk van de Heilige Geest'.¹¹² In de bevinding zie je 'iets van Gods heerlijkheid, barmhertigheid en genade'.¹¹³ Ook zie je dat je zelf als mens 'uiteindelijk voor God niet kan bestaan'.¹¹⁴ Dat maakt dat je 'een droefheid over je zonden [leert] kennen en een verlangen naar de verzoening met God. Je rust niet voor je weten mag, dat je Zijn eigendom bent, gekocht met Jezus' bloed en

107 Harinck, *Christus en de christen*, 43.

108 Harinck, *Christus en de christen*, 43.

109 Harinck, *Christus en de christen*, 45.

110 C.G. Vreugdenhil, *Omgang met God. Bevindelijk geloven naar Schrift en belijdenis* (Heerenveen 2010), 18.

111 C.G. Vreugdenhil, *Wat is bevinding?* (Heerenveen 1999), 17.

112 Vreugdenhil, *Omgang met God*, 29.

113 Vreugdenhil, *Wat is bevinding?*, 11.

114 Vreugdenhil, *Wat is bevinding?*, 12.

gewillig om voor Hem te leven en Hem te dienen.¹¹⁵ ‘Bevinding omvat je hele zijn: je gevoelens, je wilsleven, je verstandelijke leven, je daden. Je wordt gehoorzaam, je leert wat dankbaarheid en verwondering is, je voelt je eigen kleinheid t.o.v. die grote en heerlijke God, je schaamt je over je zonden en je wil heel je leven aan de Heere toewijden. Je verlangt naar de zekerheid van het kindschap en kent iets van een voorproef van de aanbidding en lofprijzing.’¹¹⁶ Bevinding hoort wezenlijk bij het geloof; het is niet iets wat er als een soort ‘plus’ bij komt.¹¹⁷ Het is het geloof ‘dat zich oefent in het “amen” zeggen op Gods Woord’.¹¹⁸

3.5.4 Afronding

Het samenvoegen van de gegevens uit deze secundaire bronnen maakt duidelijk dat bij het spreken over de bevinding het accent vooral ligt op de persoonlijke, ‘onderwerpelijke’ benadering. Het gaat in de bevinding om ervaringskennis, om kennis met het hart. Het betreft kennis van de gemeenschap met Christus en het delen in Zijn weldaden. Die band met Christus komt tot stand door het werk van de Geest. Dat geldt ook voor het delen in de weldaden van Christus’ werk. Daarbij is sprake van een heilsorde. De bevinding uit zich in het geestelijk leven als een droefheid over de zonde en een vreugde in het ‘smaken van Gods genade’. Daarin is sprake van een doorleving van de drie stukken ellende, verlossing en dankbaarheid. In die doorleving is allereerst sprake van de kennis van de ellende. In de bevinding gaat het om ervaren van de waarheid van Gods Woord. In die zin bevestigt de bevinding die waarheid van het Woord. De bevinding is ook de bevestiging van het geloof. Het geestelijk ervaren versterkt de zekerheid van het geloof. Tegelijk hoort bevinding wezenlijk bij het geloof, het is niet een extra bij het geloof. De bevinding omvat het hele zijn van de mens: gevoel, wil en verstand.

Binnen het spreken over de bevinding is sprake van een geheel eigen accent in het onderscheiden van de standen in het genadeleven en in het spreken over het ervaren van de onderscheiden Personen in het Goddelijk Wezen.

Het subjectieve accent dat de bevinding in de secundaire bronnen krijgt komt ook tot uitdrukking in een sterke nadruk op zelfonderzoek.

115 Vreugdenhil, *Wat is bevinding?*, 12.

116 Vreugdenhil, *Wat is bevinding?*, 21.

117 Vreugdenhil, *Wat is bevinding?*, 19.

118 Vreugdenhil, *Omgang met God*, 28.

De geloofservaring wordt onderzocht op de echtheid ervan. Bij het licht van Gods Geest moet de gelovige zich afvragen: ‘wat zegt je hart als het gaat om de zonde en de vervloeking? Wat zegt je hart als het gaat om de kennis van Christus? Wat zegt je geweten als het gaat om je wandel?’¹¹⁹

De bespreking van het zelfverstaan van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de bevinding binnen het bredere kader van de gereformeerde en het grote kader van de christelijke spiritualiteit brengt de eigen accenten ervan goed in beeld.

3.6 Empirisch deel: analyse van voorbereidingspreken en van preken over HC vraag 81

Het zelfonderzoek waar de bevindelijk gereformeerden zo sterk de nadruk op leggen, speelt een belangrijke rol rond de viering van het Heilig Avondmaal. In de voorbereidingsdienst voor het bedienen van het Avondmaal roept de voorganger er expliciet toe op en in de Avondmaalspreek geeft hij aan wat de ware bevinding is die nodig is om deel te kunnen nemen aan het Heilig Avondmaal. Zoals in hoofdstuk 2 al is aangegeven, hebben de voorbereidingspreken binnen de Gereformeerde Gemeenten een eigen karakter. De preken gaan uitvoerig in op de geestelijke beleving rond het Avondmaal. Dit accent op de beleving maakt deze preken bijzonder geschikt voor een verkenning van het veld. Ze bevatten rijk materiaal voor de analyse van preken met het oog op de bevinding.¹²⁰ Omdat preken over HC vraag 81 (voor wie is het Heilig Avondmaal ingesteld?) daar nauw bij aansluiten, was de verwachting dat ook daarin rijk materiaal gevonden kon worden met betrekking tot de visie op bevinding. De keuze voor analyse van juist deze preken is dus voor de hand liggend. Om uit primair onderzoeksmateriaal een duidelijk beeld te krijgen van de opvattingen van predikanten uit de Gereformeerden Gemeenten heb ik daarom – zoals in 1.9 is aangegeven – een verkennend empirisch onderzoek verricht naar voorbereidingspreken voor het Avondmaal en naar een aantal catechismuspreken waarin vraag 81 van de HC centraal staat. In het vervolg van dit hoofdstuk worden de resultaten van dit onderzoek gepresenteerd en geduid.

Uit de verkennende analyse komt naar voren (1) dat er voor de bevinding meerdere kenmerken worden gegeven, (2) dat het gaat om het

119 Van Aalst, *Ten dis geleid*, 62.

120 Rijk materiaal (*rich data*) vormt de basis voor goede beschrijving en theorievorming. Zie o.a. Charmaz, *Constructing*, 14.

werk van de Geest, (3) dat zelfonderzoek een wezenlijk onderdeel vormt en (4) dat het plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus de grond is voor de bevinding. Het voert in het kader van dit hoofdstuk te ver om een uitgebreide bespreking van de analyseresultaten te geven. Voor het begrijpen van de bevinding zoals die in deze preken aan de orde komt, is het echter wel belangrijk een samenvattend overzicht te geven. Dat gebeurt aan de hand van de genoemde vier accenten. Bij elk accent geef ik eerst de gevonden gegevens uit de voorbereidingspreken weer, daarna die uit de catechismuspreken. Zo blijft duidelijk vanuit welke achtergrond de betreffende fragmenten komen.

3.6.1 Kenmerken

In de voorbereidingspreken

In de voorbereidingspreken komen passages voor die (heel uitgebreid) ingaan op het leren kennen van zichzelf en op het ‘zichzelf en eigen werk niets achten’:

Door het geloof leren we onze eigen werken niets te achten. Dan leren we onze zondige aard, die we ons hele leven lang dag en nacht meedragen, meer en meer kennen. [Weststrate 1998, 125]

In deze preken komt naar voren dat de mens zijn schuld tegenover God leert kennen en ontdekt dat hij voor die schuld zelf niet kan betalen:

Ze hebben ook geleerd dat alles wat zij aanbrengen om het tussen de Heere en het hart in orde te krijgen te kort is. Met een reformatie, met boetvaardigheid, met goede werken is die grote schuld die tussen de Heere en hen instaat, niet weg te nemen. [Van der HeidenB 2003, 61]

Het leren kennen van de schuld tegenover God en het onvermogen daarvoor te betalen brengen tot het belijden dat we voor God niet kunnen bestaan:

Eerlijk gaat een overtuigde zondaar belijden: ‘Heere, ik kan zo voor U niet bestaan. Ik kan zo niet in Uw gericht komen.’ [Gunst 2008, 11]

Het lijkt erop dat dit accent tot doel heeft het *genade* karakter van het heil te onderstrepen. Soms spreekt de predikant dat ook expliciet uit:

Komt, dat is dan niet in woorden uit te drukken, maar dan worden wij zulke vervloekten, dan worden wij zulke zondaren en zondaressen. Wat een voorrecht wanneer de Heilige Geest ons uitdrijft en bewerkt zodat we het niet kunnen vinden in onze werken, in onze daden, in onze liefelijkheid, in onze arbeidzaamheid, in ons bezig zijn. Maar dan wordt het genade, genade alleen. [Weststrate 1998, 130]

Dit fragment maakt duidelijk dat het gaan tot God het genadewerk is van de Geest. Die moet daar zelfs middelen (zoals de confrontatie met de Wet) voor inzetten en er aandrang of kracht bij gebruiken: Hij moet 'uitdrijven tot Christus'. In dat 'uitdrijven' zorgt de Geest ervoor dat de mens het totale tekort van zijn eigen werken ('arbeidzaamheid' en 'bezig zijn') en van zijn geestelijke ervaringen ('liefelijkheid', de zoete, lieflijke geloofservaringen) leert kennen.

In de preken krijgen de hoorders te horen hoe de mens zichzelf en het eigen leven gaat beoordelen vanuit Gods heilige deugden. Dat eigen (zondige) leven krijgt een belichting vanuit God, vanuit Zijn gerechtigheid en heiligheid. In de ervaring beleeft de hoorder dan

dat er een Goddelijke gerechtigheid is die de zonde niet ongestraft kan laten blijven, dat er een Goddelijke heiligheid is die geen gemeenschap met het onheilige kan hebben, dat er een Goddelijke waarheid is, die boodschap dat de mens die zondigt sterven moet. [Van der HeidenB 2003, 61]

Dit belichten vanuit Gods gerechtigheid en heiligheid schept een grote afstand tussen de heilige God en de zondige mens. De inleving van de strafwaardigheid en het besef niet voor God te kunnen bestaan, accentueren het gescheiden zijn van God.

In de preken geven de predikanten aan dat dit besef van het 'niet voor God kunnen bestaan' vrucht is van het werk van de Wet. De Wet is het middel dat de Geest gebruikt om de zondaar aan te klagen. Ook in de preken zelf krijgt die aanklagende functie van de Wet een plaats. Daarbij stellen de voorgangers, met gebruikmaking van Bijbelse begrippen of verwijzingen, aan de hoorders heel directe vragen over hun persoonlijk geloofsleven:

Kom, zijn er hier mensen die de wet tegen hebben? (...) Zo is het toch met een overtuigde zondaar ook. Hij heeft wel eens – als ik het zo mag zeggen – naar de wet des Heeren gekeken. Al de geboden stellen hem schuldig; die

klagen hem aan. Heeft het wel eens in uw hart geklonken: Melaats, van het hoofd tot de voeten? [Gunst 2008, 9]

De beschrijving van deze ervaring van het schuldig staan aan al de geboden van de Wet met de woorden ‘melaats van het hoofd tot de voeten’ benadrukt de onreinheid van de zondaar tegenover de heilige God. De melaatsen waren immers in de Schrift vanwege hun onreinheid buiten de tempel (de concrete gemeenschap met God en met Zijn volk) en buiten de maatschappij gesloten. Zij moesten hun onreine bestaan letterlijk kenbaar maken door bij nadering van anderen te roepen: ‘Onrein, onrein’ (Leviticus 13:45). De vergelijking met de melaatsheid legt hier dus niet alleen de nadruk op het besef schuldig te staan, maar ook op het uiten, het belijden daarvan.

De hier weergegeven fragmenten uit de voorbereidingspreken maken duidelijk dat het accent bij de kenmerken van het ware geloof dus vooral ligt op het hebben van kennis van zichzelf, van het eigen zondige tekort, van de eigen vloekwaardigheid en strafwaardigheid tegenover de heilige God.

In de catechismuspreken

Ook in de catechismuspreken staat de kennis van de eigen schuld, het beleven daarvan, centraal. Die kennis bewerkt een geestelijke dorst naar gerechtigheid. Deze geestelijke dorst, zo stellen de predikanten, is noodzakelijk om deel te kunnen nemen aan het Avondmaal. Zonder die dorst heeft de zondaar geen ‘Goddelijk recht’ om aan het Avondmaal aan te gaan. Het benadrukken van het ‘Goddelijk recht’ gebeurt om aan te geven dat het ‘kerkelijk recht’, namelijk het lidmaatschap van de gemeente, op zichzelf niet voldoende is om aan het Avondmaal deel te nemen. Niet het uiterlijk lidmaatschap is daarvoor bepalend, maar het geestelijk lidmaatschap, de kennis van de dorst naar God:

Want wanneer er bijvoorbeeld in Jesaja 55 staat: O alle gij dorstigen, komt tot de wateren, tot de wateren van vrije genade, dan worden ze allemaal genodigd, de kleintjes en de groten, al de dorstigen, alle gij dorstigen. Maar aan de andere kant ligt er gelijk een beperking. Want het zijn alleen de dorstigen die genodigd worden. Dit wil niet zeggen dat deze geestelijke dorst bij Gods volk altijd levendig is. Wanneer men echter nog nooit gedorst heeft naar de gerechtigheid, dan heeft men geen goddelijk recht om aan het Heilig Avondmaal deel te nemen. We moeten Gods woord duidelijk verstaan, zoals

de Heere ons dat gegeven heeft. [Karels HC30 2004, 57]

In de catechismuspreken ligt, naar aanleiding van de verwoording in vraag 81 HC, de nadruk vooral op het feit dat de ware gelovigen een mishagen hebben over de zonde en een beleving van de schuld. Dat mishagen is wel het ‘minste dat verwacht mag worden van een Avondmaalganger’:

En wat mag er ten minste verwacht worden van een Avondmaalganger? Het staat hier: Voor degenen, die zichzelf vanwege hun zonden mishagen. Dat is wel het allereerste gegeven wat er is. Degenen die zichzelf vanwege hun zonden mishagen. [Karels HC30 2004, 57]

Dat betekent dat dit mishagen het bepalende verschil is tussen geloof en ongeloof. Zelfs al ontbreken verder de andere kenmerken die ten aanzien van het geloof te noemen zijn, dan is het mishagen onderscheidend genoeg om aan te geven dat er sprake is van waar geloof. Het is het (allereerste) begin van het geloof. Net als bij het eerdergenoemde kennen van zichzelf als ‘melaats’ gaat het bij het mishagen niet alleen om het hebben van het besef schuldig te staan tegenover God, maar ook om het uiten, het belijden daarvan. Mishagen brengt tot een bepaald gedrag, een bepaalde houding en tot het aanroepen van God:

Daar liggen we ons leeg te wenen: ‘O Heere, wat ben ik toch een zondaar. Wat ben ik toch een zondares. Wilt U toch op mij neerzien? Wilt U me toch bekeren.’ Dat wordt hier geëist als gestalte des harten om aan het Avondmaal deel te nemen. [Karels HC30 2004, 58]

Mishagen brengt dus tot verdriet over het zondaar-zijn en tot roepen om genade.

Voor de visie dat zelfmishagen noodzakelijk is, doen de predikanten ook een beroep op het formulier voor de bediening van het Avondmaal:

Voor wie stelde de Heere Jezus het avondmaal in? Dan begint onze catechismus met de kennis van de ellende en zegt: ‘Voor degenen, die zichzelf vanwege hun zonden mishagen.’ Dat wil zeggen dat je een mishagen aan jezelf moet hebben. Dat zegt ons avondmaalsformulier ook. Daar staat dat wij onze zonden, en vervloeking moeten overdenken, opdat wij onszelf voor God zouden mishagen vanwege onze zonden omdat die zo groot zijn,

dat God, eer Hij die ongestraft liet blijven, deze gestraft heeft met de bittere en smadelijke dood des kruises aan Zijn eigen, lieve Zoon. Zo groot zijn de zonden. [Rietdijk HC30 1998, 420]

Opvallend is dat het hebben van mishagen over de zonde zo nadrukkelijk als voorwaarde aan de orde komt. In de preken is veel aandacht voor wat dat mishagen inhoudt. Verder is het kenmerkend dat het onder woorden brengen van het mishagen over de zonde gebeurt met begrippen die gerelateerd zijn aan het gevoelsleven. Het gaat over smart, droefheid, tranen, leedwezen en verslagenheid. Deze begrippen zijn voor een deel direct ontleend aan de verwoording door de HC en het formulier voor de bediening van het Heilig Avondmaal. Deze begrippen functioneren echter niet alleen als figuurlijke omschrijvingen om het bijbehorende gevoel mee te benaderen. Het gaat nadrukkelijk ook om daadwerkelijk wenen of huilen over de zonde. Het gaat niet alleen om geestelijke tranen, maar ook om echte tranen. De geestelijke categorie ‘zelfmishagen’ krijgt in deze preken uitdrukkelijk een invulling met heel lichamelijke verschijningsvormen en ervaringsfenomenen. Het is een beleving die de hele mens raakt. Het is ook een beleving die emotioneel en geestelijk zwaarder gaat wegen dan eventuele aardse kruisen. Dat zien we duidelijk in het volgende fragment:

En mishagen dat wil zeggen dat ze smart hebben over de zonde, dat ze bedroefd zijn geworden over de zonde, dat er een droefheid naar God geboren is, die een onberouwelijke bekering werkt tot zaligheid. De zonde is ze het grootste kruis van hun leven geworden. Dat betekent het feitelijk. En dat is nogal wat, hoor! Wat kunnen er in het dagelijkse leven kruisen zijn. Er zijn er in ons midden die weten daar van af. De één ervaart dat meer dan de ander. Maar wat kunnen er een kruiswegen zijn, waardoor je feitelijk al de dagen van je leven gebogen over de wereld gaat. Maar als de zonde zonde wordt, en de schuld schuld, dan komen de dagelijkse kruisen op de tweede plaats, en de zonde komt op de eerste plaats. [Karels HC30 2004, 57]

Door op deze manier onder woorden te brengen dat het verdriet over de zonde het grootste kruis in het leven dient te zijn, benadrukt de predikant zowel de realiteit en diepte van het verdriet over de zonde als de ernst van de zonde.

Net als bij verdriet en het ervaren van kruisen in het leven, is ook het mishagen over de zonde niet iets wat de gelovige zelf opwekt, maar wat

aan hem of haar gebeurt. De nadruk ligt op het feit dat we onszelf het mishagen vanwege de zonden niet kunnen aanleren:

Gemeente, mishagen in onszelf en aan onszelf te hebben is een werk dat aan de voeten van Jezus geleerd wordt. Er is er Eén, Die zondaren trekt. Er is er Eén, Die zondaren brengt in het dal van ootmoed. Er is er Eén, Die gezegd heeft: 'Leer van Mij dat Ik zachtmoedig ben en nederig van hart.' Er is er Eén aan wiens voeten wij leren zullen wie wij zijn voor God: zondaren en zondaresen. Paulus leerde het aan de voeten van de gezegende Koning: majesteitsschennis voor de hoge God. Belediging van Eén, Die ons heeft goed gedaan, vertreding van Zijn liefde, verachting van Zijn Woord, overtreding van al Zijn geboden en een boosheid in ons hart, die altijd blijft. Mishagen aan onszelf vanwege onze zonden. Ik wil mijn misdaan, die U tergen, niet verbergen, ik bedek voor U die niet. [Rietdijk HC30 1998, 420-421]

Tegelijk maakt dit fragment duidelijk dat het mishagen over de zonde uiteindelijk brengt tot het kennen van zichzelf als 'zondaar voor God'. Het leert ons dat we niet alleen zonden *doen*, maar ook zonde *zijn*:

Het geeft ten derde ook een droefheid naar God en een droefheid over de zonde. (...) Wilt u nog een kenmerk daarvan? Dan denk ik aan Efraim, in Jeremia 31. Efraim klopte op zijn heup, was beschaamd en schaamrood, omdat hij de zonden zijner jeugd gedragen had. En in Jeremia 31:9 staat: 'Zij zullen komen met gewezen en met smekingen zal Ik hen voeren.' Zij leren bij de aanvang hun zonden en bij de voortgang ook hun zondige aard kennen. [Hoogerland HC30 1990, 57]

Hier geeft de predikant, aan de hand van het noemen van oudtestamentische omschrijvingen van (be)rouw, schaamte en verdriet, de diepte van het doorleven van het mishagen aan. Daarin spelen de affecten duidelijk een rol. Het zelfmishagen krijgt daardoor een verdieping. In het begin is er (vooral of alleen) mishagen over concrete zonden, maar dat verdiept zich naar het mishagen over het zondige bestaan, de zondige aard.

Zoals hiervoor is gezegd, geven de voorgangers voortdurend aan dat dit mishagen niet iets is wat de mens van zichzelf heeft. Het is de Geest Die dit in de mens werkt, door middel van het Woord. David kwam pas tot belijden van zijn zonde met Bathseba nadat de profeet Nathan hem daar in opdracht van God mee confronteerde. De preken refereren impliciet aan die geschiedenis door verwijzingen naar onder andere de

berijming van Psalm 51: 'Want ik gevoel de grootheid van mijn kwaad; Mijn zonde zie 'k mij steeds voor ogen zweven. 'k Heb tegen U, ja U alleen, misdreven ...' Zichzelf leren mishagen vanwege de zonde is noodzakelijk. Het vormt het begin van de bekering:

Nee, de mens heeft niet zo snel een mishagen aan zichzelf vanwege zijn zonden. Toch is het zo nodig. Want het mishagen over onze zonden is het begin van de bekering: kennis van de zonde hebben, maar ook berouw over de zonden hebben. Berouw, leedwezen hebben over het kwaad dat wij misdreven hebben. Droefheid kennen over de zonden. Schreien over het kwaad wat wij misdreven hebben. Verslagenheid in het hart vanwege onze zonden. [Rietdijk HC30 1998, 420]

Er is, naast de uitgebreide aandacht voor het mishagen vanwege de zonde, ook sprake van een bespreken van de vruchten van dit mishagen. Het mishagen leidt tot veranderingen in het leven. De belangrijkste vruchten ervan zijn het haten, verlaten en vluchten van de zonde. Dat is dan ook meteen hetgeen waaraan het echte leven uit God onderscheiden kan worden:

Ten tweede geeft het een haten, een verlaten en een vlieden van de zonde. Psalm 139: 'Zou ik niet haten, HEERE, die U haten? Ik haat hen met een volkomen haat.' Als wij nog nooit aller zonden vijand geworden zijn, als wij nog nooit de zonden hebben gehaat met een dodelijke haat, dan hebben wij het leven der genade niet en zullen wij de zonden ook niet verlaten en vlieden. Daarom, hoe noodzakelijk is het, dat het valse van het kostelijke wordt onderscheiden. [Hoogerland HC30 1990, 56]

Samenvattend kunnen we concluderen dat dit mishagen, zoals de predikanten dat in de preken invullen, verschillende aspecten in zich heeft. Het is enerzijds een mishagen aan zichzelf vanwege de zonden, maar anderzijds ook een droefheid naar God. Het is de zonde in het eigen hart en leven leren zien en verafschuwen, maar ook het gaan haten en verlaten van die zonde. Het is het leren kennen van de eigen zonde en zondigheid, maar ook het berouw hebben over de zonde. Juist het 'anderzijds' in dit mishagen – de droefheid naar God, het gaan haten en verlaten van de zonde en het berouw hebben over de zonde – lijkt in deze preken het onderscheidende kenmerk voor het ware geloof te zijn. Mishagen gaat gepaard met daadwerkelijke, zichtbare en tastbare uitingsvormen.

Het heeft een kern van liefde in zich. Het moet daarom onderscheiden worden van pessimisme of depressiviteit:

Mishagen aan onszelf hebben vanwege onze zonden, is ook geen pessimisme, het is ook geen naargeestige droefheid. Dat is ook geen onvoldaanheid, maar het is een hartelijke, echte droefheid vanwege het zondigen tegen de Heere. Dan krijgen we de Heere lief en bewenen we dat we tegen Hem gezondigd hebben. [Rietdijk HC30 1998, 421]

3.6.2 De noodzaak van het werk van de Geest

In de voorbereidingspreken

Er is in de voorbereidingspreken sprake van een nauwe verbinding tussen het werk van Christus en het werk van de Geest. De Geest bewerkt dat mensen tot Christus gaan. In dat werk van de Geest zit een sterk overtuigende werking. Zo verbinden de predikanten het ‘gedreven worden door de Geest’ en het ‘afzien van onszelf en onze werken’ aan elkaar om duidelijk te maken dat er alleen genade over zal blijven:

Wat een voorrecht wanneer de Heilige Geest ons uitdrijft en bewerkt zodat we het niet kunnen vinden in onze werken, in onze daden, in onze liefelijkheid, in onze arbeidzaamheid, in ons bezig zijn. Maar dan wordt het genade, genade alleen. [Weststrate 1998, 130]

De Heilige Geest wekt echter niet alleen zelfkennis op. Tegelijk met het overtuigen van zonde stort Hij ook liefde in het hart. Het is juist dit samengaan van overtuigen en uitstorten van liefde dat het verlangen, de droefheid naar God opwekt:

[A]ls de Heilige Geest zaligmakend overtuigt, stort Hij ook liefde uit in het hart. Deze zaken brengen verslagenheid, schaamte, geestelijke nood, maar ook een diepe droefheid naar God teweeg. [Van der HeidenB 2003, 60]

De Geest lijkt dus zowel door ontdekking als door liefde de zondaar naar Christus te brengen.

Er is in de preken ook sprake van het geven van onderwijs door de Geest. Hij geeft, via het Woord, onderwijs aan Gods kinderen. De voorgangers stellen Zijn werk daarom wel voor als een ‘leerschool’:

[O]p de leerschool van de Heilige Geest wordt geleerd: 'Ik heb gedaan wat kwaad is in Uw oog, dies ben ik Heere Uw gramschap dubbel waardig.' [Van der HeidenB 2003, 61]

In de onderzochte preken lijkt de nadruk bij het onderwijzende aspect van het werk van de Geest vooral te liggen op het overtuigen van zonde, gerechtigheid en oordeel. Mogelijk heeft het met het karakter van de voorbereidingspreken te maken dat er minder concrete aandacht is voor het toepassende werk van de Geest (bijvoorbeeld ten aanzien van de zekerheid van vergeving).

Wanneer het vernieuwende werk van de Geest aan de orde komt, sluiten de predikanten aan bij de Dordtse Leerregels:

In de wil stort Hij nieuwe hoedanigheden en maakt dat die wil die boos was, goed wordt, zo betuigen onze vaders in de Dordtse Leerregels. En waar dat wonder van de levendmaking plaats vindt, daar komt een vernieuwing op gang. [Van der HeidenB 2003, 60]

In de catechismuspreken

In de catechismuspreken komt naar voren dat het de Heilige Geest is die werkt wat nodig is om aan het Avondmaal te kunnen gaan. De 'gestalte van het hart' die voorwaarde is voor deelname aan het Avondmaal heeft te maken met 'zaken die we noodzakelijk door Gods Geest geleerd moeten hebben':

En dan blijkt uit het antwoord dat als we aan het Avondmaal op rechte gronden aan mogen gaan, dat er dan een bepaalde gestalte in ons hart moet zijn, dat er dan zaken zijn die we noodzakelijk door Gods Geest geleerd moeten hebben. [Karels HC30 2004, 57]

Uit deze preken komt een element naar voren dat in de voorbereidingspreken niet zo ter sprake is gekomen. Tot de zaken die de Geest aan de gelovige leert, behoort namelijk ook een hartelijk vertrouwen van de vergeving van de zonden. Naast het overtuigen van de zonde is er dus ook sprake van het werken van vertrouwen:

Het is het geloof, dat is het wezen van het geloof, het hartelijke vertrouwen, dat de Heilige Geest in mijn hart werkt, dat mij al mijn zonden alleen om de verdiensten van Christus, uit louter genade vergeven zijn. [Rietdijk HC30 1998, 422]

Het is duidelijk dat dit element in de catechismuspraak aan de orde komt omdat het antwoord op HC 81 hier expliciet over spreekt. Opvallend is wel dat dit vertrouwenwekkende werk van de Geest in de preken (zowel in de voorbereidingspreken als in de catechismuspreken) veel minder naar voren komt dan het overtuigende werk van de Geest. Bij de bespreking van het werk van de Geest lijkt bijna alle aandacht uit te gaan naar het werken van het mishagen vanwege de zonde.

3.6.3 Oproepen tot zelfonderzoek

In de voorbereidingspreken

Bij het bespreken van het zelfmishagen kwam al aan de orde hoe noodzakelijk het is ‘dat het valse van het kostelijke wordt onderscheiden’. Dat onderscheiden van het ‘valse’ en het ‘kostelijke’ is een vorm van ‘separeren’, van onderscheid maken tussen de hoorders. Het is de uitwerking van hoe de predikanten HC Zondag 31 over het openen en sluiten van het Koninkrijk der hemelen lezen. Dat betekent dat ze duidelijk aangeven wie volgens de Schrift wel en niet echt geloven. Daarbij roepen ze de hoorders op om zichzelf te onderzoeken of ze wel echt geloven, of ze wel echt iets kennen van het mishagen over de zonde. In de voorbereidingspreken krijgt de oproep tot zelfonderzoek met betrekking tot het mishagen van onszelf, op verschillende manieren een plaats. In de eerste plaats door het aanspreken van de gemeente in algemene zin:

Ieder beproeve in waarheid zijn hart of hij door het ontdekkend licht des Heiligen Geestes zichzelf heeft leren mishagen vanwege de zonde. [Weststrate 1998, 120]

Er zijn ook oproepen die geadresseerd zijn aan speciale groepen onder de hoorders:

Maar het onderzoek des harten geldt niet alleen onbekeerden, maar ook avondmaalgangers. Onderzoek uzelf of u in het geloof zijt, beproef uzelf. Nee, het gaat er niet om of dat wij in onszelf volkomen en rechtvaardig zijn. Leg uw hart maar naast de woorden van het formulier. Het staat er zo treffend: integendeel, aangezien wij ons leven buiten onszelf in Jezus Christus zoeken, zo bekennen, d.i. belijden we daar mee dat wij midden in de dood liggen. [Van der HeidenB 2003, 67]

In de preken is sprake van het maken van allerlei opmerkingen en het stellen van vragen over het ontdekt zijn door het Woord en over het kennen van de werking van het Woord. Het gaat dan om zelfkennis als vrucht van het lezen en van de prediking van het Woord. De hoorders worden daarover bevraagd. Ze moeten bij zichzelf nagaan of die kennis er wel echt is in hun hart en leven.

Naast de nadruk op de kennis van het mishagen over de zonde is er in de preken ook aandacht voor de troostende en bemoedigende ervaringen die er kunnen zijn bij het lezen of onder de prediking van het Woord:

Bent u nog nooit eens bemoedigd? Bent u nog nooit eens vertroost in het huis des Heeren? Zegt de Heere dan tevergeefs in Jesaja 66:2 'Op deze zal Ik zien, op de arme en de verslagene van geest en die voor Mijn Woord beeft'? Nooit eens met vreugde naar de kerk gegaan? Jonge mensen, jullie? [Gunst 2008, 9]

De preektekst kan een directe aanleiding zijn tot het stellen van vragen die gericht zijn op zelfonderzoek. Wanneer in de tekst sprake is van een getuigenis van God ten aanzien van personen uit de Bijbelse geschiedenis, trekken de predikanten de lijn nogal eens door naar de gemeente. Ze vragen welk getuigenis God van hen zou geven. Dat kan in het algemeen zijn:

Wat kan de Heilige Geest van u en van mij getuigen? O, dan hebben we het niet hier of daar te zoeken, maar dan moeten we buigen onder Gods Woord. Wat zegt Gods Woord van mij, wat zegt Gods Woord van u? [Weststrate 1998, 123]

Het kan echter ook een vraag zijn naar een getuigenis met betrekking tot een specifiek kenmerk of een specifieke eigenschap:

Mozes, die aan de ene kant klagen moest over de hardnekkigheid van het volk Israël (...) daarin is hij een beeld van Christus, Die aan de ene kant klaagt over de hardnekkigheid van Zijn volk. Hebt u dat nog nooit eens gelezen in de Heilige Schrift? Of heeft de Heere Jezus u daar nog nooit over vermaand? [Gunst 2008, 11]

Er is in de preken aandacht voor de aanklagende functie van de Wet. Paulus wijst in Romeinen 7:7 de Wet aan als de manier waarop we de

zonden leren kennen. De Wet leert wat zonde is. Doordat we ontdekken dat we de Wet niet houden, worden we aangewezen als schuldig. Zo klaagt de Wet ons aan. In de preken komt de vraag naar de persoonlijke beleving van die aanklacht tot de hoorders:

Kom, zijn er hier mensen die de Wet tegen hebben? Weet u wat daarmee bedoeld wordt gemeente? Als de Heere in ons leven komt, dan begint dat echt niet, met aan het avondmaal te gaan. Dat moet u niet denken. Weet u wat er wel gebeurt? Toe, leg er uw leven eens naast? [Gunst 2008, 8]

Ook in de oproepen tot zelfonderzoek geven de voorgangers aandacht aan het besef niet voor God te kunnen bestaan. Dat besef krijgt een extra accent wanneer het geplaatst wordt in het licht van de dood. Doordat aan het sterven ook het oordeel over het leven verbonden is, kan de oproep tot zelfonderzoek naar voren komen als een vraag of we zo wel kunnen sterven, of het wel in orde is tussen God en de ziel:

Mag ik eens vragen: Is het al eens zo geweest in uw leven, dat u zegt: Ik kan er zo de dood niet mee aandoen? Ik kan makkelijk over de dood praten, gemeente, als het, in de waarneming van mijn hart, heel ver bij me vandaan is. Maar als de dood eens heel dichtbij komt, wat gaan we dan zeggen? Dan gaan we roepen, zoals de dichter dat heeft gedaan: ‘Geef mij Jezus of ik sterf, want buiten Hem is er geen leven, maar een eeuwig zielsverderf.’ [Gunst 2008, 12]

In de catechismuspreken

Ook in de catechismuspreken is op heel directe manier sprake van oproepen tot zelfonderzoek. In algemene zin krijgt dat een plaats doordat wordt gevraagd om het eigen hart te leggen naast de kenmerken die in de preek naar voren komen:

En ga dat nu maar eens eerlijk in je hart na, gemeente, verfoeien we ons vanwege onze zonde? Moeten we het uitroepen: ‘Heere, ik kan voor U niet bestaan. Vergeef mij al mijn zonden, die Uwe hoogheid schonden?’ Dat gaat met tranen gepaard, hoor, als we echt onszelf mishagen. Dan zoeken we het verborgene op. Daar liggen we ons leeg te wenen: ‘O Heere, wat ben ik toch een zondaar. Wat ben ik toch een zondares. Wilt U toch op mij neerzien? Wil me toch bekeren.’ Dat wordt hier geëist als gestalte des harten om aan het Avondmaal deel te nemen. [Karels HC30 2004, 57-58]

Hier vraagt de predikant of er kennis is van het zelfmishagen (verfoeien vanwege de zonde) en van het zoeken van God. Van het belijden dat we zondaar zijn en van het vragen om genade en vergeving.

Soms verbinden de voorgangers in de preken de vraag naar het zelfonderzoek als een directe toepassing aan een geciteerde Bijbeltekst:

Wat is nu heilige zelfwalging voor het aangezicht des Heeren? Ik lees in Ezechiël 36: 'En gij zult een walging van uzelf hebben over uw ongerechtigheden en over uw gruwelen.' Gemeente, jong en oud, hebt ge door Goddelijke genade wel eens zo'n walging van uzelf gekregen, omdat inwendig in uw hart de zondebron woont en omdat ge uitwendig de zonde uitgeleefd en bedacht hebt? [Hoogerland HC30 1990, 55]

Een enkele keer gaat het in de vraag heel direct om de kennis van Christus. De hoorders moeten zich onderzoeken op de vraag of ze Hem al hebben leren kennen uit de Schrift:

Hebben wij het oog geslagen op de Heere Jezus? Is Hij in ons leven, vanuit het Woord van God, dierbaar geworden als de van God Gezondene, Die gekomen is om zalig te maken wat verloren was? Is Hij niet schoon geworden in die heilige bladen? [Rietdijk HC30 1998, 423]

Hier zet het zelfonderzoek dus in bij de kennis van Christus. Vaker is echter sprake van het oproepen tot zelfonderzoek omdat dat op zichzelf al noodzakelijk is om aan te kunnen gaan aan het Avondmaal. Zichzelf onderzoeken is, los van kennis van Christus, dus al een kenmerk van het ware geloof.

Er is nog een reden waarom zelfonderzoek zo belangrijk is: het moet bewaren voor het 'onszelf een oordeel eten en drinken'. De predikanten lezen in de woorden van Paulus uit 1 Korinthe 11:29¹²¹ dat het mogelijk is om zichzelf door het onterecht aangaan aan het Avondmaal een oordeel te eten en drinken. Ze menen dat wie zonder echt geloof aan het Avondmaal gaat, in plaats van een zegen een oordeel over zich kan afroepen. Ze nemen dat gevaar zo ernstig dat ze er nadrukkelijk voor waarschuwen. Daarom krijgt dit element ook expliciet een plaats in de oproep tot zelfonderzoek:

121 'Want wie onwaardiglijk eet en drinkt, die eet en drinkt zichzelf een oordeel, niet onderscheidende het lichaam des Heeren.'

Hoe noodzakelijk is en blijft het, dat wij onszelf onderzoeken en beproeven eer wij ten Avondmaal gaan. De dichter van Psalm 139 heeft gezegd: 'En zie of bij mij een schadelijke weg zij, en leid mij op den eeuwigten weg.' Dat is niet alleen nodig bij de aanvang, maar dat blijft nodig. De zelfbeproeving, opdat wij onszelf geen oordeel zouden eten en drinken, niet onderscheidende het lichaam des Heeren. [Hoogerland HC30 1990, 54]

In de catechismuspreken lijkt het accent bij het zelfonderzoek vooral te liggen op het eerste deel van het antwoord op vraag 81 uit de HC. Er wordt sterk aangedrongen op zelfonderzoek naar het kennen van het zelfmishagen. Dat lijkt het onderscheidende punt te zijn voor het kunnen deelnemen aan het Avondmaal. Het vertrouwen op de vergeving om Christus' wil komt wel ter sprake, maar duidelijk niet als het beslissende punt voor het zelfonderzoek ten aanzien van aangaan aan het Avondmaal. Het vertrouwen op de vergeving lijkt, als het om de echtheid van het geloof gaat, voor de predikanten meer een extra te zijn, dan dat het gezien wordt als eerste of bepalende kenmerk.

3.6.4 Wijzen op de plaatsvervangende verzoening

In de voorbereidingspreken

Het thema 'verzoening door voldoening' speelt in de preken duidelijk een rol. Niet alleen doordat het een thema is dat als uitgangspunt het spreken over het werk van Christus bepaalt, maar ook doordat de predikanten het concreet benoemen. Ze geven dan nadrukkelijk aan dat Christus Zijn werk deed voor de uitverkorenen:

Hij heeft met de bittere, smadelijke en smartelijke dood voldaan voor al de Zijnen, die Hem van Zijn Vader gegeven waren. Hij heeft met dat enige offer der gehoorzaamheid voor de Zijnen een gerechtigheid aangebracht. [Weststrate 1998, 120]

Dit fragment laat zien hoe de voorganger bij het spreken over de verzoening gebruikmaakt van affectieve bewoordingen (bitter, smadelijk en smartelijk), van een beperking tot het werk van Christus alleen (enige offer) en van een beperking van degenen voor wie dat offer geldt (de Zijnen). In de preken verwoorden de predikanten nadrukkelijk dat alleen het offer van Christus kan redden. Kort en krachtig zeggen ze:

[A]lleen de gerechtigheid van Jezus Christus redt van de dood. [Weststrate 1998, 127]

Daarbij stellen ze aan de orde dat Christus die gerechtigheid verwierf langs een weg van verzoening door voldoening. Ze leggen de nadruk op het plaatsvervangende aspect van het verzoeningswerk van Christus:

Er kan alleen gemeenschap zijn, omdat Christus, de eeuwige Zoon des Vaders Zich zou overgeven tot in de dood des kruises. Daartoe is Hij afgedaald en heeft de menselijke natuur aangenomen. Hij is de weg van de diepe vernedering gegaan. Hij riep op het kruis uit: Mij dorst, opdat de oorzaak van de eeuwige honger en dorst, de zonde, zou worden weggenomen. Hij moest op Golgotha's kruisheuvel de gemeenschap met Zijn Vader missen, opdat een verkoren, maar verloren zondaarsvolk in Gods gemeenschap kan worden teruggebracht. Hij werd van God verlaten, opdat zondaren die om de levende God verlegen geworden zijn, niet verlaten zouden worden. Christus heeft geschreeuwd om het vriendelijk aangezicht van Zijn Vader, maar Hij ontmoette een toornende Rechter, Die voldoening eiste. [Van der HeidenB 2003, 59]

Onderdelen uit de lijdens- en stervensweg van Christus worden in de preken direct verbonden met ervaringen uit het geestelijk leven. In het fragment identificeert de predikant het geestelijk leven met de weg van vernedering van Christus. De persoonlijke ervaring van het missen van de gemeenschap met God krijgt zo een ultieme spits in de Godsverlating aan het kruis. De ervaring van het dorsten van de gelovige naar God verbindt hij aan Jezus' kruiswoord 'Mij dorst'. Daarmee geeft hij aan deze ervaringen nadrukkelijk een plaats in het spreken over het verzoeningswerk van Christus.

Ook de vraag naar de zekerheid voor de gelovige krijgt aandacht. Het is voor de gelovige immers de vraag of hij persoonlijk mag delen in dat plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus. In de preken wijzen de predikanten, tegenover de geloofstwijfel die daarover bestaat, op de zekerheid van Gods beloften. In het werk van Christus liggen de beloften vast:

Maar echt, de zaak van de Kerk is in zulke goede handen, in de doorboorde handen van de Middelaar. In die doorboorde handen liggen al de beloften voor Sion vast. Die zijn in Christus Jezus ja en amen. [Gunst 2008, 20]

In de catechismuspreken

Als het gaat om het verzoeningswerk van Christus, wordt dat in de onderzochte catechismuspreken vooral aan de orde gesteld als ‘achtergrond’ voor het spreken over het zelfmishagen en over het vertrouwen. Dat zijn immers de twee zaken die het antwoord op vraag 81 HC aan de orde stelt. Binnen de bespreking van het zelfmishagen en van het vertrouwen op de vergeving is er aandacht voor het offer van Christus als (objectieve) basis voor het geloof. De (heils)feiten van het verzoeningswerk zijn de grond waarop het geloof zich baseert:

Nee, het is geen vertrouwen op mijzelf, maar het is het vertrouwen op het enige en volmaakte offer van de Heere Jezus Christus. Het is dus geen terugvallen op mijzelf, maar op Hem. Het is een terugvallen op Bethlehem, op Golgotha, op het enige en het volkomen offer. [Rietdijk HC30 1998, 422]

Die plaatsing van het verzoeningswerk ‘op de achtergrond’ heeft te maken met het karakter van de preek als catechismusverklaring. Het specifieke onderwerp van de vraag laat niet heel veel ruimte om nadrukkelijker op de plaatsvervangende in te gaan. Bovendien komt de bespreking van het verzoeningswerk in de HC al bij andere vragen aan de orde.

3.7 Afronding

Uit het empirische onderzoek komt bevinding naar voren als een eigensoortige categorie met heel specifieke kenmerken. Het eigen karakter van de bevinding binnen het grote geheel van de spiritualiteit wordt goed zichtbaar. De predikanten brengen het in de preken onder woorden via het noemen van kenmerken. Die kenmerken beschrijven specifieke geloofsbelevingen. Ze spreken in dit verband over beleving van schuld tegenover God, van onvermogen om te betalen voor de zonde, van het ‘niet kunnen bestaan voor God’ en over mishagen van zichzelf als kenmerken van wedergeboorte, van geloof. Het eigen karakter van de bevinding blijkt te maken te hebben met een sterke nadruk op het persoonlijke, op het onderwerpelijke. Het gaat erom persoonlijk kennis te hebben aan het mishagen van zichzelf. Het gaat echter ook om het persoonlijk delen in het werk van de Geest. Dat betekent dat uit eigen ondervinding is geleerd dat een mens onder de vloek van de Wet ligt, maar dat er ook in het hart het roepen naar God is gekomen. Het roepen om en vinden van de verlossing van de zonde in het plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus.

Die spits op het persoonlijke werkt door in een sterke nadruk op zelf-onderzoek aan de hand van (geloofs)kenmerken. In dat zelfonderzoek blijkt de bevinding sterke ervaringsfenomenen te kennen. Er is sprake van ‘walgen van zichzelf’ en van ‘zelfmishagen’. Waar mensen in het zelfonderzoek de ‘inwendige zondebron in het hart’ en het ‘uitwendig uitleven van de zonde’ bij zichzelf zien, is er sprake van een ‘zichzelf verfoeien’ voor ‘Gods heilig oog en aangezicht’. De woorden ‘walgen’, ‘mishagen’ en ‘verfoeien’ geven de diepte en de afkeer aan die de beleving van zichzelf als zondaar tegenover de heilige God kenmerken. Er is sprake van beleving van de diepe realiteit en ernst van de zonde.

De belangrijkste ‘karakertrekken’ van de bevinding zijn daarmee samen te brengen in de begrippen ‘kenmerken’, ‘persoonlijk/onderwerpelijk’ en ‘zelfonderzoek’. Bij alle drie deze begrippen hebben het werk van de Heilige Geest en het plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus een eigen, wezenlijke rol. Bij de analyse van het onderzoeksmateriaal kunnen deze drie aandachtspunten dan ook het oog scherpeneren voor het functioneren van bevinding in de preken. Het persoonlijke of subjectieve accent, de nadruk op zelfonderzoek en de kenmerken van het geloofsleven zullen daarom in het vervolg van dit onderzoek functioneren als *‘sensitizing concepts’*.

HOOFDSTUK 4

Methodologische verantwoording, opzet en verloop van het onderzoek

4.1 Introductie

In dit onderzoek zijn we op zoek naar wat er in preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten wordt gezegd over de bevinding, de geloofservaring, en vragen we ons af waarom dat op die wijze gebeurt. De vraagstelling is dus gericht op de wijze waarop in de preken de bevinding betekenis krijgt. Het gaat om het vinden van de manier waarop voorgangers geestelijke ervaringen in de preken betekenisvol delen, hoe ze die tot uitdrukking brengen. De beschrijving van het ‘wat’ en ‘waarom’ van de bevinding staat in het onderzoek voorop. Het gaat erom dat we de aard van de bevinding in de preken op het spoor komen.¹

Het doel van het onderzoek is te komen tot een reconstructie van die bevinding vanuit het perspectief van de predikanten. Zij zijn de ‘actoren in het veld’. Hun perspectief is het uitgangspunt voor dit *beschrijvende* onderzoek. Niet het verklaren, maar het begrijpen staat centraal. ‘Bij *begrijpen* gaat het niet in de eerste plaats om het zoeken naar een oorzakelijk verband tussen verschijnselen, maar om het doorgronden van *betekenis*.’² Daarom is dit onderzoek kwalitatief van aard.

We onderzoeken in dit onderzoek de bevinding zoals die zich als verschijnsel binnen de context van concrete preken aan ons voordoet. De verwoording van de bevinding zoals die in de preken te vinden is, staat daarom centraal. De methodische bestudering van fragmenten uit preken geeft een gefundeerd begrip van de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. In het onderzoek is daarom niet het aantal uitspraken dat met elkaar overeenkomt van belang, maar de inhoudelijke samenhang van die uitspraken. Soms kan, zo blijkt uit de

1 R. Bosch, *Wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek* (Den Haag 2012), 60 noemt het bestuderen van de aard van een verschijnsel kenmerkend voor kwalitatief onderzoek.

2 Bosch, *Wetenschapsfilosofie*, 29 [cursiveringen Bosch].

resultaten, een significante uitspraak voor het onderzoek inzicht geven in bepaalde karakteristieken van de bevinding zoals die in de preken een rol speelt. Betekenis is niet in de eerste plaats afhankelijk van een aantal, maar van inhoud.

Omdat het onderzoek zich richt op de prediking binnen de Gereformeerde Gemeente als geheel, wordt er nadrukkelijk gefocust op patronen zoals die in de preken met betrekking tot de bevinding zijn aan te wijzen. Hoewel er wel kleine verschillen zijn tussen de predikanten, wordt daarom vooral gezocht naar wat voor hen gezamenlijk kenmerkend is.

Kwalitatief onderzoek heeft als eigenschappen een open wijze van dataverzameling, de analyse in natuurlijke taal en een onderzoeksopzet waarin sprake is van een nauw op elkaar betrokken zijn van dataverzameling en analyse.³ In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe die dataverzameling en analyse, en de relatie daartussen, in de praktijk van het onderzoek een plaats hebben gekregen. Daarbij licht ik toe waarom is gekozen voor de Grounded Theory Method (GTM) als onderzoeksmethode. Ik leg uit wat GTM inhoudt en hoe die methode in het onderzoek is toegepast. Dat doe ik door gebruik te maken van concrete voorbeelden uit de onderzochte preken.

4.2 Grounded Theory Method (GTM)

De keuze om onderzoek te doen naar de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten ging vooraf aan de keuze voor de onderzoeksmethode. Ik had ook al gekozen voor het onderzoeken van in druk verschenen preken. Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven, is daarbij uiteindelijk gekozen voor gedrukte preken die uitgegeven zijn in of na het jaar 2000. Die beperking was het gevolg van de keuze voor min of meer actuele preken.⁴ Maar welke preken gebruik je voor het onderzoek – er zijn immers honderden preken beschikbaar – en hoe onderzoek je die preken? Welke selectie maak je? Op welke manier onderzoek je de preken om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag? Een deel van deze vragen is te beantwoorden met GTM.

3 A. Smaling en F. de Boer, 'Benaderingen in kwalitatief onderzoek; een inleiding', in: F. de Boer en A. Smaling, *Benaderingen in kwalitatief onderzoek. Een inleiding* (Den Haag 2011), 13.

4 Aan het begin van het onderzoek werd ervan uitgegaan dat het preken zouden zijn van na 1990. Daarmee zou inzicht gegeven kunnen worden in 25 jaar prediking. Later is voor de actualiteit gekozen en werden alleen preken van na 2000 in de analyse opgenomen.

De keuze voor het gebruik van GTM is mede gebaseerd op het feit dat deze methode in recent homiletisch onderzoek een goede ingang tot zulke specifieke data als preken bleek te geven. Verweij heeft laten zien dat de methode een waardevol middel kan zijn in empirisch onderzoek naar de prediking in de veertigdagentijd.⁵ Met behulp van GTM brengt hij in beeld dat in die prediking sprake is van het positioneren van het lijden van Jezus vanuit Zijn nabijheid, Zijn liefdevolle overgave, Zijn wijzen van en voorgaan op de weg en vanuit de duiding van Zijn lijden en sterven als noodzakelijk voor het herstel van de verbroken verhouding tussen God en mens. Via analyse aan de hand van GTM brengt Verweij in beeld hoe de predikanten in dat positioneren van Jezus' lijden uitgaan van het liturgisch jaar, van de Schriftlezingen tijdens de dienst, van voorbeelden van hedendaags lijden en van hun eigen persoonlijke omstandigheden. Gebruik van GTM maakte het hem niet alleen mogelijk om het proces van het positioneren van het lijden van Jezus in de preken uit de veertigdagentijd in beeld te brengen, het gaf ook zicht op de bronnen die de predikanten daarbij inzetten.

Een tweede voorbeeld van recent preekonderzoek met GTM is het onderzoek van Boonstra. Hij zet de methode in om de zogenoemde 'verborgen preekleer' op het spoor te komen.⁶ Daarvoor gaat hij in zijn dissertatie op zoek naar wat predikanten in de preek doen met de Bijbeltekst. Hij wil weten welke rol het uitleggen van de Bijbeltekst speelt in de preek en hoe die tekst mogelijk op andere manieren naar voren komt in de preek. Met behulp van GTM brengt hij vier fenomenen in beeld die in de preek bij de uitleg van de Bijbeltekst een rol spelen. Er blijkt sprake te zijn van het aanbrengen van een perspectief op de tekst vanuit het geheel van de Bijbel en vanuit de regel van het geloof. Ook brengt hij in beeld hoe in de uitleg sprake is van het inzetten en duiden van de context van de hoorders. In de preken betrekken de predikanten het perspectief op de tekst en de context van de hoorders op elkaar. Zo overbruggen ze min of meer de afstand tussen de Bijbeltekst en de hedendaagse context, waardoor ze voor de hoorders identificatie of gelijkstelling mogelijk maken. Boonstra laat, met behulp van GTM, zien hoe predikanten via het perspectiveren van de Bijbeltekst, het kenschetsen van de context van de hoorders en het samenbrengen van die twee fenomenen, de gerichte aanspraak van de hoorders legitimeren. Hij kan met de methode helder

5 Verweij, *Positioning Jesus' Suffering*.

6 Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek*.

maken hoe de uitleg van de Bijbeltekst in de preek een plaats krijgt. Hij haalt er de ‘verborgen preekleer’ mee naar voren.

Een derde, zeer recent, voorbeeld is het onderzoek van Van Ekris.⁷ Hij zet GTM in om antwoord te krijgen op de vraag wat er vanuit religieus perspectief gebeurt in de profetische dimensie van de prediking. Hij laat in zijn onderzoek zien dat het er in de profetische dimensie om gaat dat datgene wat het geloof van gemeenteleden en de integriteit van de christelijke gemeente beschadigt, in beeld komt. Door het zichtbaar maken van deze (vaak verborgen) beschadigende krachten, krijgt het profetische in de prediking een interrumperend karakter. Het profetische geeft inzicht en verlichting, waardoor een geestelijke en theologische kwalificatie kan plaatsvinden van wat in de context van de gemeente gaande is. Van Ekris maakt met behulp van GTM ook duidelijk dat het in de profetische dimensie gaat om visie en het zien van een visioen. Er komt door het profetische element in de prediking een visionaire, schouwende kracht vrij, die in het heden van de gemeente een bevrijdend effect heeft. Er is sprake van het faciliteren van een participatie in een vorm van bevrijding en heil, van inwijden in een werkelijkheid die gevolgen heeft voor hoe de gemeente zelf ziet, voelt en leeft. Het onderzoek van Van Ekris laat zien hoe GTM het mogelijk maakt om een empirisch fenomeen, het zich voordoen van profetische prediking, te benaderen, te beschrijven en te begrijpen.

Deze drie recente voorbeelden van toepassing van GTM in het empirisch homiletisch onderzoek laten zien dat de methode vruchtbaar kan worden ingezet bij het onderzoeken van preken.

De Grounded Theory Method is een geavanceerde en zorgvuldige methode om te komen tot het genereren van ideeën.⁸ Het is een onderzoeksstrategie of -aanpak. Pleizier geeft aan dat Glasers omschrijving ‘*manufacturing ideas about data*’ een goede methodologische omschrijving is van het proces van theorievorming binnen GTM. Hij vult Glasers definitie aan door erop te wijzen dat het in het geval van empirisch

7 Van Ekris, ‘*Making See*’.

8 B.G. Glaser, *Theoretical Sensitivity. Advances in the Methodology of Grounded Theory*, (Sociology Press 1978), 9 zoals geciteerd in T.T.J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics* (Delft 2010), 85. Glaser zegt: ‘Grounded theory is ideational; it is a sophisticated and careful method of idea manufacturing. The conceptual idea is its essence. (...) The best way to produce is to think about one’s data to generate ideas.’

homiletisch onderzoek gaat om het genereren van empirisch-theologische ideeën.⁹ Het genereren van theologische ideeën over empirische data (in dit onderzoek de preken) betekent volgens hem dat de onderzoeker daarin zoekt naar een idioom dat recht doet aan zowel het empirische veld als aan het religieuze karakter daarvan. Dat betekent in het verband van de homiletiek dat er oog is voor de sociaal-psychologische en communicatieve processen, dimensies en condities, maar ook voor het religieuze dat zich daarin of daardoor manifesteert.¹⁰ De onderzoeker ‘denkt’ in de empirische homiletiek vanuit deze ‘duale’ achtergrond over de data. Bij dat denken over de data formuleert de onderzoeker ideeën, voorlopige hypothesen. In het vervolg van het onderzoek toetst hij deze hypothesen voortdurend. Voor die toetsing voegt hij nieuwe data toe aan het onderzoeksmateriaal. De dataverzameling en de analyse zijn aan elkaar gerelateerd en lopen deels samen op. Er is sprake van een cyclisch proces van data verzamelen en analyseren voor het toetsen van hypothesen. Wanneer deze hypothesen in dit proces juist blijken te zijn, is er sprake van een gefundeerd, een ‘grounded’ theoretisch uitgangspunt.¹¹

Dit onderzoek naar de bevinding in preken vertrekt vanuit de vraag hoe bevinding in preken functioneert en welke theoretische beschrijving hiervan het meest adequaat is. Deze focus is bepalend voor de keuze van de analysemethode. De manier om de data te duiden en erop te reflecteren is dus gerelateerd aan de onderzoeksvraag.¹² Concreet betekende dit voor dit onderzoek dat ik GTM vooral in praktische zin inzette als onderzoeksstrategie. Daarbij maakte ik gebruik van de uitwerking die Charmaz geeft in *Constructing Grounded Theory*.¹³ De keuze voor deze uitwerking heeft te maken met het feit dat Charmaz in haar opvatting van de GTM als ‘*constructing theory*’ de rol van de onderzoeker als degene die de data interpreteert serieus neemt. Ze verdisconteert in haar uitwerking dat het verleden en heden van de onderzoeker, zowel in zijn betrokkenheid op en interacties met mensen als in de perspectieven vanwaaruit hij onderzoekt, in het onderzoek een rol spelen. Vanuit de opvatting van GTM als ‘*manufacturing ideas about data*’ kunnen we

9 Pleizier, *Religious Involvement*, 85-86.

10 Pleizier, *Religious Involvement*, 108-109.

11 Voor deze omschrijving is gebruikgemaakt van de omschrijving van GTM die gegeven wordt op: www.tijdschriftpraktijkondersteuning.nl/statements/id23-grounded-theory.html (bekeken op 31 oktober 2016).

12 J. Evers, *Kwalitatieve analyse: kunst én kunde* (Amsterdam 2015), 50.

13 Charmaz, *Constructing*.

zeggen dat de uitwerking van Charmaz de rol van de onderzoeker (als deel van de wereld die hij bestudeert en van de data die hij verzamelt) bij het genereren van ideeën recht doet. Naast het boek van Charmaz is er bij de voorbereiding op het coderingsproces ook gebruikgemaakt van *Grounded Theory. A Practical Guide*, van Birks en Mills.¹⁴

De keuze voor de vorm van analysetechniek werd in de praktijk van het onderzoek bepaald door de vraag waarnaar ik in de data precies zocht, wat voor soort codes ik daarbij gebruikte en hoe ik de data vervolgens opnieuw las.¹⁵ Om duidelijk te maken wat de keuze voor de GTM voor het onderzoek betekent, geef ik hieronder een beschrijving van deze onderzoeksaanpak. Die beschrijving combineer ik met een bespreking van het concrete onderzoeksproces. Zo kan de praktijk goed inzicht geven in de methode.

In hoofdstuk 1 is al aan de orde geweest dat er, voorafgaand aan het eigenlijke onderzoek, sprake was van twee verkennende analyses. De eerste was gericht op het in beeld krijgen van hoe binnen de Gereformeerde Gemeenten over de prediking wordt gedacht. De resultaten van dat onderzoek zijn verwerkt in hoofdstuk 2. De tweede verkennende analyse had als doel het vinden van *sensitizing concepts*. Deze analyse maakte duidelijk dat in de preeksegmenten vijf accenten waren aan te wijzen. Er was sprake van (1) het bespreken van kenmerken van Gods kinderen, (2) het oproepen tot zelfonderzoek, (3) het benadrukken van de noodzaak van het werk van de Geest, (4) het wijzen op de noodzaak van plaatsvervangende verzoening en (5) het ‘toeschrijven’ van bevinding aan de tekst. In dat laatste geval schreven de predikanten in de uitleg van de Bijbeltekst aan bepaalde personen (of situaties uit hun leven) uit die tekst bevindelijke ervaringen toe.

Daarna volgde de analyse van de catechismuspreken over vraag 81 HC. Omdat daarin geen sprake was van prediking over een Bijbeltekst speelde het ‘toeschrijven van bevinding’ in deze preken geen rol. De andere vier elementen kwamen wel uit deze (open) analyseronde naar voren. Daarover is gerapporteerd in hoofdstuk 3.

Zoals aangegeven in hoofdstuk 3 kwamen uit deze analyseronde drie *sensitizing concepts* naar voren: het persoonlijke of subjectieve accent, de nadruk op zelfonderzoek en het geven van kenmerken van het geloofsleven.

14 M. Birks en J. Mills, *Grounded Theory. A Practical Guide* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2011).

15 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 50.

Bij deze tweede analyse was voor het eerst sprake van gebruik van GTM. In het vervolg van dit hoofdstuk licht ik het werken met deze methode toe.

4.2.1 Open coderen

De eerste stap in de analyse was het vaststellen waar het in de data om gaat.¹⁶ Daarvoor verdeelde ik het onderzoeksmateriaal, nadat het verschillende keren in zijn geheel was doorgenomen, in segmenten. Bij deze verdeling in segmenten ging het er in dit onderzoek om dat de preken werden onderverdeeld in (kleine) eenheden. Dat konden zinnen zijn, maar ook langere delen tekst die een duidelijke innerlijke samenhang hebben. Indelen in segmenten is nodig om te doorgronden welke onderwerpen er in de preken aan bod komen en waarop de gegevens precies betrekking hebben.¹⁷ Deze segmenten werden in de analyse ‘bevraagd’ op hun onderwerp, op wat ze zeggen, op gezichtspunten die erin naar voren komen. De blik is nadrukkelijk gericht op de acties die in de segmenten voorkomen.¹⁸ Wat doen predikanten in de preek met het oog op de bevinding? Wat gebeurt er in het segment? Waar gaat het over? Wat maakt de predikant duidelijk? Welk begrip past daarbij? Welke ervaring of beleving geeft hij weer?¹⁹ Het doel van deze ‘bevraging’ is te komen tot het toekennen van codes aan de segmenten. Een code, of label, is een samenvattende notatie voor een segment waarin een analytische gedachte bij dat segment is uit te drukken.²⁰ Codes geven een typering van een segment door middel van een of meer (tref)woorden.²¹ Ze vormen een soort van steno dat het mogelijk maakt om overeenkomsten en patronen in het onderzoeksmateriaal te identificeren.²² Zowel het segmenteren als het coderen is een analytische handeling. Het is de onderzoeker die beslist wat hij of zij als segment ziet, waar dat segment over gaat en welke code hij of zij eraan toekent.²³ De onderzoeksvraag is daarbij leidend.²⁴

16 Charmaz, *Constructing*, 43.

17 Boeije, *Analyseren*, 64.

18 Charmaz, *Constructing*, 47.

19 Boeije, *Analyseren*, 91.

20 D. Mortelmans, *Handboek Kwalitatieve onderzoeksmethoden* (Leuven/Den Haag 2013), 420 en Boeije, *Analyseren*, 83.

21 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 62.

22 Birks en Mills, *Grounded Theory*, 93.

23 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 60.

24 Mortelmans, *Handboek*, 421.

Een deel van de codes hangt samen met de *sensitizing concepts*, maar in het open coderen ontstaan vooral ‘*in-vivo-codes*’, codes die geformuleerd worden in woorden van het onderzoeksmateriaal zelf. Deze codes vormen de meest directe band met het onderzoeksmateriaal.²⁵

Om duidelijk te maken hoe dat toekennen van codes werkt een paar voorbeelden van segmenten en de daaraan toegekende codes:

Gods kinderen zullen met een verslagen hart moeten belijden dat ze niet zonder zonde zijn en dat ze in zichzelf niet volkomen of rechtvaardig zijn, maar dat ze hun reinigmaking en zaligheid buiten zichzelf zoeken. [Weststrate 1998, 119]

Dit segment kreeg als codes ‘moeten belijden zondig te zijn’ en ‘zaligheid buiten zichzelf moeten zoeken’. Beide codes laten zien dat de predikant aan ‘Gods kinderen’ bepaald gedrag of een bepaalde houding toeschrijft. Hij typeert daarmee bevindelijke ‘gestaltes’.

Gemeente, kennen wij deze zielsgestalte, dit heimwee, deze dorst naar God? [Van der HeidenB 2003, 56]

Hier zijn de codes ‘oproepen tot zelfonderzoek’ en ‘dorst naar God moeten kennen’. De eerste code geeft aan wat de predikant doet met het oog op de bevinding. De tweede code betreft, net als bij de codes in het vorige fragment, een bevindelijke ‘gestalte’.

Maar echt, de zaak van de Kerk is in zulke goede handen, in de doorboorde handen van de Middelaar. In die doorboorde handen liggen al de beloften voor Sion vast. Die zijn in Christus Jezus ja en amen. Ziet u wel dat het niet buiten Christus kan, geliefden? Buiten Hem is God een verterend vuur en een eeuwige gloed, bij Wie niemand wonen kan. [Gunst 2008, 19-20]

De codes bij dit segment waren ‘in Christus’ doorboorde handen liggen de beloften voor Sion vast’ en ‘buiten Christus kan niemand bij God wonen’.

Deze drie voorbeeldfragmenten brengen met elkaar nog een ander punt uit de preken naar voren. Er is in het aanduiden van de ‘bevindelijke mens’ sprake van gebruik van verschillende benamingen: ‘Gods

25 Mortelmans, *Handboek*, 429.

kinderen', 'de Kerk' (met een hoofdletter) en 'Sion'. Niet alleen in het toeschrijven (attributie) van 'zielsgestalten', maar ook in de benaming van degenen die deze 'kennen' is sprake van een vorm van onderscheiden. De predikanten duiden er een specifiek deel van de gemeente mee aan.

Deze fase in het onderzoek, waarin voor het eerst aan segmenten of fragmenten van het onderzoeksmateriaal codes worden toegekend, wordt 'open coderen' of '*initial coding*' genoemd. Het is daarbij belangrijk om met de codes dicht bij de tekst te blijven en de codes kort en eenvoudig (maar precies) te houden.²⁶ Open coderen heeft als doel om herhalende patronen op het spoor te komen. Het toekennen van codes bevordert de hanteerbaarheid van het onderzoeksmateriaal. De gegevens worden overzichtelijk. Het onderzoeksmateriaal wordt in aspecten uiteengelegd en benoemd.²⁷ Het is een verkenningfase waarin een onderzoeker probeert zoveel mogelijk ingangen te vinden om aan te sluiten bij de verzamelde gegevens.²⁸ De codering heeft dan ook een voorlopig karakter totdat de analyse helemaal is afgerond. Tot dat moment kunnen de codes verfijnd en eventueel aangepast worden.²⁹

4.2.2 Constant vergelijken

Met het initiële toekennen van codes aan segmenten begon een proces van constant vergelijken. Dat constante vergelijken kreeg in de verschillende fasen van het onderzoek een eigen uitwerking.³⁰ In de eerste fase was sprake van constant vergelijken op het niveau van de data. Elk segment werd daarin steeds vergeleken met andere segmenten. Bij deze vergelijking kwamen codes naar voren die een aanduiding waren voor verschillende conceptuele patronen in de data.

Nadat uit de eerste vergelijking van de segmenten een reeks codes was opgekomen, werden fragmenten uit nieuwe data vergeleken met de eerder gevonden segmenten en hun codes. Daarbij ging het om het vinden van de kenmerkende eigenschappen van de eerder gevonden conceptuele patronen. De bouwstenen van het onderzoeksmateriaal kwamen zo in beeld en er vond een structurering van de resultaten van

26 Charmaz, *Constructing*, 49.

27 Boeije, *Analyseren*, 88.

28 Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 93.

29 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 66.

30 Plezier, *Religious Involvement*, 97. Ik volg hier zijn indeling in drie niveaus met betrekking tot het constant vergelijken.

de eerste codering plaats.³¹ Concreet betekende dat bijvoorbeeld dat uit de hierboven weergegeven fragmenten de eerste twee voorbeelden en hun codering, de fragmenten uit de preken van Weststrate en Van der Heiden, samenkwamen onder de code 'kenmerken van Gods kinderen noemen'. Het fragment uit de preek van Gunst kreeg een plaats onder de code 'wijzen op de noodzaak van verzoening en plaatsvervanging'.

Constant vergelijken stopt echter niet bij het in beeld brengen van de kenmerkende eigenschappen van de conceptuele patronen in het onderzoeksmateriaal. Nadat die eigenschappen, de bouwstenen van het onderzoeksmateriaal, zichtbaar zijn geworden, gaat het constant vergelijken op een ander niveau verder. De verschillende conceptuele patronen (concepten) die gevonden zijn, worden met elkaar vergeleken om te zien hoe ze onderling gerelateerd zijn. Op grond van die relaties worden codes dan samengebracht in categorieën. In deze categorieën worden de centrale kenmerken van de fenomenen die in de data zijn aan te wijzen geconceptualiseerd. Ze stellen de onderzoeker in staat om daarvan een betekenisvol beeld te geven, om die fenomenen te classificeren en om verbanden te leggen tussen de verschillende elementen van een theorie.³² Ook die categorieën worden op hun beurt weer constant vergeleken.³³

Bij elke nieuwe verzameling van onderzoeksmateriaal, bij elke nieuwe analyseronde, is sprake van het vormen van nieuwe begrippen, van wijziging van oude begrippen, van nieuwe vragen en veronderstellingen. Steeds opnieuw worden gegevens uit de hele onderzoekscyclus vergeleken.³⁴ Constante vergelijking vindt dus plaats bij ieder onderdeel van de totale analyse.³⁵ Het is de hoofdcomponent van de analysemethode GTM.³⁶ Het is de belangrijkste procedure om het proces van conceptualisering gaande te houden.³⁷

31 Boeije, *Analyseren*, 66-67.

32 I. Dey, 'Grounding Categories', in: A. Bryant en K. Charmaz, *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore 2007), 167-190, 168-169.

33 Birks en Mills, *Grounded Theory*, 94.

34 Boeije, *Analyseren*, 75.

35 Charmaz, *Constructing*, 54.

36 Mortelmans, *Handboek*, 399; Boeije, *Analyseren*, 75.

37 Pleizier, *Religious Involvement*, 97.

4.2.3 Een nieuwe analyseronde

De *sensitizing concepts* die in de in hoofdstuk 3 besproken analyse waren gevonden, vormden het uitgangspunt voor de keuze van onderzoeksmateriaal voor een nieuwe analyseronde. Het doel daarvan was om de voorlopige resultaten te confronteren met nieuwe data, om daarmee te onderzoeken of ze daarin ook zo voorkwamen en te komen tot aanscherping van de resultaten.³⁸ Daarvoor zocht ik naar preken waarbij te verwachten was dat ze met deze drie concepten – het subjectieve accent, de nadruk op zelfonderzoek en het noemen van kenmerken – als leidraad veel data zouden opleveren die meer invulling zouden geven ten aanzien van de categorieën ‘kenmerken geven’, ‘oproepen tot zelfonderzoek’, ‘benadrukken van de noodzaak van het werk van de Geest’ en ‘wijzen op de noodzaak van plaatsvervangende verzoening’.³⁹ De focus op juist deze vier categorieën betekende dat ik het onderzoeken op ‘toeschrijven van bevinding’ in deze analyseronde even ‘parkeerde’. Onderzoek daarnaar zou ik later weer oppakken.

Gestuurd door de *sensitizing concepts* werd gekozen voor een analyse van drie preken over HC Zondag 1.⁴⁰ Vraag 1 van de HC brengt immers de kern van het persoonlijk geloof onder woorden en in het antwoord spelen thema's als ‘zelfmishagen’ (het ongenoegen en de afkeer over zichzelf vanwege de zonde) en vergeving een duidelijke rol. Ook deze analyseronde betrof een vorm van ‘open coderen’. Er was immers nog geen sprake van verzadiging van de codes.⁴¹ Wel was er sprake van een vorm van ‘sturing’ vanuit de *sensitizing concepts*. Alle segmenten uit de

38 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 68.

39 Hier is sprake van ‘theoretical sampling’. In navolging van Birks en Mills, *Grounded Theory*, 70 pas ik dit, afwijkend van hoe Charmaz dat doet (zie Charmaz, *Constructing*, 96v.), toe vanaf de eerste datacollectie, als de concepten vorm beginnen te krijgen. Voor het invullen van die beginnende concepten of categorieën zoek ik dus gericht naar bronnen die daar naar verwachting veel voor kunnen betekenen, zoals in dit geval preken over HC Zondag 1.

40 Ook deze preken zijn willekeurig gekozen. Het betreft: A. Bac, ‘De enige troost in leven en sterven’, in: A. Bac, *De Heidelbergse Catechismus, deel 1* (Oosterend 1993), 9-22; H. Paul, ‘De enige troost in leven en in sterven’, in: H. Paul, *De Heidelbergse Catechismus* (Houten 2005), 9-22; G.J. van Aalst, ‘Nodig te weten’, in: G.J. van Aalst, *Nodig te weten. 52 preken over de drie stukken* (Apeldoorn 2012), 15-27.

41 Boeije, *Analyseren*, 97 wijst erop dat er pas met open coderen gestopt kan worden als er sprake is van verzadiging, als er bij de analyse geen nieuwe codes meer nodig zijn.

preken kregen ook nu weer codes die direct gerelateerd waren aan de inhoud (*in-vivo*-codes).⁴² De codering vond plaats met woorden die het perspectief van de predikanten in het onderzoeksmateriaal weergeven. Pas na deze codering zocht ik door constant vergelijken naar inpassing in de al gebruikte categorieën of zo nodig in een nieuwe categorie.

4.3 Het schrijven van memo's en reflectie op eigen betrokkenheid

In deze paragraaf komt de rol van het schrijven van memo's binnen GTM aan de orde (4.3.1). Daarna komt ter sprake hoe ik in dit onderzoek via het schrijven van notities reflecteerde op mijn eigen betrokkenheid bij het onderzoek (4.3.2).

4.3.1 Het schrijven van memo's

Het toekennen van codes aan segmenten (en later het formuleren van categorieën, etc.) vraagt van de onderzoeker, naast creativiteit, een reflectieve houding. Hij moet reflecteren op de betekenis van de gegevens, op de codes die ontwikkeld worden en op de relaties daartussen.⁴³ Het is zowel voor de onderzoeker zelf als voor de navolgbaarheid van zijn onderzoek van belang deze reflectie ook schriftelijk vast te leggen. Dat gebeurt door het schrijven van memo's. Daarin noteert de onderzoeker elke gedachte die hij heeft bij de onderzoeksvraag, bij data of bij begrippen.⁴⁴ Omdat deze gedachten het handelen van de onderzoeker sturen, is het belangrijk ze vast te leggen.⁴⁵ Het schrijven van memo's bevordert een actieve betrokkenheid op het onderzoeksmateriaal en stimuleert het ontwikkelen van gedachten.⁴⁶ De memo's zijn faciliterend bij het uitwerken van de processen, overtuigingen en handelingen die een rol spelen in de codes en categorieën.⁴⁷ Met het schrijven van memo's is de onderzoeker bezig met het analytisch interpreteren van de data. Hij documenteert de patronen die hij ontdekt. Zo vindt in de memo's een verslaglegging plaats van het analytische proces en van de gedachten die er ontstaan met betrekking tot de onderzoeksdata. Ook de beslissingen rond verdere

42 Charmaz, *Constructing*, 55.

43 Boeije, *Analyseren*, 71.

44 Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 99.

45 Boeije, *Analyseren*, 71.

46 Charmaz, *Constructing*, 72.

47 Charmaz, *Constructing*, 82.

dataverzameling of analyse hebben een plaats in de memo's.⁴⁸ In de memo's is de onderzoeker met zichzelf in gesprek over zijn onderzoek.⁴⁹

Birks en Mills noemen in hun bespreking van het schrijven van memo's een lijst met zaken die in memo's kunnen staan. Dan gaat het om: je gevoelens en aannames met betrekking tot je onderzoek, je filosofische positie in relatie tot je onderzoek, mijmeringen over boeken en papers die je hebt gelezen, eventuele onderwerpen, problemen en zorgen met betrekking tot de onderzoeksopzet, reflecties op het onderzoeksproces, procedurele en analytische beslissingen die je neemt en codes, categorieën en de ontwikkelende theorie.⁵⁰

Wester en Peters noemen een aantal soorten memo's. Ze onderscheiden theoretische memo's, methodische memo's, begrippenmemo's en profielmemo's. Ze geven daarbij aan dat het de onderzoeker vrijstaat om andere memosoorten te gebruiken.⁵¹ Er is voor het schrijven van memo's geen standaardprocedure. De persoonlijke stijl van de onderzoeker is daarin bepalend.⁵²

In dit onderzoek is in de eerste plaats sprake van *methodememo's*. Daarin zijn gedachten en beslissingen met betrekking tot de voortgang en werkwijze van het onderzoek vastgelegd. Daarnaast werden *ideeën-memo's* geschreven. Op die manier werden opkomende ideeën en invallen vastgelegd. In *conceptuele memo's* werd een beschrijving, vraag of gedachte over gevonden concepten genoteerd. In een aantal grotere memo's, *profielmemo's*, heb ik verslag gedaan van hoe ik met behulp van andere onderzoeksmethoden dan GTM heb geprobeerd toegang tot delen van de data te krijgen.

Om duidelijk te maken hoe het schrijven van memo's in dit onderzoek een rol speelde, geef ik hieronder een aantal voorbeelden van verschillende soorten memo's.

Eerst een voorbeeld van een memo die ik schreef na de analyse van de eerste voorbereidingspreek. De analyse bevond zich nog in het stadium van de zoektocht naar een goede benadering. De memo beschrijft dat zoeken:

48 L.B. Lempert, 'Asking Questions of the Data: Memo Writing in the Grounded Theory Tradition', in: Bryant en Charmaz, *The SAGE Handbook*, 245-264, 249.

49 Mortelmans, *Handboek*, 417; Lempert, 'Asking Questions', 255.

50 Birks en Mills, *Grounded Theory*, 42.

51 Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 100.

52 Verweij, *Positioning Jesus' Suffering*, 76. Hij verwijst daar naar U. Flick, *An Introduction tot Qualitative Research* (Londen 2009), 470.

Memo, donderdag 13-02-2014, 21.00 uur over coderen van de preken

Ik begon de preken te coderen zoals ik dat ook bij eerder onderzoek deed. Dat betekent dat ik vooral beschrijvend bezig was. Nadat ik een segment had vastgesteld, gaf ik een beschrijving van de inhoud aan de hand van de taalhandeling in dat gedeelte.

Voorbeeld: 'de predikant herinnert eraan dat de vorige week is aangekondigd dat het deze dienst voorbereiding op het HA zou zijn'.

Deze beschrijving gaf me het gevoel dat ik op afstand bleef ten opzichte van wat er gebeurde. Daarom ben ik begonnen om de actie in het segment meer te vangen door vooral uit te gaan van actieve werkwoorden. Ik had het gevoel dat ik daarmee 'dichter op de huid' van de predikant kwam te zitten.

Voorbeeld van hetzelfde segment, maar nu 'actiever': herinneren aan de aankondiging van de voorbereidingsdienst vorige week.

Ik denk dat het verschil voor veel mensen niet direct duidelijk is, maar het helpt mij om meer vanuit de tekst en de predikant te formuleren wat er in de preek gebeurt.

Hier is duidelijk sprake van een *methodememo*, een memo waarin ik reflecteer op het analyseren. Het vastleggen van deze reflectie zorgt in het proces voor verheldering van wat er gebeurt en maakt dat ook anderen het proces kunnen (na)volgen.

Dezelfde analyse leverde ook een heel korte memo op met een vraag:

Memo 14-02-2014, 16.10 uur hoofdlijn/thema: onderzoeken van hart en leven

Is het onderzoeken van hart en leven mogelijk een hoofdthema/categorie?

N.a.v. preek Weststrate.

Deze memo laat zien hoe het analyseren een dag later, na het mentaal verwerken van wat in de analyse was gevonden, een vraag oproep die in het vervolg van het onderzoek is meegenomen. Het vermoeden dat ik in de vraag uitsprak, bleek bij verdere analyse van andere preken de aanleiding tot het vormen van de categorie 'oproepen tot zelfonderzoek'.

Een memo kan ook laten zien hoe het lezen van (theologische) literatuur vragen oproept die in het onderzoek als 'denkduwtjes' functioneren:

Memo 28-10-2014, 08.05 uur theory of mind

Heeft zelfmishagen met 'theory of mind' te maken?

Hoe is de rol van 'theory of mind' in geloof?

Hoe is het te plaatsen in visie van Immink op praktijken etc.?

o.a naar aanleiding van pagina 40-41 van Luhrmann, *When God talks*.

Hier is sprake van een *ideeënmemo*. Ik leg een gedachte die opkomt naar aanleiding van het boek van Luhrmann⁵³ vast omdat die op dat moment van betekenis is voor hoe ik over 'zelfmishagen' aan het nadenken ben. Dat kan voor het vervolg van het onderzoek van betekenis zijn; daarom schreef ik het op.

Conceptuele memo's kunnen heel divers zijn. Ze kunnen een concept beschrijven. In dat geval zijn het wat langere memo's. Ze kunnen ook heel kort zijn om bijvoorbeeld snel een waarneming met betrekking tot een (zich vormend) concept vast te leggen:

Memo 23-04-2014, 09.05 uur Ellendekennis grotendeels ingevuld met mishagen

Uit de analyse van HC preken over vraag 81 blijkt dat de ellendekennis grotendeels wordt ingevuld met zelfmishagen.

Deze voorbeelden maken duidelijk hoe het schrijven van memo's helpt bij het reflecteren op het onderzoek, maar ook een middel is om vragen vast te leggen, ideeën niet te vergeten en allerlei zaken die gelezen of gehoord worden de mogelijkheid tot 'input' in het onderzoeksproces te geven. De memo's (ruim 280 stuks vanaf de start van de analyse) geven daarom een goede kijk in het onderzoeksproces.

Dat inzicht geven in het proces geldt in het bijzonder voor de *profiel-memo's* waarin onder andere uitgebreide besprekingen van preken zijn opgenomen.⁵⁴ Vier van zulke profielmemo's werden ingezet als middel om, op het moment dat het onderzoek leek vast te lopen, te zoeken naar

53 T.M. Luhrmann, *When God Talks Back. Understanding the American Evangelical Relationship with God* (New York 2012).

54 Verderop in dit hoofdstuk wordt op deze profielmemo's nog uitgebreider ingegaan.

nieuwe ingangen. Daarvoor maakte ik voor vier preken een stap buiten de gewone GTM om daarmee de preken vanuit een ander perspectief te bekijken.⁵⁵ Dat bleek inderdaad te werken. Er kwam beter zicht op wat er in de preken precies gebeurde. Zo bleek er onder andere sprake te zijn van een ‘proces’ van verdieping van de zelfkennis en van een sterke focus op de gevallen staat (doemwaardigheid) van de mens. In de preken bleek intertekstualiteit een grote rol te spelen middels verwijzingen naar (veel) andere Bijbelteksten en naar de reformatorische belijdenisgeschriften (met name HC en DL). Met het nieuwe (in)zicht pakte ik daarna de analyse via GTM weer op.

Het voert te ver om van de uitgebreide profielmemo’s een voorbeeld op te nemen; ze bestaan uit meerdere pagina’s. Ik noem ze hier om het belang van het schrijven van memo’s voor de onderzoeker zelf en voor de navolgbaarheid van het onderzoeksproces te onderstrepen.

Omdat ik het van belang vond om zorgvuldig verslag te doen van de gebruikmaking van de profielmemo’s, heb ik daarover een uitgebreide notitie⁵⁶ geschreven. Daarin verwoordde ik hoe deze stap voor het vervolg van het onderzoek vruchtbaar gemaakt zou kunnen worden.

4.3.2 Reflectie aan de hand van notities

In hoofdstuk 1 gaf ik aan dat de eigen betrokkenheid van de onderzoeker bij het onderzoeksmateriaal gedurende het onderzoek steeds opnieuw onderwerp van reflectie zou moeten zijn. Die reflectie heeft in het onderzoek vooral plaatsgevonden in zogenoemde ‘notities’. Na elke stap in de analyse schreef ik een notitie van 15 tot 20 kantjes A4 waarin ik verslag deed van de wijze van werken, een overzicht gaf van de gevonden resultaten en een voorstel deed voor het vervolg van het onderzoek. Deze notities werden in de gesprekken met de promotor en copromotor uitgebreid besproken. Daarbij namen we de rol van de onderzoeker bij de analyse kritisch door.

Dat deze manier van verantwoorden via notities en een daaropvolgend gesprek ook inderdaad corrigerend werkte, bleek toen ik te snel aannam

55 Evers, *Kwalitatieve analyse*, 50 wijst op deze mogelijkheid voor het kiezen van meerdere analysemethoden om de data te benaderen. Ook Baarda e.a., *Basisboek Kwalitatief onderzoek*, 96-97 noemt het inzetten van een ‘multimethode-aanpak’ als middel om te komen tot een beter beeld van een situatie.

56 Voor een toelichting op de rol van de notities, zie het vervolg van dit hoofdstuk.

dat een bepaald model ten grondslag lag aan gevonden (voorlopige) categorieën. De begeleiders gingen in die aanname – die voortkwam uit persoonlijke betrokkenheid – niet mee, maar eisten een hernieuwde analyse van de onderzochte preken. Alleen wanneer er in de preken zelf aanleiding voor een achterliggend model aan te wijzen zou zijn, mocht ik op dat spoor verder zoeken. De hernieuwde analyse maakte duidelijk dat dit niet het geval was. De persoonlijke betrokkenheid had tot een te snelle veronderstelling geleid en kreeg, door middel van de notities en de daaraan verbonden kritische bespreking, tijdig een correctie.⁵⁷ De inzet van de verslagleggende en reflecterende notities maakte de gang van het onderzoek transparant voor de onderzoeksbegeleiding. De bespreking ervan maakte dat twee anderen dan de onderzoeker van stap tot stap mee konden kijken en vragend dan wel corrigerend konden reageren. Op deze manier verwerkten we de reflectie op en bespreking van de eigen betrokkenheid methodisch in het onderzoek.

4.4 Clusteren van codes en het ontstaan van categorieën

Om duidelijk te maken hoe GTM binnen dit onderzoek is toegepast, is het ook nodig om te formuleren wat verstaan wordt onder het begrip ‘categorie’.

Na het initiële open coderen gaat in GTM het onderzoeksproces verder met het zoeken naar mogelijke overeenkomsten en verschillen in de gevonden codes. Die overeenkomsten en verschillen maken het mogelijk om de codes te groeperen. Segmenten met codes die aan elkaar verwant lijken te zijn, worden naast elkaar gezet om inzichtelijk te krijgen wat hen precies verbindt. Er wordt gezocht naar (eventueel nieuwe) codes die het gemeenschappelijke aspect verwoorden. Zo ontstaan er clusters van segmenten die onder een gezamenlijke code vallen.⁵⁸ Zulke nieuwe codes, die een weergave zijn van clusters van codes, worden in dit onderzoek (voorlopige) categorieën genoemd. Dit clusteren of structureren van de gegevens heet in de literatuur ‘focused coding’ of ‘intermediate coding’.⁵⁹ Het gaat – zoals boven werd aangegeven – gepaard

57 R. Staring, ‘Over roekeloze speculatieorgiën en de ethiek van het sparen: gefundeerde theorie op zijn Starrings’, in: Evers, *Kwalitatieve analyse*, 285-302 beschrijft op 295 een vergelijkbaar moment waarop terugkoppeling naar de data hielp om (onbewust) werken vanuit vooronderstellingen te corrigeren.

58 Boeije, *Analyseren*, 66-67.

59 Charmaz, *Constructing*, 57-60 spreekt over ‘focused coding’; Birks en Mills, *Grounded Theory*, 11-12 en 97-99 spreken over ‘intermediate coding’.

met continu nadenken over deze gegevens, over de samenhang tussen de codes, en met constant vergelijken.

Boeije geeft voor deze fase in de analyse zes stappen: (1) bepaal of de codes die tot nu toe zijn ontwikkeld de verzamelde gegevens voldoende dekken en creëer nieuwe codes als de nieuw verzamelde data daartoe aanleiding geven, (2) ga bij elk fragment na of het goed is gecodeerd of dat het bij een andere code thuishoort, (3) beslis welke codes het meest geschikt zijn als er synoniemen zijn gebruikt, (4) maak clusters van codes die bij elkaar horen door hoofdcodes te onderscheiden van subcodes en zoek naar bewijs of indicaties in de gegevens voor de onderverdeling, (5) vergelijk de fragmenten die bij een code zijn ondergebracht en kijk of er een voldoende gedetailleerde beschrijving van de categorie is te geven op basis van die fragmenten en (6) splits zo nodig codes of voeg ze samen.⁶⁰

Het doel van deze fase is het sorteren, samenvoegen en organiseren van grote hoeveelheden data die vrucht zijn van de open codering.⁶¹ Dat maakt duidelijk wat belangrijke en minder belangrijke elementen binnen het onderzoek zijn. Er komt zicht op de verhoudingen van de codes onderling en hun gewicht in het geheel van de gevonden codes.⁶²

Als voorbeeld ter verduidelijking van dit proces van vergelijking en clustering kunnen segmenten dienen uit de eerste drie (voorbereidings) preken. Het betreft segmenten waarin de Heilige Geest ter sprake komt. In zes daarvan zei de predikant iets over het werk van de Geest in het brengen van mensen tot Christus. Elk segment had een eigen accent (niet kunnen vinden in eigen werken, dorst naar God krijgen, heimwee naar God krijgen, laten zien dat we God kwijt zijn en tegen God gezondigd hebben, zaligmakend overtuigen), maar bij al deze segmenten ging het over een bepaald deel uit het werk van de Geest aan het begin van het geestelijk leven. Deze segmenten werden samengebracht onder de overkoepelende code: 'De Geest brengt/drijft zondaren naar Christus'. De preken bevatten ook segmenten waarin het gaat over het onderwijzen van de Geest, over het toepassen van Christus door de Geest en over het vernieuwen van het hart door de Geest. Door de fragmenten constant met elkaar te vergelijken, kon ik ze groeperen rondom hun gezamenlijke elementen. Zo ontstonden er vier overkoepelende codes of subcategorieën: de Geest brengt/drijft zondaren naar Christus, de Geest onderwijst, de

60 Boeije, *Analyseren*, 98-99.

61 Charmaz, *Constructing*, 60.

62 Boeije, *Analyseren*, 95.

Geest past het werk van Christus toe en de Geest vernieuwt het hart en leven. Die subcategorieën werden samengebracht onder de categorie ‘Wijzen op de noodzaak van het werk van de Geest’.

Het constant vergelijken leverde, naast het vinden van de categorie ‘wijzen op de noodzaak van het werk van de Geest’, ook nog iets heel anders op. In één preek bleek helemaal geen sprake te zijn van het benoemen van het werk van de Geest. Er waren geen codes die daarnaar verwezen. Ik analyseerde deze preek (de preek van A.J. Gunst) opnieuw en het bleek inderdaad zo te zijn dat het werk van de Geest daarin niet op een vergelijkbare wijze naar voren kwam als bij de andere twee preken. De analyse leverde op dat in deze preek het werk dat de andere predikanten in hun preken aan de Geest toeschreven, helemaal naar voren kwam als het werk van Christus in de gelovigen. Er leek sprake te zijn van een zo nauwe relatie tussen Christus en de Geest dat de predikant in de preek het onderscheid niet maakte, maar helemaal focuste op Christus. Doordat dit gegeven uit de constante vergelijking naar voren kwam, kon ik het meenemen bij de vervolganalyses. Daar bleek dit – ook in een andere preek van dezelfde predikant – niet op die manier voor te komen. Het bleek dus een ‘incident’ te zijn.

Het clusteren van codes in (voorlopige) subcategorieën en categorieën stelt in staat om de belangrijkste kenmerken van de bij elkaar passende segmenten te conceptualiseren en daarvoor woorden te gebruiken die zoveel mogelijk aansluiten bij het onderzoeksmateriaal.⁶³ Tegelijk laat dit clusteren zien waar in het onderzoek op dat moment nog onduidelijkheden zitten, waar verder onderzoek geboden is. Clusteren in voorlopige (sub)categorieën geeft dus structuur, maar roept ook vragen op die aanleiding vormen voor verdere dataverzameling en analyse.⁶⁴ Deze fase geeft dus zicht op de kern van de categorieën, maar vraagt ook om toetsing daarvan in vervolganalyse. Vergelijken, toetsen en interpreteren zijn in deze fase de belangrijkste activiteiten.⁶⁵

4.4.1 Nieuwe analyseronde: tien voorbereidingspreken

De analyse van preken over HC Zondag 1 zorgde voor duidelijkere categorieën. Behalve de categorie ‘toeschrijven van bevinding’ waren deze categorieën inmiddels niet meer voorlopig, maar hoorden ze bij de kern

63 Dey, ‘Grounding Categories’, 168.

64 Birks en Mills, *Grounded Theory*, 98.

65 Boeijs, *Analyseren*, 104.

van het onderzoek. Dat betekende niet dat ze al helemaal vastlagen. In het vervolg van het onderzoek bleek er aanleiding te zijn om te kiezen voor andere omschrijvingen en focus van de categorieën.⁶⁶

Om verder te kijken naar het ‘toeschrijven van bevinding’ en om te komen tot een verzadiging van de overige categorieën koos ik, in overleg met de begeleiders, voor een analyseronde waarin tien voorbereidingspreken centraal stonden. Met deze keuze zou er inhoudelijk niet direct sprake zijn van nieuwe onderwerpen ten opzichte van de eerdere analyserondes. Dat maakte het mogelijk om het ‘toeschrijven van bevinding’ te onderzoeken, zonder dat daarbij (te veel) vertroebeling optrad vanwege een eventueel afwijkend karakter van de nieuw te onderzoeken preken. Het ging in deze ronde immers primair om invulling van de nog onverzadigde categorie van het ‘toeschrijven’ en om precisering van de overige categorieën. Er was met betrekking tot deze overige categorieën sprake van ‘gericht of selectief coderen’,⁶⁷ van ‘gefocust coderen’. De meest significante of meest voorkomende codes uit de eerdere analyses waren het uitgangspunt voor de analyse van deze preken.⁶⁸ Dit maakte het mogelijk om een groter aantal preken te analyseren en zo te komen tot een bredere invulling van de categorieën.⁶⁹ De keuze om deze analyseronde een groter aantal preken te onderzoeken, kwam voort uit de gerichtheid op het ‘toeschrijven van bevinding’. Meer preken zou betekenen dat er ook meer verscheidenheid zou zijn in de soort teksten waarover de predikanten preekten. Daarmee zou in beeld kunnen komen of een verschil in soort of genre Bijbeltekst van invloed zou zijn op eventuele verschillen in het toeschrijven van bevinding. Deze analyseronde maakte duidelijk dat het bij de categorie ‘toeschrijven van bevinding’ vooral gaat om de wijze waarop de predikanten in de preek bevinding aan de Bijbeltekst verbinden. Ten aanzien van de andere categorieën – ‘kenmerken van Gods kinderen geven’, ‘oproepen tot zelfonderzoek’, ‘benadrukken van de noodzaak van de werking van de Geest’ en ‘wijzen op de noodzaak van plaatsvervangende verzoening’ – kwam naar voren dat die vooral gere-

66 In het vervolg van dit hoofdstuk komt dat aan de orde.

67 Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 93-94.

68 Charmaz, *Constructing*, 57.

69 De selectie van deze preken ging als volgt: op mijn verzoek gaf de bibliothecaris van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten, de heer M. Bal, een overzicht van de beschikbare voorbereidingspreken vanaf 1990. Daaruit werd vanaf 2014 teruggezocht totdat er tien preken beschikbaar waren. Van deze preken stuurde hij mij een digitale kopie.

lateerd leken te zijn aan de inhoud en het functioneren van de bevinding in de preken.

Deze analyseronde liet ook zien dat in de preken veel elementen te vinden zijn die direct zijn ontleend aan de HC. Er was sprake van een hoge mate van intertekstualiteit met de HC. De bevindelijke benadering van de Schrift leek daardoor sterk gevoed te worden.

4.5 Herformuleren van de categorieën en het vinden van de kerncategorie

Inmiddels was er sprake van analyse van totaal negentien preken: de eerste drie voorbereidingspreken, drie preken over vraag 81 HC, drie preken over Zondag 1 HC en nog eens tien voorbereidingspreken. Het afwisselen van dataverzameling en data-analyse en de gerichte keuze voor nieuw onderzoeksmateriaal hadden geleid tot een aantal voorlopige categorieën, namelijk (1) ‘bespreken van kenmerken van Gods kinderen’, (2) ‘oproepen tot zelfonderzoek’, (3) ‘benadrukken van het werk van de Geest’, (4) ‘wijzen op de noodzaak van plaatsvervangende verzoening’ en (5) ‘toeschrijven van bevinding aan de tekst’. Hoe deze categorieën zich precies tot elkaar verhielden en in welke categorie of categorieën de kern ten aanzien van het functioneren van de bevinding in de preken besloten lag, was nog niet helder. Voor ik aan het analyseren van het uiteindelijk bedoelde onderzoeksmateriaal – ‘gewone’ zondagse tekstpreken – kon beginnen, was het daarom noodzakelijk om te zoeken naar een andere focus in de categorieën of naar eventuele nieuwe categorieën. Er moest meer ingang komen in het functioneren van de bevinding in de preken. Met het oog daarop zette ik in het onderzoek drie tussenstappen.

4.5.1 Drie tussenstappen

Bij de eerste tussenstap was sprake van een nieuwe intensieve en constante vergelijking van de verzameling fragmenten bij elke categorie. Het doel daarvan was het zo nauwkeurig mogelijk onderscheiden en formuleren van de gevonden categorieën. Dat leidde tot een herschikking van de fragmenten over de verzamelingen en tot een herformulering van de categorieën. Deze herschikking en herformulering waren het gevolg van het focussen op wat de predikant in de fragmenten precies deed. In de eerdere ordening en omschrijving bleek regelmatig de (theologische) inhoud van de tekst leidend te zijn geweest. Nu werd het handelen van de predikant het uitgangspunt (zie ook de eerder besproken memo van 13-02-2014). Voor de vijf genoemde categorieën betekende dit dat er

sprake was van een beperking tot vier en dat ze vanaf dat moment de volgende omschrijving kregen: (1) verbinden/koppelen van bevinding aan de Bijbeltekst, (2) oproepen tot het onderzoeken van het geestelijk leven, (3) belichten vanuit Gods eeuwig Wezen en (4) soteriologisch duiden van de Bijbeltekst. De eerste categorie zegt iets over hoe de predikanten de Schrift lezen (vanuit het hart) en uitleggen (met het oog op het hart). De andere drie zeggen iets over de homiletische activiteiten die daarbij en daarnaast een rol spelen, namelijk hoe de predikant aan dat lezen en uitleggen in de homiletische communicatie uitvoering of gestalte geeft door op te roepen tot zelfonderzoek, door te spreken vanuit het kader van Gods eeuwige besluiten en door het accentueren van de noodzaak tot persoonlijke doorleving van de (plaatsvervangende) verzoening.

Bij de tweede tussenstap maakte ik van vier voorbereidingspreken een structuuranalyse en een retorische analyse.⁷⁰ Dat leidde tot het schrijven van de eerdergenoemde vier profielmemo's. Van elk van deze preken probeerde ik te beschrijven langs welke lijnen de bevinding daarin een plaats kreeg. Daaruit kwamen vijf lijnen naar voren: (1) er was sprake van uitleg van de tekst met het oog op de beleving van of in het hart, (2) de toelichting die in de preek wordt gegeven gebeurde vanuit het geloofsleven, (3) de nadruk lag op de verdieping van de zelfkennis, (4) de predikant betrof de hoorders bij de preek door het oproepen tot zelfonderzoek en (5) er was sprake van het scheppen van afstand tussen de zondige mens en de heilige, rechtvaardige God. Er bleek in de preken sprake te zijn van een homiletische exegese, van bezig zijn met de Schrift met het oog op de preek en met een gerichtheid op het hart van het individu. Deze vijf lijnen bevinden zich allemaal binnen het spanningsveld tussen Gods-kennis en zelfkennis. Elk van de lijnen legt binnen dat spanningsveld een eigen accent. Tegelijkertijd leek er sprake te zijn van (sterke) onderlinge relaties tussen deze lijnen.

De derde tussenstap bestond uit het samenbrengen van de resultaten uit de twee eerdere stappen. De vergelijking van de in de open analyse gevonden categorieën met de in de profielmemo's beschreven lijnen, leidde tot de waarneming dat alle vier de (nieuwe) categorieën vooral te

70 Het betrof de volgende preken: B. van der Heiden, 'De ware dorst naar God', in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 54, 2003, 51-67; J. Koster, 'De sprake van Christus tot Zijn Kerk', in: J. Koster, *Zijn lof ontvouwen. Tiental preken* (Barneveld 2005), 58-74; P. Melis, 'Jezus' ware verwanten', in: P. Melis, *Verwacht, gekomen, beleden. Tien preken* (Barneveld 2013), 147-159 en A. Verschuure, 'Gamaliëls raad', in: A. Verschuure, *Ten dode of ten leven. Zeven preken* (Krabbendijke 2010), 62-77.

vinden waren in de eerste lijn uit de profielmemo's (de uitleg van de Bijbeltekst gebeurt met het oog op de beleving van of in het hart). Binnen de andere lijnen hadden de categorieën ook een plaats, maar niet zonder dat ze ook aanwezig waren in de eerste lijn. Wanneer ze in één of meer van die andere lijnen voorkwamen, leken ze daarin vooral ondersteunend te werken ten opzichte van de eerste lijn. Het uitleggen met het oog op de beleving van of in het hart bleek het verbindende middelpunt te zijn, voor zowel de gevonden categorieën als de waargenomen lijnen waarlangs de bevinding in de preek een plaats kreeg. Deze waarneming leidde ertoe dat ik na het maken van de profielmemo's onderzocht hoe de categorieën zich precies tot elkaar verhielden en welke onderlinge verbanden aan te wijzen waren.

Uit het naast elkaar leggen van (meestal wat langere) preekfragmenten waarin alle vier de categorieën voorkwamen, bleek dat deze gezamenlijk één doel dienden, namelijk het aanwijzen van het handelen van God in het geestelijk leven van Zijn kinderen. Bij het lezen van de Bijbeltekst zochten de predikanten naar dat handelen en in de uitleg focusten ze erop via het oproepen tot zelfonderzoek, door aandacht te geven aan Gods eeuwige besluiten en door te benadrukken dat met betrekking tot de in die besluiten vastliggende verzoening sprake moet zijn van een persoonlijke doorleving. De categorieën beschrijven het handelen van de predikant in de preek. Dat bestaat in het aanwijzen van het handelen van God *voor* en *in* het geestelijk leven van Zijn kinderen. Het verbindende element bleek te liggen in het 'aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt'.

Vergelijking van fragmenten waarin drie of twee van de vier categorieën voorkwamen leverde als resultaat op dat daarin sprake was van een onderling versterken, van accentueren van elkaar. Dat accentueren diende daarbij niet om een van deze categorieën op zich naar voren te brengen, maar was gericht op het versterken van het aanwijzen van Gods handelen. In deze fragmenten diende het koppelen van verbinding aan de Bijbeltekst, het oproepen tot zelfonderzoek, het belichten vanuit Gods eeuwig Wezen of het soteriologisch duiden niet zichzelf, maar was het steeds onderdeel van het homiletisch handelen van de predikant in het 'aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt'.

In de preken komen de verschillende categorieën alleen op zichzelf staand ('geïsoleerd') voor in kleine fragmenten. Zodra het fragment iets groter van omvang is, is er ook sprake van een relatie met een van

de andere categorieën en van de genoemde gezamenlijke werking ten opzichte van het ‘aanwijzen van manieren waarop het God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’.

De waarnemingen in de hierboven beschreven tussenstappen hebben geleid tot het vaststellen van een kerncategorie voor het onderzoek, namelijk het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’.

4.5.2 De kerncategorie

De methodologische literatuur wijst erop dat een kerncategorie de waarnemingen van de onderzoeker beschrijft, dat er veel andere begrippen mee verbonden zijn en dat er duidelijke relaties naar voren komen met de andere categorieën.⁷¹ Het is de categorie die de verbindingen legt; die het antwoord geeft op de onderzoeksvraag.⁷² Het vinden van deze kerncategorie maakt het mogelijk om in de verdere (gerichte) analyse te focussen op het vinden van data die deze kern verzadigen, en op het vinden van de daaraan gerelateerde categorieën en subcategorieën.⁷³ Het is daarom van belang na te gaan of de gevonden kerncategorie aan deze kenmerken voldoet. Daarvoor zou de kerncategorie ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’ dus vanuit vier vragen moeten worden benaderd: (1) Welke waarnemingen worden erdoor beschreven? (2) Welke verbindingen legt de kerncategorie? (3) Welk antwoord geeft hij op de onderzoeksvraag? (4) Welke gerichte analyse vloeit eruit voort? Hieronder geven we op elk van deze vragen antwoord.

1. Welke waarnemingen worden erdoor beschreven?

De kerncategorie ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’, legt met het werkwoord ‘aanwijzen’ het accent op het (homiletisch) handelen van de predikanten. Die wijzen de hoorder op Gods handelen in zijn of haar (geloofs)leven. Dat doen ze door middel van een aantal specifiek te omschrijven homiletische (deel)handelingen die zijn uitgedrukt in de eerder gevonden categorieën: (1) verbinden/koppelen van bevinding aan de Bijbeltekst, (2) oproepen tot het onderzoeken van het geestelijk leven, (3) belichten vanuit Gods

71 Boeije, *Analyseren*, 106-107.

72 Mortelmans, *Handboek*, 458.

73 Birks en Mills, *Grounded Theory*, 101.

eeuwig Wezen en (4) soteriologisch duiden van de Bijbeltekst. In de analyse is waargenomen dat deze categorieën ieder voor zich, maar ook in samenwerking met of aanvulling op elkaar, een ondersteunende of versterkende werking hebben ten opzichte van de kerncategorie. Deze categorieën staan niet op zichzelf, maar zijn als het ware ‘stappen’ waarlangs het ‘aanwijzen’ gestalte krijgt. Zoals bij wandelen elke stap op zich een handeling is, maar functioneert als onderdeel van het wandelen, zo bleken de homiletische handelingen uit deze categorieën tijdens de onderzoekswaarnemingen onderdeel te zijn van het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’. Het vinden van de kerncategorie maakte het mogelijk om deze eerder gevonden handelingen correct waar te nemen, namelijk niet als losse (op zichzelf staande) handelingen, maar als onderdelen of stappen in de handeling van het ‘aanwijzen’.

2. Welke verbindingen legt de kerncategorie?

Bij de bespreking van de derde tussenstap in 4.5.1 is aangegeven dat de kerncategorie op twee niveaus verbindingen legt. Het eerste niveau betreft de verbinding van elk van de afzonderlijke subcategorieën met de kerncategorie. Deze verbinding is waar te nemen in de ‘dienende’ en afhankelijke rol van de categorieën – met de daarin vervatte homiletische handelingen – ten opzichte van de kerncategorie. Elk van de subcategorieën betreft wel een specifiek te omschrijven homiletische (deel)handeling, maar is zelf onderdeel van het geheel van het ‘aanwijzen’.

Het tweede niveau van verbinden is te vinden tussen de subcategorieën onderling. In de preken blijken de categorieën namelijk zelden – en dan alleen in (heel) kleine fragmenten – geïsoleerd voor te komen. Vrijwel steeds is er sprake van een relatie met minimaal een van de andere subcategorieën. In hun onderlinge verbindingen dragen ze samen bij aan de homiletische handeling die de kerncategorie vormt, het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’.

3. Welk antwoord geeft deze kerncategorie op de onderzoeksvraag?

In hoofdstuk 1 formuleerden we de onderzoeksvraag als volgt: Wat zijn de homiletische kenmerken van de hedendaagse bevindelijke prediking in de Gereformeerde Gemeenten? Deze hoofdvraag werd verder uitgewerkt in deelvragen naar de gepreekte homiletiek, naar de wijze waarop in de preken gestalte wordt gegeven aan de bevindelijke spiritu-

aliteit en naar de vraag hoe de hoorders in bevindelijke preken worden aangesproken. Het antwoord dat de kerncategorie op deze vraag naar de homiletische kenmerken geeft, is dat deze gerelateerd zijn aan het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’. Bevindelijk preken blijkt concreet gestalte te krijgen in een uitwerking van een geloofsweg met kruispunten die in een (min of meer) vaste volgorde op elkaar volgen. De voorgangers wijzen het handelen van God in het concrete geestelijke leven aan, door in te gaan op geloofs-ervaringen rondom de bijzondere momenten of kruispunten op die geloofsweg. In dat ‘aanwijzen van Gods handelen’ is bij de predikanten sprake van een aantal kenmerkende en specifiek te omschrijven homiletische handelingen. Deze handelingen – verbinden van bevinding aan de Schrift (lezen met het hart en voor het hart), oproepen tot zelfonderzoek, oriënteren aan de eeuwigheid en benadrukken van de verzoenings-doorleving – geven de bevindelijke spiritualiteit in de preken gestalte. Daarbij vindt de aanspraak van de hoorders vooral plaats via de homiletische handelingen van het oproepen tot zelfonderzoek, het oriënteren aan de eeuwigheid en het benadrukken van de verzoeningsdoorleving. De homiletische kenmerken waar, uitgaande van de onderzoeksvraag, naar gezocht wordt, zijn dus te vinden in de homiletische handeling van het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’ (de kerncategorie) en in de genoemde deelhandelingen van dat ‘aanwijzen’ (de subcategorieën).

4. Welke gerichte analyse vloeit uit de kerncategorie voort?

Met de vaststelling van de kerncategorie werd duidelijk waar het vervolgonderzoek zich op zou moeten richten. De verwoording ervan vroeg om verder onderzoek ten aanzien van het handelen van de predikanten (‘aanwijzen’), het handelen van God (‘manieren waarop Hij leidt’) en de visie op het geloofsleven (het ‘geestelijk leven van Zijn kinderen’). In de uitwerking daarvan zouden de homiletische handelingen uit de subcategorieën – die immers deelhandeling zijn voor het ‘aanwijzen’ – ook moeten worden meegenomen. Er vloeide een gerichte analyse uit voort op vijf verschillende punten: (1) hoe verbinden de predikanten de bevinding aan de Schrift?, (2) hoe beschrijven ze de momenten (kruispunten) op de geloofsweg waarop de manieren van Gods leiding in het geestelijk leven zijn aan te wijzen?, (3) wat gebeurt er in het oproepen tot zelfonderzoek?, (4) welke rol speelt de oriëntatie op de eeuwigheid (‘verleden’ en ‘toekomst’)? en (5) welke rol speelt de nadruk op de door-

leving van de verzoening? De resultaten van deze gerichte analyse zijn te vinden in de hoofdstukken 5 tot en met 8.

Wanneer we de bovenstaande antwoorden overzien, kunnen we zeggen dat de gevonden kerncategorie aan alle in de literatuur genoemde voorwaarden voldoet.

4.6 Vervolg van het onderzoek

Met het vinden van de kerncategorie en de vijf punten voor gericht verder onderzoek, kon ik beginnen aan de analyse van het uiteindelijke onderzoeksmateriaal, de tekstpreken. In het vervolg van dit hoofdstuk licht ik deze analyse toe (4.6.1). Ook leg ik uit waarom en hoe daarbij aansluitend is gekozen voor het zoeken van ‘verdikking’ van de gevonden resultaten door middel van een analyse van in druk verschenen toelichtingen bij *De Christenreis* van Bunyan (4.6.2). Het hoofdstuk sluit af met een korte uitleiding (4.6.3).

4.6.1 De stap naar analyse van gewone tekstpreken

Het vinden van de kerncategorie vormde de start voor de analyse van ‘gewone’ zondagse preken naar aanleiding van een Bijbeltekst. Doel van deze analyseronde was het verder invullen en controleren van de subcategorieën en het breder funderen van de kerncategorie in data. Voor deze analyseronde werden vijf preken geselecteerd. Deze selectie was heel gericht: het moesten preken zijn uit de serie *Uit den schat des Woords* die waren uitgegeven na 2000 en de predikant moest óf docent zijn aan de Theologische School óf lid van het Curatorium van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten. Van beide groepen werd aangenomen dat die mogen worden gezien als voorbeeld voor de andere predikanten.⁷⁴

Omdat na deze ronde nog geen sprake was van verzadiging van de

74 Het betreft de volgende vijf preken: G.J. van Aalst, ‘Onderwijs in de weg des heils’, in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2015), 8-22; J.J. van Ekeveld, ‘Het evangelie van de koperen slang’, in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2014), 24-37; M. Karens, ‘Een genadewonder aan Bartimeüs bewezen’, in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2014), 113-129; A. Moerkerken, ‘Hoe de Geest de HEEREN rust geeft’, in: *Uit den schat des Woords* (Bunnik 2009), 59-75 en D. de Wit, ‘Drieërlei zuchten’, in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2010), 185-201. Na de analyse werden de resultaten vergeleken met de resultaten van de analyse voor de profiel-memo’s. Deze vergelijking werd meegenomen in de bespreking van de resultaten aan de hand van een notitie (notitie 21).

kerncategorie en de subcategorieën, is daarna een grotere hoeveelheid preken geanalyseerd. Het betrof 35 preken uit verschillende bronnen.⁷⁵ Het resultaat van deze analyseronde was een (volledige) verzadiging van de kerncategorie en de subcategorieën. Er kwamen geen nieuwe onderdelen meer naar voren.

Aan het slot van deze analyseronde is in het totaal van de onderzoeksresultaten – als dubbel-check – opnieuw onderzocht hoe de subcategorieën zich tot de kerncategorie verhouden. Net als bij de eerste keer, is in de preekfragmenten naar segmenten gezocht waarin óf de kerncategorie en verschillende subcategorieën voorkwamen, óf waarin meer dan één daarvan tegelijk voorkwam. Alleen in die gevallen was het immers mogelijk te kijken naar hun onderlinge verhouding. Als resultaat van het zoeken naar de onderlinge relaties bleek dat de subcategorieën elkaar onderling op verschillende manieren een extra accent meegeven. Dat accentueren van elkaar staat daarbij steeds in dienst van het benadrukken of onderstrepen van de kerncategorie.

Om alle eerdere bevindingen nog eens extra te controleren is ten slotte nog een aanvullende analyse van vijf preken gedaan. Dat betrof preken van predikanten die in het onderzoeksmateriaal nog niet vertegenwoordigd waren. Deze laatste analyseronde bevestigde de gevonden resultaten en leverde geen nieuwe of afwijkende gegevens op.

Na de negentien preken die in de aanloop naar de kern van het onderzoek waren geanalyseerd, werden daarna in de kern van het onderzoek 45 zondagse preken naar aanleiding van een Bijbeltekst geanalyseerd, van 45 verschillende predikanten. Deze preken vormen het uiteindelijke primaire onderzoeksmateriaal. Op het totaal van ongeveer 60 dienstdoende predikanten is daarmee sprake van grote variatiebreedte.⁷⁶

4.6.2 De Christenreis: exploreren van een belangrijke bron ter controle en aanvulling

Na de laatste analyseronde en de vergelijking van de gevonden resultaten met secundaire bronnen, is gekeken naar mogelijkheden voor ‘verdikking’

75 Naast preken uit de prekenserie *Uit den schat des Woords* werd gebruikgemaakt van verschillende verzamelbundels en uitgaven van kleine prekenreeksen van verschillende predikanten. Er werd steeds gezocht naar preken van predikanten van wie nog geen preek in het onderzoeksmateriaal was opgenomen. Welke preken in deze analyseronde werden onderzocht, is aangegeven bij de primaire bronnen in de literatuurlijst.

76 Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 203 en 45-47.

en triangulatie van de gevonden resultaten. Daarvoor werd gezocht naar andere primaire bronnen die ingezet konden worden om de gevonden resultaten te controleren en (zo mogelijk) aan te vullen. In druk uitgegeven meditatief materiaal over *De Christenreis naar de eeuwigheid* van John Bunyan bleek daarvoor bijzonder geschikt te zijn. Niet alleen omdat er van vijf predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten een dergelijke gedrukte toelichting beschikbaar was,⁷⁷ maar ook vanwege de daarmee ontstane mogelijkheid om een tijdens de analyse opgekomen hypothese te kunnen verifiëren. De hypothese was dat *De Christenreis* van invloed is op de geloofsvisie binnen de Gereformeerde Gemeenten. Expliciete uitspraken van predikanten over *De Christenreis* en het gebruiken van onderdelen uit het boek als voorbeelden in de preek, vormden de aanleiding voor deze hypothese. Het feit dat er van verschillende predikanten uitgegeven toelichtingen op het boek te vinden waren, leek de hypothese te ondersteunen.

De vijf in druk uitgegeven toelichtingen op *De Christenreis* werden geanalyseerd op de aanwezigheid en het functioneren daarin van de kerncategorie en de subcategorieën. Op die manier kon worden nagegaan of de resultaten van de analyse van de preken ook in ander onderzoeksmateriaal met bevindelijk karakter te vinden zijn. De kerncategorie en de subcategorieën kwamen ook uit de analyse van deze overdenkingen als kenmerkend voor de bevinding naar voren. Daarmee was sprake van een positieve datatriangulatie. Uit de analyse van beide bevindelijke databronnen kwamen dezelfde resultaten. De analyse van de toelichtingen bood ook een nadere invulling van onderdelen van de geloofsweg zoals die in de preken te vinden is. Daarmee was sprake van een echte ‘verdikking’ van de eerdere onderzoeksresultaten.

Omdat de analyse van de toelichtingen op *De Christenreis* primair als controle was bedoeld, zijn de resultaten daarvan niet in een apart hoofdstuk opgenomen. Wel is een deel van de onderzoeksresultaten als excurs bij hoofdstuk 2 en 6 opgenomen.

77 Het betreft: P. Blok, *John Bunyan De Christenreis naar de eeuwigheid, met 73 door A. Wessels geschilderde taferelen en meditatieve toelichtingen van Ds. P. Blok* (Utrecht 1992); B.J. van Boven, *De Christenreis in twintig overdenkingen* (Ermelo 2013); C. Harinck, *Personen uit de ‘Christenreis’ van John Bunyan* (Houten/Utrecht 1983); E. Venema, *Op reis naar de eeuwigheid* (Dordrecht 1990) en A. Vergunst, *De Geestelijke pelgrim* (Houten 1987).

4.6.3 Uitleiding

De analyse van de bevinding in de gedrukte preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten leidde tot de kerncategorie, ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’. Uit het vinden van deze kerncategorie vloeide een gerichte analyse voort op vijf verschillende punten: (1) hoe verbinden de predikanten de bevinding aan de Schrift?, (2) hoe beschrijven ze de momenten (kruispunten) op de geloofsweg waarop de manieren van Gods leiding in het geestelijk leven zijn aan te wijzen?, (3) wat gebeurt er in het oproepen tot zelfonderzoek?, (4) welke rol speelt de oriëntatie op de eeuwigheid (‘verleden’ en ‘toekomst’)? en (5) welke rol speelt de nadruk op de doorleving van de verzoening?

De onderzoeksresultaten die betrekking hebben op punt 1 zijn te vinden in hoofdstuk 5. Het beschrijven van de geloofsweg met de daarop liggende kruispunten – punt 2 – vindt plaats in hoofdstuk 6. In hoofdstuk 7 wordt antwoord gegeven op de vraag naar wat er in de oproep tot zelfonderzoek gebeurt (punt 3), terwijl de resultaten voor de punten 4 en 5 in hoofdstuk 8 aan de orde komen.

HOOFDSTUK 5

Het koppelteken als hermeneutische regel

5.1 Introductie

De prediking dient ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ te zijn,¹ zo luidt de belangrijkste eis die predikanten binnen de Gereformeerde Gemeenten aan de prediking stellen.² Daarmee brengen ze het Schriftuurlijke element en het bevindelijke karakter van de prediking samen, door ze met een koppelteken aan elkaar te verbinden. Beide aspecten hebben een eigen inbreng, maar moeten in de prediking op elkaar betrokken worden.³

Zoals in 4.5 is aangegeven, vloeide uit het vinden van de kerncategorie een gerichte analyse voort op vijf punten. Het eerste punt was het zoeken naar de wijze waarop de predikanten de bevinding aan de Schrift verbinden. In deze gerichte analyse naar de uitwerking die de koppeling tussen Schriftuurlijk en bevindelijk in preken krijgt, werd gezocht naar de hermeneutische regel die in het koppelteken in de omschrijving

-
- 1 Het begrip ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ wordt door C. Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* (Woerden 1965), 16 al gebruikt m.b.t. de prediking. Hij omschrijft dat als volgt: ‘Deze prediking wil in de eerste plaats bediening des Woords zijn, verklaring van de Schrift. (...) Maar dan toch zo, dat de spits van deze verkondiging gericht is op de mens, allereerst de gelovige, maar dan ook op degene, die nog buiten het geloof staat. Het leven des geloofs en het oproepen daartoe neemt in deze prediking dus een voorname plaats in. Met exegese alleen stelt men zich niet tevreden, ook niet met de verkondiging van de leer, applicatie (de toepassing) behoort er beslist bij. Het werk van de Heilige Geest krijgt een ruime plaats.’
 - 2 Zie voor plaatsen waar dit letterlijk zo wordt aangegeven: Mulder, ‘De bediening van het verbond’, 345 (op pagina 373 spreekt hij van een Schriftuurlijk-bevindelijke boodschap en praktijk; onder die praktijk schaaft hij o.a. opvoeding, catechese en onderwijs); Golverdingen, ‘Bewaard en staande gehouden’, 19 en 22; *Louter Genade*, 51; Vreugdenhil, *De prediking*, 11.
 - 3 Vreugdenhil, *De prediking*, 11 spreekt over ‘een harmonische samenstemming van beide’.

‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ wordt gevisualiseerd. Welke Bijbels-theologische uitlegkundige strategieën voor het (homiletisch) bruikbaar maken van de Schrift spelen een rol? Wat laten de preken zien met betrekking tot de omgang van de predikanten met de Schrift? Welke hermeneutische regels zijn eruit af te leiden? In dit hoofdstuk wordt gezocht naar de antwoorden op deze vragen.

In de onderzochte preken zijn ten aanzien van het verbinden van bevinding aan de Schrift vier hoofdlijnen te vinden. In de eerste plaats gebeurt dat via een *lexicale benadering*. Daarbij leggen de predikanten een verbinding op woordniveau. De predikant kan een dergelijke verbinding leggen door woorden aan de tekst toe te voegen, maar ook door woorden of namen uit de tekst te definiëren of te benadrukken. In de preek ‘De laatste woorden van een stervende moeder in Israël’ gaat de voorganger bijvoorbeeld naar aanleiding van 1 Samuël 4:21 en 22 in op de naam ‘Ikabod’. Daarbij brengt hij de betekenis van de naam – ‘de eer is weggenomen’ – over naar de geestelijke beleving daarvan:

Ja, dan gaan we overnemen wat die vrouw heeft uitgeroepen: ‘De eer is weg!’ Dan wordt alles zo persoonlijk. Dan word ik de slechtste van alle mensen en dan is het: ‘Wee nu mijner dat ik zo gezondigd heb!’ Nooit kan ik God meer de eer geven die Hij zo waardig is. In Adam ben ik alles kwijtgeraakt. Daarom bedoel ik altijd mezelf en zit dat eigen ik er altijd weer tussen. (...) Verstaat u dat? [Sonneveld 2012, 156]

Het verbinden van bevinding aan de tekst kan ook gebeuren via het *bespreken of uitwerken van een beeld of metafoor*. Wanneer de Bijbeltekst een beeld bevat, vult de predikant dat in vanuit de bevinding. In het vervolg van dit hoofdstuk komt deze uitwerking uitgebreid aan de orde.

Een derde manier om een verbinding tussen tekst en geloofsbeleving te maken is via het geven van een (uitgebreide) *bevindelijke toelichting op de directe omgeving van de Bijbeltekst* (de perikoop of het hoofdstuk). Deze bespreking kan analyserend zijn. De predikant licht dan feiten of gebeurtenissen uit de omgeving van de tekst toe. Hij kan die omgeving ook narratief uitwerken in een hervertelling van de Bijbelse geschiedenis. Zowel in de analyse als in de ‘vertelling’ vindt een duiding plaats vanuit de bevinding. De narratieve uitwerking wordt in het vervolg verder toegelicht.

Tot slot is er sprake van het leggen van een verbinding via *overdrach-*

telijke lezing van de Bijbelse geschiedenis. De voorganger leest de Bijbelse geschiedenis dan min of meer als metafoor voor de bevinding. Historische gebeurtenissen, situaties en handelingen uit de Bijbeltekst krijgen daarbij een duiding met het oog op het geestelijk (be)leven van de hoorders. Hoe de predikanten dat doen, wordt besproken aan de hand van een preek over de geschiedenis van Bartimeüs (Markus 10:51).

In de praktijk van de concrete preken komen deze verschillende manieren vrijwel altijd in combinatie voor. Omdat ze een fundamentele rol spelen ten aanzien van de bevinding in de preken, is het goed om elk ervan in een eigen paragraaf aan de orde te stellen. Zo krijgen we helder langs welke weg de bevinding in de prediking aan de tekst verbonden wordt en zien we hoe het koppelteken in ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ inhoud en gestalte krijgt in concrete preken en hoe dit koppelteken functioneert als hermeneutische regel.

5.2 De lexicale benadering binnen de bevindelijke context

Een eerste manier van verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst valt dus te omschrijven als een ‘lexicale benadering’. De predikant geeft daarbij nadrukkelijk aandacht aan de betekenis die een woord uit de tekst volgens hem heeft. Dat kunnen zogenaamde ‘sleutelwoorden’ of ‘brugwoorden’ zijn, woorden die op een haast natuurlijke wijze een verbinding leggen tussen de Bijbelse boodschap en het hart van de mens.⁴ Het kunnen ook woorden zijn die niet van zichzelf een zodanige inhoud en functie hebben, maar deze krijgen door hoe de voorganger ze leest. De predikanten gebruiken deze lexicale benadering op twee manieren. In de eerste plaats geven ze aan woorden, begrippen of namen een bevindelijke definiëring, een expliciet verwoorde belevingsinhoud. Daarnaast is er sprake van toevoegen van woorden aan de Bijbeltekst. Door woorden met een bevindelijk karakter – die niet in de Bijbeltekst staan – in te voegen in de tekst, geeft de voorganger aan de tekst een ‘lading’ of ‘invulling’ vanuit de visie die hij heeft op (onderdelen van) het geloofsleven. Hieronder geef ik bij deze vormen van de lexicale benadering een toelichting aan de hand van fragmenten uit de onderzochte preken.

4 G.D.J. Dingemans, *Als een hoorder onder de hoorders. Een hermeneutische homiletiek* (Kampen 1995), 115-116.

5.2.1 Bevindelijk definiëren van een begrip

In de preek ‘Het komen tot Christus’ geeft de predikant een uitgebreide definiëring van het woord ‘komen’ uit de tekst *‘Al wat Mij de Vader geeft, zal tot Mij komen’* (Joh. 6:37). Daarbij geeft hij met name het geven of trekken door de Vader een belangrijke rol. Hij benadrukt dat hij daarin de Schrift volgt. Die is immers haar eigen uitlegger:

Gemeente, de Schrift is haar eigen Uitlegger. In vers 44 wordt het woord ‘trekken’ gebruikt: ‘Niemand kan tot Mij komen, tenzij de Vader, Die Mij gezonden heeft, hem trekke.’ Geven in de tijd is dus trekken. Trekken wijst op weerstand. Om iets los te maken wat vastzit, is kracht nodig. Daar moet je moeite voor doen, dat gaat niet vanzelf. [Van der HeidenB 2012, 59]

De voorganger wijst er in het fragment op dat het begrip ‘trekken’ weerstand veronderstelt. Dat brengt hij over op de situatie van de mens. De mens zit, zoals hij in de context in de preek aangeeft, van nature in het moeras van de zonde. Dat moeras houdt hem stevig vast. Hij kan alleen door hulp van buitenaf gered worden. Daarom is ‘komen tot Christus’, zo maakt de predikant duidelijk, vooral ‘getrokken worden’. Het (noodzakelijke) initiatief ligt aan Gods kant:

Het is een trekken met de koorden van Zijn almacht en liefde. Geven houdt dus in: levend maken, de opening van het hart, de verlichting van het verstand en de ombuiging van de wil. [Van der HeidenB 2012, 59]

In dit fragment geeft de predikant een invulling van de kracht die voor het trekken nodig is: het is de kracht die van God uitgaat (‘Zijn almacht en liefde’). Bij het bespreken van de uitwerking van die kracht, lijkt hij gebruik te maken van de omschrijving die Dordtse Leerregels 3/4 artikel 11 van de bekering van de mens geeft.⁵ Niet alleen het initiatief voor het komen tot Christus ligt bij God, ook de uitwerking.

In het vervolg van de preek vult de voorganger ook het ‘getrokken

5 Daar staat o.a.: ‘Voorts wanneer God dit Zijn welbehagen in de uitverkorenen uitvoert of de ware bekering in hen werkt, zo is het dat Hij niet alleen het Evangelie hun uiterlijk doet prediken, en hun verstand krachtiglijk door den Heiligen Geest verlicht (...) Hij opent het hart, dat gesloten is; Hij vermurwt dat hard is; (...) In de wil stort Hij nieuwe hoedanigheden, en maakt dat die wil, die dood was, leven wordt; die niet wilde, nu metterdaad wil; die wederspanning was, gehoorzaam wordt.’

worden' steeds verder in. Daarbij benadrukt hij dat degene die getrokken wordt zichzelf en zijn onmogelijke situatie steeds beter leert kennen:

Zij die worden getrokken uit de macht van de duisternis en worden gebracht tot Zijn wonderbaar licht, gaan ook leren hoe sterk de banden van zonde en wereld zijn. Zo worden vragen in het hart gelegd die men eerder niet kende en die alleen door de Heere Zelf opgelost kunnen worden. Kent u de vraag: Hoe word ik zalig? Of: Hoe wordt mijn ziel gered? Is het de vraag van uw hart hoe de rechtvaardige God barmhartig en genadig kan zijn? God de Heilige Geest overtuigt al dieper van verlorenheid en schuld. (...) Dat doet Hij door die gegeven en getrokken zondaar te leren dat hij niet meer tot eer van God kan leven en niet in staat is die hemelhoge schuld te betalen. Er komt kennis van God en Zijn deugden, kennis van eigen schuld en verlorenheid. Het doet uitroepen: 'Wee mij, dat ik zo gezondigd heb.' Deze kennis is onmisbaar. [Van der HeidenB 2012, 60-61]

In dit fragment krijgt de actieve logosomatische taal (taal waarin een actie van het lichaam wordt beschreven) van het 'komen' min of meer een begrenzing door het veel passievere 'getrokken worden'. De predikant legt daarmee het initiatief nadrukkelijk aan Gods kant.

De zondaar, zo blijkt uit dit fragment, ervaart het 'getrokken worden'. Hij voelt enerzijds de trekkende macht van God. Anderzijds ervaart hij hoe de zonde hem vasthoudt en hoe hij zelf de zonde vasthoudt. In die strijd leert hij zijn verlorenheid en schuld dieper kennen. Er komt het besef dat hij zo voor de heilige God niet kan bestaan en zelf de schuld nooit kan voldoen. De predikant noemt deze kennis, dit besef, onmisbaar. Vanuit dit door hem beschreven spanningsveld rondom het 'getrokken worden', komt de voorganger terug bij het woord 'komen' uit de tekst. Hij beschrijft hoe dat 'komen' er in het leven van deze mensen uitziet:

Ze komen niet als rechthebbenden. Integendeel, ze hebben alle rechten om tot God te naderen door eigen schuld verloren en daarom komen ze als bedelaars, beladen met hun ongerechtigheid, schuld, vloek en onreinheid. Hun schuld belevend en bewenend komen ze aan Zijn voeten terecht. (...) Het komen tot Christus is een komen in diepe ootmoed, in de innerlijke overtuiging van verlorenheid en schuld, getrokken door een verborgen almachtige Hand. [Van der HeidenB 2012, 61-62]

In dit fragment vult de voorganger het ‘komen tot Jezus’, nadat hij het heeft uitgewerkt als ‘getrokken worden’, in als een komen met de houding van een rechteloze, van een bedelaar. Komen in het besef van schuld, vloek en onreinheid. Het is ook een komen met uiterlijke ervaringsfenomenen: er wordt geweend over de eigen schuld. Het is echter vooral een komen als gevolg van ‘getrokken worden door een verborgen almachtige Hand’. Een komen dat in feite een vorm van ‘opgehaald worden’ betreft.

De bovenstaande fragmenten brengen goed in beeld hoe via definiëring van het begrip ‘komen tot Jezus’ sprake is van het verbinden van bevinde-lijke noties aan de Bijbeltekst. De definiëring verandert niet alleen het actief logosomatische karakter van het ‘komen’ in het passievere ‘getrokken worden’, er is ook sprake van het toevoegen van een volgorde en van kenmerkende ervaringen. ‘Komen tot Jezus’ gebeurt pas nadat er kennis van zichzelf is gekomen. Pas wanneer er sprake is van beleving van schuld, van kennis van eigen onvermogen om te voldoen en van het besef van Gods heiligheid en rechtvaardigheid. Het gebeurt niet eerder dan nadat in het hart het diepe verlangen naar redding en een roepen naar God gekomen zijn. De definiëring voorziet het ‘komen tot Jezus’ zo van een (diep) belevingskader. Het is een komen in duidelijk omschreven omstandigheden en in een vanuit de beleving getekende houding. De ruimte die de predikant daarbij voor deze definiëring neemt – bijna de helft van de preek – geeft aan hoeveel belang hij eraan hecht dat zijn hoorders het juiste beeld hebben bij het ‘komen tot Jezus’. Hoe belangrijk het voor hem is de tekst vanuit dit belevingsperspectief te lezen.

Bij het definiëren als instrument om bevinding aan de Bijbeltekst te verbinden, speelt intertekstualiteit een grote rol. De predikanten weven in de gang van het betoog allerlei citaten uit de Schrift, de belijdenisgeschriften en de (berijmde) Psalmen in elkaar. Identificaties met personen of situaties in de Schrift en omschrijvingen van het bekeringsproces vanuit bijvoorbeeld de Dordtse Leerregels wisselen elkaar af en vullen elkaar aan. Via aanhalingen uit de Psalmen voegen ze affectieve accenten toe die de beleefde nood niet alleen verwoorden, maar ook duiden. De psalmwoorden van de zogenoemde tussenzang – Psalm 25:8 – lijken binnen dat kader in de preek ‘Het komen tot Christus’ te functioneren als een vorm van ‘toe-eigening’ van de geestelijke nood die is geschetst als datgene wat voorafgaat aan het komen tot Christus.⁶

6 Psalm 25:8 in de berijming van 1773: Zie op mij in gunst van boven; / Wees mij

De lexicale benadering krijgt in de preken ook een uitwerking via het ingaan op bijvoorbeeld een plaatsaanduiding, op een situatietekening, op het feit dat een woord in het meervoud staat of op woorden die een handeling uitdrukken. Zo kan een handeling als het ‘stilstaan’ van Jezus bij de blinde Bartimeüs (Markus 10:49) aanleiding zijn om aandacht te geven aan het wonder en de noodzaak van het persoonlijk kennen van een dergelijk bepalend moment waarop Jezus bij ons stilstaat:

Gemeente, jongelui, dat is het grootste wonder: als Hij stilstaat, als Hij Zich gaat openbaren, als Hij Zichzelf gaat verklaren. [Karens 2014, 123]

Bij het ingaan op een naam die in de tekst of de context wordt genoemd kan het bijvoorbeeld gaan om bespreken van de betekenis ervan of om het naar voren brengen van iets uit het leven van die persoon. Woorden en namen vormen zo een ‘ingang’ voor het verbinden van bevinding aan de tekst.

5.2.2 Toevoegen van woorden met bevindelijk karakter aan de tekst

In het onderzoeksmateriaal is nog een tweede variant van de lexicale benadering aan te wijzen. Daarbij maken de predikanten gebruik van het toevoegen van woorden aan de Bijbeltekst. Het gaat daarbij met name om woorden met een bevindelijk karakter. In de preek ‘Onderwijs in de weg des heils’ zet de voorganger dit instrument verschillende keren in. In deze preek gaat het daarbij steeds om toevoegingen aan uitspraken van Jezus in Zijn gebeden. De predikant beseft dat de Schrift vrijwel niets zegt over de inhoud van de gebeden van Jezus, maar geeft toch van een aantal zaken aan dat hij er zeker van is dat die in deze gebeden een plaats hadden:

Wat opvalt is dat in Lukas 9 iets staat wat we niet in Mattheüs 16 lezen. Toch is dat eigenlijk heel belangrijk. Daar staat namelijk dat – toen Jezus daar was in die eenzame landstreek – Hij daar alleen was om te bidden. Wat heeft Hij gebeden? Dat staat er niet bij. Maar mag ik één ding zeggen over dat gebed? Ik weet zeker dat Hij gebeden heeft wat we lezen in Johannes 17:1:

toch genadig, HEER’; / Eenzaam ben ik en verschoven, / Ja, d’ellende drukt mij neer. / ‘k Roep U aan in angst en smart; / Duizend zorgen, duizend doden / Kwellen mijn angstvallig hart; / Voer mij uit mijn angst en noden.

‘Vader, verheerlijk Uw Zoon, opdat Uw Zoon U verheerlijke.’ ‘Wilt U, o Vader, ervoor zorgen dat Uw Zoon verheerlijkt wordt? Want dán alleen en dán zeker zult U verheerlijkt worden.’ Dat heeft Hij zeker gebeden. Ook wat volgt, als het gaat om onderwijs in de weg des heils, namelijk: ‘Verheerlijk niet alleen Uw Zoon in de weg die Hij zal gaan vóór Zijn Kerk, maar verheerlijk Uw Zoon ook in het hart en leven van de Zijnen.’ [Van Aalst 2015, 10]

In dit fragment veronderstelt de voorganger dat Jezus ook in de situatie van Mattheüs 16 – waar de preek over gaat – gebeden heeft in de lijn van het Hoge priesterlijk gebed uit Johannes 17. Tegelijkertijd vult hij de woorden uit Johannes 17:1 aan met toevoegingen die een bevindelijk karakter hebben. Hij is er zeker van dat Jezus gebeden heeft of Zijn Vader Hem wil verheerlijken, niet alleen in Zijn weg die Hij gaat vóór Zijn Kerk, maar ook in Zijn weg ín Zijn Kerk. Daarmee maakt hij de persoonlijke (bevindelijke) doorleving van het objectieve heilswerk van Christus door de gelovige, onderwerp in het gebed van Jezus. Verderop in de preek breidt hij die toevoeging aan het gebed nog verder uit. Hij geeft daar een explicieter ingevulde omschrijving van de persoonlijke doorleving van het heilswerk van Christus en zegt daarbij dat Jezus daar Zelf om gebeden heeft:

‘Vader, Ik wil dat die bij Mij zijn, die Gij Mij gegeven hebt, opdat ze Mijn heerlijkheid aanschouwen.’ Hoort u het? Hij bidt: ‘Verklaart U Mijn heerlijkheid, opdat ze Mij kennen in de gangen van Mijn vernedering, maar ook in de gangen van Mijn verhoging.’ [Van Aalst 2015, 20]

Hier verbindt de voorganger de bevindelijke visie op de beleving van de gangen van vernedering en verhoging van Christus aan de tekst van het gebed van Jezus.⁷ Zowel de vorige als deze toevoeging aan dit gebed, vloeit voort uit de door de predikant eerder in de preek genoemde noodzakelijke ‘kennis van de Middelaar in Zijn ambten, naturen, namen, staten en weldaden’. Het gaat in zijn visie op het geestelijk (be)leven om het hebben of krijgen van persoonlijke ervaringskennis van de gangen

7 In het vervolg van dit onderzoek wordt deze visie uitgebreider toegelicht. Voor hier is het voldoende om te weten dat het hierbij gaat om de gedachte dat de gelovigen in hun persoonlijke geloofsweg in zekere mate de gang van Christus in Zijn vernedering en verhoging (in de volgorde van de heilsfeiten) ‘mee-beleven’.

van vernedering en verhoging van de Borg. Hij brengt die visie hier – letterlijk en figuurlijk – in de Bijbeltekst in. Daarmee maakt hij zijn visie onderdeel van het gebed van Jezus. Die visie krijgt op die manier een bijzonder gezag.

Er is in de preken niet alleen sprake van toevoegen van woorden aan uitspraken van Christus. In de preek ‘Hoe de Geest des HEEREN rust geeft’ benadrukt de predikant dat de uitleg die hij zojuist heeft gegeven, de gewone weg betreft die God in het geestelijk leven met Zijn volk gaat. Zo gaat God Zijn weg met al Zijn volk:

‘Alzo’, zegt de tekst, ‘hebt Gij Uw volk geleid.’ Dat woord is aan de ene kant een waarschuwing en aan de andere kant een bemoediging. ‘Alzo hebt Gij Uw volk geleid.’ Niet sommigen van Uw volk. Maar ál Uw volk. Daar hebt u de waarschuwing! Dus gemeente: zó leidt God Zijn volk! Zo deed Hij het oudtijds, toen Hij de stammen door de woestijn leidde naar de rust van Kanaän – maar zo doet Hij het nóg. [Moerkerken 2009, 72]

In dit fragment voegt de voorganger in zijn lezing en uitleg van de tekst het woord ‘al’ daaraan toe: ‘Alzo hebt Gij ál Uw volk geleid.’ Hij laat dat zien met de woorden ‘Niet sommigen van Uw volk. Maar ál Uw volk.’ Met de toevoeging van het woordje ‘al’ houdt de predikant de geloofsweg die hij even daarvoor schetste, min of meer als ‘standaard’ voor het geestelijk leven aan de gemeente voor. Hij wijst er daarbij op dat God vroeger, tijdens de woestijnreis, al op deze manier de geloofsweg met Zijn volk ging en dat Hij dat nog steeds op die manier doet. Via de toevoeging van het woord ‘al’ kent de voorganger zo aan de Bijbeltekst een onderscheidende rol toe in de visie op de geloofsbeleving.

5.3 Het bevindelijk uitwerken van een beeld of metafoor

In de Bijbel spelen (voor)beelden en metaforen een grote rol. De Bijbelschrijvers gebruiken die om te (kunnen) spreken over Wie God is en over wat Hij doet. De Schrift spreekt in Psalm 23 en Johannes 10 bijvoorbeeld over God in het beeld van de (goede) herder. En in het Nieuwe Testament spreekt Jezus via metaforen over het Koninkrijk van God (denk bijvoorbeeld aan de gelijkenis van het mosterdzaad), over de burgers van dat Koninkrijk (denk aan de beelden in de Bergrede) en over de werking van het gepredikte Woord (zoals bijvoorbeeld in de gelijkenis van het zaad). Ook Gods handelen in de toekomst komt in beelden ter sprake (zie

hiervoor onder andere het boek Openbaring). Daarnaast spelen beelden in de Bijbel een grote rol in het spreken over de verhouding tussen God en mens. God vergelijkt die verhouding Zelf bijvoorbeeld met de verhouding tussen een getrouwde man en vrouw (denk aan teksten in Jesaja, Jeremia, Ezechiël en Hosea).⁸

De beelden die de Bijbelschrijvers gebruiken kunnen talig zijn. Ze bestaan in dat geval uit een beschrijving in woorden. Het zijn metaforen. Ze zijn onderdeel van de tekst van de Bijbel. Beelden kunnen echter ook concreet onderdeel zijn van de dagelijkse werkelijkheid. Daarbij kunnen we, binnen het Oude Testament, denken aan de tabernakel, de tempel, het (hoge)priesterschap, de feesten en symbolen (denk aan de koperen slang). Achter deze concrete verschijningsvormen gaat een betekenis schuil; ze vormen een verwijzing naar een andere werkelijkheid. Ze functioneren als metafoor of symbool voor die andere werkelijkheid.

Zowel de talige beelden als de beelden die onderdeel zijn van de dagelijkse oudtestamentische werkelijkheid, zijn in het onderzoeksmateriaal onderwerp van uitleg. De predikanten werken de metaforen daarin uit en voorzien ze van een verklaring. De concrete verschijningsvormen van de (onderdelen uit de) tabernakel, het priesterschap, de feesten en eventuele symbolen leggen ze via typologische of symbolische verklaring uit; ze krijgen meestal een toepassing op het werk van Christus.⁹

Met name de preken waarin teksten met talige beelden centraal staan, laten goed zien hoe in de uitleg de bevinding aan de Schrift wordt ver-

8 N. Stienstra, *YHWH is the Husband of His People. Analysis of a Biblical Metaphor with Special Reference to Translation* (Kampen 1993).

9 Typologie en symboliek spelen in de uitleg van het Oude Testament binnen de Gereformeerde Gemeenten een grote rol. Vanuit de woorden van Jezus dat het de Schriften zijn die van Hem getuigen (Joh. 5:39) worden oudtestamentische teksten gelezen vanuit wat het Nieuwe Testament zegt over de Persoon en het werk van Christus. Personen, materialen, symbolen en omstandigheden uit de geschiedenis van Israël en uit de profetische en dichterlijke geschriften van het Oude Testament krijgen zo een uitleg waarbij een 'diepere betekenis' of 'meerdere vervulling' wordt gezien in het leven en werk van Christus. A. Moerkerken, *Zin en mening. Een bezinning op de uitleg van de Heilige Schrift* (Houten 2010), 45-52 geeft zowel een bespreking van typologie en symboliek in de uitleg, alsook regels waar een dergelijke uitleg volgens hem aan moet voldoen. Ook Van Eckeveld, *Christusprediking*, 27-52 gaat uitgebreid in op de typologische uitleg van het Oude Testament. Hij noemt als soorten typen: personen, voorwerpen en gebeurtenissen. Hij geeft ook een uitgebreide lijst met voorbeelden van typen van Christus.

bonden. Daarom is daaruit een voorbeeld gekozen om dat verbinden of koppelen van bevinding aan de Bijbeltekst toe te lichten.

In de preek ‘Hoe de Geest des HEEREN rust geeft’ krijgt een beeld uit de Bijbeltekst de rol van controlerend of dominerend beeld voor de preek. Het bepaalt de structuur van de preek en de lijn van de uitleg. Hoewel de schets van het beeld in de Schrift zelf maar kort is, geeft de predikant het in de preek (heel) veel ruimte. Hij maakt het ‘bewegend’ en stuurt er de preek mee. De summiere weergave van het beeld in Jesaja 63:14 – ‘Gelijk een beest, dat afgaat in de valleien, heeft hun de Geest des HEEREN rust gegeven. Alzo hebt Gij Uw volk geleid, opdat Gij U een heerlijke Naam zoudt maken’ – krijgt daartoe in de preek een brede narratieve uitwerking:

Nu is het nodig dat we eerst dit treffende beeld samen eens onderzoeken. Wat bedoelt de profeet toch als hij hier zegt: ‘Gelijk een beest, dat afgaat in de valleien, heeft hun de Geest des HEEREN rust gegeven?’ (...) Het grondwoord dat hier met ‘beest’ vertaald is, wil eigenlijk zeggen een kudde. En dan zullen we vooral moeten denken aan een kudde runderen, flinke dieren dus. (...) als zo’n kudde uitgegraasd was op een weiland in een vallei, dan begon het. Op zekere morgen stond de herder op met zijn knechten. Dan begonnen ze met stokken die dieren te porren en met luide kreten op te schrikken uit de rust waarin ze verkeerden. (...) Dan moesten ze zó die groep runderen zo’n smal bergpad opleiden. (...) als die kudde de bergen inging, was er daarboven geen water. Daarboven was geen gras. Daar was de hitte van de dag (...) daar was de koude van de nacht (...) zo’n tocht door die rotsen duurde soms lang. (...) Daar was het soms zwaar weer. Striemen hagel. Bijtende vorst. En soms rolde daar de donder. (...) Dan raakten de dieren bang, dreigden ze op hol te slaan. (...) Er was nog meer. Daar in de bergen waren roofdieren. (...) Maar ... dan stonden ze op de laatste helling! (...) het gevaar was nu zo groot dat die dieren, het gras ruikend en het water ziend, zich van die helling naar beneden zouden storten. (...) Dan kon men daar die kudde zien komen. De herder voorop. Zijn knechten erachter. En een voor een de dieren die naar beneden gingen. Dan kwamen ze beneden en daar hadden ze rust. Eindelijk rust. Na zoveel ontberingen, na zoveel benauwde uren. Daar deed de herder zijn dieren neerliggen in de grazige weiden en aan zeer stille wateren. Wel gemeente, daar hebt u het beeld dat de profeet gebruikt. [Moerkerken 2009, 62-65]

In dit overzichtsfragment is te zien hoe de voorganger, nadat hij heeft uitgelegd dat het woord ‘beest’ gelezen moet worden als ‘kudde’, het beeld uit de tekst breed uitwerkt. Hij introduceert het aan het begin van de preek, maakt het dominant in de preek en laat het tot in de laatste alinea’s een rol spelen.¹⁰ Hij laat het de preek ‘beheersen’ of ‘controleren’.

Jonker wijst er bij zijn beschrijving van de controlerende rol van beelden in preken op dat die meer oproepen dan het verhaal dat ze vertellen (‘verbeelden’). Ze veroorzaken dat de pathos van de menselijke conditie of de vreugde van Gods genade weerklinkt in het hart van de hoorder.¹¹ Een controlerend beeld heeft dus een sterke werking. De predikant bevordert deze sterke werking in de preek extra doordat hij er een dynamisch beeld van maakt. Hij toont het de hoorder alsof die het ziet door een videocamera. In het uitgewerkte beeld is sprake van (veel) beweging, terwijl de voorganger als een regisseur nauwlettend het gezichtspunt, het ‘*point of view*’ controleert.¹² Beide, zowel de beweging als het controleren van het *point of view*, zijn in het fragment goed te zien. Hoe kort het beeld in de Bijbeltekst ook is, de predikant laat in de uitwerking zien dat ‘*even a short passage can have movie-like features*’.¹³ Hij doet dat door de filmische elementen die de tekst bevat voor de hoorders als het ware ‘uit te pakken’. In een oriëntatie op (veronderstelde) omstandigheden van het werk van de herder en de situatie van de kudde neemt hij hen mee naar het verleden (hij spreekt in de verleden tijd).¹⁴ Daarbij zoomt hij eerst in op de actie van de herders. Het kost hun duidelijk moeite om de kudde op gang te brengen. Daarna focust hij op de kudde (tientallen grote, loeiend door elkaar lopende runderen). Via het noemen van allerlei omstandigheden (smal pad, hitte, kou, donder, etc.) brengt hij dan een diepte in de focus aan. Hij neemt de hoorder als het ware mee in de beleving van deze dieren, beziet de tocht vanuit het perspectief van een van de runderen. De predikant veronderstelt een identificatie van de hoorder met hoe de dieren zich (min of meer alsof ze mensen zijn) voelen onder die omstandigheden.¹⁵ Hij werkt daarbij het beeld niet alleen levendig uit, hij voegt

10 Wilson, *The Four Pages*, 172 en 176.

11 P. Jonker, *Preaching in Pictures* (Nashville 2015), 69.

12 R. Eslinger, *Narrative & Imagination. Preaching the Worlds that shape us* (Minneapolis 1995), 148.

13 Wilson, *The Four Pages*, 94.

14 Zie voor deze rol van het oriënteren Buttrick, *Homiletic*, 58-59.

15 Buttrick, *Homiletic*, 59-61 bespreekt dit als aanbrengen van ‘*focal field*’, ‘*lens depth*’, en ‘*focal depth*’.

in zijn beschrijving ook onderdelen toe die hij in het vervolg van de preek wil gebruiken om elementen uit het geestelijk leven ter sprake te kunnen brengen.¹⁶ Hij bepaalt daarmee tijdens de beschrijving hoe de blik van de hoorder gericht wordt op de omstandigheden van de kudde tijdens de tocht door de bergen.¹⁷ Er is, in de woorden van Buttrick, sprake van een hermeneutische oriëntatie van de hoorders op waar het in de preek over gaat (verschillende omstandigheden of ervaringen op de geloofsweg) en op hoe ze moeten luisteren (vanuit de identificatie met de dieren).¹⁸ Wat in deze preek opvalt, is dat de predikant blijft focussen op de omstandigheden waarin de kudde verkeert. Hij construeert er het beeld mee van een moeilijke, gevaarvolle tocht met beproevingen en bedreigingen. Daarmee creëert hij aanknopingspunten voor het verbinden van de bevinding van gelovigen aan het beeld uit de tekst. Vanuit het perspectief dat hij heeft op het geloofsleven, vult hij het beeld in de preek in. Hij spreekt dat in de preek ook expliciet uit:

U zult begrijpen dat het beeld van een in de valleien afgaande kudde veel onderwijs inhoudt voor Gods Kerk. [Moerkerken 2009, 65]

Dit fragment laat zien dat voor de voorganger het ‘onderwijs voor Gods Kerk’ besloten ligt in de ‘in de valleien afgaande kudde’. Hij legt daarmee in de preek niet de focus op de geschonken rust waarvan de Bijbeltekst spreekt – de rust van het volk Israël na de woestijnreis – maar op de weg voorafgaand aan die rust. Op de gang van de kudde door de valleien. Zijn ‘camera’ is niet gericht op het eindpunt, maar op de weg ernaartoe. Het beeld dat hij in de preek laat zien, stuurt de preek naar een bespreking van de geloofsweg; naar het handelen van God op die geloofsweg en de ervaring daarvan door de gelovige.

Wilson wijst erop dat een in de preek (steeds) terugkerend beeld con-

16 Buttrick, *Homiletic*, 61-62 spreekt in dit verband over ‘angles in congregational consciousness’ waarmee de predikant het bewustzijn van de hoorders (trans)formeert.

17 Wilson, *The Four Pages*, 11 geeft aan dat een predikant die zo werkt ‘will create worlds that address the senses, the mind, and the heart’. Op 81 wijst hij erop dat iedere nieuwe situatie in het beeld kort moet worden beschreven via de karakters, de setting of de actie daarin: ‘If we introduce a place, we should depict something distinctive about it (for instance an evocative detail).’ Dat is precies wat de predikant in deze preek doet.

18 Buttrick, *Homiletics*, 91.

ceptuele eenheid aan de preek geeft. In de gang van de preek moet het beeld dan volgens hem theologisch worden. Op die manier geeft het de hoorders een visuele hulp en geheugensteun in het begrijpen en herkennen van Gods handelen.¹⁹ De voorganger gebruikt het beeld in deze preek om (zijn visie op) Gods handelen in het geloofsleven aan de orde te stellen. In de theologische uitwerking krijgt het beeld het karakter van een heilsorde.

Grözinger benadrukt dat het *point of view*, het ingenomen perspectief in de preek, uitgaat van een werkelijkheidsopvatting en daarmee ook de vertelde – in dit geval: ‘getoonde’ – werkelijkheid construeert.²⁰ De hoorders krijgen een werkelijkheid te zien via ‘het oog’ van de predikant. In de preek is te zien hoe hij stap voor stap alle onderdelen uit de uitwerking van het beeld onderdeel maakt van de geloofswerkelijkheid. Hij brengt ze over naar het geestelijk beleven van de gelovigen:

Is het niet een treffend beeld van een natuurlijk mens? Van een kind van God in zijn eertijds? (...) O, wat gelukkig als de grote Herder der schapen opstaat in ons leven en Zijn knechten gebruikt om ons onder de zware mokerslagen van Zijn Woord en onder het alarmgeschrei van de prediking van het Woord wakker te schudden! Is dat al eens gebeurd in uw leven? Zó leidt God Zijn volk. Het begint in het leven der genade met een ontzettende, heilige onrust. [Moerkerken 2009, 67]

En toen, kind des Heeren? Toen bent u de bergen ingegaan. Bergen van onmogelijkheid. En daar in die bergen hebt u drie dingen geleerd. Daar hebt u geleerd dat niemand er lafenis kan krijgen, terwijl uw ziel hongerde en dorstte naar God. In de tweede plaats hebt u daar in de bergen het ontzaglijke rollen van de donder van de heilige wet van God leren kennen, die u bij dagen en bij nachten verschrikte en u voortdurend de rust opzegde. [Moerkerken 2009, 68]

Maar daar in de bergen leren zij ook nog een derde schrik kennen: daar is het wild gedierte, dat angstaanjagende roofgedierte. Die briesende leeuw en die beer, die horen ze. [Moerkerken 2009, 69]

In deze fragmenten blijkt dat de voorganger het door hem geschetste beeld

19 Wilson, *The Four Pages*, 51.

20 Grözinger, *Homiletik*, 211.

geheel overbrengt op het leven van de gemeente, zowel op mensen die nog in hun ‘natuurlijke staat’ zijn als op gelovigen. Voor beide ‘groepen’ in de gemeente schept hij de voorwaarden voor een identificatie met de kudde in de bergen. Hij spoort hen met het beeld aan, naar hun eigen plaats op de levens- of geloofsweg te kijken. Om dat zoeken naar de eigen plaats verder in te vullen, wijst hij er vervolgens op dat er in de tekst sprake is van een meervoud: *valleien*. Bij de bespreking van de ‘lexicale benadering’ is er al op gewezen dat dit een manier is om bevinding aan de tekst te verbinden. Met de bespreking van verschillende valleien construeert de predikant, via het beeld, een vertelde werkelijkheid die zijn visie op de standen in het genadeleven in beeld brengt. Daarbij zoomt hij in op details uit die visie:

We zouden ook kunnen spreken van de vallei waarin de Middelaar geopenbaard wordt aan het hart en waarin het Gode behaagt de stralen van Zijn Heilige Geest op de dierbare Persoon van Christus te laten vallen. Die vallei is anders dan de eerste, gemeente. Want in de eerste was het wel het Woord dat de ziel verkwikte, maar de Persoon van Christus was nog zo verborgen. Maar in de tweede vallei mag de moegestreden, uitgeputte zondaar op de Herder gaan zien en mag hij gaan zien op wat het Hem heeft gekost om ons hier te doen nederliggen in grazige weiden. (...)

Zouden we spreken over die onvergetelijke vallei waarin gerechtigheid en waarheid elkander kussen, waarin de vrede met een kus van het recht gegroet wordt? Daar is ook een vallei waarin de Middelaar niet alleen gezien wordt, maar waar Hij ook toegepast wordt. Waar het bloed der verzoening mag druppen op het hart. [Moerkerken 2009, 71]

De predikant noemt in deze fragmenten een paar valleien uit het geestelijk leven als voorbeeld. Hij beschrijft de ‘openbaring van de Middelaar’. Het moment waarop de gelovige mag gaan zien op wat het Christus gekost heeft om hem te verlossen. Hij beschrijft ook de beleving van de rechtvaardiging, de persoonlijke beleving van de verzoening. In de preek zegt hij dat de gelovigen in die vallei wel willen sterven; ze denken dat het de vallei van de eeuwige rust is.

De voorbeeldfragmenten die besproken zijn, maken duidelijk dat er in de preek niet alleen sprake is van het construeren van een vertelde werkelijkheid, maar ook van een geloofswerkelijkheid. Een geloofswerkelijkheid die door de voorganger in de uitwerking van het beeld min of meer als standaard voor het leven van de kerk wordt geschetst:

Volk van God, dat is nu uw leven. Van rustplaats naar rustplaats. Maar altijd door de strijd, door de dood, door de onmogelijkheid heen. En daarbij vaak zo weinig oog voor de Herder. Dat is nu het leven van de Kerk en zo blijft het, tot de laatste snik. [Moerkerken 2009, 71]

De predikant blijkt in dit fragment zijn eigen uitwerking van het beeld zozeer als *Leitmotiv*²¹ voor de bespreking van het geloofsleven te hebben genomen, dat hij met dit *point of view* het slot van de Bijbeltekst – waarin de gang van de kudde gericht is op de aankomst in de rust – buiten beeld laat. Zijn ‘camera’ laat de hoorders zien dat God Zijn volk op één bepaalde manier leidt. Daarmee toont hij het uitgewerkte beeld als de (voor ieder geldende) werkelijkheid van het geloofsleven. Kennedy waarschuwt ervoor dat invulling van een metafoor in de preek kan leiden tot het vormen, controleren en bepalen van de werkelijkheid van de gemeente.²² De voorganger lijkt er in zijn uitwerking van het beeld juist bewust voor te kiezen om deze voorgestelde werkelijkheid van het geloofsleven als standaard aan te reiken. Bij de bespreking van de lexicale benadering is erop gewezen dat hij hierbij in zijn preek het woord ‘al’ – *Alzo hebt Gij ál Uw volk geleid* – aan de Bijbeltekst toevoegt. In zijn visie wordt dus ál Gods volk op deze manier geleid. Daarmee onderstreept hij de uitwerking die hij in de preek van de metafoor geeft.

Jonker wijst erop dat controlerende beelden die direct uit de Bijbeltekst zijn genomen de preek nadrukkelijk in de Schrift gronden. De hoorder krijgt de mogelijkheid om de Schrift op een nieuwe manier te horen.²³ Doordat het controlerende beeld ook in deze preek direct aan de tekst ontleend is, wordt de nauwe band tussen de Bijbeltekst en de preek benadrukt. Nadat de predikant in de preek heeft aangegeven dat

21 G. Theißen, *Lichtspuren. Predigten und Bibelarbeiten* (Gütersloh 1994), 10 spreekt in het kader van de plaats die een metafoor in de preek krijgt van de metafoor als Leitmotiv. De metafoor bepaalt dan de structuur en het verloop van de preek.

22 R. Kennedy, *The Creative Power of Metaphor. A Rhetorical Homiletics* (Lanham/ New York/Londen 1993), 105. Long, *The Witness*, 220 wijst op het gevaar dat gebruik van illustraties in de preek door de tijd heen kan leiden tot het ontwikkelen van een wereldbeeld dat geen recht doet aan het Evangelie, maar meer aansluit bij de omgevingscultuur. Gebruik van controlerende beelden in de preek heeft, zo benadrukt Kennedy, een sterke werking. Die lijkt dus van grotere invloed te zijn dan het langdurig gebruik van eenzijdige voorbeelden.

23 Jonker, *Preaching in Pictures*, 89-90.

het controlerende beeld als standaard geldt voor de werkelijkheid van het geloofsleven, maakt hij die band tussen Bijbeltekst en de preek nog nauwer. Hij spreekt expliciet uit dat de uitwerking die hij van het beeld heeft gegeven, een Schriftuurlijke uitwerking is:

Als nu uw leven getekend is, heel eenvoudig, en u zegt: ‘Dát is nu mijn leven. Zo ligt het bij mij. Altijd weer de dood in, de onmogelijkheid in. Altijd weer een weg in, waar geen voetstap was tevoren. Een weg die ik niet weet en die ik niet ken en waar ik met alle vorige genietingen weer om moet komen en sterven moet!’ Dat is geen vreemde leiding, arme, bedrukte zielen. ‘Alzo hebt Gij Uw volk geleid.’ Die weg is een Schriftuurlijke weg! [Moerkerken 2009, 73]

Deze nadruk op de Schriftuurlijkheid van de bij de uitwerking van de metafoor meegenomen visie op het geloofsleven, maakt het gevaar waarvoor Kennedy waarschuwt niet denkbeeldig. Als metaforen voorschrijven hoe we denken en handelen, dan kan deze uitwerking van de metafoor leiden tot een gerichtheid op de geloofsweg, op de eigen plaats daarop. Doordat de predikant de ‘camera’ in de preek richt op de tocht van de kudde, bevordert hij dat voor de hoorders de focus komt te liggen op de (voortgang in de) geloofsbeleving. Hij zet het videocameramodel in, om te focussen op een specifiek onderdeel van de bevindelijke visie op het geloofsleven, namelijk de visie op ‘de standen in het genadeleven’. Door het controlerende karakter dat de metafoor in de preek krijgt, brengt hij deze visie als een (de?) geloofswerkelijkheid in de Bijbeltekst in. De uitwerking van het beeld uit de Bijbeltekst wordt daarmee instrument om heel direct een specifieke visie op de bevinding aan de tekst te verbinden.

5.4 Het geven van een (uitgebreide) bevindelijke toelichting op de omgeving van de Bijbeltekst

De derde manier waarop de predikanten in de onderzochte preken bevinding aan de Bijbeltekst verbinden, is via een (uitgebreide) toelichting op de omgeving van de Bijbeltekst. Historische gebeurtenissen of situaties uit de Bijbelse geschiedenis die de omgeving vormen voor de Bijbeltekst, worden bevindelijk uitgewerkt. De predikanten creëren in die uitwerking een ‘bedding’ voor wat ze aan bevindelijke inhoud aan de orde willen stellen.

De uitwerking die de voorgangers van de omgeving van de Bijbeltekst

geven, kan een analyserend karakter hebben. Dan bespreken ze feiten of gebeurtenissen vanwege de betekenis die ze volgens hen hebben voor het juiste (bevindelijke) begrip van de Bijbeltekst. Hun benadering kan ook narratief van aard zijn. Dan geven ze de Bijbelse geschiedenis als ‘vertelling’ een (grote) rol in de preek.

Binnen het onderzoeksmateriaal is de preek ‘Het Evangelie van de koperen slang’ een duidelijk voorbeeld van een narratieve uitwerking van het Bijbelverhaal. De preek volgt de geschiedenis uit Numeri 21:4-9 op de voet.²⁴ Oskamp en Geel noemen vier elementen van een verhalende preek: de geschiedenis uit de perikoop, de uitleg ervan, een actualisering en de consequenties van die actualisering.²⁵ Alle vier deze lijnen krijgen in de uitwerking die de predikant geeft een plaats. Niet per se in deze volgorde, maar ze zijn op verschillende plaatsen in de preek duidelijk terug te vinden. Zo begint de voorganger de verhaallijn met het ophalen van de historische achtergrond en het schetsen van de beginsituatie van de geschiedenis:

Waarom waren al die giftige slangen te midden van het volk Israël? Wel, we kennen de geschiedenis. Veertig jaar geleden had Israël gestaan bij de grenzen van Kanaän, maar het volk had Jozua en Kaleb niet geloofd die zeiden: ‘Wij komen Kanaän in, want de Heere heeft het beloofd.’ (...) Vanwege het ongeloof (...) had de Heere gezegd: ‘Nu zullen jullie veertig jaar omzwerven in de woestijn. En allen van twintig jaar oud en daarboven zullen in de woestijn sterven.’

Inmiddels is het veertig jaar later. Opnieuw staat Israël aan de grenzen van het beloofde land. Ze denken: Nu gaat het langs de kortste weg naar Kanaän! Maar dan is daar de koning van Edom die zegt: ‘Jullie mogen Edom niet door, jullie moeten om mijn land heen trekken.’ Dat betekent een nieuwe omweg. En dan gebeurt wat al zo vaak gebeurd was. Het volk van Israël gaat murmureren. (...) Ach wat heeft Mozes toch een moeite gehad met dat volk van Israël. Altijd weer murmureren, altijd weer opstand. (...) Wat een onverbeterlijk volk. De Heere heeft moeten zeggen: ‘Ik heb veertig jaar verdriet gehad van dit geslacht.’ [Van Ekeveld 2014, 25]

24 Eigenlijk wordt het verhaal in de preek twee keer behandeld. De eerste keer is in een soort overzichtsvertelling (die is hier opgenomen). De tweede keer is in een uitgebreide reflectie op het verhaal. Die reflectie verloopt ook volgens de volgorde van het verhaal.

25 P. Oskamp en R. Geel, *Concreet en beeldend preken* (Bussum 2007), 48.

De predikant voorziet in dit fragment de perikoop van een kader vanuit de geschiedenis. Hij wijst erop dat dit de tweede keer is dat het volk hier aan de grens van Kanaän komt. Daarmee kleurt hij de achtergrond van de tekst in met het ongeloof van het volk Israël toen ze hier de eerste keer stonden. Tegen de achtergrond van dat eerdere ongeloof brengt hij dan het opstandige karakter van het volk naar voren. Hij gaat in op hun ‘murmureren’. Daarbij benadrukt hij (via intertekstualiteit met Psalm 95:10)²⁶ dat God daar verdriet van had. Het thematiseren van dit verdriet van God maakt het voor de voorganger mogelijk om direct een bevindelijke actualisering te maken:

Weet u wat Gods kinderen weleens zeggen? ‘Heere, U hebt van mij ook veertig jaar verdriet gehad.’ Misschien wel zestig of tachtig jaar. O, wat lopen Gods kinderen de Heere ook vaak in de weg. Wat kan er een opstand in het hart zijn. [Van Eckveld 2014, 25-26]

In dit fragment is te zien hoe de predikant het murmureren en Gods verdriet daarover overbrengt naar de geloofsbeleving van de hoorders. Hij pauzeert daarmee in het verhaal om te refereren aan de gedeelde geloofservaring van ‘Gods kinderen’. De ervaring dat ze God in de weg lopen, dat er opstand is in hun hart.

Deze actualisering heeft twee kanten. Er is sprake van een vorm van ‘geestelijke diagnose’ van degenen die een rol spelen in deze Bijbelse geschiedenis, het volk Israël tijdens de slangenplaag. Hun murmureren zegt volgens de predikant vooral iets over hun geestelijke houding tegenover God. Het is een zaak van ongeloof en van opstand. Met het toekennen van deze geestelijke diagnose schept de voorganger tegelijk ook de mogelijkheid van (bevindelijke) identificatie voor de hoorders. Zij kunnen zich via deze actualisering bevindelijk in dit historische ongeloof en deze historische opstand herkennen. De worsteling met het ongeloof en de opstand in het eigen hart is een geloofsgestalte die in de bevinding nadrukkelijk aandacht krijgt. Het is een gestalte die voor de predikant het gevolg is van de zondeval van de mens. Hij brengt dat in het directe vervolg naar voren door in te gaan op het feit dat de Israëlieten die door de slangen gebeten werden, stierven:

26 Psalm 95:10: ‘Veertig jaar heb Ik verdriet gehad aan dit geslacht, en heb gezegd: Zij zijn een volk, dwalende van hart; en zij kennen Mijn wegen niet.’

‘Toen zond de HEERE vurige slangen onder het volk, die beten het volk; en er stierf veel volk van Israël.’ (...) Wat is hier werkelijkheid geworden dat de bezoldiging van de zonde de dood is. (...)

Daarna kwam het volk tot inkeer. We weten niet hoe het in het hart van deze mensen is geweest, maar we lezen dat ze tot Mozes hebben gezegd: ‘Wij hebben gezondigd, omdat wij tegen de HEERE en tegen u gesproken hebben, bid de HEERE dat Hij deze slangen van ons wegneme! Toen bad Mozes voor het volk.’ Al is het bij velen wellicht uiterlijk geweest, maar ze beleden hun schuld en zeiden: ‘Mozes, bid voor ons!’ [Van Eckeveld 2014, 26]

De voorganger brengt in dit fragment een aantal centrale noties uit de bevindelijke visie op het geloofsleven naar voren. Zo benadrukt hij dat de dood het gevolg is van de zonde, van de zondeval. Ook wijst hij erop dat het volk door de straf met de giftige slangen tot inkeer komt en de zonde gaat belijden. Door daarbij impliciet de vraag te stellen naar de echtheid van dat berouw – ‘wij weten niet hoe het in het hart van deze mensen is geweest’ – benadrukt hij dat echt geloof een zaak van het hart is. Dat het een geestelijke zaak is. Met het verwerken van deze noties in zijn weergave van de grote lijn van de geschiedenis brengt hij aanknopingspunten of ‘aanwijzingen’ (*cues*) aan in de preek. In het vervolg van de preek kan hij daarop teruggrijpen en daarop voortbouwen. Eslinger beschrijft de werking van *cues* als het planten van ‘zaden’ in de vertelling. Uit deze zaden kan de actualisering (contemporisering) van de geschiedenis in de wereld van de hoorders ‘groeien’.²⁷ Bij Eslinger zijn deze *cues* vooral verwijzende elementen in de omgeving of de (lied)cultuur van de hoorders. Maar deze preek over de koperen slang is een goed voorbeeld van het gegeven dat het binnen de Gereformeerde Gemeenten met name *cues* uit de geloofsvisie betreft. De voorganger werkt wat hij in het overzicht ‘gezaaid’ heeft in het vervolg van de preek uit. Zo geeft hij in het vervolg van de preek, aan de hand van het ‘gebeten zijn door de slang’, via de lexicale benadering een uitwerking aan de ‘doodsstaat van de mens’. In het overzicht van de geschiedenis noemde hij als *cue* de dood ‘de bezoldiging van de zonde’. In het ‘gebeten zijn door de slang’ maakt hij daarvan ‘geneigd zijn God en de naaste te haten’, ‘het gif van de zonde in onze woorden, werken en gedachten’ en het ‘met het doodvonnis over de wereld lopen’. Hij sluit deze uitwerking dan af met benoemen van het

27 Eslinger, *Narrative & Imagination*, 155.

oordeel van God over de zonde als rechtvaardig, en door te zeggen dat ‘ál Gods kinderen daar komen dat ze van harte amen leren zeggen’ op dat oordeel. De ‘gezaaide’ noties uit de geloofsvisie komen zo tot hun wasdom in een focus op de persoonlijke beleving.

Tegen de achtergrond van de bevindelijke actualisering van de Bijbelse geschiedenis via noties als ongeloof, opstand, zonde(val) en schuldbeledenis, komt de predikant dan bij de kern van wat hij in de preek aan de orde wil stellen:

Daar stond Mozes, de middelaar van het Oude Testament, tussen God en het volk. (...) Er is echter een andere Voorbidder Die Mozes v r overtreft. Dat is de Middelaar van het Nieuwe Testament. Hij staat daar aan de rechterhand van de Vader, tussen de heilige God en schuldige zondaren. Van Hem lezen we: ‘Indien wij gezondigd hebben, wij hebben een Voorspraak bij de Vader, Jezus Christus.’ Deze Middelaar van het Nieuwe Testament gaat oneindig ver boven Mozes uit, want Mozes was ook maar een zondig mens. Van Christus lezen we echter: ‘Hem hoort de Vader altijd.’ [Van Ekeveld 2014, 26-27]

De voorganger laat zijn weergave van de grote lijn van de Bijbelse geschiedenis in dit fragment uitlopen op het verzoenende werk van Christus. Hij kan de overstap daarnaar maken, doordat hij Mozes in de bespreking van de geschiedenis de ‘middelaar van het Oude Testament’ noemt. In het verlengde van de voorbede van Mozes voor het volk brengt de predikant het werk van Christus ter sprake. Hij vergelijkt Christus met de verhoogde slang. Voor die vergelijking beroept hij zich op woorden van Jezus Zelf:

Gemeente, wanneer we zien op die koperen slang, van Wie zien we dan iets oplichten? Van Christus. Dat zeg ik niet. Dat is geen inlegkunde. Dat heeft Jezus Zelf gezegd in de nacht tegen Nicodemus. U kunt het lezen in Johannes 3: ‘En gelijk Mozes de slang in de woestijn verhoogd heeft, also moet de Zoon des mensen verhoogd worden, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.’ [Van Ekeveld 2014, 28]

De intertekstualiteit met Jezus’ woorden uit Johannes 3 brengt bijna ongemerkt nog een ander centraal thema uit de geloofsvisie in beeld, de noodzaak van de wedergeboorte. Jezus wijst Nicodemus daar in Johannes

3 immers op.

Wanneer we letten op de elementen uit de geloofsvisie die de predikant in zijn overzicht van de geschiedenis een plaats geeft – ongelooft, opstand tegen God, de zondeval, schuldbelijdenis, zelfonderzoek, de noodzaak van een Middelaar en van de wedergeboorte – dan blijkt dat hij aan het begin van de preek (heel) veel *cues* aanbrengt voor de bespreking van de geloofsvisie die in het vervolg van de preek een plaats krijgt.

In het vervolg van de preek gaat de predikant nog in op de eeuwige achtergrond van het verlossingswerk (het eeuwig welbehagen), op het ‘plaatsmakende werk van de Heilige Geest’ en op de verschillende ‘oefeningen in het geloofsleven’. Allemaal kenmerkende onderdelen uit de bevindelijke geloofsvisie. De weergegeven fragmenten en de analyse laten zien hoe de voorganger de Bijbelse geschiedenis niet alleen navertelt, maar ook inzet voor het ter sprake brengen van deze geloofsvisie. Hij verbindt de bevinding in deze preek aan de Bijbeltekst door middel van de vertelling. In de preek maakt de predikant gebruik van ‘pauzeren en reflecteren’ in zijn hervertelling om verschillende onderdelen van de geloofsvisie (uitgebreid) aan de orde te stellen. Hij gebruikt daarvoor vooral het opnemen en uitwerken van *cues* in zijn vertelling. Hij laat die, als ‘zaden’ van de bevinding, in de preek allemaal tot groei komen.

Oskamp en Geel wijzen erop dat in een narratieve benadering van de Bijbeltekst op de actualisering in de preek een conclusie volgt.²⁸ Uit bovenstaande bespreking is duidelijk geworden dat de predikant in de actualisering de focus legt op de beleving van het geloof. Een beleving in de lijn van de geloofsvisie. Ook in de conclusie van de preek komen deze elementen weer terug:

Er zijn verschillende geloofsoefeningen. Ieder heeft niet dezelfde ‘blik’. Onder Israël zullen er geweest zijn met gezwollen ogen. Ze keken met een schemerige blik. Anderen waren zo ziek dat ze de tent niet meer uit konden. Ze keken van verre, door een spleetje in het tentdoek. Maar ze zagen. De een met een sterke, de ander met een zwakke blik. En ze hebben ervaren dat Gods woord waar is: ‘Al wie gebeten is, als hij haar aanziet, zo zal hij leven.’ Zo is het ook met het zien op de gekruisigde Christus. Sommigen staan van verre. Ze zien met een zwakke blik, maar in dat zien krijgt hun ziel wonderlijk moed en verwachting. Maar ze staan zo vaak van verre. Die hemelhoge schuld, die vloek van Sinaï, dat recht van God, dat staat vóór

28 Oskamp en Geel, *Concreet en beeldend preken*, 48.

hen. Anderen zijn dichterbij gebracht. Zij mogen met meer verzekerdheid op Christus zien en het Paulus weleens nazeggen: 'Ik weet in Wie ik geloofd heb.'

Er zijn bekommerde christenen, er zijn meer verzekerde christenen. Er zijn van verre staanden en er zijn bevestigden in het geloof. Maar ze hebben deze overeenkomst: 'U dan, die gelooft, is Hij dierbaar.' Christus is het grote Voorwerp des geloofs. Dat geloof leert alles buiten Jezus verliezen. Dat leert zich richten op Hem alleen Die Zich liet verhogen aan het kruis, zoals Mozes de slang verhoogde in de woestijn. (...) Wat dunkt u van deze Christus? Buiten Hem is geen leven. Dan gaat u voor eeuwig te gronde aan het gif van de zonde. Ook met al uw eigen redmiddelen. Maar wie Hem vindt, bij aanvang en bij voortgang, die vindt het leven. Heere, trek ook mij tot U! [Van Ekeveld 2014, 36-37]

In dit fragment is te zien hoezeer de predikant de Bijbelse geschiedenis leest vanuit de geloofsvisie. Er vindt immers een soort 'omgekeerde identificatie' plaats. Hier krijgt de eerdergenoemde vorm van geestelijke diagnose van personen uit de Bijbelse geschiedenis een brede uitwerking. De voorganger identificeert de getroffen Israëlieten min of meer met de huidige bevindelijke gelovigen in hun persoonlijke 'geloofsoefeningen'. Het 'van verre' staan en 'zien met een zwakke blik' zoals dat in de bevindelijke geloofsbeleving een rol kan spelen, brengt hij over naar een beschrijving van verschillende situaties van Israëlieten die door de slangen gebeten zijn. De Bijbelse geschiedenis vermeldt die situaties niet, maar de predikant geeft daar een 'beeld' van dat feitelijk is ingekleurd door zijn visie op het geloofsleven.

Het fragment laat in het slot ook zien hoe de voorganger de ernst van de Bijbelse geschiedenis gebruikt om te wijzen op de noodzaak op Christus te zien. Hij legt de vraag bij de hoorders neer hoe ze over Christus denken. Daarmee dringt hij ze tot zelfonderzoek ten aanzien van hun verhouding tot Christus. Tegelijk verbindt hij daaraan nadrukkelijk een verwijzing naar het feit dat het bij het zien op Jezus om een 'eenzijdig Godswerk' gaat. Hij benadrukt dat met de bede: 'Heere, trek ook mij tot U!'

De hervertelling en de bevindelijke actualisering van de Bijbelse geschiedenis blijken – met name door het aanbrengen van diverse bevindelijke *cues* en de uitwerking daarvan in het vervolg van de preek – veel mogelijkheden te bieden voor het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst.

5.5 De Bijbelse geschiedenis overdrachtelijk voorzien van een bevindelijke betekenis

De laatste manier van verbinden van bevinding aan de uitleg van de Bijbeltekst, is via het overdrachtelijk uitleggen van een historisch gedeelte uit de Schrift. De historiciteit van de gegevens staat dan niet meer op de eerste plaats, maar de betekenis ervan voor het geestelijk leven. Historische omstandigheden en de uitspraken en daden die mensen daarin doen, krijgen een uitleg die niet gericht is op het onderstrepen van de feitelijkheid ervan, maar op het overdrachtelijk invullen vanuit het bevindelijke leven. Het historische karakter van de Bijbelse geschiedenis verdwijnt (vrijwel helemaal) naar de achtergrond. Er is daarbij ook sprake van een selectie van historische gegevens uit de Bijbeltekst die aan de orde wordt gesteld. Niet alle historische elementen uit de Bijbeltekst krijgen een overdrachtelijke invulling, maar met name die gegevens die een 'bevindelijk potentieel' bevatten. De geselecteerde gegevens uit de Bijbelse geschiedenis worden min of meer metaforisch of zinnebeeldig gelezen met het oog op eventuele betekenis(sen) voor het geestelijk leven. Binnen het onderzoeksmateriaal is de preek 'Een genadewonder aan Bartimeüs bewezen' een goed voorbeeld van deze manier van uitleg. De predikant gebruikt de geschiedenis van het wonder van de genezing van Bartimeüs (Markus 10) om de gemeente onderwijs te geven over het geestelijk leven.

In de preek gaat de voorganger eerst kort in op de context waarin het wonder plaatsvindt. Hij wijst erop dat Bartimeüs blind is, bedelt en dat hij zit langs de weg van Jericho naar Jeruzalem. Aan het einde van de situatiebeschrijving wijst hij erop dat er geen verwachting was voor een blinde zoals Bartimeüs. De (historische) kernelementen uit deze korte situatieschets – blind, bedelen en langs de weg zitten – werkt de predikant in het vervolg van de preek uit om de geestelijke situatie van de hoorders te schetsen:

Deze overbekende geschiedenis heeft ons iets te zeggen, gemeente, jonge mensen. Deze man is een treffend beeld van de natuurlijke mens in zijn ellendestaat. We zijn allen straatarm. Eigenlijk is onze toestand nog veel erger. We zijn allen geestelijk blind en arm. (...) Dat Gods Geest ons die nameloze ellendestaat deed zien, want het ergste van een blinde is dat hij geen gevaar ziet. Ook wij zien niet in welk levensgevaar we verkeren. (...) Van nature hebben wij een verduisterd verstand. (...) Van nature zijn we

blind voor God, blind voor Wie de Heere is in Zijn heiligheid en goedertierenheid én zijn we stekeblind voor wie we zelf zijn. We zijn ook blind voor Wie de Heere Jezus is. [Karens 2014, 115].

Uit dit fragment blijkt: ‘Blind zijn’ betreft de geestelijke situatie van de mens. De ‘natuurlijke mens’ (de mens die nog niet wedergeboren is) heeft een ‘verduisterd verstand’, is ‘blind voor God’, ‘blind voor zichzelf’ en ‘blind voor Wie Jezus is’.

Nadat de predikant op deze manier de situatie van de mens heeft getekend, vraagt hij de gemeente of ze daar al persoonlijke kennis van hebben:

Bent u al aan die diepe ellendestaat ontdekt? Is het licht van Gods Heilige Geest in uw hart opgegaan? Hebt u in de spiegel van de heilige wet gezien hoe nameloos ellendig, blind, jammerlijk en naakt u bent? Dan bent u ook een bedelaar geworden aan de genadetroon. Want als de Heere ons die geestelijke ellendestaat laat zien, dan wordt er een roepen geboren uit diepten van ellende. Dan gaan we met Bartimeüs roepen met mond en hart tot Hem Die heil kan zenden. Zulke geestelijk armen zetten zich aan de weg waar Jezus voorbijgaat. [Karens 2014, 115]

In dit fragment geeft de voorganger aan wat nodig is om ‘aan die diepe ellendestaat’ ontdekt te worden: het werk van de Geest in het hart. Het is nodig dat de Wet ons, als een spiegel, heeft laten zien wie we zijn. Wanneer de Geest met de Wet gaat werken in het hart, gaan de ogen open voor de eigen situatie en gaat een mens roepen tot God. Dan gaat die mens gebruikmaken van het (gepredikte) Woord:

Volg toch het voorbeeld van deze zoon van Timeüs op reis naar de eeuwigheid. (...) Zet u aan de weg van het Woord van God en bedel maar, roep maar. [Karens 2014, 118]

De predikant zet echter niet alleen de persoonlijke omstandigheden van Bartimeüs over naar het geestelijk leven. Ook de reactie van de omstanders krijgt een geestelijke betekenis. Hun bestraffende reactie vormt voor de predikant aanleiding om te spreken over beproevingen die de gelovige ervaart:

Wat een beproeving en hindernissen zijn er voor een ellendige zondaar

op weg naar Jezus. Bartimeüs kan Jezus niet zien, hij kan niet naar Hem toelopen. De schare zegt: 'Zwijg!' Wanneer uw ogen door de Heilige Geest zijn geopend voor uw blindheid, voor uw zonde, voor uw ellendestaat, dan kent u die bestrijders wel, die bestraffers. (...) Die bestrijders kunnen zo bestraffen. De satan, de wereld, de godsdienst, ze zetten alles op alles om ons de mond te snoeren. [Karens 2014, 119]

De feitelijke reactie van de mensen op de weg bij Jericho krijgt hier de (geestelijke) betekenis van beproeving, van bestrijding door 'de satan, de wereld, de godsdienst'.

In de preek kijkt de voorganger ook niet alleen naar de bestraffing die van buiten komt. Hij spreekt in dit kader ook over 'inwendige bestraffers':

Zo zijn er ook in geestelijke nood zoveel afhouders. (...) Ook de inwendige bestraffers zeggen: 'Houd je mond, het helpt toch niet. Hoelang roep je al? Het kan nooit voor jou. Dacht je dat Jezus Christus, de grote Davidszoon, naar jou zou willen omzien? Hou maar op, geef het maar op.' Als zo'n ellendige dan ziet op de grote schare van ongerechtigheid, op de stromen van zonde, dan moet hij belijden dat hij alles verzondigd heeft. Als gevoeld wordt in eigen hart en leven hoe Gods wet eist en hoe de wet ons vervloekt. En dan weten dat God rechtvaardig is en met de zonde geen gemeenschap kan hebben, o, dan kan de hemel zo gesloten zijn. En dan maar blijven roepen bij dagen en bij nachten. [Karens 2014, 120]

Uit dit fragment blijkt dat de predikant de geschiedenis helemaal leest vanuit het geestelijk leven. In de geschiedenis zelf staan geen gegevens die iets zeggen over dit soort gedachten of gevoelens bij Bartimeüs. In de beschrijving tekent de voorganger Bartimeüs echter als een 'bestreden gelovige' die worstelt met de eigen onwaardigheid, ongerechtigheid en zondigheid. Hij vergelijkt hem met een zondaar die de 'eis en vloek van de wet' ervaart en beseft 'dat God rechtvaardig is en met de zonde geen gemeenschap kan hebben'. Hij schrijft aan Bartimeüs de beleving van kenmerkende elementen van het begin van de bevindelijke geloofsweg toe. Het feitelijke voorval verdwijnt achter de (toegeschreven) beleefde werkelijkheid van ontdekking aan ellende, ervaring van bestrijding en het gesteld worden voor de rechtvaardige God.

Ook in het vervolg van de preek krijgt dit toeschrijven van gedachten die ontleend zijn aan de bevindelijke geloofsvisie veel aandacht:

Maar bij Bartimeüs zien we de vrucht van het ware werk des Heeren. Hij kán niet zwijgen. De nood is opgebonden op zijn hart. Het leeft in zijn hart: O God, al gaat U me eeuwig voorbij, ik heb het verdiend. Maar ik kan het niet laten om tot U te roepen. [Karens 2014, 120]

Hoort u het? Het gaat over een ‘onhoudbare’ nood! Er wordt wel gesproken over zonde en schuld, maar het is vaak zo houdbaar. Hier hebt u een vrucht van Gods genadewerk. Het is voor deze man een onhoudbare nood. Als dat waar is móét er een oplossing komen in ons leven. En dan het diepe besef dat Jezus voor de laatste keer voorbijgaat. Als Hij nu niet redt, is het voor eeuwig kwijt. [Karens 2014, 121]

In deze fragmenten zegt de voorganger dat bij Bartimeüs ‘de nood opgebonden’ was, dat hij ervoer dat hij verdiend heeft dat ‘God voor eeuwig aan hem voorbijgaat’, maar dat hij het in die nood ‘niet kan laten om tot God te roepen’. De predikant benadrukt de ernst van de situatie door te suggereren dat Bartimeüs wist dat dit de laatste keer zou zijn dat Jezus voorbij zou gaan. Hoe meer de voorganger de geschiedenis in de preek overdrachtelijk uitwerkt, hoe nadrukkelijker de visie op de geloofsweg tot uiting komt. Details uit de Bijbelse geschiedenis krijgen daarbij betekenis vanuit deze visie. Opvallend is dat er daarbij ook steeds weer aandacht is voor de eenzijdigheid van Gods werk op de geloofsweg. De predikant neemt dat accent in de uitwerking min of meer en passent op door bij het opstaan van Bartimeüs te spreken over de ‘trekkende kracht’ van de Geest:

Dat leert ons dat we alles, ja, alles kwijt moeten als we tot Jezus komen. Dan moeten we het grove kleed van onze ongerechtigheid afwerpen. Dan moet het fijne kleed van onze eigengerechtigheid ons worden afgenomen, de lorren van onze eigen werken moeten we kwijt. (...) U kunt niet tot Hem komen in de klederen van uw eigengerechtigheid. (...) Door de inwendige roeping door Woord en Geest staat Bartimeüs op en hij komt tot Jezus. Dat is nu de trekkende kracht van Jezus’ liefde. Dat is Gods genade. Het is onmogelijk voor een blinde, maar Bartimeüs staat op en komt tot Jezus. (...) Hij is door de Geest met kracht in zijn ziel tot Hem getrokken. En hij gaat. ‘Kom ik om, dan kom ik om.’ Hij stond op en kwam tot Jezus. ‘Niemand kan tot Mij komen, tenzij de Vader Die Mij gezonden heeft, hem trekke.’ [Karens 2014, 124]

Hier gebruikt de voorganger de feitelijke Bijbelse geschiedenis als beeld voor het geestelijk leven. Hij leest de tekst vanuit de visie op de geloofsweg. In de preek legt hij de focus op de mogelijke betekenissen voor het geestelijk leven. In feite leest hij de tekst als een gelijkenis. De geschiedenis van de genezing van Bartimeüs is voor hem een metafoor, of in zijn eigen woorden, een ‘treffend beeld’ voor het geestelijk leven. De uitwerking van de geschiedenis in de preek laat dan ook sterke overeenkomsten zien met wat eerder besproken is ten aanzien van de bevindelijke uitwerking van beelden in de preek.

5.6 Wat gebeurt er bij de verbinding van bevinding aan de Bijbeltekst?

In deze paragraaf komt aan de orde wat er gebeurt als op verschillende manieren bevinding aan de Bijbeltekst wordt verbonden (5.6.1). Daarna wordt voor deze manieren gezamenlijk aangegeven wat dat zegt over het lezen van de Schrift (5.6.2). Tot slot komt ter sprake welke opvatting van de werkelijkheid van de hoorder daaruit naar voren komt (5.6.3).

5.6.1 Wat gebeurt er?

Bij de lexicale benadering is er sprake van een zekere bevindelijke ‘kwalificering’ van begrippen, woorden of namen waarop de voorgangers in de uitleg een accent leggen. Deze ‘kwalificering’ leidt tot een bepaald perspectief. De predikanten benadrukken het ‘eenzijdige van het Godswerk’. Het begrip wordt bovendien via de kwalificering niet langer actief gelezen, maar passief ingevuld. Niet het (geloofs)handelen van de mens komt dan op de voorgrond te staan, maar het werk van God (de Heilige Geest) *in* de mens.

Bij het benadrukken van bepaalde woorden is vooral sprake van beschrijving van een bepaalde geloofshouding (het besef het ‘niet verdiend te hebben’), van bepaalde uitgangspunten uit de geloofsvisie (alle mensen zijn zondig en verdienen straf) of van bepaalde kenmerkende momenten uit het geloofs(be)leven (‘amen’ zeggen op Gods vonnis; openbaring van Christus aan het hart).

Wanneer de voorgangers nadrukkelijk aandacht besteden aan namen die voorkomen in de Bijbeltekst, dan gaat het bij de Namen van God of van Christus om een accent op hoe elementen van Gods werk in het hart worden ervaren. Wanneer het om andere namen gaat, vindt er naar aanleiding daarvan een bevindelijke beschrijving plaats van wie de gelovige

in zichzelf is en van de beleving daarvan.

Bij het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst via definiëring of via het benadrukken van begrippen, woorden of namen uit de tekst wordt de Bijbeltekst gelezen, uitgelegd en toegepast vanuit de geloofsbeleving. De predikanten lezen de tekst ‘met het hart’ en ‘met het oog op het hart’.

Bij de tweede manier om vanuit de ‘lexicale benadering’ bevinding aan de tekst te verbinden, via het toevoegen van woorden met een bevindelijk karakter, betreft het met name uitspraken van Jezus. Deze uitspraken krijgen door de toevoegingen nadrukkelijk een betekenis voor de geloofsbeleving. De voorgangers brengen onderdelen van de visie op de geloofsbeleving via deze toevoegingen in de Bijbeltekst in. Daarmee wekken ze de suggestie dat Jezus Zelf die zo heeft uitgesproken. De inhoud van de toevoegingen krijgt daarmee ook een hoge mate van gezag mee.

Wanneer het toevoegingen betreft in andere teksten – dus niet in uitspraken van Jezus – dan hebben ze vooral betrekking op de vaste gang van zaken in een bepaalde (door de predikant beschreven) wijze waarop God werkt in het geloofsleven. Daarmee krijgt die beschrijving een onderscheidend karakter. De voorganger maakt het voor de hoorder mogelijk om aan de hand daarvan het eigen geestelijk leven te toetsen of te onderzoeken.

Naast de lexicale benadering is er, zo zagen we, een tweede manier om bevinding aan de Bijbeltekst te verbinden: via het uitwerken van beelden die in de Bijbeltekst voorkomen. Zo verbinden de predikanten zowel talige beelden (metaforen) als concrete beelden uit de werkelijkheid (gebouwen, symbolen, ambten of materialen) met bevinding. Daarbij maakt het niet uit of die in de Bijbeltekst veel of weinig ruimte (woorden) krijgen. Ze werken het beeld in alle gevallen uit om lessen over het geestelijk leven aan de Bijbeltekst te verbinden. De focus ligt daarbij op de beleving van de gelovige.

Avis benadrukt dat het bij metaforen niet in de eerste plaats om de woorden of gedachten gaat, maar dat ze gericht zijn op het komen tot het verstaan van de ervaring. Het gaat om het zien, ervaren en overdenken van het een in het licht van het ander.²⁹ Eslinger wijst erop dat beelden ons in staat stellen om op een bepaald aspect van onze ervaring te focussen. Hij spreekt daarbij van de mogelijkheid dat een beeld een bepaalde gemeenschappelijke of persoonlijke ervaring met grote

29 P. Avis, *God and the Creative Imagination* (Londen 2014), 85.

directheid en verbazingwekkende kracht overbrengt.³⁰ Koetsier onderstreept dat. ‘Het beeld’, zegt hij, ‘brengt de ervaring, het gevoel of de gedachte zo in beeld dat deze bij je binnenkomt of bij je wordt opgeroepen.’³¹ In de preken waarin sprake is van het bespreken en uitwerken van een beeld uit de tekst speelt vooral dit ‘ervaringspotentieel’ van het beeld een grote rol. De voorgangers doen naar aanleiding van het in de tekst gebruikte beeld wel (theologische) uitspraken over bijvoorbeeld God en mens, maar de focus ligt toch vooral op de mogelijkheid om via (onderdelen van) het beeld in te gaan op de betekenis van de tekst voor het geloofsleven, de persoonlijke ervaring in de omgang met God. Daarbij is niet alleen sprake van het in beeld brengen, het beschrijven van die ervaring, maar ook van een inzet om te komen tot het opwekken van een dergelijke ervaring. De predikanten benutten daarvoor in hun uitwerking het ‘ervaringspotentieel’ van het beeld.

In de uitwerking die de predikanten van de beelden geven, tekenen ze de situatie van de hoorders in hun gevallen staat, zonde, schuld en onvermogen. Daarbij leggen ze een accent op het ‘eenzijdige van het Godswerk’. In het kader daarvan vervangen ze actieve logosomatische taal uit het beeld uit de Bijbeltekst door passievere begrippen.

Er is bij de uitwerking van de beelden ook sprake van het toevoegen van onderdelen aan het beeld uit de Bijbeltekst. Die toevoegingen krijgen soms een sleutelrol in de uitleg. Ze geven de voorganger (meer) ruimte om bevinding aan de tekst te verbinden.

De derde manier waarop de voorgangers bevinding aan de Bijbeltekst verbinden is, zo zagen we, via het geven van een (uitgebreide) toelichting op de context van de Bijbeltekst. Deze bespreking kan analyserend zijn. Dan brengen ze feiten of gebeurtenissen uit de context ter sprake met het oog op hun betekenis voor het geestelijk leven. De bespreking kan ook narratief zijn. Dan verwerken de predikanten de context in vertellende vorm in de preek. Ze gebruiken deze toelichting voor het bevindelijk actualiseren van onderdelen uit de vertelling naar de situatie van de hoorders, met name naar hun geloofsbeleving.

Bij de laatste manier waarop bevinding aan de tekst verbonden wordt, via het geven van een overdrachtelijke uitleg van de Bijbeltekst, wordt

30 Eslinger, *Narrative & Imagination*, 144.

31 B. Koetsier, *Beeldend Bijbellezen. Over geloof als verbeelding* (Arnhem 2014), 26.

de tekst overgebracht naar het geestelijk leven. Onderdelen uit de tekst worden daarbij geduid met het oog op het geestelijk (be)leven van de hoorders. De predikanten maken de historische werkelijkheid dienstbaar aan het bespreken van hun visie op de geloofsweg. Ze lezen de historische gegevens uit de tekst als metafoor voor het bevindelijke leven.

Wanneer we al deze gegevens overzien, dan is duidelijk dat er veel ‘gebeurt’ op de plaats van het koppelteken tussen ‘Schriftuurlijk’ en ‘bevindelijk’. Het koppelteken is de visualisering van de verschillende manieren waarop de predikanten de bevinding aan de tekst verbinden. Dat verbinden vindt in alle onderzochte preken plaats. Daarbij bepalen vooral het genre van de Bijbeltekst en het woordgebruik in een Bijbeltekst de manier waarop het verbinden zich in de preek voltrekt. In de meeste preken is er sprake van een combinatie van de besproken manieren.

5.6.2 Wat zegt dat over hoe de predikanten de Schrift lezen?

De eerder besproken fragmenten laten zien hoe de predikanten de Schrift lezen. Hun omgang met de Bijbeltekst met het oog op de prediking vindt plaats binnen een bevindelijk referentiekader.³² Stark spreekt in dit verband van ‘applicatiecentrische prediking’. Daaronder verstaat ze ‘een vorm van prediking die zich voor wat betreft de betekenisgeving van de preek kenmerkt door een primaire aanpak vanuit het toepassingsperspectief van de hoorders. Met het oog daarop wordt het gesprek met de bijbeltekst aangegaan.’ ‘De tekst wordt aangesproken op haar potentiële toepassingsmogelijkheid voor de hoorders en niet vanwege haar eigen karakter. Raakvlakken met existentiële ervaringen van hoorders vormen de toegangspoort voor de toe-eigening. Er wordt gezocht naar een betekenisgeving van ervaringen in het licht van de tekst.’ ‘De ervaringen van hoorders komen tegen de achtergrond van de tekst in een nieuw kader te staan (...) het is namelijk de bedoeling dat de hoorder de tekst uiteindelijk op zichzelf kan betrekken, er iets mee “kan”, in de sfeer van verheldering, begrip, verstaan of handelen: “toepassing” dus.’³³

De – vrije – tekstkeuze stelt de predikant op een bijzondere wijze in

32 F.G. Immink, ‘Preken als ambacht’, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging* (Heerenveen 2015), 71-86, 78.

33 C. Stark, *Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer 2005), 232-233.

staat in de prediking accenten op het geestelijk leven te leggen.³⁴ Bij de keuze van de tekst en de ontvouwing daarvan in de preek speelt de persoonlijke of ambtelijke theologie een belangrijke rol.³⁵ In de onderzochte preken ligt daarbij de focus op de gevallen staat van de mens.

Het bevindelijk referentiekader leidt er, wat het lezen van de Schrift betreft, toe dat er sprake is van 'lezen met het hart'. De predikanten lezen de tekst 'met het oog van het geloof'. Vanuit de geloofsbeleving onderzoeken ze de teksten op hun 'geestelijk potentieel' voor de prediking. Deze focus op het geestelijk potentieel van de tekst heeft in de praktijk het risico in zich van een (onbewuste?) sturing in de tekstkeuze. Vooral in het lezen met het hart en het uitleggen met het oog op het hart komt de grote betekenis van het koppelteken tussen Schriftuurlijk en bevindelijk tot uiting.

5.6.3 Tot welke focus leidt het in de preek?

De betekenis voor het geestelijk leven staat niet alleen centraal bij de keuze van de tekst. Ook in de uitwerking van de tekst in de preek gaat het de predikanten niet in de eerste plaats om het verstaan van de Bijbeltekst, maar om de betekenis ervan voor het hart. Bij het focussen op die betekenis voor het hart komt in de preken een sterk accent op de zondigheid en schuld van de mens te liggen en komt de geloofsweg in het middelpunt te staan. De voorgangers benadrukken de geestelijke doodsstaat van de hoorders. Het is die doodsstaat, en de mogelijke eeuwige consequentie ervan, die maakt dat in de preken de uitleg vrijwel altijd vorm krijgt tegen de achtergrond van de zondeval van de mens. Vanuit dat brede kader zoeken de voorgangers in de uitleg naar het potentieel van de tekst voor het aan de orde stellen van (onderdelen van) de geloofsweg. In de onderzochte preken komt dat met name tot uitdrukking in een sterke concentratie op de betekenis van de tekst voor het bespreken van het begin van het geestelijk leven. De noodzaak van het werk van de Geest, van de ellendekennis en van de verlossing krijgen daarbij een sterk accent. De nadruk ligt met name op wat de tekst kan betekenen op de verschillende momenten of kruispunten aan het begin van de geloofsweg.³⁶

34 De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 70-71 wijst erop dat bij de vrije tekstkeuze de prediker in zijn ambt centraal staat. Het is de predikant die vanuit gesignaleerde actualiteit of voorkeur, vanuit de context van de gemeente, kiest waarover gepreekt wordt.

35 Immink, *Het heilige gebeurt*, 235.

36 In hoofdstuk 6 worden deze kruispunten toegelicht.

5.7 Afronding

Het koppelteken in ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’ staat symbool voor een vorm van uitleg die het best valt te omschrijven als ‘theologische exegese’.³⁷ De openbaring van God en de geloofservaring van de mens komen in deze theologische exegese bij elkaar.³⁸ Barton wijst erop dat bij een theologische exegese wordt gezocht naar patronen of principes die in veel Bijbelboeken een rol spelen. De theologische exegese is erop gericht om uit de Bijbel een (min of meer) eenduidige boodschap te destilleren.³⁹ Moerkerken spreekt in dit verband over ‘zekere consistente lijnen’ die door de gehele Schrift lopen.⁴⁰ Hij ziet die ‘consistente lijnen’ in de lijn van kanttekening 30 op Romeinen 12:7 als ‘een systematische en ordelijke doordening van de gegevens van de Heilige Schrift’. Dat betekent dat in die ‘consistente lijnen’ sprake is van ‘overeenkomst met de christelijke leer zoals die is uitgedrukt in de artikelen van het geloof’.⁴¹ Miskotte geeft aan dat zonder de theologische exegese de keuze van een tekst om over te preken willekeurig zou zijn.⁴² De theologische exegese maakt het mogelijk om vanuit het geheel van de Schrift het geestelijk gehalte van de tekst naar voren te brengen.⁴³ Ze ‘draagt’ de prediking.⁴⁴

37 De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 84 omschrijft homiletische of theologische exegese als: ‘die wijze van omgaan met de bijbeltekst waardoor uit de tekst het Woord Gods oplicht (...) Het specifieke is dat we voor de prediking bij het verstaan van de tekst uitgaan van het openbaringspotentieel van de tekst zoals die er uiteindelijk ligt. (...) In de tweede plaats zoeken we de tekst te verstaan in het midden van de gemeente.’

38 Zie voor homiletische of theologische exegese o.a. Immink, *Over God gesproken*, 219-221; Immink, *Het heilige gebeurt*, 245-247.

39 J. Barton, *The nature of Biblical Criticism* (Louisville 2007), 89.

40 Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond*, 93.

41 Moerkerken, *Zin en mening*, 34.

42 K.H. Miskotte, *Om het levende Woord. Opstellen over de praktijk der exegese* (’s-Gravenhage 1948), 98.

43 Miskotte, *Om het levende Woord*, 99. Hoewel de omschrijving van ‘theologische exegese’ met een begrip als ‘geestelijk gehalte’ lijkt aan te sluiten bij de uitlegpraktijk in de Gereformeerde Gemeenten, moet hier wel bedacht worden dat Miskotte in *Om het levende Woord* daarvan een invulling geeft die die praktijk onder kritiek stelt. Dat doet er niet aan af dat hij met deze invulling van het begrip ‘theologische exegese’ een adequate omschrijving geeft van wat er in de preken gebeurt. Wanneer ik die hier gebruik moet dus bedacht worden dat er wel sprake is van een inzichtgevende omschrijving, maar dat er verschil is ten aanzien van wat er exact aan invulling aan wordt gegeven.

44 Miskotte, *Om het levende Woord*, 105.

Bij de theologische exegese in de geanalyseerde preken is sprake van een theologisch-antropologische vooronderstelling. De predikanten tekenen de werkelijkheid van de hoorder als 'zondig', als 'gevallen'. Ze tonen in hun theologische analyse als het ware een 'röntgenfoto' van de werkelijkheid van de hoorder. Het beeld dat op die röntgenfoto te zien is, maakt fundamenteel onderdeel uit van de theologische exegese. Het bepaalt het 'geestelijke gehalte' van de tekst waar de preek over gaat. Het is 'dragend deel' voor de preek. Dat betekent concreet dat in de preek sprake is van een focus op de gevallen staat van de mens. Die focus op de gevallen staat van de mens gaat in de preken samen met het benadrukken van de gedachte dat 'de Heere Zijn raad en de vervulling van Zijn beloften altijd door de onmogelijkheid heen werkt'. Dat is zowel in de heilsgeschiedenis als in het persoonlijk leven van ál Gods kinderen het geval.⁴⁵ Deze 'consistente lijn' uit zich in de preken in de aandacht die de predikanten besteden aan de noodzaak van het beleven van de 'onmogelijkheid aan eigen kant' om tot verzoening met God te komen. Er is in de preken sprake van het benadrukken van het 'eenzijdige in het Godswerk'. In de theologische exegese leidt dit tot een lezing van de Bijbeltekst waarin actieve logosomatische begrippen passief begrepen, ingevuld en uitgelegd worden.

Tot de theologische exegese behoort ook het benadrukken van een geloofshouding waarin vooral het 'besef het niet verdiend te hebben dat God naar je omkijkt' een rol speelt. Dat besef gaat samen met het persoonlijk instemmen met het oordeel, het daar 'amen op zeggen'. De voorgangers brengen deze houding in de preken met name ter sprake op de 'omslagpunten' in de geloofsbeleving, de zogenoemde 'kruispunten' op de geloofsweg. Daar lijkt het 'kennen van deze gestalte' een accent van voorwaardelijkheid te krijgen.

De theologische exegese kent daarnaast ook een vrijwel chronologisch opgevatte geloofsweg. De visie die de predikanten hebben op deze geloofsweg heeft grote invloed op hoe ze de Bijbeltekst lezen, uitleggen en toepassen.⁴⁶ Vooral het deel van de geloofsweg vanaf de wedergeboorte tot aan de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging bepaalt de focus waarmee ze de tekst lezen. Doordat de sterk chronologisch opgevatte geloofsweg in de preken verbonden wordt met de noodzaak

45 Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond*, 93-94.

46 Immink, *Over God gesproken*, 49 wijst ook op de rol van de chronologische opvatting van de geloofsweg m.b.t. de toepassing.

van zelfonderzoek, ontstaat een accent op het ‘innerlijk’ van de gelovige. De chronologische voorstelling van de geloofsweg en de grote aandacht voor het zelfonderzoek versterken elkaar in de preken. Het ‘geestelijk gehalte van de tekst’ uit de omschrijving van Miskotte krijgt daarmee een invulling als het ‘bevindelijk gehalte’. De theologische exegese is binnen de Gereformeerde Gemeenten gericht op de betekenis van de tekst ‘voor het hart’. Het is ‘de bedoeling dat de hoorder de tekst uiteindelijk op zichzelf kan betrekken, er iets mee “kan”, in de sfeer van verheldering, begrip, verstaan of handelen’.⁴⁷ Dat ‘op zichzelf betrekken’ betreft dan vooral het persoonlijk bevindelijk leven. Het koppelteken als hermeneutische regel leidt tot een theologische exegese waarin de persoonlijke beleving (de ‘ondervinding’) centraal staat.

47 Stark, *Proeven van de preek*, 233.

HOOFDSTUK 6

Het beschrijven van een geloofsweg met kruispunten

6.1 Introductie

Zoals eerder (paragraaf 4.5) is aangegeven, vloeide uit het vinden van de kerncategorie een gerichte analyse voort op vijf verschillende punten. In het vorige hoofdstuk werd verslag gedaan van de analyse die was gericht op het eerste punt, de wijze waarop de predikanten de bevinding aan de Schrift verbinden. We zagen dat de predikanten de Bijbel lezen en uitleggen met het oog op het geloofsleven. Dat geloofsleven beschrijven ze, zo blijkt uit de bestudering van de preken, als een weg. Het tweede punt waarop bij de gerichte analyse werd gefocust, de vraag hoe de voorgangers de bijzondere momenten op die geloofsweg (de kruispunten) beschrijven en daarbij de manieren van Gods leiding aanwijzen, staat in dit hoofdstuk centraal. Er wordt ingezoomd op de in de preken getekende geloofsweg.

Dat de predikanten het geloofsleven opvatten als een weg, is bijvoorbeeld te zien in de uitleg van Romeinen 5:3-5¹ aan het begin van een van de onderzochte preken:

Gemeente, in de woorden van onze overdenking spreekt de apostel over de weg die het volk des Heeren moet gaan in de doorgang van het leven.

Nu is het zo, dat de weg van Gods volk hier op deze wereld niet altijd over rozen gaat. Gods volk is wel het gelukkigste volk dat er op de wereld is, want zij hebben God tot hun deel en hebben toekomst.

Maar wanneer het gaat over het leven van Gods volk in deze wereld, dan heeft de grote Herder der schapen daar Zelf van getuigd: In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen. [Melis 2009, 67]

1 'En niet alleen dit, maar wij roemen ook in de verdrukkingen, wetende dat de verdrukking lijdzaamheid werkt; En de lijdzaamheid bevinding, en de bevinding hoop; En de hoop beschaamt niet, omdat de liefde Gods in onze harten uitgestort is door de Heilige Geest, Die ons is gegeven.'

De voorganger spreekt in dit fragment over de geloofsweg die ‘het volk des Heeren’ moet gaan. Het is opvallend hoe nadrukkelijk hij in dit fragment die geloofsweg tekent als de weg van ‘Gods volk’. In het vervolg van de preek blijkt dat hij daarmee expliciet doelt op de uitverkorenen, degenen van wie geldt: ‘Mijn liefdesoog was van eeuwigheid op u.’ De predikant tekent in dit fragment de geloofsweg van deze gelovigen als een weg van verdrukking, een weg die niet altijd over rozen gaat. Die verdrukking maakt, met de titel van een van de andere preken, deel uit van het ‘onderwijs in de weg des heils’. Op de geloofsweg worden die verdrukkingen de gelovige ‘toegeschikt’:

Weet u wat we dan ook mogen ervaren? Dat de Heere ons die verdrukkingen toeschikt. Niet omdat Hij een hekel aan ons heeft, maar juist omdat Hij ons liefheeft en die verdrukkingen en tegenslagen mogen meewerken tot onze eeuwige zaligheid. [Melis 2009, 71]

In dit fragment blijkt dat de weg (door de verdrukkingen heen) naar een doel gaat, namelijk naar de eeuwige zaligheid. God is op die weg, of beter gezegd via die weg, aan het werk in Zijn kinderen. De voorganger geeft hier aan de gemeente onderwijs over de geloofsweg. Hij laat zien hoe die weg eruitziet en thematiseert daarbij tegelijk ook hoe God onderwijs geeft aan Zijn kinderen, namelijk door verdrukking op hun levensweg. De predikant geeft aan dat God hen in die verdrukkingen Zijn liefde toont. Daarmee geeft hij niet alleen een verklaring van of een duiding aan de strijd en moeiten in het (geloofs)leven van de hoorders, maar stelt hij hen ook in staat om deze strijd en moeiten als een bevestiging op te vatten: ze zitten op de goede weg, de weg waar God Zelf onderwijs wil geven.

Het beeld van de geloofsweg werken de predikanten in de preken nader uit door kenmerkende geloofservaringen te omschrijven als ‘kruispunten’:

Er zijn kruispunten in het leven van Gods kinderen. [Van Aalst 2015, 21]

Met het gebruik van het begrip ‘kruispunten’ geeft de predikant in dit fragment aan dat er op de geloofsweg sprake is van een ‘route’. Op die route zijn momenten aan te wijzen waarop sprake is van bepaalde geloofservaringen, van ‘geloofsoefeningen’. Het aangeven van bepaalde kruispunten op de geloofsweg betekent dat gelovigen zich op een verschillende plaats op de geloofsweg kunnen bevinden:

Er is veel onderscheid in het leven van Gods kinderen. De een staat vóór wat we vinden in dit tekstgedeelte, de ander staat er meer achter. Toch vinden ze elkaar allemaal in dat ‘die volge Mij’. [Van Aalst 2015, 21]

Er is, zegt de voorganger in dit fragment, sprake van momenten in de geloofsbeleving, van ervaringen op de geloofsweg, waar de ene gelovige wel kennis aan heeft, maar de andere (nog) niet. Die specifiek te omschrijven ervaringen voorziet hij, binnen het beeld van het geloofsleven als weg, van een bepaalde locatie op de route. Ze krijgen niet alleen een welomschreven inhoud, maar ook een eigen plaats. Die plaats krijgt een omschrijving met het begrip ‘kruispunt’.

Het begrip ‘kruispunt’ draagt de suggestie in zich dat de weg daar ook verlaten zou kunnen worden. Dat lijken de predikanten in de preken echter niet te bedoelen. Het gaat hun om het omschrijven van een specifiek te markeren moment op de geloofsweg, niet om de mogelijkheid van het kiezen van een andere route.

De aanduidingen ‘vóór’ en ‘achter’ die de voorganger in het fragment gebruikt, maken ook duidelijk dat hij ten aanzien van de geloofsweg niet alleen denkt aan een bepaalde route, maar ook aan een vorm van voortgang, van vordering. Die suggestie zit ook in het begrip ‘kruispunt’. Dat is immers een punt dat je moet oversteken, niet een punt waar je blijft. Die suggestie van voortgang komt in een andere preek naar voren bij het bespreken van zogenoemde ‘oefeningen in het geloof’, een andere benaming voor de kruispunten:

Er zijn wel oefeningen in dat zien des geloofs. Weet u waar u het geloof altijd aan kunt kennen? Hieraan: ‘U dan, die gelooft, is Hij dierbaar.’ Maar er zijn wel verschillende oefeningen. Een zwak geloof ziet van verre. Dan is er nog zoveel schuchterheid, zoveel gebrek aan toe-eigening. Al is het op het moment van het zien vanbinnen zalig vol. Zo vol, dat er helemaal niets meer bij kan. Later zeg je: ‘Hoe heb ik het durven zeggen en wat heb ik me wel verbeeld.’ Maar op dat moment is het vol, en dan geldt: Vol is vol. [Van Ekeveld 2014, 36]

In deze preek brengt de predikant een moment uit de woestijnreis van Israël, namelijk de oprichting van de koperen slang als middel tot behoud voor degenen die daarnaar keken (Numeri 21), over naar het geloofsleven. Daarbij wijst hij er in dit fragment op dat in het ‘zien op Jezus’ wel sprake is van redding, maar dat het dan nog niet gaat om het hebben van veel

kennis van Christus. Dat die kennis nog gering was, ziet de gelovige pas later in. Pas in retrospectief, als op de afgelegde geloofsweg wordt teruggekeken, is hij of zij in staat om waar te nemen dat op de geloofsweg sprake is van groei in het geloof. De gelovige kan dan beter overzien wat zijn ervaring met God op die eerdere momenten precies inhield. Hij of zij is daarbij in staat om op de geloofsweg bepaalde ervaringen aan te wijzen die tot een verandering in zichzelf, in de verhouding tot God en in het gaan op de geloofsweg hebben geleid.

De brede metafoor van de weg krijgt in het benoemen van kruispunten een nadere invulling. In het vervolg van dit hoofdstuk zal aan de orde komen hoe dat in de preken gebeurt. Er blijkt sprake te zijn van invulling vanuit Bijbelse voorbeelden (woestijnreis en pelgrimsreis). Deze krijgen in 6.2 een toelichting vanuit de preken. Er vindt ook invulling plaats vanuit de gereformeerde traditie. Zo wordt het geloofsleven beschreven vanuit de beleving van de heilsfeiten, de heilsorde en vanuit de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid (6.3). Die ingevulde geloofsweg is vanuit de preken te reconstrueren (6.4). Tot slot worden de lijnen uit dit hoofdstuk samengebracht in een korte afronding (6.5). Daarin vindt een analytische reflectie op de resultaten plaats, waarin theoretische achtergronden en consequenties aan bod komen.

6.2 Het uitzetten van de lijnen

In de preken schetsen de predikanten een geloofsweg. In deze paragraaf worden twee metaforen besproken waarmee als het ware de lijnen worden uitgezet voor de geloofsweg. De voorgangers gebruiken die voor het uitzetten van de route en het benoemen van de bestemming. Daarmee maken ze de grondstructuur van het geloofsverhaal zichtbaar.² Ze markeren zo het kader waarbinnen ze de geloofsweg vormen ('aanleggen'). Het zijn de ruimtemetaforen van de woestijnreis en de pelgrimsreis. Eén beeld uit het Oude Testament en één uit het Nieuwe Testament.

6.2.1 De lijn van de woestijnreis

In de preek 'Hoe de Geest des HEEREN rust geeft' vergelijkt de predikant de weg van de gelovige expliciet met de woestijnreis van het volk Israël:

2 G.M. Brugman, 'Het levensverhaal als constructie', in: E. Bohlmeijer e.a. (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007), 41-60.

[We moeten zeggen] dat de reis door de woestijn en de intocht in Kanaän óók een beeld zijn en een profetie van de weg die God met al Zijn volk houdt door alle eeuwen heen. Ook dat is immers een weg, waarin Hij hen uit het diensthuis van de zonde leidt, door de wolk- en vuurkolom van Zijn Geest en Woord. Een weg waarin Hij hen door de onmogelijkheid heen door de woeste baren leidt. Een weg waarin Hij hen leidt door een woestijn waar geen voetpad was tevoren, totdat Hij Zijn volk thuisbrengt in het Kanaän der ruste. We zullen allemaal weten, ook de kinderen in ons midden, dat die hele woestijnreis met zijn Mara, en zijn Elim, met zijn waterfonteinen en palmbomen, maar ook met zijn huilende wildernis, een beeld is van de leidingen die God met Zijn volk houdt. (...) Dan doen we Gods Woord geen geweld aan als we zeggen dat de Heere Zijn volk nóg zo leidt, ook in deze tijd ... [Moerkerken 2009, 62]³

In dit fragment schetst de voorganger de geloofsweg als een weg ‘uit het diensthuis van de zonde’, door de onmogelijkheden heen, naar het ‘Kanaän der ruste’. Hij spreekt expliciet uit dat deze tekening van de geloofsweg vanuit de woestijnreis van Israël ‘een beeld is van de leidingen die God met Zijn volk houdt’. Daarbij roept hij de hele gemeente, zelfs ‘ook de kinderen in ons midden’, tot getuige voor de vanzelfsprekendheid en correctheid van deze identificatie van de geloofsweg met de woestijnreis. Er lijkt hem veel aan gelegen te zijn om een met de hoorders gedeeld uitgangspunt te hebben voor zijn interpretatie van de Bijbeltekst in de preek.

In een andere preek haalt de voorganger een onderdeel uit de geschiedenis van de woestijnreis naar voren om met nadruk te wijzen op een volgens hem wezenlijk of noodzakelijk ervaringselement:

Zo is het vandaag nog in het leven van Gods kinderen. Als de Heere Zijn kinderen uit Egypte leidt en bij de Rode Zee een weg opent waar geen weg is, als zij voor het eerst mogen zien Wie Hij is, dan komt er altijd een weg achteraan. Dat is een weg van diepe vernedering. Dat is een weg waarin Gods kinderen hun eigen bestaan meer en meer leren kennen, maar het is ook een weg waarin ze uitermate worden vertroost. Weet u, in die weg

3 Ook in zijn Bijbellezingen over de reis van Israël uit Egypte naar Kanaän werkt de predikant vanuit deze gedachte. Zie: A. Moerkerken, *Uittocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2002); A. Moerkerken, *Doortocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2003) en A. Moerkerken, *Intocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2005).

gaat de Heere leren welke kost Hij bereid heeft voor de zwarte raven in de woestijn. [Van Boven 2012, 30]

De predikant geeft in dit fragment eerst nadrukkelijk aan dat er sprake is van een bepalende overeenkomst tussen de woestijnreis en het geloofsleven. Daarna haalt hij een volgens hem voor alle gelovigen kenmerkende ervaring naar voren: de ervaring van het ‘onmogelijk zalig kunnen worden’. De gelovige leert zichzelf en zijn bestaan ‘meer en meer kennen’ en komt erachter dat hij zichzelf niet kan verlossen. De voorganger identificeert die situatie met het staan van Israël voor de Rode Zee. In die situatie, ‘waar geen weg is’, wordt in het geloof ervaren dat God toch een weg baant. Die weg omschrijft hij, in de taal van het beeld in de tekst waarover hij preekt,⁴ als de door God bereide ‘kost’. De weg ter verlossing is Christus; Hij is hier de doorgang door de Rode Zee.

De voorbeelden maken duidelijk dat de woestijnreis in de preken functioneert als een van de lijnen waarlangs de predikanten de geloofsweg schetsen. Momenten uit die reis krijgen daarin een uitwerking voor de geloofsbeleving. Het totale traject van de geloofsweg krijgt daarmee het toekomstperspectief van het aankomen in het ‘geestelijk Kanaän, daarboven’. Er is sprake van een vorm van geestelijke identificatie met de moeilijkheden tijdens de reis en met het uitzien naar het einde ervan: de aankomst in het beloofde land.

6.2.2 De lijn van de pelgrimsreis

De tweede lijn waarlangs de geloofsweg gestalte krijgt is die van de metafoor van de pelgrimsreis:

Hier in de psalmen leert u het leven kennen van Gods kinderen, het leven van de pelgrims die op reis zijn naar een ander vaderland. [Visscher 2014, 177-178]

In het beeld van de gelovige als pelgrim komen, zo blijkt uit dit fragment, meerdere Bijbelse beelden samen. Het is niet alleen het beeld van een pelgrim op weg naar Jeruzalem, het thema van de Psalm waarover gepreikt wordt.⁵ De predikant sluit ook aan bij Hebreeën 11, waarin de

4 Job 39:3: ‘Wie bereidt de raaf haar kost als haar jongen tot God schreeuwen, als zij dwalen omdat er geen eten is?’

5 Psalm 121.

levensweg van Abraham als model voor de pelgrimsreis wordt genoemd. Via dat model verbinden de voorgangers aan het pelgrimschap kenmerkende eigenschappen van gehoorzaamheid, vreemdelingschap en uitzien naar een ander vaderland. In het fragment komt dat naar voren in het refereren aan het reizen naar dat andere vaderland. Het is dit brede beeld van de pelgrimsreis dat in de preken doorwerkt als interpretatiekader voor de uitleg van de Schrift:

[D]e kerk van God mag pelgrim zijn. Hoe komt dat? Ze volgen Hem Die naar de gedaante van de wereld gezien heeft, zoals Hij dat moest doen. Die naar de aarde kwam en van Wie de voeten op de aarde gelopen hebben: de Heere Jezus Christus. Die Zichzelf gegeven heeft tot in de dood van het kruis op deze wereld. (...) En de pelgrims volgen Hem Die maar voor korte tijd op de aarde was en na drieëndertig jaar weer heenging. Ze volgen Hem als pelgrims en roepen het uit: ‘Wij zetten onze treden in Uw spoor, opdat onze voeten niet uit zouden glijden.’ [Baan 2012, 24-25]

In dit fragment vult de predikant het volgen van Christus in vanuit het brede beeld van het pelgrimschap. Er is daarbij sprake van intertekstualiteit met onder andere de berijmde Psalmen. Die intertekstualiteit speelt een belangrijke rol in de identificatie van de gelovigen met het pelgrimschap en de navolging. De intertekstualiteit speelt een rol in de duiding van de geloofsweg, maar heeft in veel gevallen ook een eigen extra betekenis doordat deze een affectieve lading in die duiding aanbrengt.

De voorgangers tekenen de pelgrimsreis in de preken als een moeilijke reis. Het is een weg waarin verdriet het deel van de gelovige kan zijn, maar het is wel een reis met perspectief. De predikanten wijzen erop dat Hebréeën 11 over Abraham zegt dat hij de verwachting had van een ‘stad die fundamenten heeft’. De pelgrims wacht een toekomst waarin ze het verdriet van de reis helemaal vergeten zullen zijn:

Hier op aarde zijn er tranen, ook in het leven van Gods kinderen, veel tranen soms. (...) Maar straks worden alle tranen weggedaan met een zachte doek. Een kwartier in de hemel, zal zeventig of tachtig jaar pelgrimschap hier op aarde doen vergeten. [Gunst 2009, 48]

De voorganger zet in dit fragment het lijden van de gelovige tijdens het leven ('zeventig of tachtig jaar pelgrimschap') af tegen het leven in eeuwigheid. Vergeleken bij die toekomstige heerlijkheid stelt het lijden dan weinig voor: 'een kwartier in de hemel' zal al dat leed doen vergeten. De predikanten gebruiken dat geloofsperspectief, die toekomst van de pelgrims in het hemelse Jeruzalem, in de preken dan ook regelmatig als 'slotakkoord' voor de preek. Dat is bijvoorbeeld het geval aan het einde van de preek 'Het wederkeren uit de vrijstad':

Volk des Heeren, als hier de voorsmaken al zo zalig zijn, wat zal het dan straks zijn? Hier kunnen er al tijden zijn, dat u smeekt: 'Ach, Heere, hoef ik niet meer verder? Wilt U een einde aan de pelgrimsreis op aarde maken?' De voorsmaken doen u heel de wereld verachten. Overdenk dan eens hoe het zal zijn als u de volle erfenis mag ontvangen. 'God eeuwig hun Zijn volle gunst betonen.' Dan zal het wezen: 'En zij begonnen vrolijk te zijn.' Amen. [Van Dieren 2011, 78]

Dit fragment laat zien hoe de predikant het perspectief van de eeuwige 'volle erfenis' gebruikt om de gelovigen te troosten. Niet alleen de moeiten en strijd van het geloofsleven kunnen de gelovige doen uitzien naar het einde van de pelgrimsreis, ook het verlangen naar de eeuwige heerlijkheid heeft die uitwerking. Bij de metafoor van de pelgrimsreis is dus, net als bij de metafoor van de woestijnreis, sprake van een vorm van identificatie ten aanzien van de moeiten en strijd en ten aanzien van het uitzien naar de toekomst in 'de stad die fundamenteen heeft'.

De benadering van het geloofsleven als een pelgrimsreis sluit, zo zeiden we, aan bij hoe zowel het Oude als het Nieuwe Testament spreken over de reis van Abraham. Lincoln wijst erop dat in Hebreeën 11 alle wezenlijke onderdelen uit de fenomenologie van een religieuze pelgrimsreis worden overgebracht op het leven als christen. Daarbij kan worden gedacht aan: vertrekken uit een plaats, reizen naar een andere (beloofde of heilige) plaats en de (vormende) gevaren en beproevingen tijdens die reis.⁶ De gelovigen worden getekend als vreemdelingen op reis naar de toekomstige stad, het nieuwe Jeruzalem. Het doel van de

6 A.T. Lincoln, 'Pilgrimage and the New Testament', in: C. Bartholomew en F. Hughes (red.), *Explorations in a Christian Theology of Pilgrimage* (Aldershot 2004), 29-49, 34.

pelgrimsreis krijgt daarbij een christologische invulling: niet langer is de tempel in Jeruzalem het doel, de christen reist naar de tempel Christus (Joh. 2:19-21) in het hemelse Jeruzalem (Openb. 21:22).⁷

De besproken fragmenten maken ook duidelijk dat de pelgrimsreis in de preken vooral functioneert als metafoor voor het geestelijk leven, het persoonlijk geloofs(be)leven. De individueel beleefde relatie met God komt centraal te staan. De pelgrimsreis wordt op die manier verinnerlijkt tot een proces dat zich afspeelt in het hart van de gelovige.⁸

Bij gebruik van de metafoor van de pelgrimsreis kan het pelgrimeren een doelgericht of een weggericht karakter dragen. De uiteindelijke bestemming kan centraal staan, maar ook het innerlijke proces.⁹ In de beschrijving van de persoonlijke ervaringen in de relatie met God als 'kruispunten' op de geloofsweg lijkt het procesgerichte aspect op de voorgrond te staan. Het doel, de persoonlijke verlossing en het herstel van de gemeenschap met God, komt in de beschrijving van de geloofsweg vooral aan de orde binnen het (verinnerlijkte) proces waarlangs het bereikt kan worden.

6.3 Wegwijzers op de geloofsweg

Het Nederlandse wegennet kent een uniforme bewegwijzering. Dat biedt duidelijkheid voor de weggebruiker. In de preken is er ten aanzien van de geloofsweg ook sprake van wegwijzers, maar daarin lijkt de uniformiteit niet voorop te staan. De predikanten maken gebruik van drie kenmerkenmetaforen als wegwijzers om de geloofsweg richting en inhoud te geven. De drie metaforen waar het hier om gaat zijn: (1) beleving van de heilsfeiten, (2) de heilsorde en (3) de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid. Deze lijken in hun verscheidenheid aan te sluiten bij de diver-

7 Lincoln, 'Pilgrimage', 39. Johannes 2:19-21: 'Jezus antwoordde en zeide tot hen: Breekt dezen tempel, en in drie dagen zal Ik denzelven oprichten. De Joden zeiden dan: Zes en veertig jaren is over deze tempel gebouwd, en Gij, zult Gij dien in drie dagen oprichten? Maar Hij zeide dit van van den tempel Zijns lichaams.' Openbaring 21:22 noemt zowel God als Christus als de tempel in het nieuwe Jeruzalem.

8 J. van Herwaarden, *Een profane pilgrimage naar de Middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*, red. P. van Laar, P.J. Margry en C. Santing (Hilversum 2005), 66-67 wijst op deze verinnerlijking van de pilgrimage in het protestantisme.

9 I. van de Zanden, *Spiritueel pelgrimeren. Wegwijzer voor de moderne pelgrim* (Delft 2011), 150.

siteit in verwoording van de geloofsweg bij de hoorders. In die verscheidenheid qua verwoording kennen ze wel een volledige overeenkomst ten aanzien van de inhoud ervan; ze omschrijven dezelfde locaties op de weg in verschillende taalvelden.¹⁰ Aan de hand van deze metaforen krijgt de voortgang of groei ('wasdom') van het geloof in de preken de uitwerking van een weg met elkaar in vaste volgorde opvolgende kruispunten. Om duidelijk te maken hoe deze metaforen die rol in de preken krijgen, worden ze hier afzonderlijk vanuit de preken toegelicht.

6.3.1 De heilsfeiten¹¹

In de preken is sprake van invulling van de geloofsweg door het verwijzen naar de gang van Jezus in en na Zijn leven op aarde. Soms is die verwijzing heel bedekt:

Het gaat door de diepte naar de hoogte. Onder het kruis door naar de kroon.
[Vreugdenhil 2009, 193]

In dit fragment geeft de predikant aan dat er in het geloofsleven sprake is van een gang 'door de diepte naar de hoogte'. Hij refereert aan het lijden, sterven en de opstanding van Jezus met het benoemen van kruis en kroon. Hij doet dat ook door middel van de begrippen 'diepte' en 'hoogte'. Die refereren aan wat in de geloofsleer de 'trappen van vernedering en verhoging van de Middelaar' worden genoemd. Als trappen van vernedering gelden: Zijn nederige geboorte, lijden, dood, begrafenis en nederdaling ter helle. Bij de trappen van verhoging gaat het om: Zijn opstanding, hemelvaart, zitten ter rechterhand Gods en wederkomst ten oordeel.¹² Het gaat in het spreken over deze trappen van vernedering en verhoging dus om de zogenoemde heilsfeiten, om het historische en toekomstige verloop van het leven en werk van Christus. In de preken lijken die heilsfeiten een bijzondere plaats te krijgen binnen de persoonlijke

10 Bij de afronding van dit hoofdstuk wordt op dit verschil in taalvelden nader ingegaan.

11 A. Schot, *De beleving van het heil. De gulden keten* (Apeldoorn 2018) geeft een uitgebreide beschrijving van de geloofsweg aan de hand van een bespreking van de heilsfeiten.

12 De predikant refereert hiermee indirect ook aan wat een groot deel van de hoorders op de catechisatie uit het vragenboekje van Hellenbroek heeft geleerd. Daarin wordt Lukas 24:25 als Bijbelse fundering aangehaald: 'Moest de Christus niet deze dingen lijden, en alzo in Zijn heerlijkheid ingaan?'

geloofsweg. Daarbij is sprake van een vorm van (her)beleving van die heilsfeiten. In het spreken over deze (her)beleving van de heilsfeiten ligt in de preken de focus niet op het objectieve of voorwerpelijke ervan (het *extra nos*), maar op de subjectieve doorleving:

[W]eet u wat nodig is om de aanneming tot kinderen deelachtig te zijn met bewustheid voor eigen hart en leven? Daar is de Geest van Pinksteren voor nodig. Dan moet het een keer Pinksteren worden in ons leven. Maar vóór het Pinksteren wordt, zal het eerst Kerstfeest geweest moeten zijn en zal het eerst Goede Vrijdag en Pasen geweest moeten zijn. Er is toch een heilige orde in deze dingen?

Er is in het genadeleven een openbaring van de Middelaar. Dan wordt dat Kindeke van Bethlehem geboren in de ziel, dan wordt het Kerstfeest. (...) daarna komt er in het genadeleven ook een tijd dat het Goede Vrijdag gaat worden. Dan komt God om Zijn recht. Dan gaat God betonen dat Hij nooit van Zijn recht af kan, maar dat Hij de dood van de zondaar eist. Dan raken we onze Heere Jezus kwijt, dan raken we alles kwijt, als het Goede Vrijdag wordt. Dan gaat alle hoop ontvallen. Maar dan zal er ook een tijd komen dat het Pasen wordt, en dat de Kerk de Middelaar leert kennen in de kracht van Zijn opstanding. Als de vrucht van Pasen wordt toegepast, weet u wat dan de vrucht is? Dat is de rechtvaardigmaking. Als de vrucht van Pasen toegepast wordt, mag Gods kind ervaren hoe God hem vrijsprekt van schuld en straf en hem recht geeft op het eeuwige leven. (...) Dan mogen ze de Heere kennen als een verzoende Rechter, Die nooit meer op hen toornen noch schelden zal. Maar een verzoende Rechter te kennen is nog niet de Vader te kennen! O, als het Pinksteren wordt in het leven, dan komt de vrucht van Pinksteren. Wat dat is, kunnen we lezen in de brief aan de Galaten, waar de apostel zegt: 'En overmits gij kinderen zijt, zo heeft God de Geest Zijns Zoons uitgezonden in uw harten, Die roept: Abba, Vader!' [Moerkerken HC13 2004, 188-189]

In dit fragment spreekt de predikant over (ervarings)zaken die gekend moeten worden voordat 'met bewustheid voor eigen hart en leven' sprake kan zijn van 'aanneming tot kinderen'. Aangenomen worden tot kind van God is het werk van de Geest in het hart van de gelovige. Daarom, zegt de voorganger, moet het voor de beleving eerst Pinksteren worden.

Aan die persoonlijke beleving van Pinksteren gaat echter wel het nodige vooraf. Christus moest immers ook eerst de gang van de trappen van vernedering en een deel van de trappen van verhoging gaan, voordat

Hij vanuit de hemel de Trooster kon zenden. Net als bij Christus is er in het leven van de gelovige sprake van een bepaalde (heilige) orde. De predikant geeft de onderdelen uit de geschiedenis van het leven van Christus een parallel in de beleving van het geloof. Het leren kennen van Christus en het groeien in die kennis krijgen daarmee een uitwerking in stappen of trappen die elkaar op een vaste wijze opvolgen. Stappen die de gelovige eerst in de diepte brengen en daarna ‘verhogen’. Hier is sprake van een verinnerlijking van de heilsfeiten, waarbij de objectiviteit (het *extra nos*) daarvan vrijwel helemaal opgezogen lijkt te worden in de bevinding. De heilsfeiten lijken geen waarde op zichzelf te hebben (buiten de gelovige), maar pas waarde te krijgen in de beleving van de gelovige. De objectiviteit ervan wordt feitelijk ondergeschikt gemaakt aan de toe-eigening. Niet Gods daden in de geschiedenis staan op de voorgrond, maar hoe God die waarmaakt in het persoonlijk leven.

De voorganger geeft in dit fragment op drie momenten uiting aan zijn opvatting dat er in de beleving sprake is van een vorm van voortgang. (1) Hij benadrukt dat er ‘vóór het Pinksteren wordt’ eerst een beleving van Kerstfeest, Goede Vrijdag en Pasen moet zijn geweest. (2) Hij spreekt over een ‘heilige orde’. (3) Hij wijst er – met uitroepeteken – op dat het kennen van een verzoende Rechter nog niet betekent dat er sprake is van een kennen van de Vader. Met deze nadruk op de voortgang in de geloofsbeleving van de heilsfeiten maakt hij deze feiten onderdeel van een belevingsorde, een vaste volgorde waarin God de geloofsweldaden toepast in het leven van de gelovige. Dat blijkt ook in het fragment. De predikant verbindt daarin ‘de openbaring van de Middelaar’ aan Kerstfeest en stelt bij het ‘Goede Vrijdag worden’ vast: ‘Dat is de rechtvaardigmaking.’ In het fragment voorziet de voorganger het belevingskarakter van een extra accent door verwoording vanuit een affectieve betrokkenheid. Dat gebeurt met behulp van de stijlfiguur van de exclamatie: ‘O, als het Pinksteren wordt in het leven ...’

Het spreken over de navolging van Christus in Zijn vernedering en verhoging, het volgen van Hem in een parallelle beleving van de heilsfeiten, krijgt in een van de onderzochte preken ook een eigen benaming. Deze parallel wordt in de preek ‘Vruchtbaar sterven’ benoemd met de uitdrukking ‘de weg van de Borg is de weg van de Kerk’:

Als ze één plant met Hem zijn geworden in Zijn dood, dan ook in Zijn opstanding. Zoals de weg van de Borg door de dood naar het leven ging, zo gaat de weg van de Kerk door de dood naar het leven. Daarin ziet u

dat de uitdrukking: ‘de weg van de Borg is de weg van de Kerk’, volkomen gewettigd en op de Schrift gegrond is. [Huijser 2014, 93]

De predikant verbindt hier de woorden van Paulus uit Romeinen 6 – Want indien wij met Hem één plant geworden zijn ... – aan de uitdrukking ‘de weg van de Borg is de weg van de Kerk’. Hij ziet in de woorden van Paulus een Schriftuurlijke grond voor de benadering van het geloofsleven vanuit de vernedering en verhoging van Christus.

De besproken fragmenten maken duidelijk dat er in de preken sprake is van een invulling van de geloofsweg aan de hand van de heilsfeiten. Doordat er zowel een historische als een logische volgorde in die feiten zit, krijgt ook de beleving daarvan een sterk chronologisch karakter. De geloofservaringen op de geloofsweg krijgen daarmee een vaste volgorde. Dat de heilsfeiten aan de orde komen binnen een schema van trappen van vernedering en verhoging – wat een fasering uitbeeldt in dalende en opgaande treden – drukt een extra stempel op die volgorde op de geloofsweg.

6.3.2 De heilsorde¹³

De term ‘heilsorde’ (*ordo salutis*) dateert uit het begin van de achttiende eeuw, maar de inhoud die ermee wordt geformuleerd was (deels) al aan de orde bij onder andere Zwingli, Calvijn en hun tijdgenoten. Muller wijst erop dat zij in meditatie over Romeinen 8:28-30 al spreken over een ‘keten van het heil’.¹⁴ In zijn schets van de ontwikkeling van het spreken over deze ‘keten’ geeft hij aan dat bij iemand als Ursinus (1534-1583) al sprake is van ‘gradaties’ in de toepassing van het verlossingswerk. De ‘graden’ die Ursinus noemt (en die bij hem aan de orde komen binnen een bespreking van de uitvoering van de eeuwige besluiten) volgen al min of meer de volgorde en bewoordingen die ook in latere literatuur te vinden zijn.¹⁵

Het gaat bij het spreken over een heilsorde over de gedachte dat het door Christus verworven heil in het leven van de gelovigen een persoonlijke toepassing krijgt en dat die toepassing een bepaalde (volg)

13 A. Schot, *De orde des heils. De gulden keten van het heil* (Apeldoorn 2017) geeft een uitgebreide beschrijving van de geloofsweg aan de hand van de heilsorde.

14 R.A. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition. On the Work of Christ and the Order of Salvation* (Grand Rapids Michigan 2012), 166-167.

15 Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 189.

orde kent.¹⁶ De heilsorde geeft aan hoe de gemeenschap met Christus doorwerkt in de eigen levenservaringen.¹⁷

Er is in de dogmenhistorie, naast de vraag of een dergelijke orde in de geloofsbeleving wel aan te wijzen valt, ook discussie geweest over de precieze invulling van de heilsorde. Het denken daarover kent een brede achtergrond. Zowel binnen de lutherse als binnen de gereformeerde traditie wordt in de achttiende eeuw over het thema geschreven. De term ‘*ordo salutis*’ lijkt daarbij voor het eerst gebruikt te worden binnen de lutherse traditie.¹⁸ Over wat precies wel en niet en op welke plaats in die orde moest worden opgenomen bestaan (ook dan) verschillende visies.

Bij het invullen van de heilsorde is binnen de gereformeerde traditie met name Romeinen 8:30 als uitgangspunt genomen: ‘*En die Hij tevoren verordineerd heeft, dezen heeft Hij ook geroepen; en die Hij geroepen heeft, dezen heeft Hij ook gerechtvaardigd; en die Hij gerechtvaardigd heeft, dezen heeft Hij ook verheerlijkt.*’ Daarmee krijgt de heilsorde de (basis)structuur van verkiezing (verordineren), roeping, rechtvaardiging en verheerlijking.

Binnen de Gereformeerde Gemeenten krijgt de heilsorde, grotendeels in navolging van *De Gereformeerde Dogmatiek* van Kersten, de volgende invulling: verkiezing, roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging, heiliging (samen met volharding).¹⁹

In de bespreking die hier volgt, komt – uitgaande van de volgorde in Romeinen 8 – aan de orde hoe de predikanten in de geanalyseerde preken spreken over verkiezing, roeping, rechtvaardiging, heiliging en verheerlijking.

De verkiezing

In aansluiting bij Romeinen 8 zien de predikanten de uitverkiezing – de verordineren tot zaligheid – als het eerste en bepalende moment van de geloofsweg. Het is het eerste moment, omdat het aan de eigenlijke geloofsweg in de tijd voorafgaat. Het is het bepalende moment, omdat zonder verkiezing een geloofsweg ondenkbaar is. Als er geen verkiezing was, zou niemand God gaan zoeken:

16 Zie hiervoor o.a. Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 580-585.

17 F.G. Immink, *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie* (Zoetermeer 2003), 110.

18 Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 163.

19 G.H. Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht* (Utrecht 1966), deel II, 65.

O, als er geen verkiezing was, was er geen zaligheid en bleef de hemel zonder opgezochte en gereinigde zondaren. Niemand komt uit zichzelf tot God. In Psalm 14 lezen we de aangrijpende woorden: ‘De HEERE heeft uit de hemel nedergezien op de mensenkinderen, om te zien of iemand verstandig ware, die God zocht. Zij zijn alle afgeweken, tezamen zijn zij stinkende geworden; er is niemand die goed doet, ook niet één.’ Dat zegt de grote Kenner van ons aller hart. (...) Als de Vader niemand aan de Zoon zou geven, kwam er ook niemand tot Christus. [Van der HeidenB 2012, 57]

In dit fragment begint de predikant zijn bespreking van de verkiezing met een uitroep waarmee hij uitdrukking geeft aan verwondering. De affectiviteit in zijn uitroep onderstreept hij met een schets van de werkelijkheid van de hoorders zoals hij die op grond van Psalm 14 ziet. Hij maakt duidelijk dat er zonder verkiezing geen sprake kan zijn van komen tot Christus. Daarmee benadrukt hij impliciet dat de verkiezing het uitgangspunt vormt voor de heilsorde.

Dat niemand uit zichzelf God zou zoeken – naar aanleiding van Psalm 14 – leidt in de beleving van de gelovigen tot persoonlijke verwondering over de verkiezing:

Als de Heere iets gaat openbaren in ons leven van Zijn soevereine welbehagen, dan zeg je: ‘O Heere, waarom, waarom hebt U dat gedaan? Waarom hebt U zondaren verkoren?’ En het grootste wonder wordt dan: Heere, waarom hebt U dat grote werk in mijn leven willen doen? [Silfhout 2012, 143-144]

De voorganger brengt in dit fragment de verwondering over de verkiezing onder woorden. Hij doet dat eerst in algemene zin met de vraag naar het waarom van de verkiezing, maar maakt het nog persoonlijker door te vragen: ‘Waarom hebt U dat grote werk in mijn leven willen doen?’

De roeping (wedergeboorte)

Ook al is de verkiezing in Romeinen 8 de eerste en bepalende schakel in ‘de keten van het heil’, op de persoonlijke geloofsweg is dat niet zo. Die begint niet met de verkiezing, maar met de roeping. Uit de preken blijkt dat voor de predikanten de roeping en de wedergeboorte samenvallen. Ze bespreken die echter wel als onderscheiden onderwerpen. Daarin omschrijven ze bij de bespreking van de roeping wat er gebeurt vanuit

de werking van het Woord. In het spreken over de wedergeboorte leggen ze het accent op wat dat uitwerkt in de gelovige.

De predikanten benadrukken in de preken dat de roeping twee uitwerkingen heeft en dat daarom ook onderscheiden moet worden in twee soorten roeping:

De Heere spreekt door Zijn Woord. (...) Zo komt de roepstem tot ons oor en tot ons oog. We noemen dat de uitwendige roeping. Het is de Heilige Geest Die de roeping brengt in het hart. Dat noemen we de inwendige roeping. Dan dringt Gods Woord levenwekkend door in de ziel van de mens. Dan wordt heel persoonlijk de boodschap van Gods Woord toegepast in het hart. [MulderGWS 2012, 98]

De voorganger onderscheidt een uitwendige roeping die in de prediking tot het oor komt en een inwendige die door de Geest in het hart wordt gebracht. Alleen bij de inwendige roeping ‘dringt Gods Woord levenwekkend door in de ziel van de mens’. Dan is er sprake van ‘toepassen in het hart’. Dat is nadrukkelijk een persoonlijke zaak. In de preken verwoorden de predikanten die persoonlijke toepassing in het hart regelmatig met een verwijzing naar Ezechiël 16:²⁰

Het gaat om het ogenblik van Zijn welbehagen, het ogenblik dat de Heere stilstaat bij een zondaar, die daar ligt op het vlakke van het veld, net als een weggeworpen kind in het bloed. U leest daarover bij de profeet Ezechiël. ‘Ik zag u liggen, vertreden in uw bloed.’ Toen stond de Heere stil en riep: ‘Leef!’ Dat ene woord deed de oren en ogen opengaan, het hart werd ontsloten, het geloof werd geplant in het hart, de liefde werd uitgestort in het hart. Het is het uur van de wedergeboorte. [Vogelaar 2015, 173]

In dit fragment gaat het zowel om de tekening van de uitzichtloze situatie van de mens (hoorder) als om de soevereiniteit en macht waarmee God spreekt. Bij de roeping gaat het, zo blijkt uit wat de predikant hier via intertekstualiteit met de Schrift wil benadrukken, ten diepste om een

20 Ezechiël 16:4 en 5 beschrijven de situatie van Israël als een kind dat na de geboorte meteen weggeworpen is op het veld vanwege ‘de walgelijkheid van uw ziel’. Vers 6 zegt dan: ‘Als Ik bij u voorbijging, zo zag Ik u, vertreden zijnde in uw bloed, en Ik zeide tot u in uw bloed: Leef; ja, Ik zeide tot u in uw bloed: Leef!’

bevel. Het is Gods Woord dat in de roeping leven wekt bij ten dode opgeschreven zondaars.

Het fragment laat ook het samengaan van roeping en wedergeboorte goed zien. De predikant benadrukt dat door het moment van het bevel van God (Leef!) te omschrijven als 'het uur van de wedergeboorte'. De voorganger maakt ook duidelijk waaruit de inwendige roeping, de wedergeboorte, bestaat: het hart wordt geopend, het geloof wordt geplant en er wordt liefde in het hart uitgestort. In de formulering komt daarbij nadrukkelijk tot uiting dat het hier niet gaat om iets wat de mens doet, maar om een handeling van God waarbij de mens passief, lijdelijk, is. De inwendige roeping blijkt als bevel een verandering (wedergeboorte) in de mens uit te werken zonder dat die mens daar zelf iets aan bijdraagt.

De wedergeboorte is tegelijk echter de enige manier om in te kunnen gaan in het Koninkrijk van God:

En niet alleen Nicodémus wordt in dit woord van de Zaligmaker [Joh. 3:3 – AvdK] aangesproken. Ook wij worden aangesproken. Want we hebben hier te doen met een regel van God. Een onvoorwaardelijke en blijvende regel. Een onveranderlijk Woord van God, dat ook ons en onze kinderen geldt. Om het Koninkrijk van God te zien, moet een mens – Nicodémus, of wie je dan ook bent – wederom geboren worden. (...) Een nieuwe mens moeten wij worden. Dat is de enige poort waardoor wij kunnen ingaan in het Koninkrijk van God. En zo wordt in onze tekst krachtig de noodzaak van de wedergeboorte onderstreept. [HarinckW 2008, 76]

De predikant stapelt in dit fragment als het ware zinsdelen op elkaar om duidelijk te maken dat God alleen via de wedergeboorte voor mensen – dat geldt voor ieder mens en altijd – de poort naar het Koninkrijk opent. De wedergeboorte (de vrucht van de inwendige roeping) blijkt het *bepalende* moment te zijn als het gaat om het al of niet ingaan in het Koninkrijk. Alle andere onderdelen van de heilsorde (de kruispunten op de geloofsweg) kunnen de gelovigen eventueel missen, maar de wedergeboorte niet:

De wedergeboorte brengt de mens in het Koninkrijk. We zeggen graag ds. G.H. Kersten na: 'Als Ruth op de grens van Moab zou gestorven zijn, dan was ze eeuwig behouden geweest.' Want de wedergeboorte brengt in het Koninkrijk en dat volk kan niet verloren gaan in eeuwigheid. Maar tot troost van ons hart – en daar werkt de Heilige Geest altijd op aan – is het nodig

door het geloof in Christus binnen te gaan. Dan gaan we door Christus, op grond van Zijn borggerechtigheid, het Koninkrijk binnen. [Van der HeidenAB 2012, 54]

In dit fragment beroept de voorganger zich op G.H. Kersten, de initiatiefnemer voor het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten. Hij ontleent aan hem de gedachte dat de wedergeboorte binnen de heilsorde het beslissende moment is voor het ingaan in het Koninkrijk. In het fragment komt ook naar voren dat volgens de predikant de wedergeboorte niet hetzelfde is als ‘in Christus binnen te gaan’. Die kennis van Christus kan in de geloofsweg ná de wedergeboorte komen. Het is kennis die het hart troost, maar die dus niet noodzakelijk is voor het ingaan in het Koninkrijk.

Tegen de achtergrond van dit standpunt over de wedergeboorte is het opvallend dat, terwijl de wedergeboorte zo bepalend is, de voorgangers niet vinden dat mensen het *moment* van de wedergeboorte hoeven te weten:

Weinigen van Gods kinderen kunnen met bewustheid het ogenblik van hun nieuwe geboorte aanwijzen. Er is een vraag die veel belangrijker is. Wij moeten onszelf afvragen of wij de vruchten van wedergeboorte kennen. [HarinckW 2008, 84]

Er zijn, zegt de predikant in dit fragment, maar weinig van ‘Gods kinderen’ die ‘met bewustheid’ weten wanneer ze werden wedergeboren. Dat betekent dat hij ervan uitgaat dat de meeste gelovigen onwetend zijn aangaande het moment van hun wedergeboorte. Daarom zegt hij dat de vraag niet zozeer moet zijn of wij die wedergeboorte zélf in ons leven herkennen, maar dat we ‘onszelf moeten afvragen of wij de vruchten van wedergeboorte kennen’. Het uitgaan van een ‘ongeweten wedergeboorte’ leidt tot het benadrukken van zelfonderzoek, waarmee de hoorders in hun leven zoeken naar vruchten van de wedergeboorte.²¹

Bij de invulling van de geloofsweg aan de hand van de heilsorde is het eerste kruispunt het samenvallen van de inwendige roeping en de wedergeboorte. Het is het bepalende kruispunt als het gaat om de vraag

21 Het is hier niet de plaats om uitgebreider op dit zelfonderzoek in te gaan. Dat komt aan de orde in hoofdstuk 7. Daar wordt ook het zelfonderzoek naar vruchten van de wedergeboorte aan de orde gesteld.

of iemand op de geloofsweg is en via die weg in het Koninkrijk zal mogen binnengaan. Tegelijk is het een kruispunt dat de gelovigen vaak zonder zich ervan bewust te zijn ‘oversteken’.

De rechtvaardiging

Het geloof dat in de inwendige roeping, bij de wedergeboorte, in het hart geplant wordt, kent groei. In de preken komt dat aan de orde in het kader van de bespreking van het – verder op de geloofsweg gedachte – kruispunt van de rechtvaardiging. De verwoording van de geloofsbeleving op dit kruispunt wordt gekenmerkt door juridisch taalgebruik. Er is in de beleving sprake van een rechtsgeding:

Zo iemand staat zo naar ‘het geborgen worden in het verborgene van Zijn tent’. Geborgen te zijn achter Zijn bloed. Om verzekerd te mogen zijn van dat aandeel aan Hem. Dan bent en blijft u rechteloos van uzelf. U klaagt uzelf dieper aan dan ooit tevoren. Gods Woord, Gods wet, uw geweten en satan klagen u aan. Dan zeggen ze mogelijk vanbinnen: Het is allemaal van mezelf geweest, nu kan het niet meer. Maar als deze Christus in dat rechtsgeding verschijnt en zegt: Ik voor u, daar gij anders de eeuwige dood had verdiend; als Hij met Zijn bloed tussentreedt en met dat bloed verzoening doet, dan opent Hij de weg terug naar het Vaderhuis. Daar vindt u geen veroordeeld Rechter meer, maar een verzoend God. Dan mag u Zijn vriendelijk aangezicht aanschouwen. Wat een eeuwig wonder: in de Zaligmaker ligt de weg terug naar God. [Terlouw 2013, 169-170]

In dit fragment maakt de predikant duidelijk dat de gelovigen op de geloofsweg zoeken naar zekerheid, naar de wetenschap deel te hebben aan Christus en Zijn werk. Dit verlangen naar zekerheid wordt veroorzaakt doordat de gelovige door het eigen geweten, door Gods wet en door satan wordt aangeklaagd. Die doorleefde aanklacht leidt tot twijfel met betrekking tot de verlossing en verzoening. Pas bij het ervaren van de persoonlijke tussenkomst van Christus wordt voor de (beleving van de) gelovige zijn schuld tegenover God verzoend. God is voor hem dan niet langer meer de Rechter, Die veroordelen en straffen moet. Door de rechtvaardiging kan de gelovige weer leven in gemeenschap met God.

De predikanten voegen in de preken, bij de bespreking van de rechtvaardiging, een onderdeel op de geloofsweg toe. Niet alleen is er sprake van tussentreden en verzoenen door Christus, ze trekken de lijn van de rechtspraak ook door met betrekking tot de rol van de Vader. Hij spreekt

als Rechter het vonnis uit. Hij spreekt vrij. Tussen de voorspraak van Christus en de vrijspraak door de Vader lijkt – voor de beleving van de gelovige op de geloofsweg – een ‘afstand’ te liggen:

Wie spreekt de ziel vrij? Dat doet Christus niet. Met eerbied gesproken vergeeft de Heere Jezus de zonden niet.

Hierin gaat het over huishoudelijke werk Gods, over de onderscheiden werken van de verschillende Goddelijke Personen. (...) in het huishoudelijke werk Gods [is] de vrijspraak een daad van de Wetgever (...) Als de wet voldaan is, laat de wetgever de doodslager vrijuit gaan.

O, wat een blij gezang was de rechterlijke vrijspraak, die tot de doodslager kwam [in de vrijstad, na de dood van de hogepriester – AvdK]. Dat is ook zo, als God door Zijn Geest de mededeling aan de ziel doet, dat op grond van de dood en zoengerechtigheid van Christus de hitte van Zijn gramschap geblust is. Nu kan Hij in vrede spreken: ‘Wanneer Ik het bloed zie, zal Ik ulieden voorbijgaan.’ De dierbare Hogepriester ging in mijn plaats de dood in. Nu is Hij mijn Hogepriester, mijn Goël, mijn Borg, mijn Zaligmaker. [Van Dieren 2011, 60-61]

De predikant maakt in dit fragment een dogmatisch onderscheid tussen het betalen door Christus en het vrijspreken door de Vader. Hij wil daarmee iets duidelijk maken met betrekking tot de ervaring van vrijspraak door de Vader. Die ervaring is niet alleen onderscheiden van de voorspraak, het tussentreden door Christus, maar lijkt ook gekenmerkt te worden door een intens beleefde toe-eigening. Toe-eigening van Christus, maar ook van een affectieve – in de preek via herhaling (‘mijn ... mijn ... mijn’) tot uiting gebrachte – zekerheid. Deze zekerheid die de gelovigen in de rechtvaardiging en in de beleefde vrijspraak ervaren, ‘legt een grond’ in het leven van de gelovige. Er komt een grote mate van zekerheid met betrekking tot vergeving. Het is echter een ervaring die niet veel mensen meemaken:

Jonge mensen, ik heb niet zoveel van zulke mensen ontmoet in het ambtelijk leven. Maar één ding is me altijd opgevallen aan degenen die ik ontmoeten mocht en die daar kennis aan hadden! Het waren altijd mensen die zeiden: ‘Wie ben ik? Ik ben de allerarmste van al Gods kinderen, want nu mag ik wel weten dat er een grond ligt in mijn leven, maar nu kan ik toch nooit leven tot eer van God. [Van Boven 2012, 37-38]

De ervaring van de rechtvaardiging en vrijspraak geven de gelovige dus wel zekerheid, maar die zekerheid verandert niets aan het feit dat hij of zij tot aan de dood zal moeten strijden tegen de zonde. Dat er in dit leven nooit sprake zal zijn van een volledig tot eer van God leven.

De heiliging

De (blijvende) strijd om te leven tot eer van God wordt in de orde des heils besproken onder de noemer van de heiliging. Daarbij gaat het om de doorwerking van de ervaren verzoening in het dagelijks leven:

Paulus weet dat allemaal heel goed. Hij twijfelt daar ook niet aan. Maar hij ziet die schatten [van het verzoeningswerk van Christus – AvdK] niet liggen als renteloos kapitaal. Er is meer. Wat Christus heeft gedaan en doet, moet ook doorwerken in uw leven. Dat is niet alleen rechtvaardiging, maar ook de heiliging. Jezus stond op uit de dood tot het nieuwe leven. Zijn opstanding is de bron van dat nieuwe leven voor heel Zijn kerk. In Hem mag er vrucht gedragen worden. Uit de kracht van dat nieuwe leven bloeit de wijnstok en mogen de gelovigen vruchten dragen aan hun levensranken. De vrucht van geloof, hoop en liefde. [Vreugdenhil 2009, 184]

In dit fragment wijst de voorganger de hoorders erop dat het verzoeningswerk in het leven van de gelovige niet zonder vrucht mag blijven. Het is geen ‘renteloos kapitaal’, het moet doorwerken in het leven in vruchten van geloof, hoop en liefde. De doorwerking van de verzoening in het dagelijks leven is, anders dan de rechtvaardiging, niet iets wat buiten de mens ligt of plaatsvindt; de heiliging vindt plaats in het hart van de gelovige. Die heiliging is in dit leven niet volkomen:

Maar wat bedoelt de Heere dan met de voetwassing? Wel, dat ziet op de heiligmaking, waarvan ds. Hellenbroek ons leert dat die de smet van de zonde wegneemt. Dat geschiedt niet buiten de mens, maar in de mens, in het hart van Gods kinderen. De heiligmaking is in dit leven ten dele. Nee, niet volkomen, want er is wel een nieuwe mens, maar tegelijk is er nog de oude mens. [Hogchem 2012, 65]

De predikant benadrukt in dit fragment – met verwijzing naar Hellenbroek – dat in het geloofsleven sprake is van heiliging. Hij localiseert die heiliging in de eerste plaats ‘in het hart van Gods kinderen’. Daarbij is in de heiliging sprake van strijd tussen ‘de oude en de nieuwe mens’.

Door te verwijzen naar Hellenbroeks spreken over de ‘zondesmet’ benoemt hij ook de praktijk van het dagelijks (geloofs)leven, waarin het doen en laten van de gelovige met zonde besmet is.

Vergeleken met de grote aandacht die de voorgangers in de preken aan de rechtvaardiging besteden, komt de heiliging opvallend weinig ter sprake. Dat geldt ook voor de laatste schakel in de heilsorde, de verheerlijking.

De verheerlijking

De orde die Romeinen 8 noemt met betrekking tot het heil, loopt uit op de verheerlijking. Hoewel Paulus daar in de tekst in de voltooid tijd over spreekt, brengen de predikanten de verheerlijking in de preken vooral naar voren als troostend toekomstperspectief voor de gemeente, voor Gods volk:

Dan zijn we volkomen gelijkvormig aan Christus en dan krijgen we een verheerlijkt lichaam. Dan is de worsteling om heilig voor de Heere te leven voorbij. Dan zullen we volmaakt Zijn lof ontvouwen, Hem in gerechtigheid aanschouwen, verzadigd met Zijn Goddelijk beeld. Amen. [Vreugdenhil 2009, 195]

Met het gebruik van het naar de toekomst verwijzende ‘dan’ geeft de predikant in dit fragment aan dat de heerlijkheid waar de gelovigen in mogen delen pas na dit leven werkelijkheid wordt. Hij geeft het onderwerp een plaats als troostmotief aan het einde van de preek. Dat is in meer van de onderzochte preken het geval. Een eventuele rol van de verheerlijking voor het leven nu, komt daarin niet aan de orde.

Uit de hier besproken fragmenten blijkt dat de rol die de heilsorde speelt bij de invulling van de geloofsweg vooral te vinden is bij de eerste onderdelen van de heilsorde. Het zijn met name de roeping (wedergeboorte) en rechtvaardiging die in de preken aan de orde komen en die daarin nadrukkelijk een duiding als onderdelen (kruispunten) van de geloofsweg krijgen. Bovendien bleek dat de predikanten alleen de wedergeboorte als heilsnoodzakelijk aanwijzen. Zonder wedergeboorte kan niemand het Koninkrijk ingaan. Uit de preken blijkt dat het wel mogelijk is om zonder beleving van de rechtvaardiging zalig te worden. Wanneer het om de invulling van de geloofsweg gaat, ligt in de beschrijving vanuit de heilsorde dus het accent op het begin van die weg.

Daar valt de beslissing die bepalend is voor het al dan niet bereiken van de bestemming. Een beslissing die de predikanten in de preken vooral tekenen als het werk van de Geest in het hart. Een beslissing dus die niet de mens neemt, maar die God werkt.

6.3.3 De drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid

Het belijdenisgeschrift de Heidelbergse Catechismus²² kent, na de openingsvragen uit Zondag 1, drie hoofdthema's: 'van des mensen ellende' (Zondag 2-4), 'van des mensen verlossing' (Zondag 5-31) en 'van de dankbaarheid die men Gode voor de verlossing schuldig is' (Zondag 32-52).

Bij de uitwerking van de kruispunten op de geloofsweg speelt in de preken de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid een rol. Niet alleen als handvat voor de bespreking van de geloofsleer, maar ook als een volgorde op de geloofsweg. Voor die gedachte doen de predikanten een beroep op de belangrijkste opsteller van de Heidelbergse Catechismus, Zacharias Ursinus (1534-1583):

Christus mag nog zo ruim verkondigd worden, en het móét ook zo, maar als we onze schuld niet gevoelen, zullen we Hem niet zien. Ursinus, de belangrijkste opsteller van onze Catechismus, zegt: 'Waarom is het zo nodig dat we onze ellende leren kennen?' Dat is omdat we anders geen behoefte hebben aan de Zaligmaker. Daarom zegt de Heere: 'Ken uw ongerechtigheid dat ge tegen de Heere uw God gezondigd hebt.' Daarom hebben onze vaders gezegd dat het nodig is te weten hoe groot onze zonden en ellenden zijn. Wanneer we door Gods Geest niet gebracht zijn in de diepte van ons verloren leven, hebben we Christus niet nodig. Dan heeft Hij voor ons geen waarde. Dan zal het nooit komen tot dat zien op Hem. [Van Eeckevel 2014, 34]

In dit fragment maakt de predikant – met het gezag van Ursinus als ondersteuning voor zijn visie – duidelijk dat iemand die zijn ellende niet kent, ook niet zal zoeken naar verlossing. Hij benadrukt dat het geestelijk leven begint met 'te weten hoe groot onze zonden en ellenden zijn'. Zonder die kennis is er geen behoefte aan Christus als Verlosser. In de preken krijgt dit uitgangspunt een sterk accent. De voorgangers zien

22 Voor een actuele inleiding op de inhoud, geschiedenis en receptie van de Heidelbergse Catechismus, zie: A. Huijgen e.a. (red.), *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht 2013).

de drieslag als een volgorde die, zeker voor de eerste twee onderdelen daaruit, ook van toepassing is op de ‘bevindelijke doorleving’:

Zo zal er een bevindelijke doorleving moeten zijn van onze nood en ellendigheid. Er zal een bevindelijke doorleving in het hart moeten zijn van het schuldig gesteld worden door de wet, van het buigen onder Gods recht. Kortom, van het plaatsmakende werk voor Christus. Als ik het in een korte zin moet zeggen: de Zondagen 2 tot en met 5 van onze Heidelbergse Catechismus dienen dwars door onze ziel te zijn gegaan. Niet zozeer woordelijk, maar wel zakelijk. [Huijser 2014 Avondmaalspreken, 70]

De predikant spreekt in dit fragment over de bevindelijke doorleving van het ‘schuldig gesteld worden door de wet’ en het ‘buigen onder Gods recht’. Hij vat de gang die het geloof daarin gaat samen met het ‘dwars door de ziel gaan’ van de Zondagen 2 tot en met 5. Dit fragment laat zien dat de predikant de drieslag van de Catechismus in ieder geval ten aanzien van de Zondagen 2 tot en met 5 ziet als de weg waarlangs bij de gelovige plaats wordt gemaakt voor Christus. Ze bevatten voor hem de logisch elkaar opvolgende onderdelen aan het begin van de geloofsweg.

Het beschrijven van logisch elkaar opvolgende ervaringen aan de hand van de volgorde van de Catechismus is ook te zien in het spreken over het roepen om verlossing:

Alle pogingen om de zaligheid zelf te verdienen zijn op niets uitgelopen. De weg om langs het werkverbond tot God te gaan is een afgesloten weg. Door de werken der wet zal geen mens gerechtvaardigd worden. Ook door boetedoening en tranen, beloften en goede voornemens kan de gemeenschap met God niet hersteld worden, omdat de schuld er niet mee betaald kan worden. De vraag van de Catechismus blijft hen niet onbekend: ‘Aangezien wij dan naar het rechtvaardig oordeel Gods tijdelijke en eeuwige straf verdiend hebben, is er enig middel, waardoor wij deze straf zouden kunnen ontgaan en wederom tot genade komen?’ [Van der HeidenB 2012, 62]

In de beschrijving die de voorganger in dit fragment geeft, behandelt hij min of meer de hoofdinhoud van de Zondagen 2 tot en met 5. Hij vat die samen met omschrijvingen als ‘de weg langs het werkverbond’, ‘de werken der wet’, ‘de schuld niet kunnen betalen’. Dan laat hij die beschrijving van de werkelijkheid van de mens (de hoorder) uitlopen op het ‘niet onbekend blijven’ met de vraag of ‘er enig middel [is] waardoor

wij deze straf zouden kunnen ontgaan en wederom tot genade komen?’ In de beschrijving van deze belevingsweg volgt hij nadrukkelijk de gang van de Catechismus en laat hij die weg ook op een letterlijke vraag daaruit uitlopen.

Het is opvallend dat de predikanten in de preken, ook al benadrukken ze dat alle drie de onderdelen van de drieslag in het geloofsleven een rol spelen, toch vooral de inhoud van de stukken van ellende en verlossing van invloed laten zijn op de uitwerking van de geloofsweg. De focus ligt op het eerste deel van de geloofsweg, op het plaatsmakende werk voor Christus.

Overzien we wat in het voorgaande met betrekking tot de drie verschillende vormen van ‘bewegwijzering’ van de geloofsweg is besproken, dan is duidelijk dat het wel gaat om verschillende taalvelden waarin de predikanten de geloofsweg beschrijven, maar niet om diversiteit ten aanzien van de geloofsbeleving die daarvan de inhoud is. De locaties op de geloofsweg zijn dezelfde, maar de verwoording van de beleving ervan gebeurt vanuit verschillende taalvelden. Dat maakt het mogelijk om die geloofsweg vanuit de preken ‘in kaart te brengen’ aan de hand van de kruispunten die daarop volgens de predikanten zijn aan te wijzen.

6.4 Gaan op de weg van het geloof

In deze paragraaf wordt geprobeerd om vanuit de preken een reconstructie te maken van de geloofsweg. Om duidelijk te laten zien dat de onderdelen uit de geloofsweg die ik toelicht onderdeel zijn van een totaalbeeld daarvan, volgt eerst een overzichtsfragment uit één preek. Omdat het een lang fragment is krijgen de onderscheiden kruispunten die daarin aan de orde komen een accentuering:

Weet u wat er gebeurt (...) als het **ware geloof in het hart wordt geplant?** Dan krijgt u geestelijke oren om te horen (...) Dan hoort u iets in de preek wat u nog nooit hebt gehoord. Weet u hoe dat komt? **Dan dringt het Woord binnen in het hart**, omdat Gods Geest toegang baant tot het hart. Dan gaat u horen dat er een God is bij Wie u in rekening staat. (...) Dan wordt uw plaatsje in de kerk u zo dierbaar, ook al wordt u er helemaal buiten gepreekt en al wordt u als een onbekeerde zondaar naar huis gestuurd. De prediking van Gods Woord krijgt zo’n smaak en zo’n glans. (...) **nu geeft de zonde een levende droefheid die u in verborgen plaatsen voor de Heere gaat uitwenen.** (...) In deze weg laat de Heere de Zijnen ontdekken dat het

minder wordt. (...) Dan proberen we de kloof te overbruggen, maar hij wordt alleen maar groter. **We proberen bij God in het reine te komen, maar de onkreukbaarheid van het Goddelijke recht wordt met meer kracht onder ogen gebracht dan we ooit hebben gezien.** (...) Wat worden er een werkzaamheden in de ziel geboren als er zo'n heenwijzing in het Woord gehoord wordt. Als er een weg wordt aangewezen in het Woord, wordt het een levende behoefte om die weg verklaard te mogen krijgen. Want **die Weg, die enige Zaligmaker is zo verborgen.** Hij wordt wel gepredikt in het Woord, maar Hij is zo'n verborgenheid. Dat wordt ingeleefd door hen die voor het eerst mogen geloven dat ze zalig worden. (...) En als ze dan eens mogen **horen vanuit de belofte van het Evangelie, Wie deze Weg is,** dan is het zo groot. (...) Dan denken ze soms dat ze die Zaligmaker al mogen kennen. Maar ze komen er wel achter dat een belofte wel groot is, maar dat het gaat om de beloofde Zaak. Een heenwijzing is groot, een verklaring van de Naam Jezus is groot, maar als de Persoon niet in het hart geopenbaard wordt, blijft Hij nog een onbekende. (...) Want **tussen de belofte en de vervulling ligt ... weet u het? De onmogelijkheid.** God doet een afgesneden zaak op aarde. Dat gaat aan de openbaring van de dierbare Middelaar vooraf. Dan gaat God alle gerechtigheden afsnijden. (...) Gods volk verliest overal de grond uit. Alle verwachting vergaat. In het licht van het onkreukbare recht van God kunt u met uw hemelhoge schuld niet bestaan. In het licht van het majesteitelijke recht van God is het een verloren zaak. (...) Dan is er een **aanvaarden dat u een gevallen zondaar bent, en gaat u buigen onder het recht van God.** (...) In het buigen onder Gods recht zal de Heere niet achterblijven, maar zal Hij Zijn Woord vervullen. **Daar openbaart God Zijn Zoon in het hart.** (...) In zulke ogenblikken is er geen schuld en ongerechtigheid. Geen wet en geen vloek. Dan wordt Christus alles. **Wat er volgt op de openbaring van Christus?** De een mag daar langere tijd uit leven, de ander kortere tijd. Maar voor al degenen die deze zaak deelachtig mogen worden, zal er nog iets op volgen. Namelijk **nader onderwijs aangaande de val.** Dieper licht aangaande het eigen bestaan. Méér kennis van de verdorven wortel in het hart. (...) Het is zo **nodig dat de openstaande schuld wordt ontdekt.** Wat is het nodig dat Adams val, waar u, volk des Heeren, wel eens iets van hebt gezien, waar u wel eens iets van hebt moeten beleven, uw val wordt en dat u Adam voor God wordt. Het is nodig dat u vanuit de kloof van de val, vanuit de scheiding die er door de zonde is gekomen, leert **schreeuwen om de toepassing van deze gezegende Zaligmaker.** Adam worden voor God is nodig opdat u leert hongeren en dorsten naar een volkomen Zaligmaker, niet alleen naar een

lijdende Borg, naar een stervende Borg, maar ook naar een opgestane Borg in **de toepassing van Zijn bloedgerechtigheid**. [De Heer 2009, 36-40, vetgedrukte accenten door mij – AvdK]

In dit fragment brengt de predikant veel van de kruispunten op de geloofsweg aan de orde. Hij bespreekt ze in de preek in de volgorde waarlangs volgens hem de Geest op de geloofsweg werkt. Het fragment maakt duidelijk dat op die weg sprake is van vaste onderdelen (de kruispunten), die elkaar ook in een vaste volgorde opvolgen. In het vervolg van deze paragraaf worden de belangrijkste onderdelen van de geloofsweg vanuit de preken gereconstrueerd.

6.4.1 De Gids op de geloofsweg

Voor alle predikanten is het duidelijk dat het komen op de geloofsweg en het (voort)gaan daarop volledig de vrucht zijn van het werk van de Heilige Geest:

De Heilige Geest bedeeft met genade voor genade. En die Heilige Geest is het Die een zondaar bij de aanvang opzoekt en trekt uit de duisternis tot Gods wonderbaar en heerlijk licht, door de prediking van het heilig Evangelie. En het is die Geest Die intrek neemt in het hart van een zondaar in het uur van de wedergeboorte. En die Geest Die bij hen blijft en ook nooit meer afscheid zal nemen. Het is die Geest Die niet alleen bij de aanvang herstelt in de gunst en in de gemeenschap van God, maar het is ook diezelfde Geest Die voor al de Zijnen de hemel der heerlijkheid opent, opdat ze eenmaal zullen mogen ingaan in het Vaderhuis met zijn vele woningen, om daar de Drie-enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest, eeuwig te loven en te prijzen. [Silfhout 2012, 145]

6.4.2 Het begin van de weg

Er is een moment waarop de Heilige Geest ‘een zondaar bij de aanvang opzoekt en trekt uit de duisternis tot Gods wonderbaar en heerlijk licht’. Een moment waarop de geloofsreis een aanvang neemt:

Wat gebeurt er dan? Wat ga je dan geloven als de Heere geloof geeft? Gemeente, we willen er geen systeem van maken, maar het gebeurt wel in de volgende weg. Dan staat u voor de spiegel. Dan gaat u eerst zien dat u met God te doen hebt, dat God bestaat, dat God werkelijkheid is. U wordt voor Zijn aangezicht gesteld. Dan krijgt u er een indruk van dat God heilig is, dat

Hij rechtvaardig is. Ook krijgt u indrukken die u vernederen, bijvoorbeeld als u ziet hoe goed de Heere voor u is geweest. Hoe goedertieren Hij is, hoe groot van geduld. Daardoor mag u er nog zijn. U krijgt met God te doen. U gelooft dat God er is en dat Hij heilig en rechtvaardig is. U gaat ook zien wat uw leven tot nu toe is geweest. (...) Maar dan gaat de Heere laten zien wat ons leven geweest is. ‘Gij hebt niet gewild ...’ Dan zien we onze vijandschap, ons ongeloof, ons doelmissen, het onszelf bedoelen, het voor onszelf leven. Dan zien we dat ons leven een leeg leven is geweest dat eigenlijk de naam ‘leven’ niet mag dragen. O, dan gaan we zien dat ons leven één grote zonde is, één groot stuk schuld. [Vogelaar 2015, 176]

Een dergelijke beschrijving van het begin van de weg is in veel preken terug te vinden. Hij bevat kenmerken die de predikanten zien als vruchten van de wedergeboorte. Die wedergeboorte gaat aan deze indrukken of kenmerken vooraf. Het is een vernieuwing van het leven, een ‘van de dood overgaan in het leven’:

In Johannes 3 leert de Heere Jezus ons dat we zonder een inwendige vernieuwing – een nieuwe geestelijke geboorte – niet in het Koninkrijk van God kunnen komen. Het niet kunnen zien. (...) een wedergeborene (...) is van de dood overgegaan in het leven en van de duisternis gekomen tot het licht. [Van der HeidenAB 2012, 52]

6.4.3 Leren kennen wie we zijn tegenover de heilige en rechtvaardige God

Aan het begin van de geloofsweg gaat het in het leerproces van de gelovige vooral om het leren kennen van God, van zichzelf en van de Middelaar:

Gemeente, het gaat in ons leven immers om drie dingen. Vergeet nooit dat we die met ons hart bevindelijk moeten leren kennen: 1. God in Zijn algoegzaamheid (anders gezegd: Gods volmaakte deugden); 2. Onszelf in onze vloekwaardigheid; 3. De Middelaar in Zijn dierbaarheid. [Van Aalst 2015, 9]

Die kennis van onszelf leren we van de Heilige Geest en betreft onze verlorenheid en schuld:

God de Heilige Geest overtuigt al dieper van verlorenheid en schuld. Het is Zijn werk om de wereld te overtuigen van zonde, gerechtigheid en oordeel,

maar ook Christus te verheerlijken. Dat doet Hij door die gegeven en getrokken zondaar te leren dat hij niet meer tot eer van God kan leven en niet in staat is die hemelhoge schuld te betalen. Er komt kennis van God en Zijn deugden, kennis van eigen schuld en verlorenheid. Het doet uitroepen: 'Wee mij, dat ik zo gezondigd heb.' [Van der HeidenB 2012, 61]

De Geest plaatst de zondaar voor de spiegel van Gods Wet. Dat brengt tot het besef dat ten aanzien van alle geboden sprake is van overtreding, zelfs van onmogelijkheid om ze na te leven. Zo leert de zondaar dat hij of zij niet meer tot eer van God kan leven. De Wet confronteert de zondaar met de onmogelijkheid de straf te ontgaan en leert de zondaar dat hij de vloek verdiend heeft:

Ik wenste (en ik sluit mezelf erbij in) dat we vandaag allemaal zouden beleven dat we met heel de wereld verdoemelijk liggen voor God. Verdoemelijk! En dat dat elk ogenblik éeuwige werkelijkheid kan worden. Want de wet, vrienden, die zuiver heilige wet vervloekt en verdoemt. [Karels 2014, 101]

In de geloofsbeleving speelt het 'voelen', het door persoonlijke ervaring kennen van die vloek van de Wet, een grote rol. De Wet bepaalt de positie ten opzichte van God. Dat is de positie van een schuldige zondaar die het oordeel verdient. De Geest leert die zondaar dan zien dat de zonde schuld is: de zonde is niet iets wat de mens overkwam, maar waar hij voor koos. Het is daarom nodig te beleven dat we door God goed geschapen, maar in zonde gevallen zijn:

De Heere gaat met Zijn volk terug. Hij doet hen zien hoe goed ze uit Zijn handen zijn voortgekomen, maar ook hoe diep ze zijn gevallen. Ze hebben Gods beeld verloren en zijn melaats van de hoofdschedel af tot de voetzool toe. O, het snijdt door hun ziel: 'Uit u geen vrucht meer in der eeuwigheid!' Ze worden ingewonnen voor Zijn heilig en onkreukbaar recht. Het wordt omkomen in hun leven, en dat rechtvaardig! Daar vechten zij niet langer meer, maar geven het God gewonnen. [Sonnevelt 2012, 157]

Het leren kennen van zichzelf gaat samen met een leren kennen van de rechtvaardigheid en heiligheid van God. Er is sprake van het voelen van de onoverbrugbare afstand tot God. Het besef groeit dat een zondaar niet bij God kan komen:

'Onze God is een verterend Vuur. En onze God is een eeuwige Gloed bij Wie geen zondaar wonen kan.' Inderdaad, kent u die werkelijkheid? Kent u die werkelijkheid ook van binnenuit? [Kattenberg 2012, 71]

Dit besef van de afstand tot God gaat samen met het voelen of weten dat God geen afstand kan en zal doen van Zijn recht:

Als dat zo is, dan hebt u ook kennis gemaakt met Gods recht en heiligheid. U werd gewaar dat Zijn heilig misnoegen op u rustte. (...) U werd het gewaar: ik lig onder de vloek van Gods wet; ik ben een doemwaardig zondaar. En God zal nooit afstand doen van Zijn heilig recht. [Driessen 2008, 42]

6.4.4 Het toestemmen van de straf

Het besef dat zonde schuld is en dat op deze schuld het oordeel van God moet rusten, is fundamenteel. Het erkennen van de schuld en het rechtvaardigen van het oordeel van God, zijn noodzakelijk voor de voortgang op de geloofsweg. Het is een ervaring waar al Gods kinderen kennis van krijgen:

En ál Gods kinderen komen toch een keer daar dat ze daar van harte 'amen' op leren zeggen. 'Uw doen is rein, Uw vonnis gans rechtvaardig. Amen, Heere, ik heb niets te zeggen. Ik heb de eeuwige dood verdiend. [Van Ekeveld 2014, 30]

Dat toestemmen van Gods oordeel brengt tot zwijgen voor God:

Wat is dat een stervensweg? Mag ik het kort zeggen? Als in het dodelijkst tijdsgewricht mijn ziel werkelijk wordt wat ze is: een zwarte raaf die voor eeuwig omkomt en met Witsius mag leren:

Zijt Gij met mijn doem gediend,

Zoek Uw eer, ik heb het verdiend.

(...) dat tere ogenblik, worden ze het wel waard dat de Heere ze voor eeuwig zou storten in de poel die eeuwig brandt. In dat dodelijkst tijdsgewricht schreeuwt de ziel ook niet meer tot God. Want Gods eer spreekt! Dan zwijgen zij. [Van Boven 2012, 36-37]

Het is dus een weg van sterven aan jezelf, van toestemmen van het oordeel en van zwijgen voor God. De zondaar heeft niets meer ter verdediging in te brengen en valt God bij in Zijn recht om de zonde te straffen.

Het ontdekkende werk van de Geest stopt hier echter niet. De zelfkennis is niet het doel van Zijn werk, maar het middel dat Hij gebruikt. Want al leidt de zelfkennis enerzijds tot zwijgen voor God, ze werkt anderzijds ook een roepen. De kennis van de ‘werkelijkheid van je verlorenheid’ brengt je op de knieën:

Die werkelijkheid van je verlorenheid grijpt je aan en laat je niet meer los. Het brengt je op de knieën en doet je uitroepen: O, God, wees mij de zondaar genadig! Dan houd je geen andere weg meer over dan met je totale verlorenheid en met je hemelhoge schuld je te wenden tot God, Die in de hemel woont en troont. (...) roepend en vragend: ‘Is er nog een middel, en is er nog een weg voor zo een als ik, om de welverdiende straf te ontgaan en wederom tot genade te komen?’

Dan ga je met zondesmart bezet over de wereld, met gedachten, vervuld van de heiligheid en de eeuwigheid van God. O, als dat bij elkaar gaat komen in je leven, die hoogheid van God en die diepe verlorenheid van jezelf, dan brengt dat in de nood. Dat roepen en zuchten aan de troon van Gods genade – ‘Wat moet ik doen om zalig te worden?’- brengt in de diepte. En daar wordt dat kindergeschrei van het nieuwe leven geboren. [HarinckW 2008, 82-83]

De Geest gebruikt de zelfkennis om de zondaar te laten zoeken naar een middel ter verlossing. De zondaar zoekt dat middel niet meer bij zichzelf – daar is immers alleen schuld en vloek te vinden – maar buiten zichzelf. De zelfkennis ‘drijft uit’ tot Christus:

Zo maakt de Heilige Geest plaats voor Hem Die de Weg, de Waarheid en het Leven is en wordt in hun ziel een diepe begeerte, heimwee naar Hem gelegd. (...) Alleen de Heere weet hoeveel bezwaren en onmogelijkheden er in het hart van een overtuigde zondaar te vinden zijn. Maar ondanks alle bezwaren komen ze, overtuigd van hun zonde en vervloeking, geheel onwaardig en rechteloos in zichzelf, om door Hem gezaligd te worden. Ze komen om door Hem vernieuwd, gerechtvaardigd en geheiligd te worden. Zijn Naam is immers Jezus. Bij Hem moeten ze zijn om verlost te worden van dat pak van schuld dat hen naar beneden drukt. [Van der HeidenB 2012, 63]

De zondaar zoekt naar een mogelijkheid tot verlossing en begint die mogelijkheid te zien in Jezus, de Zaligmaker van zondaren.

6.4.5 De openbaring van Christus

Met het zoeken van de mogelijkheid tot verlossing in Jezus komt de overtuigde zondaar op de geloofsweg bij een nieuw kruispunt. Daar is dan nog geen sprake van persoonlijke kennis van Christus. Het besef dat er een *mogelijkheid* van zalig worden is, geeft de zondaar al wel hoop:

Weet u dat nog, volk van God? Dat u na zoveel bange uren, dagen, weken en maanden voor het eerst mocht ademen en dat u geloofde dat u nog zalig kon worden? Dat er nog doen aan was voor u? Dat de Heere zo hartinnemend meekwam in een woord uit Zijn getuigenis, zó liefdevol, dat uw ziel als het ware smolt? En dat u eronder vertederd werd en dat u voor het eerst in uw leven durfde geloven dat zo'n hellewicht nog zalig kon worden? [Moerkerken 2009, 69]

Dat 'meekomen in een woord uit Zijn getuigenis' is de werking van de Geest. Hij laat vanuit het Woord, vanuit de beloften van het Evangelie, iets zien van Wie Jezus Christus wil zijn voor zondaren:

Dat is nu het werk van de Heilige Geest. Hij doet Christus oplichten vanuit het Evangelie, voor het oog van schuldige zondaren. En als dat gebeurt neemt de dierbaarheid van deze Jezus zo het hart in, dat het naar Hem getrokken wordt. Gemeente, verstaat u dat? Dan ziet u het wonder gebeuren: De hopeloze, reddeloze zondaar begint op Jezus te zien. Hij begint af te zien van zichzelf en op te zien naar Hem. Dan is het de schreeuw van het hart: 'O God, wees mij zondaar, genadig.' Dan ziet de zondaar – die zichzelf het rechtvaardig oordeel van God waardig keurt – op Hem met een blik van het geloof. [Van Eckevelde 2014, 35]

Dat zien van Jezus, het 'oplichten vanuit het Evangelie', is nog wel een zien vanaf een afstand. Het is zien 'door de traliën van het Woord':

Voor het eerst in uw leven is dat onvergetelijk, als de tiende ure komt en de Schoonste aller mensenkinderen Zich aan u gaat openbaren. Of dat van naderbij is of van verderaf, dat laten we nu in het midden. Maar wat een wonder van genade als u Hem hebt mogen zien door de traliën van het Woord, Hem hebt mogen zien, zoals Hij Zich persoonlijk geopenbaard heeft in uw ziel. [Van Boven 2012, 26]

Hier krijgt deze geloofservaring, dit eerste zien van de mogelijkheid van verlossing in Jezus Christus, twee benamingen. De predikant spreekt over ‘de tiende ure’. Deze omschrijving is ontleend aan Johannes 1:40. Daar blijkt dat de eerste kennismaking van Johannes met Jezus een zodanig onuitwisbare indruk heeft gemaakt dat hij op hoge leeftijd nog steeds weet hoe laat die plaatsvond. De tweede omschrijving is ‘de openbaring van Christus aan de ziel’. Daarmee beschrijft de voorganger niet zozeer de onuitwisbare indruk, als wel de inhoud van het moment. De Heilige Geest ont-dekt, openbaart voor het oog van de zondaar de mogelijkheid van verlossing in de Zaligmaker, Jezus Christus. In het lezen of horen van het Woord van God gaat het oog voor Hem open. Dat deze ervaring voor de zondaar in zijn nood veel betekent, komt ook naar voren in hoe de voorgangers daar in de preken met affectieve woorden over spreken:

O, wat is het dan balsem voor hun ziel, als ze de weg horen verklaren die er is in Christus Jezus. Wat een zoetheid voor de ziel als ze mogen horen van de schoonheid, van de gepastheid, van de beminlijkheid en de alge-noegzaamheid van die geheel enige Zaligmaker Jezus Christus, en Dien gekruisigd. Als ze mogen horen van dat bloed van Hem, dat reinigt van alle zonden. En als ze mogen horen van de volheid van de genade, die er in Christus Jezus is. [Silfhout 2012, 156]

Hoewel de predikanten het zien ‘door de traliën van het Woord’ wel als echt geloof zien, gaat het nog niet samen met de beleving van wie Christus voor de gelovige persoonlijk wil zijn. Dat er hierbij in de beleving nog veel terughoudendheid met betrekking tot het toe-eigenen is, heeft niet alleen te maken met een diep besef van onwaardigheid, maar is ook het gevolg van ‘schroom’:

O, dan kan het leven getekend zijn in een bedelen aan de troon der genade. Dan kan er zoveel schroom zijn om toe te eigenen wat de Heere schonk. Dan kan er genade in ons leven verheerlijkt zijn, maar als de Heere overkomt, dan is er de ruimte en de zaligheid. [Karens 2014, 121]

Toe-eigenen van Christus vindt pas plaats als Hijzelf ‘overkomt’. Wanneer Hij Zich persoonlijk aan de ziel openbaart:

Gemeente, welk een zaligheid als Hij Zich openbaart in Zijn eeuwige zondaarsliefde. Als de stem van de Zaligmaker klinkt in het verslagen zon-

daarshart: 'Zie hier ben Ik, zie hier ben Ik. Grimmigheid is bij Mij niet.' Wie zal het onder woorden kunnen brengen als de heerlijkheid en liefde van Zijn Woord ervaren wordt: 'Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.' Dat is een rust en vrede die de wereld niet geven kan. Het is een rust in God, in Zijn offer, in Zijn bloed. Die rust en vrede gaan alle verstand te boven. Geenszins uitwerpen, dat is bevindelijk Zijn stem horen die van vrede spreekt: 'Mijn vrede geef Ik u, Mijn vrede laat Ik u.' (...) Als Hij Zich openbaart in Zijn zondaarsliefde, in Zijn gewilligheid om zondaren te ontvangen, als Zijn liefdesstem gehoord wordt, wordt er een liefdesband met de Zaligmaker gelegd die wel verzondigd, maar nooit meer verbroken kan worden. Dan krijg je, (...) deze Zaligmaker boven alles en allen lief. Het zien van het geloof op Jezus vervult het hart met de diepste ootmoed, maar ook met heilbespiegelingen om het schoonste lied van deze Koning te zingen. [Van der HeidenB 2012, 66]

Het is duidelijk dat dit kruispunt, deze openbaring van Christus aan het hart, de gelovige op de geloofsweg een diepe vreugde en meer zekerheid geeft. Hij mag weten dat Jezus Christus de Verlosser van de zonde is en mag ervaren daar persoonlijk in te delen. Toch is dat niet het einde van de weg. Er is nu wel kennis van Jezus, Hij heeft Zich aan de ziel geopenbaard. Daarmee is er echter nog geen sprake van het persoonlijk ervaren van vergeving van de zonde. In de vreugde van de beleving van de openbaring van Christus is het zicht op de schuld door de zondaar wel 'vergeten', maar er komt een moment dat het besef ontstaat dat aan Gods recht nog voldaan moet worden. Het besef dat het noodzakelijk is om persoonlijk te beleven dat de zonden zijn vergeven.

6.4.6 De rechtvaardiging

De persoonlijke beleving van de vergeving van de zonden wordt ervaren bij het kruispunt van de rechtvaardiging. Daar ontdekt de zondaar dat zijn schuld nog niet is voldaan:

Weinig kunnen we daar vermoeden dat ook het gras in die vallei [hier beeld van de openbaring van Christus – AvdK] weer op zal raken! (...) Gods recht blijkt immers nog altijd niet voldaan. De schuld was maar een ogenblik bedekt, maar dan komt de zondaar erachter dat hij de toepassing van het bloed des Lams aan zijn hart zo mist. De zaak is niet opgelost! [Moerkerken 2009, 70-71]

Het gaat er op de geloofsweg niet alleen om dat zondaren de Middelaar zien, maar het gaat ook om de toepassing van Zijn verdienste aan het hart. Er moet sprake zijn van mét Hem de dood ingaan en van mét Hem opstaan. Dat is een weg waarlangs aan Gods recht ‘genoeg zal moeten geschieden’. Heel persoonlijk zal moeten worden ervaren hoe Christus tussentreedt en verzoening doet:

Kent u daar wat van? Dan ligt u op uw knieën voor uw bed, uw handen gevouwen en de ogen gesloten. Dan zegt u niet zo veel. Dan is er vanbinnen slechts een zuchten. Dan is het de grote vraag: Hoe komt God aan Zijn eer? Hoe zal Zijn Naam worden verhoogd? O, dat zal alleen kunnen in een weg waarin aan Gods gerechtigheid genoeg geschiedt. Als dan die Geest gaat zuchten en er mag plaats komen voor Christus, de enige Zaligmaker, dan ligt u op uw knieën in het zicht van de Parel van grote waarde en dan zucht het vanbinnen: Héme heb ik nodig! O wonder, als Hij eerlijk ontvangen mag worden. (...) En dan? Dan gaat de Heere het hart doorzoeken. Dan komt God de Vader bij het hart van Gods kind dat op de knieën ligt, zonder woorden. Waar de Geest in zucht. En dan gaat God de Vader dat hart doorzoeken. Wanneer de Heere ziet op wat er leeft in het hart van zo’n kind, moet Hij zeggen: ‘Weg ermee! Dat zuchten kan Ik niet horen!’ En daar is zo’n zuchter het hartelijk mee eens. Maar de Heere hoort ook Zijn Geest zuchten en Hij hoort het bidden van Christus aan Zijn rechterhand dat daarmee volmaakt in overeenstemming is. Dát is zuchten naar de mening van de Geest. (...) Die Geest bidt in het hart: ‘Vader, dit is toch Uw kind? Deze is toch gewassen en gereinigd in het bloed van Uw Zoon?’ (...) Ja, de Geest zucht: ‘U zult toch Uzelf verheerlijken? U kunt toch van dit kind niet meer af?’ Dan is het de Geest des Vaders Die de vastheid van het welbehagen verankert in het zuchtend hart. [De Wit 2010, 198-199]

De predikant noemt in dit fragment het concrete (objectieve) verzoeningswerk van Christus (‘gewassen en gereinigd in het bloed van Uw Zoon’) en Zijn priesterlijke voorbidding in de hemel als pleitgronden voor vrijspraak. Daarbij wijst hij het welbehagen van de Vader aan als de bron voor het verzoeningswerk. Tegelijk plaatst hij het hele ‘verloop’ van deze rechtvaardiging binnen een heel persoonlijke beleving. Een intieme Godservaring, waarin de schuldige zondaar vrijspraak ontvangt op grond van het werk van Christus. Deze rechtvaardiging vormt in de preken het belangrijkste kruispunt op de geloofsweg. Hoe noodzakelijk het begin van die weg (de wedergeboorte) ook is, met betrekking tot de beleving

van de gelovigen staat in de preken de ervaring van de rechtvaardiging centraal. Het is een ervaring waar ‘Gods kinderen’ naar uitzien:

Wat kunnen Gods kinderen ernaar uitzien om met bewustheid van eigen hart en leven te mogen weten afgesneden te zijn van Adam en ingeplant te zijn in Christus. Om persoonlijk te mogen weten dat het bloed van Christus niet alleen voor anderen, maar ook voor hen persoonlijk is gegeven. En het is waar: wat is het een weldaad als de Heere in dat ontzaglijke ogenblik, in dat dodelijkst tijdsgewricht, om ons leven komt en de Heere ons leert dat er Eén is geweest Die aan ’s Vaders recht volkomen heeft voldaan. Dat is een ontzaglijke weldaad. [MulderF 2011, 111]

De voorgangers spreken over de beleving van de rechtvaardiging door de gelovigen als het ervaren van een ‘ontzaglijke weldaad’, een ‘ontzaglijk groot voorrecht’:

Het is een ontzaglijk groot voorrecht wanneer we daar iets van mogen kennen: wanneer we deel mogen hebben aan de rechtvaardigheid Gods, aan de gerechtigheid van Christus en we daar door het geloof houvast aan hebben mogen leren krijgen en iets hebben mogen leren verstaan van de vrijheid der heerlijkheid der kinderen van God. Om dan te mogen roemen in de vrije gunst die eeuwig God bewoog en te mogen leren roemen in de liefde Gods des Vaders, in de liefde Gods des Zoons, maar ook in de liefde Gods van de Heilige Geest; de Drie-enige God als Oorzaak, Bewerker en Toepasser van onze zaligheid. Het is een ontzaglijk grote zaak wanneer we daarin mogen roemen. [Melis 2009, 68]

Hoewel het lijkt alsof met de beleving van dit ‘ontzaglijk grote voorrecht’ van de rechtvaardiging, met dit kruispunt op de geloofsweg, de gelovige aan het einde van die geloofsweg gekomen is, is dat niet het geval. Wel is er sprake van een ‘andere gang in het leven’. De gelovige kent nu een grote(re) zekerheid ten aanzien van het persoonlijk deel hebben aan de verlossing en vergeving. Dat stempelt de verdere levensgang.

6.4.7 Blijvende strijd

De zekerheid van vergeving en verzoening doet er niet aan af dat ook het leven van de gerechtvaardigde gelovige steeds gekenmerkt wordt door strijd:

Een oprecht kind van God vindt in zichzelf enkel zwakheid, enkel struikelingen, enkel broosheid en vergankelijkheid. Hij is niet in staat om met de discipelen één uur te waken. Vandaar dat hij zijn ogen opheft naar de bergen. Hebt u dat ook als u om u heen kijkt, en vooral als u bij uzelf naar binnen kijkt, dat de schrik u om het hart slaat? Wat zijn we kwetsbaar. Er hoeft maar weinig te gebeuren of u ligt weer ondersteboven. (...) Gods volk gaat soms wenend over de aarde. (...) Zij schreien tranen. (...) Omdat zij door hun zonden God hebben verlaten. Zij ervaren: Door de zonde ben ik de ellendigste van alle mensen. [Visscher 2009, 181]

Er blijft dus altijd sprake van een strijd en van verdriet om de zonde. Die strijd kan zelfs – tijdelijk – de zekerheid van het geloof wegnemen:

Maar als je er echt achter gekomen bent Wie de Heere voor je is, dan ga je pas zien wat voor macht de zonde is. Dan zie je dat je er niet tegenop kunt, dat er momenten zijn dat je onderligt in de strijd, dat het zo onvolmaakt is in je leven. Dan kun je niet tevreden zijn over jezelf. Dan zeg je: Heere, ik word zo aangevochten! Als u in zonden valt, komt de duivel direct naar u toe en zegt: ‘Kijk eens! Als je dit of dat doet, is het niet goed, want dat doen kinderen van God niet!’ Zo komt u van het een in het ander. Als u in de zonde valt, gaat de zekerheid weg. Dan vraagt u zich af: zou de Heere eigenlijk nog wel van me afweten? Zal er ooit wel iets van me terecht komen? De zonde is me steeds de baas. Dat is een strijd! [Vreugdenhil 2009, 188]

6.4.8 Bemoediging in de strijd en noodzaak van de strijd

Het is duidelijk dat in de preken sprake is van grote aandacht voor de moeiten in het geloofsleven. Zowel in de bespreking van de weg naar (de beleving van) de rechtvaardiging als in die van het leven daarna, benadrukken de predikanten dat het geloofsleven met moeiten en verdrukking gepaard gaat. Daarbij is ook aandacht voor bemoediging van de gelovigen. De geloofsweg is niet een weg die je alleen hoeft te gaan:

U hoeft zelf uw weg niet te bepalen. (...) Hun weg wordt bepaald door de hoogste Leraar, de Wijsheid met een hoofdletter, Die alleen weet wat goed voor hen is. Hij bepaalt de weg. (...) Als je Hem mag volgen, kom je in wegen die je niet begrijpt. In wegen die pijn doen. In wegen die tegen vlees en bloed zijn. In wegen die we niet willen gaan. In wegen van verlies van welke aard dan ook. O, wat zijn er een onbegrepen wegen. Maar één ding: Hij Die vooropgaat, is eerst Zelf in deze weg geweest. Dat is de troost! Zijn weg met ons

wordt niet bepaald door de statistieken of door menselijke berekeningen. Nee, hoor. Dé Weg met een hoofdletter gaat voorop op die moeilijke weg. Hij baant de weg. Hoe donker de weg is, hoe onbegrepen de weg, hoe vleeskruisigend de weg ook is, u bent er nooit alleen! En hoe dichtert Jezus bij u is, hoe meer u dat ziet. Hoe meer kracht er van Hem uitgaat. [Van Aalst 2015, 19]

Dat er in de momenten dat de weg ‘onbegrepen’ is bij de gelovige vragen rijzen, komt in de preken ook aan de orde. Daarbij geven de voorgangers aan dat dit de weg is waarlangs de Heere aan Zijn eer komt:

De Heere heeft die weg van strijd, moeite en druk dus niet nodig. En tóch heeft het Gode behaagd om Zijn volk zó zalig te maken. Hij keurt hen in de smeltkroes der ellende. Zó brengt Hij Zijn volk thuis. En met ál de leidingen die God met Zijn volk houdt – hoort u het? – heeft Hij slechts één doel: de eer van Zijn heerlijke Naam (...) Hoe onbegrepen uw pad ook is en hoe diep u er ook door moet, en hoe vaak u ook vreest te moeten sterven, laat het nu maar genoeg voor u zijn, kind des Heeren, dat God daar Zijn Naam in verheerlijkt. [Moerkerken 2009, 74]

Het is de weg waarlangs God Zijn kinderen dicht bij Zich houdt:

En Kerk des Heeren, zullen we nooit vergeten dat God Zijn kinderen kastijdt uit liefde? (...) Nee, ik weet het. Dat zien we vaak niet. Maar de Heere slaat zulke wegen in om Zijn kinderen weer bij Zich te krijgen. Wat is het een wonder als we weer eens teruggebracht mogen worden. Als we weer eens terug mogen zijn bij Hem en we weer iets van Zijn tere, zoete nabijheid mogen proeven en smaken en zeggen: ‘O God, wat was ik ver weg, maar het is Uw enkele liefde geweest die mij weer heeft terug willen brengen.’ O, dan vergeten we de stormen niet, dan vergeten we de kruisen niet, maar dan kijken we er anders tegen aan. [MulderF 2011, 113]

6.4.9 Het einde van de geloofsweg

De geloofsweg kent ook een eindpunt. Zelfs de meest begenadigde zondaar zal eenmaal moeten sterven. Ook dan is de gelovige volledig afhankelijk van Christus:

Maar wat sterven is, dat weten we niet. Straks komt die kudde er echter voor te staan. O, als die Herder dan op dat ogenblik zou zeggen: ‘Nu moet

u er alléén door. Na alle hulp die Ik u geboden heb en na alle wegen die Ik u geleid heb. Die laatste vallei moet u alléén door.’ Gewis, gemeente, al zouden we ooit in de vallei geweest zijn van de rechtvaardiging in de vier-schaar van onze consciëntie, maar dan zouden we toch in die laatste vallei nog omkomen. [Moerkerken 2009, 75]

Dat die Herder, Christus, er ook dan voor de gelovige is, mag de predikant de bestreden Kerk als troost meegeven:

Zó heb ik hen zien sterven. Zo heb ik hen naar huis zien gaan: kinderen Gods, die voor de dood hadden gevreesd, vele jaren in hun leven. Ik heb hen zien sterven met de glans van de eeuwigheid op hun gelaat. Ik heb hun armen omhoog zien gaan. Ik heb in hun ogen iets gezien van de heerlijke weerspiegeling van de Godsstad die hen wachtte. Hebt u weleens bij een stervend kind van God gestaan? Toen hebben wij hen nagestaard. We konden niet mee. Maar we waren er wel jaloers op. Toen hebben we hen nagestaard! [Moerkerken 2009, 75]

6.4.10 Terugblik op de geloofsweg

Wanneer we op deze uit de preken gereconstrueerde geloofsweg terugkijken, wordt duidelijk dat daarbij sprake is van een sterk uitgewerkte volgorde van beleving. Die beleving wordt nadrukkelijk bepaald door de juridische verhouding tussen God en mens.

Niet alleen het spanningsveld van God en mens bepaalt de geloofsweg, ook het spanningsveld van tijd en eeuwigheid. De visie op de geloofsweg focust op de verhouding van de mens tot God, maar dat gebeurt binnen het kader van de reis van de mens naar ‘een nimmer eindigende eeuwigheid’. Deze gerichtheid op de eeuwige bestemming wordt versterkt door de volgordelijke opvatting van de geloofsweg. Terwijl omgekeerd ‘het gewicht van de eeuwigheid’ bij elk kruispunt op de geloofsweg een extra diepte aan de beleving geeft. Beide spanningsvelden blijken in de preken van invloed te zijn op het lezen en uitleggen van de Schrift. Het lezen van de Schrift gebeurt met de geloofsweg als uitgangspunt, terwijl de uitleg van de Schrift plaatsvindt met het oog op de mogelijke betekenis (het betekenispotentieel) van de tekst voor de gelovigen op de verschillende kruispunten op deze geloofsweg.

6.5 Afronding

Het geloofsleven wordt, zo is in dit hoofdstuk gebleken, in de onderzochte preken opgevat als een geloofsweg. De ervaringen die de gelovige in zijn of haar leven opdoet in de relatie met God, krijgen een duiding binnen een min of meer gecanoniseerd geloofsverhaal, een canoniek voorbeeldplot.²³ Dat verhaal stelt niet de gedachte centraal dat het geloof ‘zich op verschillende wijzen in verschillende mensen’ ontplooit,²⁴ maar kent een min of meer richtinggevend script dat een normatieve lading heeft en dient als model.²⁵ Dit richtinggevend script krijgt in de preken uitwerking binnen een bevindelijk discours²⁶ dat de geloofservaringen structureert en duidt als elkaar min of meer opvolgende ‘kruispunten’ op de geloofsweg.²⁷

Binnen het bevindelijk discours is sprake van verschillende taalvelden waarmee de geloofsweg invulling krijgt. Die taalvelden kennen een eigen gebruik van metaforen. De grote lijnen van de geloofsweg worden uitgezet door de ruimtemetaforen van de woestijnreis en de pelgrimsreis.

- 23 R. Ganzevoort en J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (Zoetermeer 2007), 113; R. Ganzevoort, *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden* (Zoetermeer 2006), 93-95 wijst erop dat de gemeenschap waarin iemand van zijn persoonlijke geloofservaring getuigt daaraan een discipline oplegt. Die ervaring kan alleen verteld worden binnen de modellen die door de dominante cultuur worden voorgehouden. R. Ganzevoort, ‘Barsten in de levensloop. Narratieve identiteit, canonieke verhalen en traumatisering’, in: J. Dohmen (red.), *Moderne levens lopen niet vanzelf* (Amsterdam 2006), 88-102, 94 benadrukt dat er bij het vertellen van het verhaal sprake is van primair gebruikmaken van aangeboden of voorgeschreven verhalen.
- 24 A.J. Plaisier, *Overvloed en overgave. Een caleidoscopisch geloofsboek* (Zoetermeer 2014), 64.
- 25 De term ‘richtinggevend script’ ontleen ik aan P. van de Kamp, *Verhalen om te leven. Levensverhalen in het pastoraat* (Utrecht 2013), 55.
- 26 N. Montesano Montessori, H. Schuman, R. de Lange, *Kritische discoursanalyse. De macht en kracht van taal en tekst* (Brussel 2012), 19 definieert ‘discours’ als: ‘een geheel van met elkaar samenhangende begrippen waarmee groepen mensen, elke groep vanuit een eigen perspectief, de werkelijkheid structureren en er betekenis aan geven’.
- 27 C. Sonneveld, ‘Standen in het genadeleven [3]’, *De Saambinder* 14 juni 2018, jrg. 96, nr. 37, 5 benadrukt dat opeenvolgende karakter wanneer hij over de ‘kruispunten op weg naar de hemel’ zegt: ‘Er zijn beslissende ogenblikken die Gods kinderen een stapje *nader* brengen’ [cursivering door mij, AvdK]. Immink, *Over God gesproken*, 49 noemt ook de grote nadruk op de weg en de volgorde daarop als kenmerken voor de bevindelijke prediking.

De invulling van de onderdelen van de geloofsweg vindt plaats via de kenmerkenmetaforen van heilsfeiten, heilsorde en de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid. De keuze van een taalveld – heilsfeiten, heilsorde of drieslag ellende, verlossing, dankbaarheid – uit zich niet in verschillen ten aanzien van de invulling van de geloofsweg. De predikanten gebruiken, zo blijkt uit de reconstructie van de geloofsweg, de taalvelden in de preken ook door elkaar.²⁸ De keuze voor een specifiek taalveld lijkt soms bepaald te worden door de Bijbeltekst waar de preek over gaat. Andere keren lijken aangehaalde bronnen voor de uitleg daarbij een rol te spelen. De affectiviteit waarmee het gebruik van een taalveld soms samengaat, lijkt erop te wijzen dat de keus voor een taalveld ook te maken heeft met hoe de predikant zelf gewend is zijn geloofservaringen te verwoorden.

De keuze om het geloofsleven te benaderen als een geloofsweg heeft, zo laten de preken zien, consequenties die aan de ruimtemetafoor van de weg verbonden zijn. Deze metafoor heeft zelf al een sterke focus op volgorde in zich, maar in de visie op de geloofsweg krijgt die een versterking door de invulling via kenmerkenmetaforen. Het geheel krijgt, via de kruispunten, een strikte opvatting van elkaar opvolgende stadia.

De Wit wijst erop dat dit volgordelijke karakter ertoe leidt dat de gelovige bij zichzelf gaat zoeken waar hij zich op de weg bevindt.²⁹ Er is daarbij sprake van zoeken naar zekerheid, van evaluatie van zichzelf en van vergelijking met anderen. Waar het beschrijven van de geloofsweg samengaat met oproepen tot zelfonderzoek, kunnen de hoorders bij de omschrijving van de kruispunten een herkenning voelen die hen versterkt of vertroost.³⁰

De uitgewerkte beschrijving van de geloofsweg kan echter ook leiden tot een beoordelen van elkaars positie daarop (of van het niet op de geloofsweg zijn). Florijn beschrijft, in zijn gesprek met Van Dijk, dat dit beoordelen positief gezien kan leiden tot een klaarder zicht op de eigen

28 Dat door elkaar lopen van de taalvelden blijkt o.a. ook uit het feit dat A. Schot in twee verschillende boekjes de geloofsweg toelicht vanuit de heilsfeiten en de heilsorde. Hij beschrijft dezelfde geloofsweg, maar vanuit verschillende taalvelden. Zie: Schot, *De beleving van het heil* en Schot, *De orde des heils*.

29 H.F. de Wit, *De verborgen bloei. Over de psychologische achtergronden van spiritualiteit* (Kampen 2006), 92.

30 Zwemer, *De bevindelijk gereformeerden*, 79 beschrijft deze positieve werking. In het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 7) wordt de invloed van het beschrijven van kenmerken in de oproep tot zelfonderzoek nader toegelicht.

positie op de geloofsweg. Negatief gezien kan het leiden tot miskennen of afwijzing. Dan kan het een drempel opwerpen voor zelfacceptatie aan de kant van de gelovige.³¹ Het beoordelen krijgt bij de bespreking van de geloofsweg in de preken een extra nadruk mee vanuit het gezag dat een predikant binnen de Gereformeerde Gemeenten heeft.

Exalto spreekt over het bevindelijk discours als over een *pietistic narrative community*, waarin een taal en ‘frame van gedachtengoed’ worden aangereikt waarbinnen de Schrift wordt gelezen en uitgelegd, waarin ervaringen worden verwoord.³² In dat frame spelen de ‘kenmerken van genade’,³³ de heilsfeiten,³⁴ de heilsorde³⁵ en de drieslag uit de Catechismus³⁶ een grote rol. In deze *narrative community* komen theologie, prediking en geestelijke beleving bij elkaar.³⁷ Het vocabulaire van deze spirituele *community* geeft de mens een narratieve identiteit en helpt hem om zijn plaats op de weg naar de hemel te bepalen en daarover met anderen te spreken. Daarbij kan hij onderwijs ontvangen van medereizigers die al verder op de weg zijn.³⁸

Burger wijst er ten aanzien van de heilsorde op dat het dogmatische karakter van de daarin gemaakte onderscheidingen nadelige gevolgen heeft voor het Bijbellezen. ‘Heel makkelijk wordt de dogmatiek de bril waarmee Bijbellezers naar deze beelden gaan kijken. De dogmatische belangen worden meegenomen naar de Bijbeltekst.’³⁹ Uit de onderzochte preken blijkt dat niet alleen – en zelfs niet op de eerste plaats – sprake is van het meenemen van dogmatische belangen bij het lezen van de Schrift. Er is eerst en vooral sprake van meenemen van een visie op de geloofsweg naar de Bijbeltekst. De verschillende taalvelden bij het beschrijven van de geloofsweg hebben daarbij ieder hun eigen invloed

31 G. van Dijk, *Het geloof der vaders. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden* (Nijmegen 1996), 62.

32 J. Exalto, ‘Telling Authorized Stories. The Dynamics of the Dutch Pietistic Narrative Community’, in: R.R. Ganzevoort e.a. (red.), *Religious Stories We Live By. Narrative Approaches in Theology and Religious Studies* (Leiden/Boston 2014), 241-250.

33 Exalto, ‘Telling’, 243.

34 Exalto, ‘Telling’, 245.

35 Exalto, ‘Telling’, 243.

36 Exalto, ‘Telling’, 248.

37 Exalto, ‘Telling’, 244.

38 Exalto, ‘Telling’, 247.

39 H. Burger, *Leven in Christus. Over de betekenis van het verhaal van Jezus* (Franeker 2017), 246.

op het Bijbellezen. Bijbelteksten die over de heilsfeiten spreken, krijgen binnen het taalveld van de heilsfeiten een belevingslading mee die er in de Schrift niet vanzelfsprekend aan verbonden is. Teksten waarin onderdelen uit de heilsorde ter sprake komen, worden vanuit het bijbehorende belevingstaalveld gevuld met geloofservaringen die in de tekst zelf niet direct hoeven voor te komen. De focus op de ellende en het begin van de verlossing die in het taalveld van de drieslag is waar te nemen, bepaalt op een eigen manier het lezen van de tekst. Dit taalveld haalt met name zaken uit de Schrift naar voren die aan de tweeslag uit de drieslag refereren; de dankbaarheid blijft hierbij vrijwel buiten beeld. Ieder van de taalvelden brengt een belevingslaag aan in het lezen van de Bijbeltekst. In de toepassing leggen de predikanten die beleving ‘aan het hart van de hoorders’. De Bijbeltekst bemiddelt zo als het ware de beleving. Vanuit het model van de geloofsweg worden, via lezing en verklaring van de Bijbeltekst, ‘spiegelverhalen’ in het leven van de hoorders aangemoedigd, gestructureerd en bevestigd.

De in dit hoofdstuk besproken ‘weg des heils’, de geloofsweg, maakt duidelijk dat in de preken ten aanzien van het lezen van de Bijbel sprake is van een ‘belevingsperspectief’. De predikanten lezen en duiden de Schrift vanuit het min of meer gecanoniseerde, richtinggevende script van de geloofsweg.

De hoge mate van intertekstualiteit met het geheel van de Schrift – door middel van de vele (delen van) Bijbelteksten die in de preken verweven worden – geeft aan die duiding het karakter van een vanzelfsprekende fundering in de Schrift mee.

Het lezen van de Schrift vanuit het richtinggevende script (en binnen de *narrative community*) gaat samen met de keuze voor Bijbelteksten met een hoog ‘belevingspotentieel’. Er lijkt in de preken ten aanzien van de (vrije) tekstkeuze sprake te zijn van een vooral aan de orde stellen van teksten die het makkelijk mogelijk maken om (onderdelen uit) de geloofsweg te thematiseren.

EXCURS 2

Invloed van Bunyan op de visie op de geloofsweg

‘If one wishes’, zegt De Lange, ‘*The Pilgrim’s Progress* can be read as an allegory of the stages of the Puritan psychology of conversion.’¹ Dat is precies wat in de toelichtingen bij *De Christenreis* gebeurt. Daarin lezen de predikanten het boek als ‘een opeenvolging van verschillende stadia [die] in het geestelijk leven wordt ervaren’.² De reis die Christen maakt is voor hen een ‘beeld dat alleen op het innerlijk leven van de christen betrekking heeft’.³

De lezing van *De Christenreis* met het oog op de stadia of kruispunten op de geloofsweg – die volgens Van ’t Spijker ook gesuggereerd wordt door de orde van de stof in het verhaal zelf⁴ – maakt dat in de toelichtingen veel aandacht uitgaat naar onderwerpen als wedergeboorte en rechtvaardiging. Bunyan is van invloed op alle onderdelen van de geloofsweg zoals die in de preken uit dit onderzoek aan de orde komt. Hier stellen we alleen de vier onderwerpen aan de orde die de predikanten in de toelichtingen op *De Christenreis* nadrukkelijk diepgaander bespreken dan in de onderzochte preken. Dat betreft het plaatsmaken voor Christus, het spreken over een zogenoemde ‘verborgen Christus’, de openbaring van Christus aan de ziel en de beleving van de rechtvaardiging. We bespreken deze vier onderwerpen hier niet uitputtend; het gaat vooral om de specifieke invloed van Bunyan die eruit blijkt.

Plaatsmaken voor Christus

Bij het bespreken van het begin van de geloofsweg, het begin van *De*

1 F. de Lange, ‘Life as a Pilgrimage. John Bunyan and the modern life course’, in: P.N. Holtrop, F. de Lange, R. Roukema (red.), *Passion of Protestants* (Kampen 2004), 95-126, 111.

2 W. van ’t Spijker, geciteerd in: Wassenaar, *Vreemdelingschap*, 190.

3 F. de Lange, *Heilige onrust. Een pelgrimage naar het hart van religie* (Utrecht 2017), 61.

4 W. van ’t Spijker, geciteerd in Wassenaar, *Vreemdelingschap*, 190.

Christenreis, geven de voorgangers in hun toelichting nadrukkelijk aandacht aan het werk van de Heilige Geest door middel van de Wet. De Geest gebruikt die Wet om zondaren te brengen tot het 'toestemmen van het oordeel' en tot het 'zoeken van de zaligheid buiten zichzelf'. Het is de weg waarin Hij 'plaatsmaakt voor Christus'. In *De Christenreis* is dit plaatsmakende werk met name te vinden op de weg vanuit stad Verderf naar het poortje dat toegang geeft tot de weg naar het hemelse Jeruzalem. Evangelist (de Geest) wijst Christen de weg naar dat poortje. Op die weg wordt de zondaar aan zichzelf ontdekt en bewerkt de Heilige Geest een behoefte aan de Zaligmaker:

Zij, die tot Christus komen, gevoelen hun behoefte aan Hem en aan Zijn gerechtigheid. (...) Het [hebben van de behoefte aan Christus – AvdK] komt, omdat zij door de Heilige Geest licht ontvangen hebben om hun ellendestaat te zien, en leven ontvangen hebben om die ellendestaat te gevoelen. Zij dragen een pak van schuld en zielenood. Dit doet hen een Zaligmaker nodig hebben, zoeken en dierbaar achten.

Alhoewel het gevoelen van onze zonde en ellende geen bekwaamaking voor de zaligheid betekent (...) is de kennis en het gevoelen onzer ellende wel het motief, waardoor de zondaar Christus zoekt. Het is de drijfkracht, die de Heilige Geest gebruikt om zondaren tot Christus te brengen. Goddelijke genade gebruikt het gevoelen van onze ellende en verlorenheid om ons tot Christus te trekken en te drijven. [HarinckC 1983, 41]

De Geest gebruikt, zegt de predikant in dit fragment, de werking van de Wet om in de zondaar een behoefte aan de Zaligmaker te werken. De last van de zonden en schuld, die de gelovige door de werking van de Wet is gaan voelen, wordt 'het motief, waardoor de zondaar Christus zoekt'. De Geest gebruikt de ervaring van die last (het pak op de rug van Christen) als 'drijfkracht om zondaren tot Christus te brengen'. Het 'gevoelen van ellende en verlorenheid' dat de Geest in het hart van de gelovige werkt door middel van de confrontatie met de Wet, is bedoeld om 'tot Christus te trekken en te drijven'. Evangelist wijst de weg aan, brengt (zonodig) op die weg terug en geeft de aanwijzingen die Christen nodig heeft om bij de poort te komen.

De predikanten plaatsen wat op die weg naar Christus door de gelovige aan ontdekkend en afsnijdend werk van de Wet ervaren wordt, nadrukkelijk binnen het perspectief van het komen van Christen bij de poort. Door de werking van de Wet te omschrijven als 'plaatsmakend werk voor

Christus', geven de voorgangers in deze toelichtingen niet alleen het doel van die werking weer, maar ook de impliciete zekerheid van het bereiken van dat doel. Het hele eerste deel van de geloofsweg krijgt daarmee een bijzonder karakter. Waar het voor de beleving van de gelovige op dit deel van de geloofsweg een weg van ontdekking, afbraak en verloren gaan lijkt te zijn, geeft dit perspectief aan al die ervaringen een andere kleur. Het spreken over het 'plaatsmaken voor Christus' bevat nadrukkelijk ook een pastorale notie. De gelovige, die in de confrontatie met de Wet en met het recht van God zijn blik helemaal naar binnen dreigt te richten, krijgt daarmee een andere blikrichting aangereikt. Het kan, bij alle verlies aan eigen kant, voor deze gelovige een troost zijn te weten dat wat hem overkomt een gevolg is van het werk van de Geest. Door het hele begin van de geloofsweg op deze manier te duiden als 'tot Christus trekken en drijven' benadrukken de predikanten dat het antwoord op de vraag waar het voor de zoekende gelovige op uit moet lopen – 'Is er enig middel, waardoor wij deze straf zouden kunnen ontgaan en wederom tot genade komen?' (HC, Zondag 5) – voor Christen letterlijk 'binnen handbereik' is: de predikanten maken duidelijk dat de poort waarop Christen klopt (Christus) het antwoord is.

De toelichting die de predikanten bij dit begin van de geloofsweg geven, maakt ook duidelijk dat Christen volgens hen vanaf dat hij in stad Verderf 'aan zijn verloren staat werd ontdekt' al wedergeboren was. Alleen wist hij dat zelf niet. Er was bij hem sprake van een 'ongeweten wedergeboorte'. Voor de predikanten is dit deel van de reis van Christen als het ware de visualisering van hun visie op deze 'ongeweten wedergeboorte' en van de vruchten waaruit de gelovige eventueel kan opmaken wedergeboren te zijn.

Een verborgen Middelaar

Het moment waarop Christen bij de poort komt, is een van de drie momenten waarop de voorgangers ingaan op wat ze noemen 'een verborgen Christus'. De andere punten uit *De Christenreis* waar dit onderwerp aan de orde komt, zijn het moment waarop Getrouwe vertelt dat hij werd neergeslagen door Mozes en het moment dat Hopende vertelt over het begin van zijn geloofsweg. Deze drie momenten hebben als gezamenlijk element dat het gaat om een situatie waarin de personen 'aan het eind gekomen zijn met alles van zichzelf en van de Wet'. Het moment waarop 'betaald moet worden aan Gods recht', maar ze niets hebben om te betalen. Het is het moment waarop ze 'buiten zichzelf'

naar verlossing gaan zoeken. Het moment waarop ze voor het eerst ‘horen van een mogelijkheid van verlossing’:

Wat een wonder als die Ander verschijnt. O, als God in het getuigenis van Zijn Woord die Ander spreken doet. Al kennen we die Ander in het eerst nog niet. Want ook hier staat het: ‘Wie was het dan die hem [Mozes, de wet, die Getrouwe aanviel – AvdK] beval op te houden?’

En Getrouwe antwoordt: ‘Ik kende Hem eerst niet.’ Onthoud dat eens, lezer! Het kan misschien wel eens in uw leven gebeurd zijn dat u ongelukkig over de wereld ging. O, dat die Mozes u gedurig maar voorhield wie u moest zijn en wie u niet bent, maar dat u in Gods huis een woordje hoorde dat uw hart raakte en dat als een lichtstraal in uw duisternis viel. Dat als een dronk koud water was voor uw dorstige ziel. Waarin het u toescheen of een Ander tot uw behoudenis sprak. Wie was Hij, Die tot u sprak?

Ach, er staat: ‘Ik kende Hem eerst niet. Doch toen Hij mij voorbijging, zag ik de wonden in Zijn handen en in Zijn zijde, toen begreep ik dat het de Heere was. En zo ging ik de heuvel op.’ (...) Ja, die ogenblikken, als ze achteraf dat werk, als uit Zijn doorboorde handen tot hun benauwde ziel gekomen, zien. Dan mogen ze weten dat het de Heere was. O, en dan kunnen ze soms, terugziende op die weg, zich verwonderen. Ze hebben het eerst niet zo klaar en helder verstaan. Daar zijn ze soms zo over in de strijd geweest. [Vergunst 1986, 211-212]

In dit fragment maakt de predikant duidelijk dat er op het moment van ‘het horen van een mogelijkheid tot verlossing’ bij de gelovige wel sprake is van Godskennis (Hem kennen als vertoornd Rechter) en van zelfkennis, maar dat hij of zij Christus nog niet kent. De gelovige hoort wel ‘een woordje dat het hart raakte en dat als een lichtstraal in de duisternis viel’, maar kent niet Degene Die tot hem of haar spreekt. Pas later komt het besef dat het Christus was Die daar ‘tot behoudenis’ sprak. Op het moment zelf is Hij nog ‘verborgen’.

Waar doelen de predikanten op met het spreken over ‘een verborgen Christus’ of een ‘verborgen Middelaar’? Ze willen ermee duidelijk maken dat de wedergeborene tijdens het eerste deel van de geloofsweg wel over Christus hoort en op Hem wordt gewezen – bijvoorbeeld in de prediking – maar geen persoonlijke kennis van Hem heeft. Christus is in Zijn Middelaarschap nog onbekend, nog verborgen. De voorgangers willen aangeven dat de wedergeborene niet direct Christus leert kennen, dat het geloofsleven niet begint met Jezus. De geloofsweg begint met

de ‘ontdekking aan de zonde’, het ‘inleven van de val in Adam’ en het ‘leren kennen van Gods recht’. De beginnende gelovige krijgt dus eerst ‘met God te doen’, de heilige en rechtvaardige God Die toornst over de zonde. Zolang de beginnende gelovige nog iets in of van zichzelf denkt te hebben om daarmee voor God te kunnen verschijnen, heeft hij geen Middelaar nodig en kent hij Die ook niet. Die is nog voor hem verborgen.

Met deze visie op ‘een verborgen Christus’ benadrukken de predikanten de noodzaak van het ‘inleven van de totale verdorvenheid en onmacht’ aan de kant van de gelovige. De verborgenheid van Christus confronteert de beginnende gelovige werkelijk tot het uiterste met zichzelf en zijn tekort. De enige momenten waarop tijdens dit deel van de geloofsweg sprake is van een vorm van ‘verlichting’, zijn de momenten waarop hij of zij over Jezus hóórt. De ervaring van het eigen totale onvermogen en het horen van het ‘middel tot verlossing’, maken de gelovige tot ‘een bedelaar aan de troon van Gods genade’. In het beeld van *De Christenreis* is deze ‘verborgenheid van Christus’ te zien in hoe Bunyan vertelt dat Christen wel op het poortje wordt gewezen, maar het zelf in feite pas ziet wanneer hij erbij aangekomen is.

De openbaring van Christus aan de ziel

In de tekening die Bunyan geeft van de situatie van Christen bij de poort, staat vooral de onmogelijkheid vanuit Christen centraal. Hij heeft niets meer over wat een reden zou kunnen zijn waarom hij naar binnen zou mogen. De voorgangers werken dat in hun toelichting uit voor de gelovige: die heeft ‘alleen zonde, schuld en doemwaardigheid’. Niets ‘waarmee hij voor God zou kunnen verschijnen’. Hij kan alleen nog maar roepen om verlossing, om genade.

Tegen die achtergrond is het begrijpelijk dat de predikanten de verhoring van die bede om verlossing – in het beeld van *De Christenreis*: het opengaan van de poort – beschrijven als een zaak van diepe blijdschap en verwondering:

‘Ik verheug mij, en tevens sta ik te beven.’ Dat is nu wat Gods volk zo beleeft, als die dierbare Persoon Zichzelf gaat openbaren als die ene Parel van grote waarde. Dan komt er een blijdschap in hun ziel die ze vóór die tijd niet gekend hebben. Dan komt er een uitzien in hun ziel waarvan ze niet wisten. Dan is het wonder zo groot dat er voor zo’n ellendig, snood, goddeloos zondaar nog een weg ter ontkoming geopend wordt, bij God vandaan uit het welbehagen in de tijd. In die ene poort, in die dierbare Persoon. En

toch beven, ja, vanwege de grootheid, vanwege de hoogheid van de zaak. (...) Gods kinderen beleven niet anders dan het wonder. Het wonder, dat zo één, zo zwart, en zo ellendig, die Persoon mag leren kennen, en zoveel schoonheid, beminnelijkheid, gepastheid en dierbaarheid mag zien in die ene Parel. [Van Boven 2013, 87]

In dit fragment ‘struikelt’ de predikant haast in zijn poging te beschrijven wat de ‘openbaring van de Middelaar aan het hart’ voor de gelovige betekent. Het geeft ‘blijdschap in de ziel’ zoals hij of zij die nog nooit heeft gekend. Het wordt ervaren als een wonder ‘bij God vandaan uit het welbehagen’.

De voorganger probeert in zijn beschrijving van de beleving bij deze ‘openbaring van Christus aan de ziel’ te laten zien welke twee personen elkaar daarbij ontmoeten: een ‘zwart en ellendig’ mens en Christus in Zijn ‘schoonheid, beminnelijkheid, gepastheid en dierbaarheid’. In de verwoording in dit fragment maakt de predikant gebruik van veel affectieve taal. Waar de bijvoeglijk naamwoorden voor de gelovige – ellendig, snood, goddeloos – het volkomen tekort benadrukken, ligt in de beschrijving van de Middelaar de nadruk op Zijn volkomenheid. De ‘openbaring van de Middelaar aan de ziel’ is een zaak van beleving, van ervaring, van diepe gevoelens. Het is dan ook een ervaring die de gelovige nooit meer zal vergeten:

O, zalig ogenblik, als die deur ook voor u zal opengaan. Onvergetelijke gebeurtenis in het leven. Dan mogen er nog zoveel dingen zijn die wel eens duister zijn, maar er zijn toch ogenblikken dat de ziel zegt: Geen leed zal het ooit uit mijn geheugen wissen, toen die Naam voor mij persoonlijk dierbaar werd. Toen die deur als een mogelijkheid buiten mezelf mocht opengaan. [Vergunst 1986, 66]

De predikant noemt de ‘openbaring van de Middelaar’ (het ‘opengaan van de poort’) een ‘zalig ogenblik’. Ook al lost die ervaring niet alle vragen op – er zijn dingen ‘die wel eens duister zijn’ – toch is het een onvergetelijk moment.

De voorgangers wijzen in hun toelichtingen expliciet op één zo’n punt dat ‘niet opgelost’ wordt. Christen verliest in *De Christenreis* bij het binnengaan van de poort niet zijn zondepak. Het is niet zo dat de ‘openbaring van de Middelaar aan de ziel’ het moment is waarop de gelovige verlost wordt van zijn zonden. De predikanten beklemtonen dat er wel sprake is van ervaring van veel ‘verlichting in de ziel’, maar de verlossing

van de zonde wacht nog. Ook al is Christen – en ook de gelovige die de ‘openbaring van Christus aan de ziel’ ervaart – in zijn vreugde om het zien van de Middelaar even de last van de zonde vergeten, die last zal hij snel genoeg weer ervaren:

Met de kennis van de Middelaar is Christen niet van zijn schuld verlost. Zullen we dat ook vasthouden? Hoeveel mensen menen met een zicht op Christus ook van hun zonden verlost te zijn. Zij stellen de kennis van de Persoon, en de rechtvaardigmaking in de vierschaar gelijk, maar Bunyan onderscheidt dat zeer duidelijk (...) De verlossing van zijn [Christen – AvdK] schuld zal in een andere weg gaan. Maar dat leert de Heere niet op één dag, dat hoeft ook niet, want de Heere leert het naar de trap en mate dat het Hem behaagt en in de weg die Hij wil. En daar is nu onderwijs voor nodig. En daarom moeten we in het huis van Uitlegger komen, om daar meer onderwijs te krijgen in de kennis van zichzelf. In de kennis van God en Zijn deugden, en in de kennis van die dierbare Persoon, Die hier bij aanvang werd geopenbaard. [Van Boven 2013, 147-148]

Dit fragment begint met een stukje polemieek. De predikant wijst erop dat Bunyan iets anders zegt dan mensen die ‘de kennis van de Persoon’ gelijkstellen met ‘de rechtvaardigmaking in de vierschaar’. Hij ontleent aan het feit dat Bunyan zegt dat Christen ook na het doorgaan van het poortje nog zijn zondepak draagt, de gedachte dat in de ‘openbaring van de Middelaar aan de ziel’ nog geen sprake is van beleving van de vergeving. Die ‘openbaring’ is niet hetzelfde als de ‘rechtvaardigmaking in de vierschaar’. Wat hij wil benadrukken is dat de beginnende gelovige, nadat voor hem ‘de mogelijkheid van verlossing is geopend in de Persoon en het werk van de Middelaar’, wel van vreugde zijn zonde en schuld even vergeet, maar die nog niet echt kwijt is. Het ‘zien van de mogelijkheid’ is nog niet de verlossing van de zonde zelf. Om tot die verlossing te komen moet de zondaar nog meer ‘kennis van God en Zijn deugden’ en ‘kennis van die dierbare Persoon’ hebben. Die kennis zal hij leren in het ‘Huis van Uitlegger’. Voor wat de voorganger hier wil zeggen is in bevindelijk gereformeerde kring ook een andere omschrijving gangbaar: ‘bedekte schuld is nog geen vergeven schuld’.

Deze opvatting over de openbaring van de Middelaar, waarbij nog geen sprake is van de ervaring van vergeving, lijkt bij de predikanten ook versterkt te worden door hoe Bunyan schrijft over Christen na het ingaan van de poort. Bunyan laat Christen dan niet direct aankomen bij

het kruis, bij de ervaring van verlossing van de schuld. Er ligt nog een stuk van de weg tussen. De predikanten lijken met het verschil tussen de openbaring van Christus aan de ziel en de beleving van de vergeving, de gesuggereerde ‘tussenfase’ van dat gedeelte van de weg die Christen gaat onder woorden te brengen. Ze lezen daarbij niet alleen de *woorden* van Bunyan – bijvoorbeeld de woorden van Getrouwe – als onderstreping van de inhoud van deze opvatting, maar zien ook het *beeld* dat hij eraan geeft – de weg tussen de poort en het kruis – als een bevestiging van hun visie.

Het spreken over een openbaring van Christus laat een diep beleefde schroom zien ten aanzien van het toe-eigenen van Christus en Zijn werk. Het is niet zo dat de gelovige op dit deel van de geloofsweg niet weet wat er ten aanzien van de persoonlijke rechtvaardigmaking allemaal in Christus te vinden is, maar hij durft het zich niet toe te eigenen. De gelovige lijkt hier te wachten tot het gegeven wordt. Er is wel het verlangen, maar niet de vrijmoedigheid om het aan te nemen. Bunyan geeft in *De Christenreis* een beeld en verwoording aan deze gedachte, deze gevoelens. Dat beeld versterkt de opvatting van de openbaring van Christus als *moment* op de geloofsweg en geeft dat moment daarop een eigen plaats. De verwoording, met name door Getrouwe, lijkt bij de voorgangers te leiden tot een verheldering ten aanzien van dit punt op de geloofsweg. Deze openbaring van Christus krijgt er een eigen, expliciet te omschrijven, karakter door.

De beleving van de rechtvaardiging

Nadat Christen in *De Christenreis* onderwijs heeft gekregen in het huis van Uitlegger (naast Evangelist de andere personificatie van de Heilige Geest) vervolgt hij zijn weg. Ondanks het feit dat de weg waarop hij dan loopt duidelijk beter is dan aan het begin, wordt het gewicht van zijn last voor hem steeds zwaarder. Ten slotte komt hij op zijn reis bij het kruis van Christus. Daar verliest hij het ‘zondepak’ dat hij al die tijd mee heeft moeten dragen. Hij ziet het nooit meer terug.

De predikanten gaan in hun toelichtingen uitgebreid op dit moment bij het kruis in. Voor hen is de beschrijving die Bunyan daarvan geeft een beschrijving van de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging. Ze bespreken de betekenis van het toenemende gewicht van de zonde, maar ook het feit dat de verlossing ‘een geschónken verlossing’ is:

De zonde en de schuld roepen om voldoening en het oordeel dreigt hem.
Zijn [Christen – AvdK] tred wordt langzamer. Hij kan bijna niet verder.

Hoe menigmaal denkt hij op de weg te bezwijken. Zo strompelt hij verder in de opgaande weg naar een hoger gelegen plaats. Het is de weg naar het vloekhout, naar het oordeel, naar de vervulling van Gods strenge rechtvaardigheid. De weg voert naar het onontkoombare vonnis en toch moet hij verder. Meer dan ooit dringt de vraag: 'Hoe word ik van mijn zonde verlost; hoe wordt de verbroken gemeenschap weer hersteld?' (...) Wanneer hij op de heuvel staat, ziet hij het kruis en de rijke betekenis daarvan wordt hem geleerd en de bate daarvan geschonken. Hij ziet het vloekhout. Daar heeft de eeuwige Vader recht geoefend. Daar heeft de Zoon genoegdoening gegeven aan de eisen van het recht. Daar is volkomen genoeggedaan en is de schuld volkomen betaald.

De geheimen van de rechtsvoldoening en rechtsverheerlijking worden aan de beladen, schuldige, rechteloze pelgrim geleerd. De gezegende bate wordt hem soeverein geschonken. Wij zien hoe de banden worden losgemaakt. Wat in eigen vermogen niet kan, geschiedt door een goddelijke daad. Christen kan het pak niet van zich afschudden. Het wordt van hem weggenomen. (...) In dit alles is Christen volkomen lijdelijk. Het is een eenzijdig, goddelijk werk. (...) Hij ervaart een vrede, die alle verstand te boven gaat. Hij heeft vrede door het bloed des kruises. [BlokP 1992, 46]

In dit fragment komt een bijzonder belevingsmoment naar voren. Er is in de beschrijving sprake van een toenemende beleving van 'het onontkoombare vonnis'. De vraag naar de persoonlijke verlossing wordt steeds dringender. Daarin zit tegelijk een verlangen naar het 'herstel van de gemeenschap'. Er is dus sprake van een samengaan van de beleving van het oordeel en van het uitzien naar herstel van de gemeenschap met God. Het eerste wekt vrees, het tweede verlangen. Vanuit dit samengaan van vrees en verlangen ziet de gelovige het kruis. Dat roept een 'golf' aan gedachten en emoties op. Het zien op het kruis geeft het besef van het 'recht oefenen van de Vader', maar ook van het 'genoegdoen aan de eisen van het recht' door de Zoon. Er is beleving van het feit dat Christus 'volkomen heeft genoeggedaan en volkomen heeft betaald'. In het zien op het kruis leert de gelovige 'de geheimen van de rechtsvoldoening en rechtsverheerlijking'. Hij 'ziet' hoe aan het kruis aan Gods recht is voldaan en hoe dat recht – en daarmee God Zelf – daarin verheerlijkt is.

Er is in deze beschrijving sprake van het 'doorleven' van heel veel elementen uit de verzoeningsleer. De predikant beschrijft het als een persoonlijk 'doormaken' van, bijna als een 'betrokken worden in', het verzoeningswerk. Het 'leren kennen' van deze zaken betreft duidelijk

‘leren met het hart’. Het gaat diep door de gelovige heen. Tegelijk met (of: in) deze ‘doorleving’ vindt de persoonlijke verlossing van de schuld plaats. De vruchten – de ‘bate’ – van het verzoeningswerk worden persoonlijk toegepast. De gelovige beleeft dat zijn zondepak van hem wordt afgenomen. Góð neemt het van hem af. De voorganger benadrukt hierbij dat het gaat om een eenzijdig, Goddelijk werk. Als vrucht van het verzoeningswerk ontvangt de gelovige daarna de vrede die alle verstand te boven gaat. Het is de vrede in de herstelde gemeenschap met God.

Dit fragment laat zien dat er bij de verlossing sprake is van verzoening door voldoening: van plaatsbekleding door Christus. Het laat ook zien dat er in de visie van de predikant in de beleving van die verzoening sprake is van een hoge mate van betrokkenheid van de gelovige. Er is sprake van heel intense ervaringsfenomenen. De gelovige ervaart het als ‘bijna bezwijken onder de schuld en het oordeel’. Er is sprake van ‘worstelen met de vraag om verlossing van de zonde’. Die worsteling gaat samen met ‘verlangen naar herstel van de verbroken gemeenschap’. En bij de beschrijving van het zien van het kruis lijkt de voorganger zelf, haast als in een film, niet alleen de feitelijke gebeurtenis van Goede Vrijdag voor zich te zien, maar dat ook ‘te doorschouwen’ tot op de achterliggende eeuwige aanleiding en beslissingen. Hij ‘ziet’ in het kijken naar het kruis als het ware tegelijk ook de eeuwige achtergrond en waarde ervan. De aanleiding en de vrucht. Het oordeel en de verzoening.

Vanuit deze achtergrond verwoorden de predikanten in de toelichtingen ook de ‘identificatie’ van dit moment uit *De Christenreis* met de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging. In de toelichtingen bij dit deel van *De Christenreis* lijkt niet alleen sprake te zijn van ‘toelichten van het geloofsleven’, maar van een heel persoonlijke – haast intieme – betrokkenheid van de voorgangers in hun beschrijving. Het is een beschrijving die lijkt voort te komen vanuit een persoonlijke ‘volheid van het gemoed’. Alsof ze het moment ‘herbeleven’ terwijl ze het beschrijven. Er is sprake van een vorm van ‘verrukking’. Van verwoording van wat er door een gelovige heen gaat als hij voor God staat en de vergeving ontvangt. Dat is een moment dat hij of zij nooit meer zal vergeten. Een moment waarin de uitersten tussen hoe een zondaar zichzelf beleeft – ‘zwart als de hel’ – en hoe God hem in Christus ziet – zonder schuld en overtreding – elkaar raken. Het is ook een moment waarin de Vader, de Zoon en de Heilige Geest alle drie een rol spelen. De Vader vergeeft en spreekt vrij, de Zoon pleit voor de vrijspraak op grond van Zijn bloed, en de Geest bevestigt de vrijspraak door de zondaar te verzekeren van

het feit dat hij nu het eigendom van Christus is. De predikant ‘eigent zich de beschrijving die Bunyan geeft toe’: hij ‘identificeert zich’ met Christen. Hij leest dit deel van *De Christenreis* vanuit de eigen beleving van de rechtvaardiging. Hij weet uit eigen beleving dat deze ervaring ‘fundamenteel’ is voor het leven van een christen. Het is een ervaring die zekerheid geeft in het geloofsleven.⁵

Invloed door visualisering en identificatie

De Christenreis lijkt vooral via visualisering en identificatie van invloed te zijn op de visie ten aanzien van de geloofsweg. In die identificatie is er voor de predikanten sprake van verheldering en bevestiging ten aanzien van de bijzondere momenten (kruispunten) op die geloofsweg. Bunyans visualisering en karakterisering van de onderdelen daarvan worden via die identificatie bepalend voor hoe de predikanten de eigen beleving duiden en voor hoe ze deze onderdelen in de prediking aan de hoorders voorhouden.

Buiten de Bijbel lijkt vooral *De Christenreis* de (verwoording van de) inhoud en chronologie van de geloofsweg te bepalen. Bunyan koppelt in zijn beschrijving van de geloofsweg in *De Christenreis* als het ware een beeld aan de beleving. De imaginaire kracht van zijn verhaal maakt een identificatie mogelijk met wat Christen tijdens zijn reis beleeft. Een identificatie die bijna het karakter van een driedimensionaal beeld heeft.⁶ Door de identificatie loopt de lezer als het ware virtueel zelf als Christen op de weg naar het hemelse Jeruzalem. Tegelijk leidt juist die imaginaire kracht ertoe dat de volgorde die Bunyan in het verhaal aan de geloofs-ervaringen geeft een normatieve werking krijgt. De reis die Christen maakt is niet langer meer een metafoor, maar wordt een model.⁷ Dat lijkt

5 In hoofdstuk 6 is, bij de bespreking van de rechtvaardiging, naar voren gekomen dat volgens de predikanten (in de preken) deze persoonlijke beleving van de rechtvaardiging maar door weinig gelovigen wordt beleefd. In het beeld van *De Christenreis* gezien blijven volgens hen dus de meeste gelovigen ergens op de weg tussen de poort – de ‘openbaring van Christus aan de ziel’ – en het komen bij het kruis. Ze zijn wel op de ‘weg van het heil’, maar kennen niet de persoonlijke ervaring van de vergeving van de zonden. Ze lopen nog altijd ‘met het zondepak op hun rug’. Ze hebben geen geloofszekerheid.

6 Dat het uitbeelden in het verhaal zo’n kracht heeft, komt al vanaf de eerste verschijning uit in afbeeldingen via gravures, tekeningen en schilderijen. De Bunyanstichting, die onder andere uitgever is van het in de analyse opgenomen boek van P. Blok, gaf *De Christenreis* niet zonder reden uit met daarin 73 door Albert Wessels geschilderde momenten uit het boek.

7 Zie voor de werking en de kracht van de reismetafoor G. Lakoff en M. Johnson,

zowel bij Bunyan zelf, als in de visie op de geloofsweg in de Gereformeerde Gemeenten te gebeuren. De volgorde krijgt het karakter van een gangbare of dominante volgorde. Een vastliggende weg met kruispunten die elkaar in de tijd (vrijwel) altijd op deze vaste wijze opvolgen. Hier ligt misschien wel de belangrijkste invloed van *De Christenreis* op de prediking in de Gereformeerde Gemeenten: de bevestiging en versterking van de chronologische opvatting van de geloofsweg.

***De Christenreis* als toegankelijke hermeneutiek**

De genoemde vormen van invloed van *De Christenreis* op de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten staan niet op zichzelf. Ze hangen samen met de bijzondere plaats die aan het boek en de schrijver worden toegekend. De overtuiging dat Bunyan bij het schrijven van *De Christenreis* werd geleid door de Heilige Geest geeft het boek een bijzondere status. Het feit dat de predikanten het boek in de toelichtingen ‘exegetiseren’ op eenzelfde wijze als ze dat met de Schrift doen, onderstreept dat. Het is echter niet in de eerste plaats de bijzondere status die *De Christenreis* in deze bevindelijke prediking een sterke invloed geeft. Het boek heeft die invloed met name doordat het in de prediking lijkt te functioneren als een met de hoorder gedeelde hermeneutiek. Als een heel toegankelijke leesregel voor de gelovige (bevindelijke) omgang met de Schrift. De predikanten hanteren het boek min of meer als een brede uitwerking van het koppelteken in het begrip ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’. Een uitwerking waarvan ze veronderstellen dat die ook voor de hoorders het uitgangspunt is voor de (persoonlijke) omgang met de Schrift.

Het functioneren van *De Christenreis* als een toegankelijke hermeneutische regel betekent voor de hoorder die met het boek bekend is, dat hij of zij daarmee precies kan zien wat de predikant in de uitleg met de Schrift doet. Die hoorder kan die uitleg ook een plaats geven binnen de visualisering van de geloofsweg die *De Christenreis* aanreikt. Het richtinggevend script van de geloofsweg krijgt daarmee niet alleen een bevestiging ten aanzien van de werking als interpretatiekader, maar ook een sterke imaginaire (verbeeldende) kracht. Een kracht die de normerende werking van het script versterkt. *De Christenreis* functioneert – zo blijkt uit de toelichtingen die de predikanten bij het boek geven – als (primaire) leesregel voor de Schrift en als regel of norm voor de bevindelijke geloofsbeleving.

Leven in metaforen (Nijmegen 1999).

HOOFDSTUK 7

Het oproepen tot zelfonderzoek

7.1 Introductie

Een preek is een (publieke) toespraak.¹ Dat geeft aan dat de hoorder *toe*-hoorder is en zelf niet spreekt. Voorgangers hebben echter wel degelijk de bedoeling om reacties bij hun hoorders op te roepen. Ze kunnen die reacties op het moment zelf niet controleren,² maar veronderstellen die wel. Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer ze plaatsvervangend voor de hoorders reacties verwoorden, die reacties concreet uitlokken of ertoe oproepen. Ze gaan daarin uit van een vorm van gelovige participatie bij de hoorders.³ Die veronderstelling is terecht: ‘Onderzoek op het terrein van de homiletiek geeft aan, dat de meeste hoorders er bij een preek “voor gaan zitten”. Ze stellen zich welwillend open (...) Ze willen erbij zijn.”⁴ Uitgaande van die betrokkenheid geven de predikanten de hoorders in de preek een plaats. De homiletische communicatie krijgt in de preek de vorm van een dialoog. In de onderzochte preken is dat met name het geval bij de oproep tot zelfonderzoek. Daarin zetten de voorgangers de hoorders ertoe aan om zichzelf ten aanzien van hun geloof te bevragen, om zichzelf een spiegel voor te houden. In de dialoog van de preek gaan ze er daarbij van uit dat de hoorders dat ook werkelijk doen. Ze bespreken het beeld dat in de spiegel te zien is alsof ze daar samen met de hoorder naar kijken.

Met het bespreken van wat er gebeurt in het oproepen tot zelfonderzoek wordt in dit hoofdstuk verslag gedaan van het onderzoek met betrekking tot het derde punt van de gerichte analyse die voortvloeide uit het vinden van de kerncategorie (paragraaf 4.5).

1 Immink, *Over God gesproken*, 113 benadrukt dat de preek als bediening van Gods Woord in de vorm van een toespraak tot de hoorders komt; Grözinger, *Homiletik*, 39 benadrukt het toespraakkarakter van de preek om erop te wijzen dat het gaat om concrete gesproken taal waarin inhoud en vorm niet van elkaar gescheiden kunnen worden. Immink, *Het heilige gebeurt*, 277 ziet in de preek als toespraak een vorm van sociale interactie.

2 Oskamp en Geel, *Concreet en beeldend preken*, 99.

3 Immink, *Over God gesproken*, 10 en 34; De Leede en Stark, *Ontvrouwen*, 21.

4 De Roest, *Een huis voor de ziel*, 226.

7.1.1 Definiëren van zelfonderzoek

Om te begrijpen hoe de oproep tot zelfonderzoek in de preken vorm krijgt, is het van belang om vast te stellen wat de predikanten met dat begrip ‘zelfonderzoek’ bedoelen. In de preek ‘Een ernstige oproep van Paulus tot zelfonderzoek’, naar aanleiding van 2 Korinthe 13:5,⁵ is daarvan een goede omschrijving te vinden:

Onderzoekt uzelf. (...) En wat is dat nu eigenlijk, onderzoeken? Iemand die zichzelf gaat onderzoeken, gaat als het ware tegenover zichzelf staan. Iemand die zichzelf onderzoekt, maakt zichzelf tot een voorwerp van ernstige beschouwing en beoordeling. Dat is zichzelf onderzoeken.

Ach, gemeente, van nature komt er niet zoveel terecht van dat onszelf onderzoeken, want daar hebben we eigenlijk een afkeer van. We zijn maar liever wat zacht tegenover onszelf, en de werkelijkheid willen we liever maar niet zien. Want dan zijn we o zo bang dat we innerlijk onrustig worden. Het komt erop neer dat een mens eropuit is om zichzelf te bedriegen voor de eeuwigheid.

Maar als de vreze des Heeren in het hart is, sparen wij onszelf niet. Dan smeken we vaak wat we gezongen hebben: ‘Doorgrond Gij mijn hart ...’ Dat doen we nu veel liever dan dat we voor eeuwig bedrogen uitkomen. (...) Let op, gemeente, het werkwoord staat hier in de gebiedende wijs. (...) de Heere beveelt u hier: Onderzoekt uzelf! Dat is een bevel, een bevel voor u allemaal, stuk voor stuk, hoofd voor hoofd. De Heere beveelt u vandaag: Onderzoekt uzelf! De Heere beveelt u vandaag, jong en oud: Maak uzelf tot een voorwerp van ernstige beschouwing.

Maar in welk opzicht moeten wij onszelf dan onderzoeken? Wel, er staat: Onderzoekt uzelf of u in het geloof bent. Dat wil dus zeggen dat u uzelf moet onderzoeken of u het geloof deelachtig bent. U moet uzelf onderzoeken of u niet buiten het zaligmakende geloof staat, of de geestelijke band die met Christus verenigt, in uw leven aanwezig is.⁶

In dit fragment omschrijft de predikant het zelfonderzoek als ‘een ernstige beschouwing en beoordeling van zichzelf’. Het heeft dus een kritische

5 ‘Onderzoekt uzelfen of gij in het geloof zijt, beproeft uzelfen. Of kent gij uzelfen niet, dat Jezus Christus in u is? Tenzij dat gij enigszins verwerpelijk zijt.’

6 J.S. van der Net, ‘Een oproep van Paulus tot zelfonderzoek’, leespreek over 2 Korinthe 13:5, te vinden op www.prekenweb.nl, 1 (laatst bekeken op 23 oktober 2017).

lading. Dat is ook wat maakt dat mensen het maar liever nalaten. In de woorden van de voorganger: we bedriegen ons liever voor de eeuwigheid dan dat we de werkelijkheid over onszelf onder ogen willen zien.

Dat is, geeft hij daarna aan, bij de ware gelovige anders. Die is bang voor zelfbedrog en vraagt daarom aan God of Die zijn of haar hart wil doorzoeken. Die wil liever een pijnlijk maar eerlijk antwoord krijgen, dan bedrogen uitkomen in het oordeel.

Door dit verschil op deze manier naar voren te brengen, maakt de predikant het wel of niet zichzelf onderzoeken tegelijk ook tot onderscheidend kenmerk voor het verschil tussen het ware en het valse geloof. Het uitvoeren van zelfonderzoek krijgt daarmee het karakter van een kenmerk van het ware geloof. Zo kan de ernst waarmee dat zelfonderzoek een plaats krijgt in het (geloofs)leven, leiden tot conclusies met betrekking tot de echtheid van het geloof.

In het fragment valt op dat de voorganger een sterke nadruk legt op het feit dat het zelfonderzoek een Goddelijke opdracht is. Hij legt er de vinger bij dat in de tekst sprake is van een gebiedende wijs (imperatief). Zichzelf onderzoeken is niet maar een keus, maar een opdracht die voor iedereen geldt. De vraag naar de echtheid van het geloof en naar het kennen van de vereniging met Christus raakt alle hoorders. Ze zijn – tegenover God – verantwoordelijk voor (het uitvoeren van) het eigen zelfonderzoek.

Tegelijk stelt de predikant in dit fragment ook het Goddelijk initiatief aan de orde. Het klinkt door in de vraag van de gelovige aan God of Hij het hart wil doorzoeken, maar het is vooral te zien in het nadrukkelijk uitspreken van het menselijk onvermogen (‘van nature’) om zichzelf te onderzoeken. Voor echt zelfonderzoek is Gods voorafgaande genadewerk noodzakelijk.

7.1.2 Lange lijnen in de dialoog

Dat de predikanten de preek een dialogisch karakter toekennen, komt in de oproep tot zelfonderzoek op verschillende manieren naar voren. Zo trekt de voorganger in de preek ‘Hoe de Geest des HEEREN rust geeft’ een lange ‘gesprekslijn’ om bij de hoorders uiteindelijk een centrale vraag voor het zelfonderzoek neer te leggen. Hij begint bij het refereren aan gezamenlijke kennis om – ruim vier pagina’s verder – de vraag te kunnen formuleren. We geven hier eerst het begin van deze dialogische lijn weer:

We zullen allemaal wel weten (...) dat die hele woestijnreis met zijn Mara en zijn Elim (...) een beeld is van de leidingen die God met Zijn volk houdt. Dus als hier de oude profeet de woestijnreis vergelijkt met een beest dat afgaat in de valleien, dan mogen we verder zien. Dan doen we Gods Woord geen geweld aan als we zeggen dat de Heere Zijn volk *nóg* zo leidt, ook in deze tijd ... [Moerkerken 2009, 62]

In dit fragment legt de predikant met de woorden ‘we zullen allemaal wel weten’ de basis voor wat hij als een belangrijk aspect van het zelfonderzoek ziet. Vanuit dat gezamenlijke uitgangspunt trekt hij in de preek een lange lijn naar de vraag waar het hem uiteindelijk om gaat.

Dat hij veronderstelt dat de hoorders de hele lijn als het ware met hem ‘meegelopen’ zijn, blijkt wanneer hij hen aan het eind ervan als vanzelfsprekend met inclusief woordgebruik (‘ons aller leven’, ‘wij’) bij het slot betreft:

Het komt er dus in ons aller leven op aan of wij door die Geest des HEEREN worden geleid. (...) Die Geest gebruikt daar *altijd* hetzelfde middel voor, om Gods volk te leiden (...) Dat is Gods Woord. (...) Dat mag een vraag zijn voor ons allen, gemeente. Als het over het begin van het genadeleven gaat *én* als het gaat over de verdere oefeningen, zal het altijd de vraag moeten zijn: Is het de Geest des HEEREN geweest, of is het de geest der leugen geweest? Zijn wij door Woord en Geest geleid, of zijn wij buiten of tegen dat Woord geleid? [Moerkerken 2009, 66]

Hier komt de predikant tot de vraag of er in het geloofsleven van hemzelf en de hoorders sprake is van geleid worden door Gods Geest of door een leugengeest. Deze vraag formuleert hij als een gezamenlijke conclusie: ‘het komt er *dus* in *ons aller* leven op aan of *wij*’ [cursivering van mij – AvdK]. Doordat hij de hoorders meeneemt vanuit een gedeelde kennis en veronderstelt dat zij instemmen met het inclusieve spreken, hoeft hij uiteindelijk de oproep tot zelfonderzoek niet eens zo concreet te verwoorden. Hij kan volstaan met op te merken: ‘dat mag een vraag zijn voor ons allen’. Met deze indirecte manier van oproepen legt hij het punt van zelfonderzoek heel dicht bij de hoorders neer. Het wordt min of meer hun eigen (vanzelfsprekende) punt. Een vraag waar het voor hen persoonlijk op aankomt.

Homiletisch kunnen we stellen, dat de voorganger op deze manier

zich medeverantwoordelijk weet voor het hoorproces.⁷ De lange lijn die hij trekt van de gedeelde kennis naar de uiteindelijke vraag focust de aandacht van de hoorders. Het komt er voor hen op aan. Ze moeten weten door welke Geest/geest ze worden geleid.

De manier waarop de voorgangers de oproep tot zelfonderzoek gestalte geven, laat door het sterk toepassend (applicierend) karakter iets zien van hun medeverantwoordelijkheid voor het hoorproces.

7.1.3 Zelfonderzoek ontdekt aan schuld

Grote delen van de onderzochte preken staan in verband met de oproep tot zelfonderzoek. Dat kan een expliciet verband zijn. Dan bevraagt de predikant de hoorders op hun geestelijk leven ('kent u daar iets van?') of zet hen aan om zichzelf daarop te bevragen ('leg er uw hart eens naast'). Het kan echter ook impliciet zijn. Bijvoorbeeld door van bepaalde zaken aan te geven dat ze 'noodzakelijk gekend moeten worden'. Een dergelijke impliciete oproep legt dus niet een concrete vraag of aanzet bij de hoorder neer, maar benoemt fundamentele kenmerken van het geloofsleven. De predikant 'faciliteert' daarmee als het ware het zelfonderzoek: de hoorders kunnen bij zichzelf nagaan of ze die kenmerken bezitten of niet. Dat zelfonderzoek moet dan leiden tot een antwoord op de vraag of er wel of niet sprake is van waar geloof. Of er sprake is van 'geleid worden door de Geest des HEEREN' of door de 'geest der leugen'.

Het zelfonderzoek krijgt in de preken heel veel aandacht en wordt gezien als kenmerk van het ware geloof. Het is de spil waar het geloofsleven om draait. Bevindelijk preken wordt gekenmerkt door het aanzetten van de hoorders om naar zichzelf te kijken, door het voorhouden van een spiegel. Als zodanig bepaalt het de 'kleur' van de bevinding in de preken. Het zelfonderzoek staat in het teken van schuld:

Zijn hier mensen in de kerk die *moeten* zeggen, die *willen* zeggen, die het *van harte* willen instemmen: ja, Heere, het is waar? *Ik* heb gezondigd. Als U me daagt voor Uw rechterstoel en vraagt om betaling (...) dan is dat terecht. Maar, Heere, ik *heb* niets om te betalen ... Ik heb een *bemelhoge* schuld. Niet alleen de zonde van vandaag, maar *al die zonden* van mijn hele leven ... Niet tegen één gebod alleen, maar tegen *al* Uw geboden! Ik voel de eis van U, o heilige God. (...) Ik heb wel van alles en nog wat gedaan om mezelf te ver-

7 T.T.J. Pleizier, 'Betrokken preken – de verantwoordelijkheid voor de hoorder als aspect van pastorale prediking', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt*, 126-138, 133.

beteren, om aan Uw eisen te voldoen, maar het is allemaal *mislukt*. Ik ben een *totale mislukking* voor U.

Mag ik u vragen, u die zo voor God staat: Is de eis van God niet *terecht*? Is die niet *rechtvaardig*? (...) We hebben het, gemeente, wel eens over het ‘*mijnen*’ van het geloof, maar ik vraag u: hebt u uw schuld voor God wel eens ge-mijn-d? Heere, het is *mijn* schuld. Ik heb gedaan dat kwaad is in Uw oog. Dies ben ik, Heer’ Uw gramschap dubbel waardig ...⁸

Ook in dit fragment is sprake van een duidelijk dialogische benadering. De predikant stelt directe vragen en veronderstelt reacties.⁹ Hij gaat als het ware met de gemeente in gesprek. Daarbij vraagt hij of er onder de hoorders bepaalde met kenmerken omschreven mensen zijn. Hij beschrijft hen als mensen die van harte moeten en willen zeggen dat ze gezondigd hebben. Die erkennen dat het terecht is dat God hen voor Zijn rechterstoel daagt en betaling eist. Die uitspreken dat hun schuld hemelhoog is en dat ze niets hebben om te betalen. Mensen die weten dat ze voor God een totale mislukking zijn.

Na deze beschrijving legt de voorganger deze specifieke hoorders de vraag voor of ze niet moeten erkennen dat Gods eis tot betaling terecht en rechtvaardig is. Hij dringt daarmee aan op erkenning van schuld.

Op dat punt gekomen, doet de predikant min of meer een stap terug. Hij spreekt niet meer tot deze specifieke hoorder alleen, maar tot de gemeente als geheel. Hij vraagt aan alle hoorders of ze hun schuld voor God weleens ‘ge-mijn-d’ hebben. Dat is waar hij in de vragen voor het zelfonderzoek naartoe wil. Via de omweg van de omschreven specifieke hoorder stelt hij het (zijns inziens fundamentele) geloofskennmerk van het erkennen van schuld en het beleven van het onvermogen tot betalen aan de orde. Tegen die achtergrond gaat hij de vraag stellen naar het ‘mijnen’ van de schuld. Hij geeft daarmee de boodschap dat mensen (hoorders) totale mislukkelingen zijn tegenover God; *schuldige* mislukkelingen.

In het directe vervolg van deze preek gaat de predikant in op het plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus. Het spreken daarover gebeurt dus tegen de (bepalende) achtergrond van de erkenning van schuld.

8 ‘Zie het Lam Gods!’, preek over Jesaja 53:7, J. IJsselstein, www.prekenweb.nl, 3 (laatst bekeken op 26 februari 2018). Accenten door de predikant.

9 J.S. McClure e.a., *Listening to Listeners. Homiletical Case Studies* (St. Louis Missouri 2004), 69-70 wijst erop dat met het stellen van vragen de hoorder een plaats krijgt in de preek.

7.1.4 Oproep tot zelfonderzoek laat geloofspraktijk zien

De oproepen tot zelfonderzoek laten een praktijk van zelfonderzoek zien die bepalend is voor de bevinding. De ontdekking aan zichzelf, aan de eigen schuld en verlorenheid, vormt de spil waar het in de bevinding in deze preken om draait. Deze spil wordt in dit hoofdstuk beschreven. Daarbij komt eerst aan de orde waar de oproep tot zelfonderzoek uit bestaat (7.2). Daarna wordt inzichtelijk gemaakt hoe die oproep in de preken (via talige middelen) vorm krijgt (7.3). Uitgaande van de gevonden gegevens wordt daarna aangetoond dat in de oproep tot zelfonderzoek sprake is van een veronderstelde geloofspraktijk. Aan de hand van elementen uit onder andere de praktijktheorie, wordt die geloofspraktijk daarna beschreven (7.4). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een aantal afrondende notities (7.5).

7.2 Waar bestaat de oproep tot zelfonderzoek uit?

In het preekfragment waar dit hoofdstuk mee begon, beschreef de predikant het zelfonderzoek waartoe hij oproept als ‘zichzelf tot een voorwerp van ernstige beschouwing en beoordeling’ maken. Daarmee vraagt hij de hoorder als het ware voor de spiegel te gaan staan. Alleen is dat in dit geval geen gewone spiegel, maar een spiegel die als een röntgenfoto¹⁰ de harde kern van de identiteit toont:

Dan staat u voor de spiegel. Dan gaat u eerst zien dat u met God te doen hebt (...) U wordt voor Zijn aangezicht gesteld. Dan krijgt u er een indruk van dat God heilig is, dat Hij rechtvaardig is. (...) U gaat ook zien wat uw leven tot nu toe is geweest. (...) Dan zien we onze vijandschap, ons ongeloof, ons doelmissen (...) O, dan gaan we zien dat ons leven één grote zonde is, één groot stuk schuld. [Vogelaar 2015, 176]

In dit fragment gebruikt de predikant de spiegelmetafoor om de hoorder aan zichzelf te ontdekken. Hij beschrijft daarbij het beeld dat in de spiegel oplicht. Het is een beeld dat als het ware wordt gevormd door het ‘onbarmhartige licht’ van de ‘röntgenstralen’ van Gods heiligheid

10 Ik ontleen de vergelijking met een röntgenfoto aan R. Bos, ‘Hoeveel stukken zijn nodig te weten voor relevante prediking met theologisch gehalte? Een Heidelbergse experiment’, in: M. Beute en P. van der Kamp (red.), *Instemmend luisteren. Studies voor Kees de Ruijter* (Kampen 2014), 48-65, 57.

en rechtvaardigheid.¹¹ De predikant toont de hoorder in de spiegel een *exemplum*, een – geestelijk – voorbeeld of (hier negatief) rolmodel.¹² Hij wil in de oproep tot zelfonderzoek de hoorder er op existentieel niveau van overtuigen, van doordringen, dat dit *exemplum* zijn of haar (diepte) beeld is. Bij de oproep tot zelfonderzoek is sprake van het faciliteren van een vorm van imaginaire identificatie,¹³ een identificatie die loopt langs de weg van het ontdekkende zelfbeeld in deze bijzondere spiegel. In de oproep gaat het om het ‘benoemen, onthullen, ontmaskeren en duiden van het geschonden karakter van het bestaan van de hoorders.’¹⁴ De spiegelmetafoor, die de achtergrond vormt voor de oproep tot zelfonderzoek, wil de hoorder zijn of haar werkelijkheid doen verstaan als de werkelijkheid van een zondig en schuldig Adamskind.¹⁵ De predikant is als een arts bezig met het bespreken van de röntgenfoto in de spiegel. Hij benoemt daarbij alle kenmerken die hij in het beeld ziet. Hij onthult het dieptebeeld van de hoorder en ontmaskert hem of haar als zondaar. Daarna geeft hij een scherpe duiding van de werkelijkheid van de hoorder. Hij waakt er daarbij voor om niet de spreekwoordelijke zachte heelmeester te zijn. Hij legt de ‘wond’ open. Zo wil hij de hoorder ervan doordringen dat er maar één diagnose te stellen is: hij/zij is ‘één groot stuk schuld’.

Uit het benoemen van de kenmerken en het duiden van het beeld in de spiegel blijkt dat er in de oproep tot zelfonderzoek sprake is van wat in de homiletiek een impliciete of veronderstelde hoorder wordt genoemd. Grözinger wijst erop dat in elke preek sprake is van impliciete hoorders.

-
- 11 Huisman 2006, 17 omschrijft deze ‘röntgenstralen’ als ‘onbarmhartig licht’: ‘Weet u wat u doen moet? (...) u moet het onbarmhartige licht (...) van die waarheid in uw ziel laten schijnen. Waartoe? *Opdat u uzelf moogt veroordelen.*’ [cursivering van Huisman].
 - 12 J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplustraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005), 116-117 beschrijft hoe de metaforen *imago* (beeld), *similitudo* (gelijkenis) en *speculum* (spiegel) een rol spelen in de oudtestamentische rolmodellen in de protestantse exemplustraditie. Als het gaat om de hier bedoelde identificatie met een oudtestamenteel rolmodel, dan is dat met Adam na zijn val.
 - 13 A. Mooij, *In de greep van de taal. Symbolisering en betekenisgeving: Lacan en Cassirer* (Amsterdam 2015), 35.
 - 14 Bos, ‘Hoeveel stukken’, 60.
 - 15 Wilson, *The Four Pages*, 108 zegt daarover: ‘*We need to be convicted of our sin, convinced that our ways are often the way to death, shown that we misuse our freedom to trust other than the gospel, persuaded of our broken social systems, unmasked of our pretensions, shown the World as it really is, known in the depth of our saying no to God.*’

Predikanten moeten zich daar bewust van zijn en dienen die hoorders via theologische reflectie in de preek een plaats te geven.¹⁶ Schaap-Jonker geeft aan dat veronderstelde beelden van hoorders vaak verbonden zijn met een bepaalde theologische visie op de hoorders. Die vooronderstellingen met betrekking tot de hoorders komen naar voren in het woordgebruik in de preek.¹⁷ In de onderzochte preken is de veronderstelde hoorder hoofdzakelijk de (nog) niet bekeerde, schuldige hoorder. Die moet, door middel van zelfonderzoek, komen tot een noodzakelijke levensverandering. Of de hoorder nu van zichzelf weet dat hij niet bekeerd is of ten onrechte denkt dat hij gelooft, in beide gevallen moet het zelfonderzoek leiden tot het smeken tot God om het ware geloof.

De oproep tot zelfonderzoek heeft in de preken maar heel incidenteel en kort de ware gelovigen als geadresseerden. Ook dan ligt het accent op het ontdekken aan mogelijk ‘bedriegen voor de eeuwigheid’, op het zoeken van geloofs zekerheid.

De impliciete – schuldige, onbekeerde – hoorder in de preken is onderdeel van de gemeentetheologie. Het referentiekader van de gemeentetheologie bepaalt hier de inhoud en de vorm van de oproep tot zelfonderzoek.¹⁸

7.2.1 Doel van de oproep tot zelfonderzoek

Het oproepen van de schuldige, onbekeerde hoorder tot zelfonderzoek is – zo zagen we – te omschrijven als het plaatsen voor een ontdekkende spiegel en het zelfonderzoek als het kijken daarin. Wat is het doel van deze confrontatie met deze schuld en het ‘mijnen’ ervan? Met welke intentie geven de predikanten in hun preken zoveel aandacht aan de oproep tot zelfonderzoek?

Uit de onderzochte preken blijkt dat het kennen van zichzelf als schuldig kind van Adam als onmisbaar wordt beschouwd voor het ervaren van de noodzaak van het werk van Christus:

Zij die door Christus het Koninkrijk ingaan, hebben hun zonde gezien. Want een mens die nooit iets van zijn zondeschuld ziet, heeft Christus niet nodig, Die gekomen is om te zoeken en zalig te maken wat verloren was. Want die Zaligmaker heet Jezus, en ‘Hij zal Zijn volk zaligmaken van hun zonden.’

16 Grözinger, *Homiletik*, 113.

17 Schaap-Jonker, *Ruimte om te boren*, 55.

18 Immink, ‘Preken als ambacht’, 78 wijst op deze rol van de gemeentetheologie.

Anders gevoel je ook de noodzaak niet om door Christus dat Koninkrijk in te gaan. Het vernederende zicht op je zonden en ongerechtigheid dient om die ontzettende kwaal te genezen. [Van der HeidenAB 2012, 56]

In dit fragment blijft de predikant bij de oproep tot zelfonderzoek niet steken in het stellen van de diagnose (schuldig). Hij wil de ernst van ‘die ontzettende kwaal’ de hoorder zo duidelijk voor ogen houden, dat die beseft dat hij alleen door Christus gered kan worden. Het zelfonderzoek moet brengen tot het ‘gevoelen’ van de noodzaak om tot Christus te gaan voor de verlossing van de schuld. De door het zelfonderzoek verkregen kennis van zonde en schuld is een middel om tot Christus te brengen:

Niet één zondaar zal ooit Christus als zijn Zaligmaker zoeken en omhelzen, tenzij hij overtuigd is dat hij redding nodig heeft. Dit houdt in dat een overtuiging van zonde, een gevoel van gevaar en een overreding van de onmogelijkheid om zichzelf te verlossen, de middelen zijn waardoor een zondaar tot Christus wordt gebracht. Dit moet niet opgevat worden als een blokkade voor het Evangelie. Ieder mag tot Christus komen, maar het is gewoon een werkelijkheid dat alleen de mens die zijn ellende en schuld voelt, werkelijk komt. Een werk van overtuiging gaat dus aan het geloven in Christus vooraf. Dit is geen voorwaarde om tot Christus te mogen komen. Het is eenvoudig de weg waarin zondaren tot Christus worden gebracht.¹⁹

In dit citaat komen in de vaststelling dat ‘niet één zondaar ooit Christus als zijn Zaligmaker zal zoeken en omhelzen, tenzij hij overtuigd is dat hij redding nodig heeft’ het doel en het belang van het zelfonderzoek nadrukkelijk naar voren. De oproep tot zelfonderzoek is erop gericht dat de hoorders het zelfonderzoek leren gebruiken om te komen tot Christus. Zelfonderzoek maakt duidelijk dat het plaatsvervangende verzoeningswerk van Christus voor die verlossing noodzakelijk is:

[H]et is de weg die de Heilige Geest gaat in het leven van al Gods kinderen, om zo plaats te maken voor het wonder om iets te smaken van het geheim: ‘Ik voor u, daar gij anders de eeuwige dood had moeten sterven.’ [Verschuure 2014 Avondmaalspreken, 150]

19 C. Harinck, *De toeleidende weg tot Christus* (Heerenveen 2001), 51.

Het zelfonderzoek is het keerpunt of draaipunt tussen ongelooft en geloof, tussen verloren gaan om eigen schuld en verlost worden door het werk van Christus. In de oproep tot zelfonderzoek draait het in de preken om zonde, schuld en ellende, maar het gaat erom de hoorders te brengen tot Christus.

7.3 Hoe krijgt de oproep tot zelfonderzoek vorm?

In de oproep tot zelfonderzoek komt in de onderzochte preken het dialogisch karakter van de preek het duidelijkst tot uitdrukking. De besproken fragmenten laten zien hoe de predikanten door middel van het stellen van vragen, door het uitgaan van gedeelde kennis en door het invoeren van specifiek aangeduide hoorders de dialoog met de luisteraars uitwerken. In deze paragraaf wordt beschreven met welke (talige) middelen de oproep tot zelfonderzoek expliciet en impliciet vorm krijgt. Daarbij wordt eerst ingegaan op middelen die te maken hebben met woordgebruik en zinsconstructies (7.3.1). Daarna kijken we hoe het noemen van kenmerken een rol speelt (7.3.2). Ook komt aan de orde dat in de preken sprake is van het omschrijven van verschillende soorten van (on)geloof en van separatie (7.3.3). Tot slot wordt beschreven hoe het benoemen van noodzakelijke kennis een rol speelt in de oproep tot zelfonderzoek (7.3.4).

7.3.1 Woordgebruik en zinsconstructies

In de onderzochte preken is sprake van het benadrukken van opvattingen of ervaringen die (volgens de voorgangers) voor iedere gelovige gelden:

Al Gods kinderen leren dat ze de onwaardigste van alle mensen zijn. Dat ze niet eens waard zijn om opgeraapt te worden. [Visscher 2014, 187]

In dit fragment noemt de predikant het ervaren van zichzelf als de ‘onwaardigste van alle mensen’ als een belevingselement dat ‘al Gods kinderen’ leren. Hij gebruikt het woord ‘al’ om een kenmerk van het ware geloof te onderstrepen, naar voren te halen. Daarmee reikt hij de hoorders dit kenmerk aan als item voor het zelfonderzoek.

Ook een omschrijvend gebruik van het woord ‘al’ – denk aan ‘iedere (ware) gelovige’, ‘elk van Gods kinderen’, ‘niemand uitgezonderd’ – komt in de preken vaak voor als aanzet tot zelfonderzoek. Zulke omschrijvingen maken immers een onderscheid tussen mensen die wel of niet binnen de aangeduide groep vallen, door het noemen van wat kenmerkend

is voor de leden daarvan. De hoorder kan aan de hand daarvan voor zichzelf vaststellen of hij of zij er wel of niet bij hoort. Het insluitende (en daarmee tegelijk ook uitsluitende) karakter van deze woorden speelt op die manier in de preken een rol in de oproep tot zelfonderzoek. Daarmee is in de keuze voor woorden die bepaalde zaken beklemtonen, sprake van ‘sturing’ ten aanzien van het zelfonderzoek. Het gebruik van het woord ‘al’ in het fragment laat zien hoe diep het oproepen tot zelfonderzoek verankerd wordt in de preek. Het aanzetten tot zelfonderzoek en het ‘sturen’ daarvan is op woordniveau aanwezig.

Het ‘sturen’ ten aanzien van het zelfonderzoek komt nog sterker uit wanneer normatieve woorden of aanduidingen in de preek een plaats krijgen. Predikanten gebruiken bijvoorbeeld regelmatig normatieve begrippen als ‘ware’, ‘werkelijk’ en ‘echte’. Daarbij worden vaak beschrijvingen gegeven van geloofsbelevingen of verlangens die door een ‘ware gelovige’ of ‘ware zoeker’ worden ervaren:

De ware zoeker zoekt ook de gehele Christus. Zij zoeken niet alleen Christus, de Priester om hun schuld bij God te verzoenen, maar ook Christus de Koning om over hen te regeren en hun hart aan Zijn regering te onderwerpen. Zij begeren niet alleen door Christus gered te worden van de toorn van God en de vloek van de Wet, maar ook door Hem geheiligd, geregeerd en aan de oude mens gekruisigd te worden. Een waar gelovige oordeelt over Christus zoals de bruid uit het Hooglied en zegt: ‘Al wat aan Hem is, is gans begerlijk.’ [HarinckC 2012, 38-39]

Het opnemen van normatieve begrippen en het beschrijven van kenmerken gaan in dit fragment samen op. Het zelfonderzoek omvat, zegt de voorganger, voor de ware zoeker of ware gelovige kenmerken die te maken hebben met het priesterlijke, verzoenende werk van Christus in de rechtvaardiging en met Zijn koninklijke regering over hun hart en leven. Een dergelijke ware gelovige heeft echter ook een betrekking op Christus die zich uit in lofprijzing. Door het gebruik van het normatieve begrip ‘ware’ maakt de predikant duidelijk dat het al dan niet kennen van de genoemde elementen bepalend is voor het antwoord op de vraag of het geloof echt is of niet. Hij zet dat normatieve begrip in om de hoorder aan te zetten tot zelfonderzoek.

Uit de preken blijkt dat het gebruiken van normatieve begrippen als middel om op te roepen tot zelfonderzoek zich vooral richt op de noodzaak van een bepaalde geloofsbeleving. Voor de predikanten heeft

God *echt* zoeken, Hem *werkelijk* nodig hebben en met een *waar* geloof tot Hem gaan, te maken met een welomschreven manier waarop dat gebeurt en met een nadrukkelijk omschreven situatie waarin dat gebeurt:

Hebben we die God op de rechte wijze nodig? Dat is vanuit een verbroken hart, vanuit een verslagen geest. Want dát is kostelijk bij God. [Visser 2014, 182]

In dit fragment wijst de voorganger de hoorders erop dat God nodig hebben maar op één manier kan: vanuit een verbroken hart, vanuit een verslagen geest. Ze kunnen bij zichzelf nagaan of dat ook voor hen geldt. In de preken wordt op allerlei manieren over die ‘rechte wijze’ gesproken: ‘roepen vanuit de nood’, ‘honger en dorsten naar Christus’, het hebben van een ‘hartelijke droefheid’ en ‘hunkeren naar God’. De predikanten gebruiken daarbij taal die affectief geladen is. Taal van diepe schuldbeleving, van uitzien en verlangen. Deze affectieve verwoording versterkt of onderstreept dat het bij het zelfonderzoek gaat om de persoonlijke geloofsbeleving.

Het gebruik van normerende woorden laat zien dat het zelfonderzoek vooral gericht is op het vinden van de vruchten van de wedergeboorte. Er lijkt de predikanten veel aan gelegen te zijn om de hoorders vooral ten aanzien van deze vruchten aan te sporen tot nauwkeurig zelfonderzoek. De hoorders moeten nagaan wat ze in hun beleving hebben geleerd met betrekking tot hun afkomst (de val in Adam), hun zondigheid en hun tekort. De voorgangers dringen er bij de hoorders op aan om bij zichzelf te onderzoeken of er kennis is van de noodzaak van het werk van Christus. Of ze Hem hebben leren kennen als hun persoonlijke Verlosser. Om in dit zelfonderzoek tot zekerheid te kunnen komen reiken de predikanten kenmerken van het echte geloof aan. De hoorders moeten hun geloof ijken aan die kenmerken en zich hoeden voor (en bekeren van) vals geloof.

Het gebruik van normatieve woorden benadrukt de ernst van het zelfonderzoek. Het gaat daarin voor de predikanten om de eeuwige bestemming van de hoorders. Alleen echt geloof leidt tot de zaligheid.

Naast woordgebruik is ook het gebruik van bepaalde zinsconstructies een middel dat de predikanten inzetten bij het oproepen tot zelfonderzoek. Zo is er sprake van vergelijking via ‘zoals’, en van causaliteit via ‘als-dan’. Deze constructies komen in de preek voor in het kader van

het impliciet oproepen tot zelfonderzoek: ze beschrijven (noodzakelijke) omstandigheden of kenmerken en faciliteren daarmee het zelfonderzoek. Zo kunnen voorgangers via de vergelijking met 'zoals' beschrijven op welke manier bekering moet plaatsvinden:

Zoals deze mensen [de drieduizend op de pinksterdag – AvdK] tot God bekeerd werden, zo moet een Jood bekeerd worden, zo moet een heiden bekeerd worden, en zo moeten ook wij bekeerd worden. [De Heer 2009, 36-37]

Doordat de predikant voorafgaand aan dit fragment heeft beschreven dat deze bekering bestond in beleving en belijden van schuld, maakt hij deze tweeslag in de vergelijking niet alleen algemeen geldend, maar ook noodzakelijk voor (echte) bekering.

Bij het gebruik van de 'als-dan'-redenering leggen de voorgangers een directe relatie tussen het werk van God en bepaalde vruchten daarvan in het leven van de mens. De causaliteit die in deze constructie wordt benadrukt, onderstreept dat in die vruchten kenmerken van het echte geloof te vinden zijn. De hoorders worden zo impliciet in staat gesteld zich op de aanwezigheid daarvan te onderzoeken:

Als de Heere je van dood levend maakt (...) Dan ga je zien dat je onrein bent. (...) Als de Heere je laat zien wie je bent, dan worden de zonden je levend voor ogen gesteld. (...) Als God een mens bekeert, dan begint Hij de zonde te laten zien in zijn schrikwekkende werkelijkheid. Dan ga je verstaan dat je voor God niet kunt bestaan. Dan ga je zien dat je een verloren mens bent en dat je zonder God en zonder hoop op de wereld bent. Dan ga je zien dat de zonde je onrein maakt en dat je een onheilig en onrechtvaardig mens bent die voor de heilige en rechtvaardige God niet kan bestaan. Dan ga je de binnenkamer in om je zonden uit te wenen voor God. (...) Je gaat je eigen onaangenaamheid zien, en je gaat beleven dat je midden in de dood leeft. [Van Boven 2012, 20-21]

Dit fragment laat zien dat bij het gebruik van 'als-dan'-constructies bij het oproepen tot zelfonderzoek sprake is van een hoge mate van 'opsomming'. De predikant noemt een reeks van vruchten van de wedergeboorte, die bewijs zijn voor Gods werk in het geestelijk leven.

Er lijkt bij het gebruik van de 'als-dan'-constructie regelmatig sprake te zijn van voorwaardelijkheid ten aanzien van de zelfkennis die als

noodzakelijk wordt beschreven. De constructie lijkt dan haast gelezen te moeten worden als: ‘*pas* als – dan’. Deze manier van lezen is inherent aan de vorm van causaal formuleren. Overigens lijkt die suggestie van voorwaardelijkheid niet in alle gevallen een onbedoelde bijkomstigheid te zijn. De uniformiteit in de beschrijving van de elementen uit het geloofsleven maakt duidelijk dat er bij de predikanten sprake is van een sterke gedeelde overtuiging dat de beschreven geloofsweg de (enige) Bijbelse en gewone weg van God is. Daarmee speelt de gegeven beschrijving in de controle of ijking van het persoonlijk geloof, via het zelfonderzoek, uiteindelijk de rol van norm waaraan gemeten wordt.

7.3.2 Het noemen van kenmerken

Er is sprake van twee manieren waarop predikanten kenmerken aan de hoorders aanreiken als (hulp)middel voor het zelfonderzoek. In de eerste plaats brengen ze kenmerken positief naar voren. Daarbij stellen ze die aan de orde vanuit het bezit ervan. De hoorder die ze bij het zelfonderzoek in het eigen (geestelijk) leven aantreft, kan daaruit opmaken dat er bij hem of haar sprake is van een waar geloof. De voorgangers noemen echter ook kenmerken vanuit het gemis ervan. Dat is de negatieve inzet. Daarin ligt de nadruk op het feit dat de niet-bekeerden deze kenmerken missen.

Bij de *positieve* inzet van kenmerken is sprake van het noemen van zogenoemde ‘vruchten van de wedergeboorte’. Zoals eerder (in 6.3) aangegeven leeft binnen de Gereformeerde Gemeenten de overtuiging dat er bij gelovigen sprake kan zijn van een ‘ongeweten wedergeboorte’. Veel van de gelovigen kunnen het moment van hun wedergeboorte niet ‘aanwijzen’; het is niet een bewuste ervaring geweest. Deze visie heeft een grote impact op de plaats die het zelfonderzoek in de preek krijgt en op de wijze waarop de predikanten de oproep tot zelfonderzoek in de preek gestalte geven. Het zelfonderzoek krijgt vanuit deze achtergrond een belangrijke rol bij het zoeken naar zekerheid aangaande de persoonlijke wedergeboorte. Die zekerheid lijkt gezocht te worden in het bij zichzelf vinden van zogenoemde vruchten van de wedergeboorte. Dat betekent ook dat het heel belangrijk is dat er duidelijkheid is over deze vruchten. Het is voor het persoonlijk heil, de persoonlijke zekerheid, immers van groot belang om te weten op welke vruchten je jezelf precies moet onderzoeken en hoe je die kunt onderscheiden van eventuele valse vruchten. De predikanten geven daarom veel aandacht aan deze vruchten of kenmerken van de wedergeboorte.

In de preek ‘De hoop van vreemdelingen’ spreekt de predikant expliciet over de gedachte dat veel mensen het ‘uur van de wedergeboorte’ voor zichzelf niet weten. Hij verbindt daaraan de vraag of ze in hun leven iets van de vruchten van de wedergeboorte kennen en benadrukt dat we die vruchten kunnen vinden in wat God Zelf zegt:

Maar in één ding zijn ze [de wedergeborenen – AvdK] te kennen: Ze zullen allemaal een heilig onderzoek hebben of dat nieuwe leven in waarheid in hun hart heeft plaatsgevonden. Wedergeboorte is een vernieuwing (...) Het zal dus in de levensvruchten openbaar komen. Die levensvruchten kennen we. God zegt: ‘Ik zal u een nieuw hart geven. Ik zal maken dat ge in Mijn inzettingen zult wandelen, dat gij Mijn rechten zult bewaren en doen. (...) Het wonder van de wedergeboorte wordt dus door de levensvruchten gekend. (...) Dan bent u in uw leven gaan luisteren. Dan bent u anders gaan waarnemen. Dan zijn de uitgangen van uw leven vernieuwend, ook naar buiten openbaar geworden. Dan gaat u de zonde zien zoals de zonde is. Dan gaat u God zien zoals God is. Dan gaat u een welbehagen vinden om voor Hem te leven, om naar alle geboden Gods in alle volmaaktheid te leven. [BlokP 2009, 14]

In dit fragment geeft de voorganger aan dat het zelfonderzoek behoort tot de kenmerken van het ware geloof, van wedergeboorte. Hij noemt het zelfs een ‘heilig onderzoek’. De vruchten die hij noemt zijn een nieuw hart, wandelen in Gods inzettingen, Gods recht bewaren en doen. Ook luisteren, anders waarnemen, de zonde als zonde zien, God zien zoals Hij is en een welbehagen om voor God naar Zijn geboden te leven, horen daarbij. Niet alleen de gelovige zelf neemt deze vruchten waar, ook anderen zien ze; het geloof komt openbaar.

De positieve benadering noemt, zo zagen we, vruchten zoals die bij de ware gelovige te vinden zijn. Dat is heel anders bij de *negatieve* benadering. Daar komen de kenmerken juist aan de orde als zaken die de ongelovige mist:

Ze hebben geen Zaligmaker nodig, omdat ze zich niet rampzalig weten, geen Verlosser omdat ze zich niet gebonden voelen, geen Borg omdat hun schuld niet drukt. Hun ziel kent geen honger naar het Brood Dat uit de hemel is nedergedaald, geen dorst naar het Water des levens, geen begeerte naar Gods gemeenschap, omdat ze het leven en vermaak in hun godsdienst vinden. [Van der HeidenB 2012, 55]

De predikant benadrukt in dit fragment dat het de naamchristenen ontbreekt aan ‘zich rampzalig weten’, ‘gebonden voelen’, ‘een schuld die drukt’, ‘honger en dorst naar Christus’ en ‘begeren van Gods gemeenschap’. Daarmee geeft hij indirect aan dat deze elementen het echte geloof kenmerken. Impliciet roept hij zo de hoorders op tot zelfonderzoek. Ze kunnen bij zichzelf nagaan of ze lijken op de naamchristen of dat ze deze elementen wel in hun leven vinden (en dus delen in het echte geloof).

7.3.3 Soorten geloof en separatie

In de onderzochte preken wijzen de predikanten bij het zelfonderzoek naar wat gemist wordt op drie expliciet van elkaar te onderscheiden vormen van geloof als niet-waar geloof. Het betreft het historisch geloof, het wondergeloof en het tijdgeloof. De voorgangers focussen op wat in deze vormen van geloof gemist wordt in vergelijking met het ware geloof. Ze refereren daarbij impliciet aan kennis die de hoorders hebben opgedaan in de gangbare catechisatiemethode.²⁰

In de preek ‘Het historisch geloof van Agrippa’²¹ bespreekt de predikant wat *historisch geloof* is. Hij doet dat aan de hand van de geschiedenis van Paulus’ verdediging voor Festus en Agrippa (Handelingen 25):

Het is bij Agrippa een historisch geloof. Het zit bij hem aan de buitenkant. Het zit een halve meter te hoog. Het raakt zijn hart niet. Het is *bijna*. Het toepassende werk van de Heilige Geest wordt gemist. En dan wordt alles gemist. En daarom: zijn hart wordt verhard. (...) Het historisch geloof van Agrippa ... Een historisch geloof is groot. Het is echter tekort om er God mee te kunnen ontmoeten. Het ware geloof is nodig.²²

In het historisch geloof, zo blijkt uit dit fragment, ontbreekt het inwendige werk van de Geest, een werk in het hart. Er is in het historisch geloof wel sprake van geloof met het verstand (‘het zit een halve meter te hoog’), maar dat is ‘tekort om er God mee te kunnen ontmoeten’.

20 Hellenbroek bespreekt deze drie vormen voordat hij het ‘ware zaligmakende geloof’ aan de orde stelt.

21 D.W. Tuinier, ‘Het historisch geloof van Agrippa’ (Handelingen 26:27-28), te vinden op www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 7 mei 2018). De preek maakte oorspronkelijk deel uit van een boekje met een serie preken over het geloof.

22 Tuinier, ‘Het historisch geloof van Agrippa’, 7-8.

De beschrijving van het historisch geloof dient in de oproep tot zelfonderzoek als middel tot ontdekking aan dit tekort.

Dezelfde predikant stelt in de preek ‘Het wondergeloof bij de genezing van de tien melaatsen’²³ dat er bij de negen melaatsen uit de geschiedenis waar hij over preekt, sprake is van *wondergeloof*:

Zo gaat het met deze negen. Ze doen precies wat Mozes hun van Godswege in zijn wetten heeft opgedragen. Na de zevende dag gaan ze naar huis en kunnen ze weer overgaan tot de orde van de dag. Wat een vreugde! En toch is er iets verdrietigs. Ze vergeten de Heere Jezus. Ze zijn dus niet écht blij. Dan is het ook niet echt dankdag. Ze gaan met de weldaad en de zegeningen bij de Weldoener en de Zegenaar vandaan. Ze vergeten Hem. Ze gaan alleen maar op in de zegeningen, in het wonder en in de weldaden. Ze hebben wel geloof, maar het is niet het ware geloof. Het is een wondergeloof.²⁴

In dit fragment benadrukt de voorganger eerst dat de negen genezen melaatsen zich na hun genezing aan de wetten van Mozes houden en dat ze blij en dankbaar zijn. Hij wijst er daarbij op dat ze de ware dankbaarheid echter missen. Ze zijn immers wel blij met de zegeningen, maar vergeten daarmee terug te gaan naar Jezus als de Gever daarvan, om Hem te danken. Ze geloofden Hem wel toen Hij hun de opdracht gaf om naar de priester te gaan (ze geloofden dat er aan hen een wonder kon gebeuren), maar in tegenstelling tot de tiende melaatse, keren ze niet terug naar hun Genezer, Jezus.

In het vervolg van de preek wijst de predikant erop waar het bij de negen aan ontbreekt. Hij legt het terugkeren van de ene uit als de bekering, het gaan tot Jezus om verlossing van de geestelijke ellende. Niet het geloven van (de mogelijkheid van) het uiterlijke wonder is kenmerk van het ware geloof, maar de innerlijke verlossing van de ellende. Door dit in de preek aan de orde te stellen vanuit wat bij de negen ontbreekt, doet hij een impliciete oproep tot zelfonderzoek. Hij wijst de hoorder erop dat niet het bijzondere dat beleefd of gedaan wordt fundamenteel is voor het ware geloof, maar dat het gaat om het deel hebben aan het verlossende werk van Christus.

In de preek ‘De gelijkenis van het zaad’, over Markus 4:14-20, gaat de

23 D.W. Tuinier, ‘Het wondergeloof bij de genezing van de tien melaatsen’ (Lukas 17:11-19), www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 7 mei 2018).

24 Tuinier, ‘Het wondergeloof’, 6.

voorganger uitgebreid in op wat het *tijdgeloof* mist ten opzichte van het ware geloof:

O gemeente, wat hier getekend wordt, is het tijdgeloof. Bij dat tijdgeloof gaat het altijd om het woordje ‘terstond’. Ze nemen het terstond aan. Ze horen het Woord en direct is er bewogenheid. De tranen vloeien gemakkelijk. Dan gaat het van stap tot stap. Ze zijn zondaar geworden en Christus is voor hen gestorven. Met hele grote stappen gaan ze door de 3 stukken van de Catechismus heen. Ze juichen en roemen in Christus Die voor hen gestorven is. Het plantje schiet omhoog. Het lijkt allemaal zo veel belovend: grote woorden en zaken bespreken. Maar als je onder de grond kijkt, in het verborgene, wat zie je dan? Dan zie je vrijwel niets. Dat graven in de diepte, dat wortelen schieten, dat worstelen in de binnenkamer, de nood voor God, hun schuld en verlorenheid, de dorheid en doodsheid van het bestaan: Ze kennen het niet. [Moens 2009, 87]

De voorganger benadrukt in dit fragment dat het bij het tijdgeloof gaat om een (te) snel groeiend geloof. De tijdgelovige lijkt de hele geloofsweg in korte tijd af te leggen. Het is echter niet wat het lijkt. Er ontbreken wezenlijke elementen uit de geloofsvisie. Daarbij noemt de predikant kenmerkende vruchten van de wedergeboorte: worstelen in de binnenkamer met de nood voor God, de schuld, de verlorenheid en de doodstaat. De tijdgelovige kent die worstelingen niet. De predikant waarschuwt daarom in het vervolg van de preek voor het ‘aangrijpende’ risico van het sterven in en met een dergelijk geloof. Even ‘terstond’ als de tijdgelovige aannam dat er bij hem of haar sprake was van waar geloof, zal de tijdgelovige dan ervaren dat het te laat is voor bekering. Dan blijkt dat het tijdgeloof niet wortelt in het werk van Christus, maar in het eigen (bedrieglijke) gevoel. In het op die manier benoemen van het ontbreken van kenmerkende vruchten van wedergeboorte, reikt de voorganger de hoorder handvatten aan voor het zelfonderzoek.

Het min of meer impliciet benadrukken van de mogelijkheid dat men zich ten aanzien van het geloof vergist, geeft het zelfonderzoek een diepe ernst. Het maakt het een zaak van levensbelang. Het geeft ook aan hoe nauw het er in de visie van de predikanten op aankomt om zichzelf (het geloof) eerlijk te onderzoeken.

Het onderscheiden in soorten geloof is in de preken onderdeel van het

zogenoemde ‘onderscheidenlijk preken’, het separeren.²⁵ Bij het separeren spreken de predikanten bepaalde groepen mensen aan. In de preek ‘Het Evangelie van de koperen slang’ benoemt de voorganger verschillende van zulke groepen expliciet:

Sommigen staan van verre. Ze zien met een zwakke blik, maar in dat zien krijgt hun ziel wonderlijk moed en verwachting. Maar ze staan zo vaak van verre. Die hemelhoge schuld, die vloek van de Sinaï, dat recht van God, dat staat vóór hen. Anderen zijn dichterbij gebracht. Zij mogen met meer verzekerdheid op Christus zien (...) Er zijn bekommerde christenen, er zijn meer verzekerde christenen. Er zijn van verre staanden en er zijn bevestigden in het geloof. [Van Eckevelde 2014, 36-37]

In dit fragment is onder andere sprake van: ‘van verre staanden’ (hoorders die wel een beginnend zicht hebben op Christus, maar nog niet durven zeggen dat ze persoonlijk delen in Zijn werk), ‘bekommerde christenen’ (hoorders die lijden aan geloofsonzekerheid) en ‘meer verzekerde christenen’.

Ook ten aanzien van het ongeloof onderscheiden de voorgangers groepen. Zo wordt in de preken onder andere de ‘onbekeerde’ aangesproken:

U vindt het toch niet erg als we daar nog even op aandringen voor u, onbekeerde mens. Als we straks voor de troon van God staan, denk dan niet dat u binnen kunt omdat u een keurige kerkganger was. Denk niet dat de deuren van het Vaderhuis zullen opengaan omdat u beter was dan andere mensen. (...) Denk niet dat u straks de eeuwigheid binnen zult gaan omdat u misschien gedoopt bent of andere voorrechten hebt genoten (...) Het gaat om de persoonlijke vereniging met Christus door het ware geloof. [Visscher 2014, 187]

De predikant spreekt in dit fragment (vanuit het dialogisch karakter van de preek) de ‘onbekeerde mens’ aan. Hij wijst erop dat het in het oordeel niet gaat om de vraag of we nette kerkgangers, goede mensen of gedoopt waren, maar om de ‘persoonlijke vereniging met Christus’. Hij maakt daarmee een onderverdeling aan de hand van een aantal mogelijke (verontschuldigende) gedachtegangen bij de hoorders. Op die manier

25 De Leede en Stark, *Ontvrouwen*, 26.

bevordert hij het zelfonderzoek. De hoorder kan bij zichzelf nagaan of hij of zij (mogelijk onbewust) op een vergelijkbare manier probeert om onder de ernst van de scheiding tussen geloof en ongeloof uit te komen.

In de preken spreken de voorgangers naast de onbekeerden en de eerder besproken historisch gelovigen, wondergelovigen en tijdgelovigen onder andere ook ongelovigen, hypocrieten en mensen zonder belevingskennis aan.

Met betrekking tot de geloofskant geven zij deze hoorders handvatten of aangrijpingspunten voor de persoonlijke toe-eigening. De hoorders krijgen een manier van kijken naar of denken over zichzelf aangereikt, die hen kan helpen meer geloofszekerheid te krijgen en daar meer uit te leven. Het benoemen en bespreken van bepalend geachte kenmerken kan deze categorieën hoorders helpen in het zoeken naar het antwoord op de vraag of er bij hen sprake is van het ware geloof; en zo ja, waar ze zich op de geloofsweg bevinden.

Ook ten aanzien van de ongeloofskant heeft het benoemen van categorieën hoorders de bedoeling om een proces van reflectie op gang te brengen. Hier lijkt met name het confronterende of ontdekkende effect daarvan het aangrijpingspunt voor de persoonlijke toe-eigening te zijn. De (dialogische) communicatie via de aanspraak, het stellen van vragen en het benadrukken van de ernst van de situatie van het ongeloof laten daarbij – ook in het waarschuwen – een betrokkenheid van de predikanten op ‘het eeuwig heil’ van deze hoorders zien:

O, onbekeerde medereizigers, we gunnen u zo van harte dat u zou mogen zien wat u nooit eerder hebt gezien. U staat erbuiten. Als u onbekeerd bent, leeft u zonder God, zonder Borg. U zou er zo goed mee zijn als u dat met smart leert zien. [De Heer 2009, 36]

In dit fragment uit de predikant zijn bewogenheid met de ‘onbekeerde medereizigers’. Hij gunt hun dat ze zien dat ze nog zonder God en zonder Borg zijn. Separeren aan de ongeloofskant gebeurt – zo blijkt uit dit fragment – om mensen te laten zien dat ze ‘erbuiten staan’, met het doel om hen naar binnen te laten komen.

Het doel van het separeren is ook dat het verschil tussen dat wat geloof *lijkt* en dat wat echt geloof *is* duidelijk in beeld komt. Dat maakt het mogelijk dat de hoorders zichzelf ernstig kunnen onderzoeken ten aanzien van de echtheid van hun geloof. Op die manier kunnen de hoorders aan de ongeloofskant van de scheiding in de gemeente het

tekort in hun leven ontdekken, of hun misvatting met betrekking tot hun geloof.

Voor beide groepen, gelovigen en ongelovigen, geldt dat de predikanten hun situatie plaatsen in het licht van hun eeuwige bestemming. Juist de combinatie met de ernst van de eeuwigheid maakt dat de separatie een sterke aanzet tot zelfonderzoek is. Er is niet alleen sprake van het bewust maken van de hoorders van hun persoonlijke positie ten aanzien van het geloof, het zelfonderzoek leidt ook tot een beslissende uitkomst. Een uitkomst die het verschil maakt wat betreft de eeuwige bestemming.

7.3.4 Noodzakelijke kennis

Wanneer het gaat om noodzakelijk geachte bevindelijke kennis, is er in de preken meestal sprake van een min of meer impliciete oproep tot zelfonderzoek. De predikanten stellen niet een directe vraag en spreken niet een opdracht uit, maar wijzen bepaalde zaken zo nadrukkelijk als noodzakelijk aan dat het voor de hoorders duidelijk is waarop zij zichzelf kunnen (moeten) onderzoeken. Die noodzakelijke kennis is volgens een van de predikanten samen te vatten in drie delen die de hoorders met het hart moeten kennen:

Gemeente, het gaat in ons leven immers om drie dingen. Vergeet nooit dat we die met ons hart bevindelijk moeten leren kennen:

1. God in Zijn algenoegzaamheid (anders gezegd: Gods volmaakte deugden);
2. Onszelf in onze vloekwaardigheid;
3. De Middelaar in Zijn dierbaarheid.

Onthoud, jong en oud, dat u deze drie dingen moet leren kennen tot troost in leven en sterven. Dus: God, uzelf en de Middelaar. Vervolgens hoop ik dat u ook met uw hart kent wat ds. Hellenbroek vraagt in zijn vragenboekje: 'Waarin moet de Middelaar zoal gekend worden?' Het antwoord luidt:

1. In Zijn ambten;
2. In Zijn naturen;
3. In Zijn Namen;
4. In Zijn staten;
5. In Zijn weldaden. [Van Aalst 2015, 9]

In dit fragment benadrukt de voorganger dat het in het ware geloof gaat om bevindelijke kennis. Hij refereert daarbij nadrukkelijk aan aanwezige

verstandelijke kennis vanuit het vragenboekje van Hellenbroek.²⁶ Hij verbindt daarvoor een deel van een van de vragen over de inwendige roeping²⁷ met het antwoord op de vraag waarin de Middelaar moet worden gekend.²⁸ Het is kennis die het merendeel van de hoorders op de catechisatie heeft geleerd. De predikant benadrukt dat de hoorders nooit mogen vergeten dat het gaat om zaken die ze bevindelijk met het hart moeten kennen. Hij wijst erop dat deze kennis noodzakelijk is om – in de woorden van Zondag 1 uit de Heidelbergse Catechismus – getroost te kunnen leven en sterven.

De drie delen die de hoorders moeten kennen betreffen: God in Zijn deugden, onszelf in onze vloekwaardigheid en de Middelaar in Zijn dierbaarheid. Van het kennen van de Middelaar geeft hij dan nog een nadere onderscheiding. Dat betreft kennis van Zijn ambten, naturen, Namen, staten en weldaden. De voorganger verbindt hier de drie hoofdlijnen met een specifieke invulling van de (belevings!)kennis van Christus. Theologisch gezien geeft hij daarmee aan de bevinding een christologische toespitsing. Al staan de Godskennis en de zelfkennis voorop, die krijgen hun diepte en inhoud via deze expliciet omschreven belevingskennis van Christus in Zijn Namen, ambten, naturen, staten en weldaden.

Homiletisch gezien gebeurt er in dit fragment een aantal dingen tegelijk. In de eerste plaats vindt een stuk (herhaling van) onderwijs plaats. Op het eerste oog lijkt er sprake te zijn van wat Oskamp en Geel omschrijven als ‘ordening inzake het geloof aanbrengen’ of ‘dingen op een rij krijgen’.²⁹ De predikant lijkt duidelijk en overzichtelijk te maken wat een mens noodzakelijk moet kennen om van een echt geloof te kunnen spreken. Toch is dat niet (alleen) het geval. De nadruk die hij legt op het feit dat de hoorders de zaken die hij noemt bevindelijk moeten kennen, laat zien dat er meer aan de hand is. Het refereren aan de geloofstraditie qua inhoud

26 A. Hellenbroek, *Voorbeeld der Goddelijke waarheden*. Oorspronkelijk in 1706 uitgegeven als catechisatiemethode. Het boekje is tot op vandaag de meest gebruikte catechisatiemethode binnen de Gereformeerde Gemeenten. Op last van de synodale commissie voor catechese binnen de Gereformeerde Gemeenten is deze methode de achterliggende jaren in een uitgewerkte vorm in drie delen uitgegeven bij uitgeverij Gebr. Koster te Barneveld. Ook is daarbij een handleiding voor de catecheet verschenen. Het vragenboekje zelf is in 2017 in heraalde vorm opnieuw uitgegeven door de Gereformeerde Bijbelstichting.

27 Hellenbroek, *Voorbeeld*, Hoofdstuk XII, vraag en antwoord 18.

28 Hellenbroek, *Voorbeeld*, Hoofdstuk XI, vraag en antwoord 5.

29 Oskamp en Geel, *Concreet en beeldend preken*, 86.

en ten aanzien van het belevingsaccent dient een specifiek doel. De predikant vertrekt daarmee in zijn preek – het fragment staat helemaal aan het begin – in wat Pleizier de *‘anamnetic sequence’* noemt.³⁰ Het herhalen van Bijbelse geschiedenissen en standpunten uit de geloofsleer brengt voor de hoorder een *‘frame of mind’*, een denkkader aan. Daarbinnen wordt vanuit én voor het eigen geloof geluisterd. *‘Listening as anamnetic sequence actualises Faith cumulatively, continually and communally.’*³¹ In het aanreiken van deze (gedeelde) kennis uit het vragenboekje van Hellenbroek biedt de voorganger vanuit de traditie en geloofscultuur inhoud en sturing. Hij geeft de hoorder hulp en richting bij het luisteren en bij de toe-eigening van wat in de preek aan de orde wordt gesteld. Hij wijst de gemeente erop dat deze kennis voor het geloof noodzakelijk is en dat het daarbij gaat om het weten van het geloof. Dat gaat dieper dan verstandelijke kennis. Het is kennen met het hart. Dat is waar het in deze omschrijving en herhaling van de noodzakelijke kennis uiteindelijk op aankomt. Door zo sterk te benadrukken dat de hier bedoelde kennis met het hart deze specifieke onderdelen bevat, reikt hij impliciet zijn hoorders ook een handvat aan voor het zelfonderzoek. Hij doet een beroep op de autoriteit en normativiteit van de traditie om een kader te bieden waarbinnen de hoorders zichzelf moeten en kunnen onderzoeken. Het benoemen van noodzakelijke kennis is in de preek op die manier een impliciete vorm van ‘faciliteren’ van en/of oproepen tot zelfonderzoek.

God kennen in Zijn deugden

In dit deel van het onderzoek gaat het niet om de inhoud van de drie hoofdlijnen in de noodzakelijk geachte kennis die de voorganger noemt, maar bekijken we hoe het benoemen van deze kennis een rol speelt bij het oproepen tot zelfonderzoek.

In het fragment geeft de predikant aan dat de hoorders God moeten kennen in Zijn algenoegzaamheid, in Zijn volmaakte deugden. In de preken uit dit onderzoek speelt dit – vaak wat meer op de achtergrond – duidelijk een rol. De predikanten noemen daarbij met name de deugden rechtvaardigheid en heiligheid. Door het noemen of bespreken van deze onderdelen uit de Godskennis en het aangeven dat geloofskennis van die onderdelen noodzakelijk is, bundelen ze als het ware de röntgenstralen van Gods rechtvaardigheid en heiligheid; ze stellen ze zo scherp mogelijk

30 Pleizier, *Religious Involvement*, 257-258.

31 Pleizier, *Religious Involvement*, 258.

af. Ze doen dat door te beschrijven wat deze deugden aan beleving bij de zondaar opwekken of uitwerken. De kennis van God in Zijn deugden bewerkt kennis van zichzelf als zondaar.

Daarmee is echter niet alles gezegd. Dat de predikant in dit fragment kiest voor Hellenbroeks omschrijving ‘God in Zijn algenoegzaamheid’ en spreekt over Gods *volmaakte* deugden heeft niet alleen te maken met de focus op de zonde en schuld van de mens. Deze omschrijvingen hebben in de genoemde ‘*anamnetic sequence*’ een functie in het actualiseren en hernieuwen van het gemeenschappelijk geloof van de gemeente.³² Daarin heeft het kennen van God – zeker in de verbinding aan de zelfkennis en de kennis van de Middelaar – voor de beleving ook iets van overdenken van of ‘verwijlen bij’ Wie God is en wat Hij doet. De bevindelijke traditie waaraan gerefereerd wordt kent hierin een betrokkenheid op God Zelf. Van Ruler spreekt in dit verband van een ‘serieuze concentratie op Gód’, van ‘gericht te zijn op God zèlf’ [cursivering Van Ruler]. Op God Zelf als Persoon.³³ ‘[D]an kan het niet meer om iets van God, maar moet het ten uiterste alleen om God zèlf gaan.’³⁴ In de preken verwoorden de predikanten dat ook expliciet zo:

De ware zoeker naar God is het om God Zelf te doen. Als er geen hel was vol duisternis en geen hemel vol licht, zou hun hart toch in smart zijn vanwege het gemis van God en Zijn gemeenschap. [HarinckC 2012, 37]

In dit fragment brengt de voorganger de ‘serieuze concentratie op Gód’ naar voren als kenmerk van het ware geloof. Het gaat in het geloof uiteindelijk niet om het ontgaan van de hel of om het ontvangen van de hemel, maar om God Zelf. Door deze gerichtheid op God te benoemen als behorend bij een ‘ware zoeker naar God’, geeft de predikant daaraan ook een bepaalde mate van normativiteit voor het zelfonderzoek mee. De hoorder kan het eigen zoeken ernaast leggen om na te gaan of hij iets van deze gerichtheid op God kent.

Zichzelf kennen in de vloekwaardigheid

Wanneer het in de oproep tot zelfonderzoek gaat om de rol van het kennen van zichzelf in de vloekwaardigheid, dan is dat vooral een beschrijvende

32 Plezier, *Religious Involvement*, 258.

33 Van Ruler, *Theologisch werk, deel III*, 83.

34 Van Ruler, *Theologisch werk, deel III*, 56.

rol. In de preken proberen de predikanten zo goed mogelijk weer te geven welk (röntgen)beeld er in de spiegel te zien is. De predikant laat de hoorder (de patiënt) aan de hand van het beeld de ernst van zijn kwaal zien. Hij beschrijft alle kenmerken van het zondegezwel en benadrukt de onmogelijkheid om te genezen. Alleen een wonder kan nog redding brengen; zonder dat is de patiënt ten dode opgeschreven.

Van alle mogelijkheden om op te roepen tot zelfonderzoek is de confrontatie met de dodelijke realiteit van de zonde in de preken de meest voorkomende en de invloedrijkste. Door het veelvuldig noemen van kenmerken die van deze realiteit in het beeld te zien zijn, voorzien de voorgangers de hoorders van allerlei mogelijkheden voor het onderzoeken van hun eigen hart en leven. Doordat die beschrijving van het beeld plaatsvindt met inzet van allerlei affectieve begrippen, benadrukken ze het existentiële van deze kennis. Het gebruik van begrippen als ‘walgen’, ‘verfoeien’ en ‘mishagen’ maakt duidelijk dat het gaat om een verinnerlijkte beleving van schuld:

Als ons zondenregister opengaat, gaan al die vuile zonden van woorden, gedachten en werken wegen op je ziel. Dan krijgt een verloren Adamskind met recht een walg aan zichzelf. Je kunt soms dingen zien, horen of proeven die zo walgelijk zijn, dat je maag er als het ware van omkeert. Als een zondaar bij het licht van Gods Geest ziet wat het is om tegen God gezondigd te hebben, gaat hij/zij zich op het diepst verfoeien voor Zijn heilig oog en aanzicht.³⁵

In dit citaat maakt de predikant duidelijk dat de persoonlijke zonden gaan ‘wegen op je ziel’. Dat bewerkt affectieve reacties als walgen en verfoeien. De verinnerlijking van de schuldbeleving wordt bepalend voor het zelfbeeld: je gaat jezelf zien als een ‘Adamskind’. Dat is niet alleen een benaming die uitdrukt dat het zelfbeeld bepaald wordt door de gevolgen van de zondeval van Adam (waardoor elk mens zondig wordt geboren, zonden doet en lijdt onder de gevolgen van de zonde). Jezelf leren kennen als Adamskind bewerkt ook een verinnerlijking en toe-eigening van de schuld tot op de schuld van Adam:

35 B. Labee, ‘Een walging aan zichzelf’, in: *De Saambinder*, 2 november 2017, jrg. 96, nr. 5, 20.

Wat is het nodig dat Adams val, waar u, volk des Heeren, wel eens iets van hebt gezien, waar u wel eens iets van hebt moeten beleven, *uw* val wordt en dat *u* Adam voor God wordt. [Accent De Heer] Dat is nodig opdat u vanuit de kloof van de val, vanuit de scheiding die er door de zonde is gekomen, leert schreeuwen om de toepassing van deze gezegende Zaligmaker. Adam worden voor God is nodig opdat u leert hongeren en dorsten naar een volkomen Zaligmaker ... [De Heer 2009, 40]

Dit fragment laat zien dat er bij de verinnerlijking van de schuld sprake is van een existentiële identificatie met Adam in de zondeval. Doordat de predikant aangeeft dat het ‘volk des Heeren’ daar weleens iets van heeft gezien en heeft moeten beleven, maakt hij deze verinnerlijking van de schuld tot een kenmerk waarop de hoorders zichzelf kunnen onderzoeken. Het is een (noodzakelijke) belevingskennis die de weg baant tot het schreeuwen om de toepassing van de ‘gezegende Zaligmaker’, de ‘volkomen Zaligmaker’.

In het oproepen tot zelfonderzoek geven de preken niet alleen zicht op fundamentele delen van de bevindelijke geloofsbeleving, maar laten ze vooral zien dat in het zelfonderzoek de confrontatie met het diepste van zichzelf de spil is waar de bevinding om draait. Het is de weg tot de verlossing. Het ‘werk van overtuiging’ gaat aan het geloven in Christus vooraf. Het bieden van zelfkennis is in de preken dan ook het uiterste waartoe de predikant als mens kan gaan. Hij confronteert de hoorders met wie ze zijn, in de wetenschap dat hij de verlossing uiteindelijk zelf niet kan bewerken. Hij kan ze ook zeker niet genezen van de zondekwaal. In de confrontatie met het beeld in de spiegel zet hij echter wel alles in om inzicht te geven en te overtuigen. Het is een confrontatie die voortkomt uit een sterke bewogenheid met het (eeuwige) geestelijke lot van de hoorders.

De Middelaar kennen in Zijn dierbaarheid

In de oproep tot zelfonderzoek speelt de kennis van de Middelaar in Zijn dierbaarheid op verschillende manieren een rol. In de eerste plaats wijzen de predikanten Hem in de preken aan als het enige medicijn ter genezing. Hij is de Hoop Die doet leven; het perspectief dat in de oproep wordt geboden. De zware weg van het zelfonderzoek, waarin de zondaar komt tot de kennis van zichzelf in de vloekwaardigheid, hoeft niet zonder verwachting te zijn. Die weg kan (moet) leiden tot kennis van de Middelaar.

Deze kennis van Christus speelt in de oproep tot zelfonderzoek echter nog een tweede rol. Door deze kennis in te vullen met kennis van Zijn ambten, naturen, Namen, staten en weldaden is er sprake van een ‘afstemmen’ van de behandeling op de persoonlijke (geestelijke) omstandigheden van verschillende hoorders. Ook al komt in andere preken de trits ‘ambten, naturen, Namen, staten en weldaden’ niet zo concreet aan de orde, inhoudelijk speelt iets van de beleving ten aanzien van deze onderdelen daarin wel altijd een rol. Vooral het ambtelijke werk van Christus krijgt in de preken en de secundaire bronnen (veel) aandacht. De predikanten wijzen erop dat de gelovige de hele geloofsweg, maar zeker aan het begin, te maken krijgt met het functioneren van Christus als profeet, priester en koning:

Als Profeet roept Hij krachtadig en onwederstandelijk de Zijnen uit de duisternis tot Gods wonderbaar licht. Als Priester stort Hij de liefde Gods uit in het hart. Als Koning breekt Hij alle vijandschap, zodat het komt tot een hartelijk buigen voor de Heere. Dat alles begint al direct in de wedergeboorte, maar het wordt in de ambtelijke bediening van Christus in het hart door Woord en Geest verder en dieper uitgewerkt.³⁶

In dit citaat geeft de predikant aan dat er sprake is van een te onderscheiden werking van de ambten van Christus in het geestelijk leven. In de context van het citaat noemt de predikant dat ‘het functioneren van de ambten in het hart’. In de beleving van het hart wordt ervaren dat Christus roept als profeet, dat Hij als priester liefde uitstort in het hart en dat Hij als koning alle vijandschap verbreekt. Dat begint in de wedergeboorte, maar krijgt in het geloofsleven een steeds verdere en diepere uitwerking.

Eerder – bij de bespreking van de geloofsweg in hoofdstuk 6 – is uitgebreid aan de orde geweest hoe de weldaden van Christus (roeping, wedergeboorte, etc.) in de preken aan de orde komen.

In tegenstelling tot hoe de voorgangers over de ambten en de weldaden spreken, lijken ze in de preken de beleving van de naturen, Namen en staten minder aan te duiden als iets wat in het leven van alle gelovigen een dergelijke specifiek te beschrijven rol speelt. Wanneer we het spreken vanuit de betekenis van de naturen, Namen, et cetera nader beschouwen, dan lijkt daarin vooral sprake te zijn van een pastorale inzet. De predi-

36 Van Eckevelt, *Christusprediking*, 108.

kanten houden daarin rekening met de verschillen tussen de gelovigen en hun onderscheiden geestelijke worstelingen en omstandigheden (hun persoonlijke vorm van de dodelijke kwaal). Het doel van het spreken over de beleving van de naturen, Namen en staten is te komen tot adequate pastorale zorg. Dat is bijvoorbeeld te zien bij de toelichting bij een onderdeel van de staat van vernedering van Christus, Zijn ontvangenis. Daarin wijst de voorganger met betrekking tot het worstelen met het zondige bestaan op Christus, Die in de staat van Zijn vernedering als mens geboren wilde worden:

Maar nu is het de eeuwige liefde van Christus, die afdaalt tot in het binnenste. Ik heb mijn ontvangenis; ik heb al die maanden, toen ik als een ongeformeerde klomp bij mijn moeder was, niet meegemaakt. Maar de Borg heeft het Borgtochtelijk meegemaakt; de Borg was al Borg in dat uur toen Hij ontvangen was. Toen ik daar als een zondeklomp bij mijn moeder lag, en er van mij niets deugde. Heeft u gehoord wat Luther heeft gezegd? Toen Luther bij deze dingen werd bepaald, heeft hij uitgeroepen: O, God, er heeft dus nooit iets van mij gedeugd? Nee, net niet! Ik kon niet goed geboren worden, want mijn ontvangenis was verkeerd. En ik kon dus nooit een goede vrucht voortbrengen, want het lag in het begin verkeerd. Ik kon niet anders dan vijandschap uitbraken tegen God, want mijn verlorenheid ligt immers zo diep. (...) het is de onpeilbare liefde van Christus, dat Hij zo diep moet afdalen om mij uit die vuile bron van wanbedrijven op te halen. [Venema HC14 2000, 172-173]

In het fragment lijkt in eerste instantie sprake van een (vrij plastisch uitgewerkte) identificatie tussen de ontvangenis, ontwikkeling en geboorte van het kind Jezus en deze zelfde ontwikkelingslijn bij de spreker (als *pars pro toto* voor de gelovigen). Toch gebeurt er meer. De predikant stelt, met gebruikmaking van referenties aan onder andere Psalm 139 en de traditie (Luther), een existentieel belevingspunt aan de orde. Door het theologisch-antropologische uitgangspunt dat ieder mens ‘in zonden ontvangen en geboren wordt’³⁷ en de sterke nadruk op de noodzaak om dat ook persoonlijk te doorleven, kunnen mensen het eigen zondige bestaan beleven als een onoverkomelijke barrière om tot God te gaan. Door de eigen beleving daarvan als het ware ‘uit te breiden’ of te ver-

37 HC, Zondag 3, vraag en antwoord 7 en het begin van het ‘Formulier om de heiligen doop aan de kleine kinderen der gelovigen te bedienen’.

diepen in de identificatie met de ontvangenis, ontwikkeling en geboorte van Jezus Christus, vindt een vorm van overdracht van de eigen schuld op Hem plaats. Een overdracht die, zo blijkt uit de preek, bevrijdend kan werken:

Waar ik in de schoot van mijn moeder gevormd ben en verloren lag, komt Die lieve Borg over dat leven dat ik nooit meer kan overdoen. Dan gaat Die gezegende Borg het overdoen, vanaf het uur van mijn ontvangenis. (...) Laat mij het bewonderen, gelijk de dichter van Psalm 139 dit heeft bewonderd. Laat mij het bewonderen, gelijk een moeder haar eersteling in haar armen neemt en kust. Laat mij dit Allergrootste Wonder bewonderen. [Venema HC14 2000, 170-171]

De predikant verwoordt in dit fragment als het ware een omslag: waar hij voorafgaand aan dit fragment zijn eigen zonde en schuld in het kind Jezus zag, verwoordt hij nu de ervaring dat Christus zijn leven vanaf de geboorte overneemt ('Die lieve Borg komt over dat leven'). In de beleving doet Christus voor hem zijn hele leven over. Daarmee is zijn zonde vanaf het allereerste begin weggenomen. De doorleving van dat moment van verzoenende identificatie (de 'vrolijke ruil' van Luther) brengt de voorganger onder woorden met een verwijzing naar Psalm 139 en naar de diepe dankbaarheid, verrukking en intimiteit van de tedere blik en kus van een moeder bij haar pasgeboren, eerste kind. Dit voorbeeld maakt duidelijk hoe in het spreken over de staten van Christus sprake kan zijn van ingaan op specifieke belevingselementen uit de bevinding en van het bieden van een verlossend anders perspectief op een zodanig wezenlijk thema als de beleving van de diepte van de zondeschuld (die zich uitstrekt over het hele persoonlijke bestaan).

Via het inbrengen van elementen uit de kennis van Christus in Zijn Namen, naturen, ambten en staten vindt in de preken ook in de oproep tot zelfonderzoek een differentiatie plaats in de benadering van de hoorders. De hoorders krijgen in die verschillende benaderingen ook een scala aan mogelijkheden tot verwoording of duiding van (bijzondere) geloofservaringen. De predikanten bieden hun daarin taalvelden aan waarin ze hun ervaringen kunnen uiten. Het zijn aanknopingspunten voor het onder woorden brengen van de verschillende affectieve elementen uit het geloofsleven. In het spreken over de ambten, naturen, etc. is dan ook sprake van sturing in het verwoorden van verwondering en van (gevoelvolle) identificatie met Christus. Ondanks de voor elke

patiënt gelijklopende diagnose is er dus wel sprake van verschil in hoe ze worden benaderd. Bij die verschillen gaat het echter altijd wel om kennis van dezelfde noodzakelijke Verlosser, Die bij de omschrijving de Middelaar (in Zijn dierbaarheid) genoemd wordt. In het oproepen tot zelfonderzoek staat met betrekking tot het ‘middel ter genezing’ Zijn plaatsvervangend verzoeningswerk nadrukkelijk centraal.

Afronding

Door middel van de voorgaande bespreking van de verschillende manieren waarop de oproep tot zelfonderzoek in de preek vorm krijgt, is duidelijk geworden op welke wijze deze oproep in de preek een rol speelt. De oproep blijkt in de preken een spilfunctie te hebben ten aanzien van de bevinding. Bij al het oproepen tot zelfonderzoek en het faciliteren daarvan valt tot slot nog een bijzondere constatering te maken. In de preken wordt namelijk niet besproken hoe de hoorder zich een dergelijk zelfonderzoek in het persoonlijk leven moet voorstellen, hoe hij dat moet ‘beoefenen’. De predikanten dringen op zelfonderzoek aan, geven kenmerken en noodzakelijke kennis als handvatten voor dat onderzoek, maar geven de hoorders geen onderwijs in hoe dit in de (dagelijkse) praktijk van het leven gestalte kan krijgen. Het zelfonderzoek is daarmee in de preken een veronderstelde geloofspraktijk. De aanwezigheid daarvan spreekt blijkbaar zo vanzelf, dat de voorgangers de hoorder er in de preek niet in hoeven te onderwijzen. Toch is het voor dit onderzoek van belang om deze veronderstelde geloofspraktijk goed in beeld te krijgen. In het vervolg probeer ik die daarom te beschrijven.

7.4 De praktijk van het zelfonderzoek

7.4.1 Uitgangspunten

In de preek ‘Een dringende opwekking tot zelfonderzoek’ geeft de predikant expliciet aan dat het zelfonderzoek het hele leven moet stempelen:

Onderzoekt en beproeft uzelf, niet vluchtig, niet oppervlakkig, maar diepgaand, en vooral ook voortdurend. Want in de grondtaal wordt hier voor het woord ‘onderzoeken’ een tijdsvorm gebruikt die wijst op een doorgaand onderzoek, een herhaaldelijk en onafgebroken onderzoeken. [Huijser 2014 Avondmaalspreken, 66]

In dit fragment zegt de predikant – uitgaande van de tijdsvorm in de

grondtaal – dat het woord ‘onderzoeken’ niet alleen iets in zich heeft van diepgang, maar vooral ook van voortgang. Zelfonderzoek betreft een onafgebroken praktijk, het moet het hele leven stempelen. Voor de hoorders betekent dit uitgangspunt dat hun leven te omschrijven is (moet zijn) als een geloofspraktijk van zelfonderzoek. Het is deze – het hele leven stempelende – spirituele praktijk die ik in deze paragraaf zal toelichten.

Wanneer in het vervolg het zelfonderzoek als spirituele, religieuze of geloofspraktijk aan de orde komt, is het goed om daaraan voorafgaand twee uitgangspunten expliciet te verwoorden.

In het woord ‘praktijk’ ligt – dat komt in het vervolg aan de orde – een connotatie met ‘methode’ opgesloten. Theologisch kan dat vragen oproepen. De gedachte dat in (de beleving van) het geloof bepaalde – methodisch gestalte gegeven – menselijke handelingen een rol spelen, lijkt op gespannen voet te staan met Goddelijke soevereiniteit. Daarbij maakt het niet uit of dit menselijk handelen een fundamentele of ondersteunende rol heeft. Ten aanzien van deze vraag naar de verhouding tussen de soevereiniteit van God en het (methodisch) handelen van de mens in het geloof, sluit ik me aan bij Josuttis. Hij wijst erop dat het uitgangspunt van Gods soevereiniteit het menselijke religieuze handelen wel principieel relateert, maar het niet volledig terzijde schuift of uitsluit. Dat de mens in de ontmoeting met God passief is en aangewezen is op genade betekent niet dat hij of zij die passiviteit in een (methodische) houding van afwachten gestalte moet geven. Ook al kan de mens zelf de geloofspraktijk ten diepste niet bewerken, dat betekent niet dat hij die praktijk niet moet proberen vorm te geven (en steeds opnieuw moet proberen vorm te geven).³⁸ Het uitgangspunt (en het besef) van het niet zelf kunnen, gaat in de geloofspraktijk samen met het toch doen.

Het tweede uitgangspunt is dat ik voor het beschrijven van het zelfonderzoek als *praktijk* niet alleen put uit vakliteratuur over praktijktheorie. Ik kijk ook naar hoe in een aantal recente publicaties het gebed als geloofspraktijk aan de orde komt. De daarin gegeven invullingen van het begrip ‘geloofspraktijk’ blijken verhelderend voor dit onderzoek. Datzelfde geldt ook voor de inhoudelijke opvattingen over het gebed

38 M. Josuttis, *Religion als Handwerk. Zur Handlungslogik spiritueller Methoden* (Gütersloh 2002), 36-37.

die de auteurs naar voren brengen. Die bieden handvatten voor het beschrijven van de veronderstelde praktijk van het zelfonderzoek. Tegen de achtergrond van de stelling van Josuttis dat het gebed de oervorm van geloofspraktijken is en dat *‘was am Gebet exemplifiziert worden ist, gilt für alle überlieferten Akte der Frömmigkeit’*,³⁹ put ik daarom ook uit deze literatuur voor het formuleren van kenmerken die het zelfonderzoek als geloofspraktijk typeren.

7.4.2 Kenmerken van geloofspraktijken

Wanneer we het zelfonderzoek zien als een geloofspraktijk, dan moeten we bedenken dat een praktijk meer is ‘dan een incidentele handeling. Bij praktijken gaat het om verscheidene handelingen die een onderling samenhangend geheel vormen.’⁴⁰ *‘In a practice multiple actions are arranged into an overall structure.’*⁴¹ Daarbij gaat het er niet alleen om dat die gestructureerde handelingen goed worden uitgevoerd, maar ook dat er sprake is van een gedeeld doel en van inzet om de uitvoering van de handelingen en het geheel van de praktijk naar een hogere standaard te tillen. Praktijken worden gekenmerkt door intentionaliteit en discipline.⁴² Ze bevatten sturende elementen en strategieën om de intenties te verwerkelijken.⁴³ Die interne sturing en strategieën leiden door het uitvoeren, door het gewone *doen* ervan, tot het bereiken of beleven van wat MacIntyre de *‘internal goods’* van de praktijk noemt. *‘Internal goods are those rewards that are directly related to the excellence of the practice and can be recognized and appreciated only by participants.’*⁴⁴ De nauwe verbinding die in de uitvoering van de praktijk te vinden is tussen sturing, strategieën en doelen maakt dat het doen van de praktijk, het gestalte geven aan de

39 M. Josuttis, *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität* (Gütersloh 1996), 48.

40 Immink, *Het heilige gebeurt*, 7.

41 J. Nieman, ‘Why the Idea of Practice Matters’, in: Thomas G. Long en Leonora Tubbs Tisdale (red.), *Teaching Preaching as a Christian Practice. A New Approach to Homiletical Pedagogy* (Louisville/Londen 2008), 21.

42 M. Warren, *At this Time in this Place. The Spirit embodied in the Local Assembly* (Harrisburg Pennsylvania 1999), 129. Warren baseert zijn omschrijving van een praktijk op A. MacIntyre, *After Virtue* (Notre Dame Ind. 1981). Ook C.L. Campbell, *The Word before the Powers. An Ethic of Preaching* (Louisville 2002) en het al geciteerde Nieman, ‘Why the Idea of Practice Matters’ hebben dat boek van MacIntyre als achtergrond.

43 Nieman, ‘Why the Idea’, 26.

44 Campbell, *The Word*, 137.

praktijk, een rol speelt in de (karakter)vorming van de participant als persoon.⁴⁵

Praktijken kennen, naast handelingen, ook participanten, wijzen van uitvoering (*performance modes*), tijden waarop handelingen worden uitgevoerd, levensmomenten die erdoor getekend worden, locaties en bronnen.⁴⁶ Hieronder krijgen deze onderdelen een korte toelichting aan de hand van voorbeelden uit het veld van religie.

Wat de participanten betreft, kan het in praktijken gaan om personen die gezamenlijk de praktijk gestalte geven, maar ook om mensen die elkaar niet kennen, elkaar nooit ontmoeten en zelfs niet in dezelfde tijd in de geschiedenis leven. Wat ze gemeenschappelijk hebben is hun betrokkenheid op en bij de betreffende praktijk.⁴⁷ Bidden en belijden kan bijvoorbeeld gebeuren ‘in gemeenschap met de kerk van alle tijden en plaatsen’. Dat maakt deze praktijken ‘*more importantly a product of groups, using group resources, and serving group interests, even when they are performed by individuals.*’⁴⁸

Er is in de religieuze praktijken sprake van de veronderstelde aanwezigheid van één bijzondere participant: God. Hij maakt Zich in deze praktijken kenbaar en wordt daarin door de mens waargenomen.⁴⁹ Geloofspraktijken ‘veronderstellen een levendig verkeer tussen God en mens’.⁵⁰ Op deze presentie van God ga ik in het vervolg nog nader in, maar het is goed om hier nadrukkelijk te wijzen op het feit dat Hij in religieuze praktijken verondersteld wordt aanwezig te zijn als participant, als Persoon.⁵¹ ‘Dat persoon-zijn van God is cruciaal, want anders zouden sociale interacties zoals spreken en handelen niet voorstelbaar zijn en zou het ook onmogelijk zijn om in een persoonlijke relatie tot God te staan.’⁵²

Ten aanzien van de wijzen van uitvoering kan er in praktijken sprake zijn van bepaalde houdingen waarin de praktijk (letterlijk) vorm krijgt. Dat betreft zowel de lichamelijke als de mentale houding (denk bij-

45 Nieman, ‘Why the Idea’, 28.

46 T. van Leeuwen, *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis* (Oxford 2008), 7-12.

47 Warren, *At this Time*, 129.

48 Nieman, ‘Why the Idea’, 22.

49 Immink, *Bidden*, 111.

50 Immink, *Over God gesproken*, 12.

51 Immink, *Bidden*, 18.

52 Immink, *Bidden*, 200-201.

voorbeeld bij bidden aan de geknielde houding en aan de verwachting of het uitgaan van de presentie van God).⁵³ Ook het aanhouden van een volgorde of tempo van de handelingen kan een rol spelen.⁵⁴ Zo kent de liturgie een min of meer vaste volgorde en heeft bijvoorbeeld de gemeentezang (plaatselijk) een bepaald tempo.

Met betrekking tot de tijden of levensmomenten waarop de handelingen binnen een praktijk plaatshebben, kunnen we denken aan mogelijk vaste tijdstippen over de dag (denk aan vaste gebedstijden), aan bijzondere gebeurtenissen in het leven waaraan specifieke vormen van de praktijk verbonden kunnen zijn (denk aan bijvoorbeeld de kinderdoop) of momenten waarop een praktijk een vorm van intensivering kent (denk aan de concentratie op zelfonderzoek rondom de viering van het Heilig Avondmaal).

Wanneer het gaat over de locaties waaraan praktijken verbonden kunnen zijn, dan blijken praktijken niet alleen beperkt te zijn tot het privé domein (bij gebed bijvoorbeeld het huisgezin of de ‘binnenkamer’), we vinden die ook in het publieke domein (eredienst). Met betrekking tot religieuze praktijken is van een bijzondere ‘locatie’ sprake vanwege het uitgangspunt dat ze ten diepste een plaats hebben ‘*coram Deo*’, voor Gods aangezicht.

Wat de bronnen voor de praktijken betreft, naast ‘gereedschappen en materialen’⁵⁵ die nodig zijn voor de uitvoering van de praktijk (denk aan gebedsriemen) spreekt de literatuur vooral over zowel historische als actuele bronnen waarin op de praktijk wordt gereflecteerd en waarin wordt gestreefd naar verdieping of verbetering ervan.⁵⁶ De praktijk

53 Immink, *Bidden*, 26 wijst er bijvoorbeeld op dat bij het bidden de tegenwoordigheid en werkzaamheid van God verondersteld worden. Die veronderstelling leidt, zo stel ik in het verlengde daarvan en op grond van het onderzoek, tot een houding van verwachting.

54 Van Leeuwen, *Discourse and Practice*, 10.

55 Van Leeuwen, *Discourse and Practice*, 12 noemt bijvoorbeeld voor de schoolpraktijk een klok, een lesprogramma en de schoolbel.

56 Warren, *In this Time*, 130 noemt bijvoorbeeld als actuele bronnen tijdschriften of magazines waar deelnemers aan een bepaalde praktijk op geabonneerd zijn. Een voorbeeld van een dergelijk tijdschrift – met een in dit verband tekenende naam – is: *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*. Daarin wordt geprobeerd een bijdrage te leveren aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici door te reflecteren op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van de eigen beroepspraktijk. Zie: www.handelingen.com (laatst bekeken op 14 mei 2018).

wordt verankerd in de historische bronnen (denk aan de Bijbel en de belijdenisgeschriften). Vanuit die basis worden nieuwe wegen gevonden om de praktijk gestalte te geven.⁵⁷

Naast deze algemene, kenmerkende elementen voor praktijken kent de praktijk van het zelfonderzoek die hier centraal staat, omdat het een geloofspraktijk is, handelingen waarin de deelnemers geestelijk betrokken zijn en hun omgang met God beoefenen.⁵⁸ Handelingen die geloofsovertuigingen uitdrukken en oproepen,⁵⁹ die laten zien hoe daarin sprake is van het kennen van God.⁶⁰ Het is daarom goed om dit geloofselement, dat hier nadrukkelijk als aanvulling op de algemene kenmerken van praktijken wordt toegevoegd, kort van een eigen toelichting te voorzien.

Vanuit het uitgangspunt dat het gebed als voorbeeld gezien kan worden voor alle geloofs- of vroomheidpraktijken, zijn aan de hand daarvan ten aanzien van de praktijk van het spirituele zelfonderzoek een aantal specifieke kenmerken in beeld te brengen.

Immink noemt, in navolging van Chrétien, het gebed ‘een handeling waarin de bidder zich present stelt voor de onzichtbare God’. Het is een bewuste handeling die omgeven wordt door contemplatie en overdenking, waarin het leven en het geloof in verband met God worden gebracht.⁶¹ Een handeling dus waarin de bidder zich, in een zekere mate van reflecteren op het eigen leven en geloof, met bewustzijn als participant in een relatie tot God – als de Ander – stelt.

Het tweede wat Immink in verband met het gebed benoemt, is ‘dat de biddende mens in de veronderstelling leeft dat zijn leefwereld binnen de *invloedssfeer* van God ligt. God is *tegenwoordig* en God is *werkzaam*.’⁶² De bidder veronderstelt niet alleen de aanwezigheid van God als participant ten tijde van de ontmoeting, maar ook Zijn werkzaamheid in het leven buiten de specifieke ontmoetingsmomenten om.

‘In de derde plaats is het gebed nauw verweven met Gods *zelfopenbaring*. De bidder roept geen onbekende God aan, maar de God die zich reeds bekendgemaakt heeft. Wie God aanroept, heeft al kennis van God. (...)’

57 Campbell, *The Word*, 138.

58 Immink, *Het heilige gebeurt*, 8.

59 J. Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God* (Zoetermeer 2016), 12.

60 Muis, *Onze Vader*, 24.

61 Immink, *Bidden*, 13.

62 Immink, *Bidden*, 18. Cursivering van Immink.

Omdat God zich aan de mens bekendgemaakt heeft, kan de mens op grond daarvan God aanroepen.⁶³ In het treden ‘voor het aangezicht van God’ weet de bidder dus met Wie hij te maken heeft en wat die Ander van hem of haar verwacht en vraagt. Hij weet vanuit de openbaring (de Schrift) ook hoe die Ander hem ziet. In de kennis die de bidder van God heeft is sprake van een bepaalde meer of minder doordachte theologie en (theologische) antropologie. In de Zelfopenbaring van God heeft de bidder een taal ontvangen voor het spreken en denken over God, over zichzelf en over de wereld waarin hij leeft.⁶⁴

De Zelfopenbaring in de Schrift geeft de bidder echter niet alleen taal voor het spreken en denken over God. Er is, zegt Keller, in de Zelfopenbaring sprake van een ‘verbale nauwkeurigheid’ die maakt dat we God tot ons horen spreken, zodat het gebed (door de werking van de Geest), als antwoord op dat spreken van God, het karakter van een volwaardig gesprek krijgt. ‘Gebed als geestelijk geschenk is een oprechte, persoonlijke conversatie in antwoord op Gods concrete, verbale openbaring.’⁶⁵

Het betekent dat onze gebeden behoren op te rijzen vanuit de onderdompeling in de Schrift. We moeten ‘onzelf in de zee van Gods taal gooien’, de Bijbel. We moeten luisteren naar, studeren in, nadenken over, reflecteren op en ons verdiepen in de Schrift totdat er in ons hart en ons verstand een reactie opwelt in de vorm van een antwoord. Dat kan een reactie zijn van schaamte, vreugde of verwarring of in de vorm van een smeekbede.⁶⁶

Er is bij Keller sprake van een directe relatie tussen de praktijk van het bidden en de praktijk van het zelfonderzoek. Hij noemt drie basale soorten van gebed, waarvan hij er één omschrijft als het ‘binnenwaarts gebed’.⁶⁷ Daarin staan zelfonderzoek en schuldbelijdenis centraal.⁶⁸ Dit gebed is

63 Immink, *Bidden*, 18. Cursivering van Immink.

64 Immink, *Bidden*, 20.

65 T. Keller, *Bidden. Vertrouwelijke omgang met de ontzagwekkende God* (Franeker 2014), 56.

66 Keller, *Bidden*, 66.

67 Keller, *Bidden*, 203. De andere twee vormen zijn het ‘opwaarts gebed’ waarin sprake is van lofprijzing en dankzegging en het ‘buitenwaarts gebed’ waarin voorbede en bemiddeling voor eigen noden en noden van anderen in de wereld centraal staan.

68 J. Bergoglia en A. Skorka, *Over bemel en aarde. Paus Franciscus over geloven en leven*

enerzijds gericht op het komen tot een dieper zondebesef en anderzijds op een diepere ervaring van genade en zekerheid. De verdieping van het zondebesef door dit binnenwaartse gebed leidt tot het belijden van openlijke zonden en tekortkomingen. Door die verdieping worden ook de innerlijke neigingen, houdingen, kijk op de dingen en de verlangens die tot de zonde leiden, blootgelegd.⁶⁹ Het is een bidden dat moet leiden tot bekering, tot het aannemen van de juiste houding tegenover God en tegenover de zonde.⁷⁰ Met een beroep op Owen benadrukt Keller dat het daarbij gaat om het blootleggen van karakterfouten en zondige gedrag patronen.⁷¹ Het binnenwaarts gebed is de plek ‘waar we ons leven moeten onderzoeken om de zonde te ontdekken die we anders niet zouden erkennen, omdat we er niet gevoelig voor zijn of omdat we te druk zijn.’⁷² Daarbij moet sprake zijn van totale eerlijkheid tegenover God, omdat Hij als onze Maker immers dwars door onze maskers heen kijkt.⁷³ Het binnenwaarts gebed vindt plaats voor het aangezicht van de alwetende God.⁷⁴

Brengen we de lijnen vanuit de praktijktheorie en de beschrijving van de godsdienstige praktijk van het gebed bij elkaar, dan kunnen we daaruit verschillende bepalende elementen destilleren waaraan een eventuele spirituele praktijk van zelfonderzoek zou moeten voldoen. Die praktijk moet verschillende handelingen kennen die een onderling samenhangend geheel vormen. Deze handelingen kennen een vorm van (gees-

in de 21^e eeuw (Tielt 2010), 48 wijst erop dat ‘bidden’ in het Hebreeuws *‘leitpalel’* is. Dat betekent zowel bidden als zelfonderzoek. Skorka zegt dan: ‘Telkens als wij God willen naderen, is het eerste wat wij moeten doen, onderzoeken waar wij tekortschieten.’ Dit gesprek tussen de joodse rabbijn en de paus laat zien hoe voor beiden het bidden en het zelfonderzoek bij elkaar horen.

69 Keller, *Bidden*, 147.

70 Keller, *Bidden*, 229.

71 Keller, *Bidden*, 231. Warren, *At this Time*, 15 spreekt over deze gedrag patronen als ‘choices-become-patterns-of-action’ die ons bewustzijn, onze waarden, onze overtuigingen over de wereld en onze betrokkenheid stempelen.

72 Keller, *Bidden*, 233.

73 Keller, *Bidden*, 148.

74 C.L. Park en A. Hale, ‘Religious/Spiritual Meaning Systems: Multiple Pathways to Well-Being’, in: C. Kim-Prieto, *Religion and Spirituality Across Cultures* (Dordrecht 2014), 177-201, 191 wijzen erop dat dit religieuze zelfonderzoek een kenmerk is van monotheïstische religies. Het wordt bevorderd door de gedachte dat de godheid het gedrag van ieder individu waarneemt en beoordeelt.

telijke) betrokkenheid, intentionaliteit en discipline. Er moet sprake zijn van verschillende participanten. Deze kunnen gezamenlijk aan de praktijk gestalte geven, maar ook zonder het van elkaar te weten en over verschillende tijden en culturen heen aan de praktijk deelnemen. Omdat het gaat om een religieuze praktijk, is Gods participatie daarin verondersteld. In een praktijk spelen houdingen, tijden en locaties een rol. Daarbij kan ten aanzien van de houdingen en locaties, als gevolg van het religieuze karakter van de praktijk, sprake zijn van niet-fysieke omschrijvingen of eigenschappen. Praktijken hebben (kenmerkende) bronnen die als standaard voor de praktijk functioneren en de basis kunnen vormen voor nieuwe praktijklectuur. Voor het spirituele zelfonderzoek ligt het voor de hand dat hierbij met name sprake is van religieuze bronnen.

De hier genoemde kenmerken van een geloofspraktijk maken het mogelijk om de in de preken veronderstelde praktijk van zelfonderzoek in beeld te brengen. Ze worden in het vervolg in verschillende subparagrafen toegelicht. Zo komen in 7.4.3 de verscheidene handelingen en hun onderlinge samenhang aan de orde. Daarbij blijkt dat die samenhang is gelegen in de richting van en de betrokkenheid bij deze handelingen en in de intenties en discipline waarmee de deelnemers ze uitvoeren. In 7.4.4 geven we aandacht aan de participanten in deze praktijk. Hun (veronderstelde) houdingen, geloofsovertuigingen en locatie komen aan de orde. Tot slot gaat 7.4.5 in op de bronnen van de praktijk van het religieuze zelfonderzoek.

7.4.3 Verscheidene handelingen en hun samenhang (richting, betrokkenheid, intenties en discipline)

Verscheidene handelingen

In de onderzochte preken is sprake van een scala aan handelingen die een rol spelen bij het zelfonderzoek. Veel daarvan stellen de predikanten aan de orde wanneer ze het beginnend geestelijk leven beschrijven. Het betreft handelingen die in het hart (de beleving) een plaats hebben en handelingen die zich uiten in gedrag, die een meer fysiek karakter hebben:

De smaak en het vermaak in de wereld veranderen. Het verzet tegen de boodschap van bekering wordt gebroken. De Bijbel, die niet gebruikt werd, gaat weer open. Het Woord van God krijgt een plaats in je leven. Er komt een begeerte om van de Heere te horen. Je gaat zien dat je tegen een heilig

en rechtvaardig God hebt gezondigd, Die niet je ondergang, maar je behoud op het oog heeft. (...) Dat alles veroorzaakt schaamte en beleving van schuld tegenover de Heere, maar bovenal verdriet, droefheid in je hart. Er ontstaat een droefheid naar de Heere en een diep verlangen Hem te vrezen. [Van der HeidenB 2012, 60]

Dit fragment noemt als handelingen in het hart of de beleving het veranderen van de houding ten opzichte van de wereld, het opgeven van het verzet tegen de boodschap van bekering, het ontstaan van een begeerte om van de Heere te horen, zien dat je tegen een heilig en rechtvaardig God hebt gezondigd, zien dat die God daartegenover niet je ondergang op het oog heeft en het ervaren van schaamte en beleving van schuld, verdriet, droefheid en verlangen ten opzichte van of naar God. De predikant noemt één handeling op fysiek niveau: Bijbellezen. Het Woord gaat open en krijgt een plaats in het leven.

Vanuit andere preken kunnen we de eerste groep nog uitbreiden met het overdenken van zonden, verootmoedigen en vernederen voor God, belijden van de zonde, het instemmen met het oordeel en het zichzelf mishagen. Wat de meer fysieke handelingen betreft is er in andere preken, naast het lezen van de Bijbel, sprake van het overdenken van de Wet, het gebed (roepen uit de diepte), zingen van de Psalmen, het lezen of bemediteren van het formulier voor de bediening van het Heilig Avondmaal en het lezen van stichtelijke lectuur.

Overzien we deze gegevens, dan valt op dat er niet alleen sprake is van een tweedeling in handelingen in het hart en meer fysieke handelingen, maar ook van een verschil tussen meer praktische, methodische handelingen en handelingen die affectief geladen zijn. De praktische, methodische handelingen suggereren een vorm van 'techniek'. Zo lijken het overdenken van de zonde en van Gods goedheid, het zich verootmoedigen en vernederen, het belijden en toestemmen, het lezen van de Bijbel en het gebed, handelingen die een bepaalde wijze van doen of het aannemen van een (soms deels zelfs fysieke) houding veronderstellen. De meer affectief geladen handelingen hebben vooral een relationeel accent. Verlangen, dorsten, berouw en verdriet hebben, gebed als roepen uit de diepte en zichzelf mishagen zijn op God gerichte handelingen. Er spreekt ook iets uit van een (ver)houding tegenover Hem. De vooronderstelling daarvan is het staan in relatie tot Hem. Die vooronderstelling krijgt in de handelingen meer of minder vorm doordat de gelovige zichzelf 'via Gods oog' ziet of zich meet langs de maatstaf van Gods Woord (Wet). In

de preken geven de predikanten van al deze handelingen aan dat ze in het zelfonderzoek een plaats hebben. Ze noemen ze, maar geven er in ‘technische zin’ geen onderwijs over. De onuitgesproken vooronderstelling lijkt te zijn dat de gemeente weet wat deze handelingen inhouden. Vanuit die veronderstelde kennis roepen de predikanten de hoorders op om zichzelf te onderzoeken, zich daartoe te zetten.

Samenhang (richting, betrokkenheid, intenties en discipline)

De samenhang van alle hiervoor besproken handelingen is met name te vinden in de richting en het doel ervan.

De predikanten brengen in de preken de richting waarin de handelingen binnen het zelfonderzoek zich bewegen onder woorden met begrippen die ook refereren aan ruimtelijkheid:

De ware opwas is in de diepte van uw verlorenheid. Daar brengt de Herder Zijn schapen. Ze worden leger en armer en ellendiger en goddelozer. Ze worden in zichzelf afgebroken. Ze groeien in de diepte. [Van Boven 2014 Avondmaalspreken, 53]

Het zelfonderzoek, zo zegt de voorganger in dit fragment, geeft geestelijke groei ‘in de diepte’. Het ontdekkende aspect van het zelfonderzoek leidt tot een toenemende zelfkennis, waarbij de eigen situatie tegenover God alleen maar hopelozener wordt. Er is sprake van ‘in zichzelf afgebroken worden’. De richting die in het zelfonderzoek besloten ligt, is de lijn van vernedering, van ‘niets worden in zichzelf’. Van komen tot een mishagen en walgen van zichzelf.

Er is bij het zelfonderzoek ook sprake van betrokkenheid. Het gaat in de handelingen die onderdeel zijn van de praktijk van zelfonderzoek om zoeken, dorsten, verlangen, berouw of verdriet hebben, roepen uit de diepte, walgen van zichzelf en een mishagen hebben van zichzelf. Dat betreft allemaal handelingen die geladen zijn met een bepaalde mate van betrokkenheid, van affectiviteit. Zelfonderzoek betreft geen theorie:

U ziet, gemeente, dat de catechismus hier [in Zondag 5, bij de vraag of er nog een middel is om te ontkomen – AvdK] geen theorieles geeft. Nee, het gaat over de praktijk van het genadeleven. Het gaat hier om de hele existentiële worsteling van een zondaar om verlossing. (...) We beluisteren een schreeuw om de straf te ontgaan. De verlossing, zoals die hier beschreven wordt, is een proces, wat betreft onze beleving, onze ervaring. De catechismus wil

ons op deze manier brengen aan de voeten van de Heere Jezus, om in Hem verlossing te mogen vinden. [Vreugdenhil HC5 1998, 73]

Dit fragment maakt duidelijk dat in de praktijk van het genadeleven (bij het komen tot het doel van het zelfonderzoek) sprake is van een 'existentiële worsteling van een zondaar om verlossing'. De predikant omschrijft de verlossing als een proces 'wat betreft onze beleving, onze ervaring'. Bij de betrokkenheid gaat het om wat er gebeurt in het diepste wezen van de gelovige, om het persoonlijke heil van degenen die de praktijk vormgeven. Hun 'eeuwige gemeenschap met God en Zijn Christus' staat in de praktijk van het zelfonderzoek op het spel.

Het gaan van deze weg richting de diepte van het zelfmishagen is het proces waarbinnen de handelingen uit het zelfonderzoek tot hun doel komen. Het is de weg waarlangs plaatsgemaakt wordt voor Christus:

Het is de weg die de Heilige Geest gaat in het leven van al Gods kinderen, om zo plaats te maken voor het wonder om iets te smaken van het geheim: 'Ik voor u, daar gij anders de eeuwige dood had moeten sterven.' [Verschuure 2014 Avondmaalspreken, 150]

De handelingen van het zelfonderzoek zijn, zo blijkt uit dit fragment, erop gericht om te brengen bij of te komen tot het keerpunt tussen de beleving van verloren te moeten gaan om eigen schuld en verlost te worden door het werk van Christus. Ze richten zich op het leren kennen van zonde, schuld en ellende, maar het doel is het komen tot Christus.

Naast richting, betrokkenheid en intenties kent het zelfonderzoek ook discipline. Aan het begin van deze paragraaf (7.4.1) maakten we aan de hand van een preekfragment al duidelijk dat er in het zelfonderzoek sprake is van voortgang, van duur. Dat voortgaan in het zichzelf onderzoeken vraagt discipline. Het moet het hele leven stempelen. Het geloof kent ten aanzien daarvan een 'begeerte':

[D]at ware, door Gods Geest bearbeide volk, dat begeert nu het zelfonderzoek. Die komen voortdurend maar weer voor Gods aangezicht terecht en zeggen: 'Heere, kijkt U toch in mijn hart. Als het niet Uw werk geweest is, zou U dan nog een begin willen maken? En als het wel van U geweest is, zou U het nog eens willen bevestigen?' [Hoogerland 2014, 51]

Ook uit dit fragment komt naar voren dat het zelfonderzoek een zaak van voortduren is. De predikant vlecht bidden en zelfonderzoek ineen. Hier is sprake van wat Keller ‘binnenwaarts bidden’ noemt. Het hart wordt voor God opengelegd, met de bede of Hij daaruit weg wil nemen wat niet van Hem is en er Zijn werk in wil beginnen of bevestigen.

Dit fragment bevat verschillende van de onderdelen die kenmerkend zijn voor een praktijk. Zo is er naast het voortduren als discipline sprake van de eerdergenoemde houdingen van nederigheid en onzekerheid en van participanten: ‘dat ware, door Gods Geest bearbeide volk’ en God (‘Heere’). Tot slot is er sprake van een locatie: ‘voor Gods aangezicht’. De participanten en de locatie zullen in de volgende subparagraaf aandacht krijgen.

7.4.4 Participanten (met aandacht voor overtuigingen en locatie)

In de geloofspraktijk van het zelfonderzoek is sprake van momenten waarop dat onderzoek een gemeenschappelijk karakter heeft. In de zogenoemde voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal krijgt het zelfonderzoek de vorm van een gezamenlijke uitvoering van de praktijk. In deze preken dragen de predikanten elementen aan waarop de hoorders zich in hun persoonlijk leven moeten onderzoeken in verband met het al dan niet aangaan aan het Avondmaal. Het oproepen tot zelfonderzoek kent in deze preken een intensivering met het oog op de viering die de volgende zondag zal plaatsvinden.

Toch kent dit gemeenschappelijke moment tegelijk ook een sterk individueel karakter. Niet de gemeente als geheel, als groep, wordt geacht deel te nemen aan het Avondmaal. De hoorders moeten ieder persoonlijk de praktijk van het zelfonderzoek gestalte geven en ieder voor zich daarin het antwoord vinden op de vraag of ze werkelijk deel hebben aan Christus. Al is het in gemeenschap met de kerk wereldwijd en over de tijden heen, uiteindelijk is de participant die onderwerp is van het zelfonderzoek toch de individuele mens. Daarom spreken de predikanten de hoorders in de oproep tot zelfonderzoek ook altijd persoonlijk aan:

Voordat ik verderga met de preek wil ik eerst even een vraag aan onze jongeren stellen: ben jij al achter het bloed van het Paaslam? Mag je door genade schuilen achter het bloed van Jezus Christus? Want daar zijn we veilig, maar daar ook alléén. (...) Ben jij veilig achter dat bloed? Want dat bloed is er wel, dat bloed is er voldoende, maar heb je al ervaren dat je het nodig hebt? Heeft u door genade de toevlucht genomen tot dat bloed dat

wil wassen, dat wil reinigen, niet van sommige, maar van alle zonden? [Van Rijswijk 2012, 109]

In dit fragment is de aangesproken participant een ‘jongere’. De predikant roept hem of haar op om bij zichzelf na te gaan of er sprake is van een ‘schuilen achter het bloed van het Paaslam’. Met verwijzing naar Exodus 12:13⁷⁵ geeft hij aan dat alleen daar veiligheid te vinden is. Dan moet je wel hebben ervaren dat dat bloed nodig is. Dan moet je de toevlucht tot dat bloed hebben genomen, om je te laten wassen van alle zonden. Dat moet je persoonlijk weten. Daarom moet je jezelf daarop onderzoeken. Met de verwijzing naar Exodus geeft de predikant aan deze oproep tot persoonlijk zelfonderzoek ook een lading van ernst mee: het gaat om een zaak van leven of dood. Daarom geldt de noodzaak van zelfonderzoek iedereen, ook de jongeren.

Het fragment laat ook zien dat er ten aanzien van de participant sprake is van een (theologische) antropologie waarin de mens zondig en schuldig is; hij heeft verzoening nodig. Voor de (in de oproep tot zelfonderzoek veronderstelde) praktijk van het zelfonderzoek is deze uitwerking van geloofsovertuigingen ten aanzien van de participant normatief te noemen.

Niet alleen geloofsovertuigingen met betrekking tot de méns als participant spelen een rol. In de geloofspraktijk van het zelfonderzoek is evenzeer sprake van overtuigingen ten aanzien van God. Vanuit het geloof wordt Hij als aanwezig ervaren. Hij blijkt in de praktijk met name participant te zijn in het persoonlijke, in de persoonlijke betrekking van de participanten op elkaar:

Want let erop dat de dichter [van Psalm 121 – AvdK] zegt: ‘mijn hulp’. Dat is heel persoonlijk. Dat zijn dingen die de Heere persoonlijk leert op de leerschool der genade. Persoonlijk betekent in de Bijbel altijd: daar weet God van af en daar weet de zondaar van af. [Visscher 2014, 188]

God wordt, zegt de voorganger in dit fragment, als persoonlijke hulp ervaren. De mens als participant in deze geloofspraktijk ervaart niet alleen Gods aanwezigheid, maar hij krijgt ook persoonlijk onderwijs van Hem. Juist in die persoonlijke ervaring komt de wederkerigheid van de

75 ‘En dat bloed zal ulieden tot een teken zijn aan de huizen waarin gij zijt; wanneer Ik het bloed zie, zal Ik ulieden voorbijgaan.’

relatie tussen God en de mens naar voren. Ze weten van elkaar af op een manier die een wederzijds diep kennen veronderstelt. Dat heeft iets van bezit ('mijn') en – zo blijkt uit de context van het fragment – van 'eigendom zijn van'.⁷⁶

Dat laatste, het 'eigen zijn met' en 'eigendom zijn van' is overigens in de preken niet de meest voorkomende ervaring met God als participant in de geloofspraktijk. Juist in de praktijk van het zelfonderzoek blijkt de gelovige vaak te worstelen met de onzekerheid daarover. In die onzekerheid is sprake van verlangen naar Gods persoonlijk spreken in het hart:

Mag ik u eens vragen: Waar ziet u dan naar uit? U zegt: Wel, ik zie ernaar uit dat God Zelf het keurmerk van Zijn genade op mijn hart zet en dat de Heere zegt: Mijn werk is werkelijk in uw of in jouw leven. Dáár gaat het om in het leven van de oprechten. Nee, die zijn daar niet zomaar mee klaar. Die zeggen: Ik moet het zelf uit Zijn mond mogen horen. Dat alleen is het leven. Als de Heere niet spreekt in mijn leven, als de Zaligmaker niet wordt geopenbaard in het hart, als Hij Zichzelf niet verklaart, kan ik het niet geloven. Daarom zucht dat volk: Heere, wilt U dan Zelf een zegel op mijn ziel zetten? Zodat ik het werkelijk mag weten: Uw werk is in mijn leven, want dát werk zal juichen tot Uw eer. [Neele 2012, 110]

In dit fragment doet de predikant een oproep tot zelfonderzoek via het stellen van de vraag waar de hoorder naar uit ziet. In de denkbeeldige dialoog met de hoorder brengt hij dan naar voren dat die uit Gods mond wil horen dat in zijn of haar hart en leven sprake is van het echte werk van God. Hij of zij verlangt naar Gods spreken, naar de openbaring van de Zaligmaker in het hart. Dat zal pas de ware zekerheid van het geloof schenken.

In dit fragment komen veel gegevens naar voren met betrekking tot de participanten in de geloofspraktijk van het zelfonderzoek. De voorganger tekent de mens in zijn of haar onzekerheid, uitzien en verlangen. Daarbij heeft de mens een luisterende houding: hij wil God horen spreken tot het hart. Er is sprake van een diepe betrokkenheid en van een gerichtheid op het doel (kennen van de Zaligmaker, het vinden van zekerheid daarover en het God daarvoor verheerlijken).

Het fragment laat ook zien welk beeld van God als participant in deze praktijk een rol speelt. Hij spreekt tot het hart, wil zekerheid

76 Hier bedoeld in de zin van HC Zondag 1.

schenken, openbaart en verklaart Zich in het hart. De voorganger gebruikt in dit fragment niet alleen beelden uit de tekst waar hij over preekt (Hooglied 8:6a), maar ook uit het geheel van de Schrift en uit de (berijmde) Psalmen. Dat maakt zichtbaar dat de geloofspraktijk van het zelfonderzoek gekenmerkt wordt door wat Keller ‘onderdompeling in de Schrift’ noemt. Het spreken in deze praktijk krijgt door die ‘verbale nauwkeurigheid’ het karakter van een volwaardig gesprek tussen de participanten, tussen de mens en God. Ze horen elkaar spreken, kunnen elkaar ‘in het hart zien’ (de mens legt zijn hart open en God spreekt tot het hart en verklaart Zich daarin). De geloofspraktijk van het zelfonderzoek speelt zich af in de directe nabijheid van God (voor Zijn aangezicht). Er is daarbij sprake van een zo directe nabijheid dat God het hart – als centrum van het geloofsleven – van een zegel kan voorzien, het kan stempelen. In Zijn spreken, zien en aanraken is Hij als participant nadrukkelijk Persoon. Als Persoon is Hij zo nabij dat de mens Hem kan ervaren, Hem kan horen spreken, Zijn ‘aanraking’ kan voelen.

Dit is echter niet het enige wat wordt gezegd over deze locatie voor Gods aangezicht en over God als Persoon in Zijn participatie. In de preken ligt op dit aspect van het beeld van God ook niet het belangrijkste accent. Daarin focussen de voorgangers niet in de eerste plaats op Gods nabijheid, maar op Zijn verhevenheid:

Gods kinderen leren met David dat God de Hoogverhevene is, de Rechtvaardige en Heilige, Die de zonde haat en daarom buiten Christus een verterend vuur en eeuwige gloed is, bij Wie niemand wonen kan. [Van der HeidenB 2003, 65]

In dit fragment geeft de predikant aan dat in de praktijk van het zelfonderzoek ‘Gods kinderen’ als participanten God leren kennen als de Hoogverhevene, als de Rechtvaardige en Heilige. Hij is een Persoon Die zonde haat, Die een ‘verterend vuur en eeuwige gloed’ is. Iemand waarbij niemand kan wonen. Alleen voor wie ‘in Christus’ is, is God ‘nabij en goed’. Buiten Christus is Hij als participant niet te benaderen en valt met Hem geen ‘gesprek’ te voeren. Buiten Christus, zegt een andere predikant, ‘krijgen we met Hem te doen’ (in de zin van: met Hem ‘aan de stok krijgen’):

In dat ware werk krijgen zij te doen met God. Niet met Jezus, niet met het kruis, niet met het bloed, nee, met God. Met die heilige, alwetende God.

Met die rechtvaardige God. Ze krijgen te doen met God, Die hen vanuit Zijn heilige wet door Zijn woord en Geest gaat overtuigen van zonde, en van gerechtigheid, en van oordeel. Ze krijgen te doen met God, Die hun Rechter is, voor wie ze niet bestaan kunnen. [Verschuure 2010, 75]

De voorganger doet aan het begin van dit fragment impliciet een oproep tot zelfonderzoek door het gebruik van het normatieve begrip ‘ware werk’. De hoorders kunnen zichzelf onderzoeken op wat hij in het vervolg noemt. Daar blijkt hij God als participant in beeld te brengen als heilig, alwetend en rechtvaardig. God is Iemand ‘met wie ze te doen krijgen’ wanneer Hij het echte geloof in hen werkt. God handelt in deze praktijk ‘vanuit Zijn heilige wet door Zijn woord en Geest’. Hij is in de gelovige bezig, om die te overtuigen van zonde, gerechtigheid en oordeel. Het beeld dat de predikant schetst van God als participant in de geloofspraktijk van het zelfonderzoek is dat van een rechter, een rechter ‘voor wie ze niet bestaan kunnen’.

In de preken die de basis vormen voor dit onderzoek brengen de predikanten vooral dit laatste beeld van God (de Rechter) naar voren. De focus ligt wat Zijn functioneren als participant betreft op Zijn verhevenheid, heiligheid en rechtvaardigheid, op Zijn alwetendheid en oordeel.

Tot slot is er nog een bijzonder element met betrekking tot God als participant dat de aandacht vraagt: Hij is niet alleen het ‘Tegenover’, de Alwetende voor Wiens aangezicht het zelfonderzoek plaatsvindt. Hij is, in de werking van Zijn Geest, ook Degene Die het zelfonderzoek in het hart van de mens feitelijk mogelijk maakt en uitvoert:

Want in wiens handen is nu eigenlijk dat onderzoek (...) Wel, dat onderzoek is in handen van de Heilige Geest.⁷⁷

In dit fragment geeft de predikant aan dat de mens uiteindelijk niet zelf gestalte geeft aan het zelfonderzoek, maar dat het iets is wat de Geest in het hart werkt. Daarvoor gebruikt de Geest het Woord:

De Heilige Geest werkt dit alles door het Woord! (...) De Geest van God pakt als het ware uw vinger en legt hem bij Romeinen 8 vers 7: *Daarom dat het bedenken des vleses vijandschap is tegen God; want het onderwerpt zich der wet*

77 Th. van Stuijvenberg, ‘Een hartdoordringende vraag’ (Job 13:9a), 6, www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 16 mei 2018).

Gods niet. Ik zeg: ‘Ik begrijp het niet Heere’. Dan zegt de Heilige Geest: ‘Ja, maar Ik zal het u leren. Lees maar verder: Die in het vlees zijn – in dat zondige ik – kunnen Gode niet behagen (Rom. 8:8).’⁷⁸

Dit fragment laat zien hoe de Geest in de gelovige het zelfonderzoek stuurt, richting geeft. De voorganger stelt het daarbij in de preek voor alsof de Geest als gids in een museum toelichting geeft bij wat er te zien is. In het fragment betreft dat de ontdekkende kennis over zichzelf waarover Romeinen 8:7 spreekt. Die kennis leert de Heilige Geest stap voor stap aan de mens, vanuit het Woord. Net als bij de gebedspraktijk is bij de praktijk van het zelfonderzoek sprake van het ‘oprijzen vanuit de onderdompeling in de Schrift’.⁷⁹ Alleen gaat het hier niet – zoals bij het gebed – om de wijze waarop de gelovige voorgegeven woorden vindt om tot God te spreken en waarin hij God hoort spreken, maar om het in de Schriftwoorden vervatte *handelen* van de Geest. Hij dompelt onder in de Schrift om het zelfonderzoek te bewerken en te sturen. De gelezen woorden gaan door het werk van de Geest functioneren als taaldaden. Daarbij wordt Gods opdracht tot zelfonderzoek in de woorden van de Schrift tot daad in het hart van de mens. Het horen (of lezen) van de woorden opent de ogen voor de werkelijkheid van het beeld dat de Schrift van de mens tekent:

Als die Geest komt en je ogen opent onder de prediking van het Woord, dan zie je boven je een heilige en een rechtvaardige God. Dan zie je achter je een verzondigd leven. Dan zie je vóór je een geopende rampzaligheid. Dan hoor je in je oren een vloekende wet. Dan wordt het: verloren, verloren, voor God. Dat zal overtuigen! Niet alleen van dadelijke zonden, maar die zal ook overtuigen van mijn verdorven, verloren bestaan.⁸⁰

In dit fragment zegt de voorganger dat het doel van het zelfonderzoek uiteindelijk bewerkt en bereikt wordt door het werk van de Heilige Geest. Die Geest opent de ogen, waardoor de mens God gaat zien in Zijn heiligheid en rechtvaardigheid en zichzelf leert kennen in zijn of

78 J. IJsselstein, ‘Het werk van de Heilige Geest is het verheerlijken van Christus’ (Johannes 16:14), 11, www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 18 mei 2018).

79 Keller, *Bidden*, 66.

80 M. Karens, ‘De Pinkstergeest zal overtuigen’, 6, www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 18 mei 2018).

haar zondige en verloren bestaan. De praktijk van zelfonderzoek krijgt, zo blijkt uit wat de predikant hier zegt, gestalte in en door het werk van de Heilige Geest. Uiteindelijk is in de preken de Geest de enige echte (actieve) participant bij deze praktijk. De mens als participant is Zijn ‘werk in uitvoering’. Het zelfonderzoek blijkt bij deze praktijk in de diepste zin een spirituele praktijk. Het initiatief, de uitvoering en het bereiken van het doel, zijn Zijn werk. Alle constituerende elementen van de praktijk vinden hun realisering in wat Hij doet.

7.4.5 De bronnen

In het voorgaande is bij de bespreking van de kenmerkende elementen voor de praktijk van het zelfonderzoek de belangrijkste bron daarvoor al op verschillende momenten aan de orde gekomen. Voor de praktijk van zelfonderzoek die de preken veronderstellen is de Bijbel als Gods Woord de meest fundamentele bron. Daaraan wordt de maatstaf ontleend waaraan het ‘binnenwaarts gebed’ van het zelfonderzoek gemeten moet worden:

Welke maatstaf moeten we nu gebruiken, als we vanavond door de Heere tot onderzoek worden opgeroepen? Wel dat is het Woord van God. Dat is de maatstaf voor ons leven: de wet des Heeren en het Evangelie van Jezus Christus.⁸¹

In dit fragment stelt de predikant duidelijk dat het Woord van God de maatstaf is voor het zelfonderzoek. Dat geldt zowel het Oude (Wet) als het Nieuwe Testament (Evangelie).

Naast de Schrift kent de traditie nog een aantal specifieke bronnen voor het zelfonderzoek. In de eerste plaats is dat het formulier voor de bediening van het Heilig Avondmaal. Dat stelt de zelfbeproeving expliciet aan de orde. Binnen de Gereformeerde Gemeenten zijn er door de jaren heen verschillende toelichtingen op het Avondmaalsformulier geschreven. De predikanten werken daarin het onderdeel over deze zelfbeproeving uit met het oog op het al dan niet (kunnen) aangaan aan het Avondmaal.⁸² In dat kader stellen ze bijvoorbeeld aan de orde dat het formulier spreekt over een ‘rechte’ beproeving van zichzelf:

81 Van Stuijvenberg, ‘Een hartdoordringende vraag’ (Job 13:9a), 6.

82 Voorbeelden zijn: Van Aalst, *Ten dis geleid*; D. Rietdijk, *Ik voor u: het avondmaalsformulier uitgelegd* (Heerenveen 2001) en C. Harinck, *Ons avondmaalsformulier* (Houten 1997).

Er staat dus nog een woord bij: *recht*. Dat wil zeggen ‘op de juiste wijze’. Het mag niet verkeerd of oppervlakkig gebeuren. De juiste norm dient daarbij gehanteerd te worden. Het gaat om ‘recht’ naar de Schrift, ‘recht’ in Gods ogen, ‘recht’ volgens het onderwijs van ons formulier. Daarom spreekt het over de waarachtige beproeving van onszelf, die uit drie stukken bestaat. Alle beproeving die anders is, is niet (op)recht.⁸³

In dit citaat wijst de predikant erop dat de hoorders het zelfonderzoek, de zelfbeproeving op de goede wijze moeten doen. Het moet een zelfonderzoek zijn aan de hand van de norm van de Schrift. Een zelfonderzoek zoals God dat heeft bedoeld en waarbij gehandeld wordt vanuit het onderwijs dat het formulier erover geeft. Uit wat de predikant over deze ‘rechte’ zelfbeproeving zegt, blijkt dat zowel de Schrift als de traditie (het formulier) als maatstaf geldt voor de praktijk van het zelfonderzoek.

Ook in pastorale boeken rondom de viering van het Avondmaal besteden verschillende predikanten vanuit de traditie aandacht aan de voorbereiding door middel van zelfonderzoek.⁸⁴ Een van de predikanten heeft daarnaast gezorgd voor een hertaling en heruitgave van een vragenlijst van Jacobus Koelman (1622-1695) met betrekking tot het persoonlijk zelfonderzoek. Naast de uitwerking die Koelman daarin geeft van de vragen uit het formulier komt ook aan de orde dat zelfonderzoek met vlijt, ernst, oprecht en voortdurend (‘gestadig’, ‘dagelijks’) moet plaatsvinden. Dat daarbij in het hele leven (‘al uw werkzaamheden, in alle omstandigheden, gevallen en beproevingen’) gestreefd moet worden naar meer kennis van ‘uw zondige *ik*, en van de kwalen, dwalingen en snoodheden die in uw hart en handelingen zijn’.⁸⁵

Naast de invloed van het formulier is er binnen de Gereformeerde Gemeenten vooral sprake van invloed van bronnen uit de traditie, doordat de predikanten in de wekelijkse catechismusprediking ook met

83 Van Aalst, *Ten dis geleid*, 38.

84 Denk aan: J.J. van Eekveld, *Het Heilig Avondmaal, ook voor mij?* (Houten 2017); B. Labee, *Hij sterkt mijn ziel. Overdenkingen rond het Heilig Avondmaal* (Houten 2012); C.J. Meeuse, *Christuskennis*; C.J. Meeuse, *Rondom het Heilig Avondmaal* (Houten 1995) en A. Elshout, *Doet dat tot Mijn gedachtenis. Iets over het werkzaam zijn met het Heilig Avondmaal des Heeren* (Rotterdam 1979).

85 C.J. Meeuse, *Vragen voor zelfonderzoek opgesteld door Jacobus Koelman* (Texel 1993). Een dergelijke heruitgave en hertaling laat ook zien hoe in de geloofspraktijk van het zelfonderzoek sprake kan zijn van participanten ‘van alle tijden’. Ik refereer hier met name aan vraag 9-11. De cursivering is van Koelman (Meeuse).

regelmaat HC vraag en antwoord 81 aan de orde stellen. In die preken – zo zagen we al in hoofdstuk 3 – staat de vraag voor wie het Avondmaal is ingesteld centraal. Daarbij geven de voorgangers uitgebreid aandacht aan het zelfonderzoek. Ze roepen daar ook toe op:

U vraagt: Mag ik ook ten Avondmaal? Onderzoek u dan eens. Bent u zondaar voor God geworden? Bent u het wel eens waard geworden om er eeuwig buiten te vallen? Kent u dat buigen en bukken onder God? Dat God te rechtvaardigen en uzelf te veroordelen? Dit is iets anders dan lippentaal, die zo dikwijls te beluisteren is. De onderwijzer [in de HC – AvdK] wijst erop, wat bij Gods kinderen beleving des harten is geworden. Het is niet alleen een toestemmen dat we zulk een grote zondaar zijn. Het is ook een straf eigenen, waaraan verbonden is dat God ons eeuwig weg zou kunnen werpen. Zie, dat moet niet eenmaal, maar dat moet altijd weer onze gestalte zijn. [Honkoop HC30 2012, 275]

In dit fragment geeft de predikant de raad om zichzelf te onderzoeken. Hij geeft daarbij aan op welke punten dat onderzoek zich moet concentreren: zondaar voor God geworden zijn, het waard worden om verloren te gaan, het buigen en bukken onder God kennen, God rechtvaardigen en zichzelf veroordelen. Hij benadrukt dat het daarbij gaat om de beleving met het hart. Het is een zaak van toe-eigenen en van voortgaan in toe-eigenen. Dit fragment is een duidelijk voorbeeld van hoe de voorgangers vanuit de traditie maatstaven aanreiken voor verdieping en verbetering van de geloofspraktijk van het zelfonderzoek.

In de actuele wekelijkse prediking en zeker in de voorbereidingspreken voor het Avondmaal refereren de predikanten ook regelmatig aan schrijvers uit de traditie (bijvoorbeeld uit de Nadere Reformatie). Ze delen inzichten van deze schrijvers met betrekking tot het zelfonderzoek met de hoorders. Op die manier is er ook ten aanzien van het gebruik van deze bronnen sprake van participatie aan de geloofspraktijk over de eeuwen heen.⁸⁶

86 F.A. van Lieburg, 'Josias van den Houte (1582-1623) en de gereformeerde biecht', in: W. van 't Spijker e.a., *Nooit uitgereformeerd. Acht lezingen over de Nadere Reformatie in Zeeland als blijvende bron van inspiratie* (Nieuwdorp/Nunspeet 2012), 79-100 geeft een voorbeeld van hoe hierbij in de Nadere Reformatie ten aanzien van het zelfonderzoek sprake is van teruggrijpen op zondenlijsten uit biechtboeken van vóór de Reformatie. Roodenburg, *Onder censuur*, 100 spreekt over het verschijnen van verschillende 'voorbereidingen tot de avondmaalsviering' in

7.5 Conclusies

De vormgeving van de oproep tot zelfonderzoek in de onderzochte preken onderstreept de spilfunctie ervan in het bevindelijk preken. De oproep speelt niet alleen een grote rol aan het oppervlak van de preek – in de hoeveelheid tekst die de predikanten eraan besteden en in het dialogische karakter – maar blijkt diep in de bevindelijke prediking verankerd te zijn. De sturing ervan is op woordniveau te vinden in onder meer het gebruik van in- of uitsluitende woorden en van normatieve begrippen. De oproep lijkt via causale zinsconstructies een voorwaardelijk element aan te brengen, krijgt een focus door het noemen van kenmerken, heeft een kritische lading in de separatie en kent een verdieping en versterking in het bespreken van noodzakelijke kennis.

Bij de oproep tot zelfonderzoek blijkt op twee manieren sprake te zijn van invloed van de gemeentetheologie. In de eerste plaats doordat de voorgangers in de preken uitgaan van een impliciete hoorder die een schuldige onbekeerde is. In de oproep uit zich dat in een concentratie op ontdekking en overtuiging binnen het kader van een nadrukkelijk juridisch gedachte verhouding tussen God en mens.

In de tweede plaats is er in de oproep sprake van een focus op de vruchten van de wedergeboorte. Deze focus is het gevolg van de opvatting van de mogelijkheid van een ‘ongeweten wedergeboorte’, de gedachte dat de meeste gelovige hoorders het moment van hun wedergeboorte niet kunnen ‘aanwijzen’. Door op te roepen tot zelfonderzoek naar de aanwezigheid van vruchten van de wedergeboorte willen de predikanten de hoorders faciliteren in het nagaan of die bij hen gevonden worden. Wanneer de vruchten aanwezig zijn, kan het zelfonderzoek leiden tot versterking van de geloofszekerheid. Het ontdekken van het ontbreken ervan moet zo confronterend zijn dat de hoorder in zijn of haar gebrek tot God gaat roepen.

De belangrijkste manier van oproepen tot zelfonderzoek die in de preken voorkomt is de impliciete oproep. Het is het oproepen via het noemen van noodzakelijke geloofskennis. Door van bepaalde elementen uit het geloofs(be)leven nadrukkelijk aan te geven dat die noodzakelijk zijn om van waar geloof te kunnen spreken, reiken de predikanten de hoorders handvatten aan voor het zelfonderzoek. De impliciete oproep is met name faciliterend.

De noodzakelijke geloofskennis wordt verdeeld in drie hoofdlijnen:

de zeventiende eeuw.

kennis van God in Zijn deugden, kennis van zichzelf in de vloekwaardigheid en kennis van de Middelaar in Zijn dierbaarheid. In de oproep tot zelfonderzoek leidt het juridische karakter van de eerste twee tot een focus op ontdekking en overtuiging. De kennis van de Middelaar biedt een verwachting gevend perspectief van verlossing van de juridische spanning. De oproep laat daarnaast in de kennis van de Middelaar nog een ander element zien: er komt ook een differentiatie in de benadering van de hoorders in tot uiting. Het bespreken van de noodzakelijke kennis van de Middelaar in Zijn ambten, naturen, Namen, staten en weldaden blijkt een rol te spelen bij het benaderen van de hoorders in hun persoonlijke geloofsomstandigheden.

Overzien we al deze gegevens, dan zien we duidelijk dat de manier waarop de oproep tot zelfonderzoek wordt vormgegeven de spilfunctie van het zelfonderzoek voor de bevinding benadrukt.

De wijze waarop de oproep tot zelfonderzoek in de preek vorm krijgt laat ook zien dat de predikanten daarbij in feite een praktijk van zelfonderzoek bij de hoorders veronderstellen. Die veronderstelde praktijk kunnen we omschrijven als een spirituele of geloofspraktijk. Daarin is sprake van verscheidene handelingen die de praktijk constitueren en die een onderlinge samenhang kennen. Deze handelingen kennen richting, intenties en discipline. Er kunnen ook participanten worden aangewezen. In de preken spreken de predikanten ten aanzien van deze participanten overtuigingen uit en verbinden ze locaties aan hun handelen. Ten slotte kent het zelfonderzoek bronnen die als maatstaf voor excellentie en als uitgangspunt voor verdere ontwikkeling gelden.

Zowel in de vormgeving van de oproep tot zelfonderzoek als in de daarbij veronderstelde geloofspraktijk spelen overtuigingen ten aanzien van God en de mens (soms op de achtergrond) een constituerende rol. Het zelfonderzoek vindt plaats binnen een forensisch kader, krijgt gestalte in een focus op schuld en moet leiden tot verzoening. Zelfonderzoek speelt zich binnen dat kader af tussen vloek en vrijspraak. Het kent als dieptepunt – dan functioneert het zelfonderzoek in feite niet – onverschilligheid en lijdelijkheid. Het kent als hoogtepunt de identificatie met Christus, de gemeenschap met Hem. Dit kader en het diepte- en hoogtepunt krijgen in het volgende hoofdstuk een verdere uitwerking.

HOOFDSTUK 8

De eeuwigheid in het hart

8.1 Introductie

Grözinger wijst er in zijn *Homiletik* op dat in de preek niet over God gesproken kan worden ‘in der Weise eines “Über-etwas-Reden”’. In het spreken over God klinken namelijk altijd de eigen existentie en ervaring van de prediker mee.¹ Dat kan onbewust gebeuren, maar er kan ook sprake zijn van wat De Leede en Stark omschrijven als een ‘heilzaam inzetten’ van de eigen beleving met het oog op de hoorders.² De predikant laat daarbij in de preek iets van het eigen geloof(sleven) zien. Pleizier spreekt in dit verband over de *religious personality* van de voorganger. Vanuit het eigen leven wordt dan een voorbeeld van geleefd geloof gegeven.³ De voorganger biedt de hoorders daarmee mogelijkheden voor identificatie.⁴ Zo kan er worden gesproken ‘uit de volheid van het gemoed’,⁵ om bij de hoorders herkenning of (diepe) verwondering te wekken. De predikant legt zijn eigen hart open om dicht bij het hart van de hoorders te komen.

In de onderzochte preken krijgt dit spreken ‘vanuit de volheid van ’t gemoed’ vooral een plaats wanneer in de gang van de preek transcendentie en werkelijkheid elkaar raken of elkaar doordringen. Wanneer de verhouding tot of de relatie met God ter sprake komt. Als de eeuwigheid in het hart wordt ervaren en naar anderen (de hoorders) wordt gecom-

1 Grözinger, *Homiletik*, 135.

2 De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 90.

3 Pleizier, *Religious Involvement*, 242-246.

4 Immink, *Het heilige gebeurt*, 231-234 pakt de lijn van Pleizier op en reflecteert op wat bij een dergelijke identificatie godsdienstig gesproken gebeurt.

5 Omschrijving van het spreken vanuit de beleving die gebaseerd is op Psalm 145 vers 3, berijming 1773: ‘Zij zullen, uit de volheid van ’t gemoed / Gedachtig aan den milden overvloed / Van Uwen gunst, die roemen bij elkeen, / En juichen van al Uw gerechtigheên. / De HEER’ is goed en vriend’lijk en weldadig, / Barmhartig, mild, lankmoedig en genadig; / Hij doet Zijn gunst aan allen klaar bemerken; / Zijn goedheid is verspreid op al Zijn werken.’

municeerd. Een voorbeeld daarvan is te vinden in de preek ‘Het loflied op Gods welbehagen’, een preek over Psalm 65:5a:⁶

O, u die de Heere vrezen mag, wie zal die diepe innerlijke blijdschap verwoorden die er is, wanneer die lieve Geest ons door het Woord een heenleiding geeft naar de Bron der zaligheid? Hoe dieper u inblikken moogt in uw ellende en ongerechtigheid en in de rijkdom van de verlossing in Christus, hoe groter het wonder wordt van Gods genadige, onverdiende verkiezing. Dan mag u in diepe eerbied en vol aanbidding de eeuwige liefde van de Vader opmerken, waardoor Hij u verkozen heeft voor de schepping in de stilte van de eeuwigheid die nooit begon. Dan mag u geloven dat er een moment geweest is, voordat er een sterrenhemel was, dat de Vader u aan de Zoon gegeven heeft om ook voor u een eeuwige gerechtigheid en zaligheid te verwerven. Ja, wat worden de gedachten van God ons dan kostelijk, wanneer Hij u heen gaat leiden naar het werk van de Heilige Geest, Die Zichzelf van eeuwigheid heeft verlustigd om in de tijd in het hart van zo’n vijand van vrije genade zoals u, plaats te maken voor de Persoon en het werk van die lieve Borg.

Dan ziet u met een heilige verbazing, dat deze verkiezing onveranderlijk is. U ziet dat God de Getrouwe is en de Getrouwe blijft, ondanks uw ontrouw, ondanks uw afdwalen, ondanks uw miljoenen zonden. Er blijft maar één uitroep over: ‘Vrije gunst, vrije gunst die eeuwig U bewoog!’ (...) ieder die in zijn leven, onderweg, iets mag leren van de heenleiding door de ontvangen zegeningen, naar het Goddelijke welbehagen, die ontvangt een onuitsprekelijke troost. Dan belijdt u: ‘Heere, wat heeft U toch bewogen om zo’n samenknopspel van ongerechtigheid als ik ben, te verkiezen. Wat heeft u toch bewogen om zo’n vuile zondaar als ik ben, een blik te gunnen op Uw genadetroon in Christus. Alleen eeuwige, alleen onbegrijpelijke zondaarsliefde bewoog U.’⁷

Dit fragment laat iets zien van de rol die de eeuwigheid speelt in de persoonlijke verhouding tot God. De eeuwigheid ‘raakt’ het hart van mensen, ‘daalt in’ in de tijd. De eeuwigheid ‘resoneert’ in de persoonlijke beleving. De predikant spreekt vanuit de eigen ervaring van diepe exis-

6 ‘Welgelukzalig is hij, dien Gij verkiest, en doet naderen’. De preek gaat dus echt over de eerste woorden uit de tekst. Er wordt gefocust op de verkiezing.

7 M. Golverdingen, ‘Het loflied op Gods welbehagen’, leespreek over Psalm 65:5a, te vinden op www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 9 oktober 2017).

tentiële verwondering. Die ervaring zet hij in de preek in om de hoorders iets te laten beleven van ‘een heilige verbazing’ over de ‘onbegrijpelijke zondaarsliefde’ die God ertoe bewoog om mensen te verkiezen. In dit fragment komen nog meer onderwerpen aan de orde. De voorganger spreekt over de beleving van eigen zondigheid en onwaardigheid, over de inzet of rol van ieder van de drie Personen uit de Godheid in het verlossingswerk en over de blijvende trouw van God. De kern van dit fragment ligt echter in de verwondering over Gods genadige verkiezing. Het is die verwondering die de predikant met de hoorders wil delen. Hij doet dat om ook hen daartoe te brengen.

De manier waarop de predikant in dit fragment zijn verwondering over de verkiezing uit, kunnen we zien als kenmerkend voor een benadering vanuit de persoonlijke beleving. Er is sprake van wat Otto ‘religieuze schouwing’ noemt.⁸ Met het woord ‘schouwen’ – dat hier de betekenis van geestelijk waarnemen heeft – drukt hij uit dat het zowel om beleving als om echte waarneming gaat. Volgens Otto dringt het ‘idee der verkiezing’ zich aan de gelovige op ‘als zuivere uitdrukking van de religieuze *genade-ervaring* zelf’. ‘Vóór al zijn eigen doen ziet hij het zoeken en kiezen der genade boven zich, dat juist voorbestemming is. Deze voorbestemming is er zuiver en alleen een tot heil.’ ‘In aldoor toenemende mate erkent en voelt de begenadigde, terwijl hij op zichzelf terugblijkt, dat hij niet door eigen werken en streven is geworden tot dat, wat hij nu is, maar dat zonder zijn wil en zijn kunnen de genade zijn deel werd, hem aangreep, voortdreef en leidde.’ De formulering ‘heenleiding naar het welbehagen’, die de voorganger in het fragment gebruikt, benadrukt daarbij dat ook deze ‘toenemende erkenning’ vrucht is van Gods werk en niet van eigen inzet of begrip. Het is iets wat aan de gelovige gebeurt, wat hem (zonder verdienste of inzet zijnerzijds) te beurt valt. Daarin ervaart hij in zijn hart ‘het *beden* van Gods eeuwigheid’.⁹

In dit hoofdstuk staat ‘de eeuwigheid in het hart’ centraal. De laatste twee punten van de gerichte analyse die uit het vinden van de kerncategorie voortvloeide (paragraaf 4.5), worden hier aan de orde gesteld. Dat betreft de rol van de oriëntatie op de eeuwigheid en de rol van

8 R. Otto, *Het Heilige. Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele* (Hilversum 1963), 84.

9 O. Jager, *Het eeuwige leven, met name in verband met de verhouding van tijd en eeuwigheid* (Kampen 1962), 86.

de nadruk op de doorleving van de verzoening. In het kader daarvan wordt gekeken hoe de predikanten in de preken over de beleving van de verkiezing spreken (8.3-8.5). De betekenis van de Raad des Vredes voor de geloofsbeleving komt aan de orde (8.6). Er wordt toegelicht hoe en waarom de predikanten de persoonlijke ervaring van de verzoening benadrukken (8.7). Ook de rol en invulling van de verwachting van het eeuwige leven komt ter sprake (8.8). Tot slot brengen we de lijnen bij elkaar in een aantal conclusies (8.9). Omdat het bij al deze onderwerpen gaat om beleving op het raakvlak van transcendentie en (dagelijkse) werkelijkheid, van eeuwigheid en tijd, is het echter van belang om eerst helder te hebben wat de predikanten in deze preken verstaan onder het begrip ‘eeuwigheid’ (8.2).

8.2 Waar eeuwigheid en tijd elkaar raken

Om te begrijpen hoe het begrip ‘eeuwigheid’ in de onderzochte preken een rol speelt, moeten we dat begrip eerst losmaken van de tegenstelling met de tijd. ‘Eeuwigheid’ staat niet tegenover de tijd, maar heeft (als het de mens betreft) een begin in dit leven, in de tijd. We moeten het begrip ook losmaken van de primaire connotatie met ‘altijd duren’. Het gaat de predikanten bij het spreken over de eeuwigheid niet om een contrast met het voorbijgaan van de tijd, maar om een kwalificering van de tijd. Een kwalificering vanuit het al dan niet hebben van een relatie met de Eeuwige, met God. Het persoonlijk kennen van die relatie betekent eeuwig leven, het ontbreken ervan eeuwige dood. Die beslissende relatie, het eeuwige leven, begint in de tijd. God werkt die in het hart van een mens. Hij neemt, als de Eeuwige, het initiatief tot deze relatie. Dat deed Hij al vóór de schepping van de mens:

Ik heb u liefgehad met een eeuwige liefde. Zo ver gaat de Heere dan terug als Hij spreekt van de liefde tot Zijn volk. Zijn volk roept uit: De HEERE is mij verschenen van verre tijden. Het was al zo lang geleden, ze moesten zo ver teruggaan in hun gedachten. Maar als de Heere komt, dan zegt Hij hoe ver Hij teruggaat. Dan gaat Hij terug tot die verre tijden van de nooit begonnen eeuwigheid. Dan roept Hij het hen toe: ‘Van toen af heb Ik u liefgehad. Van toen af heb Ik hulp besteld bij een Held Die machtig is om te verlossen. Ja, van eeuwigheid heb Ik u liefgehad.’¹⁰

10 W. Harinck, ‘Gods liefde’ (Jeremia 31:3), 5, www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 19 juni 2018).

In dit fragment komen ten aanzien van het spreken over de eeuwigheid verschillende kenmerkende punten naar voren. In de preken gaat het bij het spreken over de eeuwigheid om de relatie tussen God en mens, een relatie die gebaseerd is op Gods liefde. Dat is een liefde die ertoe leidde dat God, al vóór de schepping en val van de mens, zorgde voor een Verlosser. Het is ook een liefde die Hij Zelf aan de mens bekendmaakt (openbaart) in Zijn Woord en in het zenden van Zijn Zoon. Eeuwigheid als kwaliteit, als relatie, heeft – zo benadrukken de voorgangers – als vooronderstelling de verlossing door Christus en de verkondiging van het Evangelie.

Dat eeuwigheid als kwaliteit het karakter van een relatie heeft, blijkt in de preken heel concreet wanneer de predikanten God als de Eeuwige – in navolging van hoe God dat Zelf in Exodus 3:15 doet – direct verbinden aan mensen in de tijd:

De eeuwige God is de God van Abraham, Izak en Jakob. Hij is het, Die trouw was, Die trouw is en Die trouwe houdt tot in der eeuwigheid en nooit zal laten varen de werken Zijner handen. De eeuwige God.¹¹

De verbinding die de predikant in dit fragment legt tussen de ‘eeuwige God’ en (tijdelijke, sterfelijke) mensen zoals Abraham, Izak en Jakob, onderstreept het relationele karakter van het begrip ‘eeuwigheid’. Tegelijkertijd zet de voorganger het betekenispotentieel dat het begrip in het Nederlandse taalgebruik heeft ook in, om daarmee de instandhouding en het blijvende karakter daarvan volledig aan Gods kant te leggen. Hij geeft dat een extra accent door in zijn verwoording gebruik te maken van een deel van het votum en de groet waarmee veel kerkdiensten beginnen.¹² Eeuwigheid als relatie dankt haar karakter en blijvende bestaan aan Gods initiatief, aan Zijn verlossend handelen en aan Zijn

11 D.W. Tuinier, ‘De eeuwige God zij u een Woning, en van onder eeuwige armen’ (Deuteronomium 33:27a), 3, www.prekenweb.nl (laatst bekeken op 19 juni 2018).

12 Veel predikanten binnen de Gereformeerde Gemeenten hebben de gewoonte om in de middag- of avonddiensten bij de aanvang van de dienst de groet uit Openbaring 1:4-5 te gebruiken: ‘Genade zij u en vrede van Hem, Die is, en Die was, en Die komen zal; en van de zeven geesten, die voor Zijn troon zijn; En van Jezus Christus, Die de getrouwe Getuige is, de Eerstgeborene uit de doden, en de Overste van de koningen der aarde.’ De predikant voegt daar in het fragment de laatste woorden van het votum aan toe: ‘Die trouw houdt tot in eeuwigheid en nooit laat varen de werken Zijner handen.’

onderhoudende zorg. Daarom is het een relatie die over de dood heen reikt. De predikant spreekt immers in de tegenwoordige tijd over God als de God van Abraham, Izak en Jakob. Daarin klinken de woorden van Jezus door dat God niet een ‘God der doden, maar der levenden’ is.¹³ De eeuwigheid als relatie – wat Augustinus de geschonken eeuwigheid noemt¹⁴ – begint in dit leven en komt tot volkomenheid na de dood en het oordeel.

In hoofdstuk 2 is, bij de bespreking van de visie op de prediking, aan de orde geweest dat de predikanten de prediking – in navolging van HC Zondag 31 – zien als het moment waarop eeuwigheid en tijd elkaar raken. De prediking is de plaats waar de Eeuwige Zich in het ‘heden der genade’ aan mensen openbaart. Waar de hemel voor mensen persoonlijk (als individu) wordt ‘ontsloten en toegesloten’. Dit (ont)sluiten maakt duidelijk dat in de communicatie over de Eeuwige, Zijn besluiten en Zijn heilshandelen, iets gebeurt. Spreken over de eeuwigheid als relatie is niet vrijblijvend. Om die reden tekenen de predikanten de levenstijd van een mens als het ‘heden der genade’, als de ‘genadetijd’. Het is de tijd waarin zij de hoorders de vooronderstelling van de relatie die de eeuwigheid kwalificeert, namelijk de verlossing in het werk van Christus, verkondigen. De tijd waarin de hoorders die relatie moeten leren kennen. De beslissende implicaties daarvan leggen ze hun daarom soms heel direct aan het hart:

En nu kom ik even bij u zitten, dat mag toch wel? Ik kom even naast u in uw bank, leg mijn hand op uw schouder, en vraag: luister eens, u moet sterven en ik moet sterven; ik weet niet wanneer ik ga sterven, maar waar is uw reis heen? Als uw lichaam hier wordt begraven, weet u dan zeker wat mijn Catechismus zegt: Dat niet alleen mijn ziel na dit leven van stonde aan tot Christus, haar Hoofd, zal opgenomen worden, maar ook mijn vlees. Weet u dat zeker? Kunt u dat met uw hand op het Woord en op Gods hart zeggen? Weet u dat zeker, als u gaat sterven en God gaat ontmoeten? [Venema HC22 2000, 276-277]

13 Mattheüs 22:31-32: ‘En wat aangaat de opstanding der doden, hebt gij niet gelezen, hetgeen van God tot ulieden gesproken is, Die daar zegt: Ik ben de God Abrahams, en de God Izaks, en de God Jakobs! God is niet een God der doden, maar der levenden.’

14 G.F.D. Locher, *Hoop, eeuwigheid en tijd in de prediking van Augustinus* (Wageningen 1961), 35 en 49.

Het gaat in de preken, wanneer over de eeuwigheid wordt gesproken, om het al dan niet hebben van een relatie met de eeuwige God. De predikanten accentueren in dat verband zowel het Goddelijk initiatief voor het beginnen van die relatie, als de menselijke verantwoordelijkheid voor het afwijzen daarvan. Omdat het al dan niet hebben van deze relatie bepalend is voor de bestemming van de mens na zijn of haar sterven, kent het spreken over de eeuwigheid in de preken een sterk accent van ernst. De voorgangers benadrukken vanuit die ernst de noodzaak van het persoonlijk kennen van en delen in het verlossingswerk van Christus. Die persoonlijke beleving van dat verlossingswerk vormt in de preken het scharnierpunt tussen het Goddelijke initiatief dat de eeuwigheid als relatie mogelijk maakt en het perspectief van de volkomenheid van die relatie. Die beleving staat daarmee als het ware tussen, zoals de predikanten daarover spreken, ‘de nooit begonnen eeuwigheid’ en ‘de nimmer eindigende eeuwigheid’ in. Dit is ook de lijn die ik in dit hoofdstuk volg. Ik bespreek eerst de rol van de verkiezing en de Raad des Vredes. Daarna ga ik in op de noodzakelijke doorleving van de verzoening. Tot slot licht ik toe hoe de predikanten in de preken ingaan op de verwachting van een eeuwige toekomst.

8.3 Oriënteren op de eeuwige oorsprong

In deze paragraaf staat het spreken over de uitverkiezing centraal. Er blijkt in de onderzochte preken sprake te zijn van een ‘eeuwigheidsoriëntatie’. Wanneer de predikanten in de preken de verkiezing ter sprake brengen, geven ze blijk van een gerichtheid op God en Zijn (eeuwige) besluiten. Hoe de oriëntatie op de verkiezing in de preken gestalte krijgt, wordt in deze paragraaf besproken. Daarbij komt aan de orde hoe er in de beleving sprake kan zijn van een (hevige) strijd met betrekking tot de persoonlijke verkiezing (8.3.1). Ook komt naar voren dat in de preken wordt gesproken over de verkiezing van de kerk als geheel *in Christus* (8.3.2) en over een verkiezing van individuen persoonlijk (8.3.3). Omdat die persoonlijke verkiezing zou kunnen leiden tot een lijdelijke houding in het geloofsleven spreken de predikanten in de preken met nadruk over het ‘gebruik van de middelen’ (8.3.4). In de volgende subparagraaf (8.3.5) staat de vraag centraal of er ten aanzien van de verkiezing sprake is van een vorm van gemeentelijke dogmatiek of gemeentetheologie in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Tot slot komt aan de orde welke plaats de verkiezing in de geloofsleer krijgt (8.3.6).

8.3.1 Persoonlijke strijd met de verkiezing

In de preken krijgt de ‘religieuze schouwing’ waar Otto over spreekt,¹⁵ waarin de gelovige zijn ‘voorstemming tot heil’ mag zien, wel een plaats, maar het is niet waar de voorgangers in hun spreken over de verkiezing op focussen. In de onderzochte preken ligt de nadruk meer op de strijd die gelovigen kunnen hebben aangaande de persoonlijke verkiezing. De predikanten weten van de worstelingen die mensen (zondaren) kunnen hebben voordat ze komen tot de ‘volle overgave in het gemoed’. Ze weten van de strijd die mensen persoonlijk kunnen hebben met Gods leiding in hun leven en met Zijn (eeuwige) besluiten. Ze besteden daar aandacht aan in hun preken. Twee van de preken uit het onderzoeksmateriaal gaan daar nadrukkelijk op in. In de preek ‘De liefde van God voor zondaren’¹⁶ besteedt de voorganger daarbij aandacht aan een aantal Bijbelse gegevens over de uitverkiezing. In de preek ‘Het komen tot Christus’ gaat de predikant in op de worsteling, de strijd:

Ik weet dat er veel strijd over de verkiezing in het hart kan zijn, maar deze overwegingen zijn goddeloos en onbijbels. Vraag toch of de Heere je het rechte zicht op de verkiezing wil geven. Want de verkiezing is geen muur, maar de Schrift wijst haar aan als een poort. O, als er geen verkiezing was, was er geen zaligheid en bleef de hemel zonder opgezochte en gereinigde zondaren. Niemand komt uit zichzelf tot God. [Van der HeidenB 2012, 57]

De voorganger ‘weet van de strijd’ en beleeft de overwegingen die daarbij in het hart opkomen als ‘goddeloos en onbijbels’. Hij raadt aan God te bidden om meer zicht op de bedoeling en betekenis van de verkiezing. Daarbij geeft hij aan dat het alleen door de Goddelijke verkiezing is dat er mensen zalig worden. Zondige mensen gaan niet uit zichzelf naar God toe, dus als God hen niet zou verkiezen, zouden ze nooit tot Hem komen.

Wat de predikant hier in de preek doet is homiletisch te omschrijven als het identificeren van een (pastorale) nood bij de hoorders. Wilson wijst erop dat de predikant daarbij vanuit de vraag of nood van de hoorders moet zoeken naar een antwoord en dat moet verwerken in de ontwik-

15 Zie hierboven bij 8.1.

16 Vogelaar 2015. De predikant lijkt daarin iets meer in te steken op rationele vragen m.b.t. de uitverkiezing.

keling (opbouw) van de preek.¹⁷ De uitwerking die de voorganger in de preek geeft van de leer van de verkiezing, laat zien hoe hij daarbij de vraag en strijd van de hoorders heeft meegenomen. In zijn formulering toont hij ook zijn betrokkenheid bij deze worsteling. Hij stelt niet slechts vast dat uit zichzelf niemand tot God zou gaan, maar verbindt daar – met een ondertoon van verwondering – de uitroep aan dat er gelukkig sprake is van een Goddelijke verkiezing. De verkiezing kan dus in het persoonlijke geloofsleven een worsteling geven, maar moet in het geloof (uiteindelijk) leiden tot persoonlijke verwondering en tot het loven van God.

De pastorale bewogenheid met mensen die worstelen met de verkiezing komt in de secundaire bronnen ook uit in het benadrukken van de verkiezing als bron van zekerheid:

De verkiezing is tot verzekering van Gods kinderen. Hun zaligheid ligt daarin vast, omdat God nooit laat varen het werk van Zijn handen. De zaligheid is verzekerd in Gods verkiezing en in de verdienste van Christus; niet in het geloof van de mens.¹⁸

De auteur benadrukt in dit citaat dat Gods kinderen de zekerheid niet vinden in hun eigen geloof, maar in de verkiezing. In tegenstelling tot hun geloof – dat klein en bestreden kan zijn – is de verkiezing vast. ‘God laat nooit varen het werk van Zijn handen.’

In de secundaire bronnen komt ook aan de orde dat er scheefgroei kan ontstaan ten aanzien van de rol van de verkiezing in het persoonlijk leven, doordat mensen zich gaan verschuilen achter Gods besluiten.¹⁹ In dat verband spreken de auteurs over een vorm van lijdelijkheid. Mensen zeggen dat ze er zelf niets aan kunnen doen dat ze niet geloven, omdat ze nu eenmaal niet weten of ze wel of niet uitverkoren zijn. Harinck wijst erop dat voor een deel van de hoorders deze lijdelijkheid ertoe geleid heeft dat ze zich min of meer hebben neergelegd bij de gedachte dat ze niet zijn uitverkoren:

17 Wilson, *The Four Pages*, 48.

18 C.A. van Dieren, *Leerboek. Beknopte inleiding in de geloofsleer* (Barneveld 2003), 68.

19 Een voorbeeld van die scheefgroei is te vinden in: W. Verboom, *Het bevindelijke nest* (Heerenveen 2002), 131-134. Verboom beschrijft daar de visie van iemand die hij ‘Blokstra’ noemt. Daarin wordt zelfs de geboorte van een kind vanuit de visie op de uitverkiezing negatief geladen: ‘Als dit kind niet uitverkoren is, dan zal het onbekeerd sterven en voor eeuwig verloren gaan. Dan had het beter nooit geboren kunnen worden.’

Het ziet er [in de beleving van deze mensen – AvdK] naar uit dat zij de zaligheid wel nooit zullen verkrijgen. Velen zijn wel geroepen, maar weinigen uitverkoren. Het zal dus niet voor hen weggelegd zijn.²⁰

In dit citaat wijst de auteur erop dat er mensen zijn die verwachten dat ze niet uitverkoren zijn. Ze beroepen zich daarbij op de Bijbeltekst dat wel velen zijn geroepen, maar dat maar weinig mensen zijn uitverkoren.²¹ Ze concluderen daaruit dat er dus niet veel kans is dat ze bij de uitverkorenen zullen horen. Daarom maken ze geen of nauwelijks gebruik van de middelen die God heeft gegeven met het oog op het zoeken van zaligheid.

Veel hoorders gaan echter niet lijdelijk met de uitverkiezing om, maar worstelen in hun geloofsbeleving met vragen rondom hun persoonlijke verkiezing. Zij gaan in hun geloofsbeleving op zoek naar tekenen die bevestigen dat ze uitverkoren zijn. De secundaire bronnen gaan vanuit pastorale bewogenheid op deze vragen en dit zoeken in. Ze geven aandacht aan zulke ‘kenmerken van verkiezing’:

Gods verkiezing komt aan het licht in het feit dat de zondaar in het geloof op Gods belofte tot Christus vlucht en zich aan Christus toebetrouwt.²²

Harinck geeft in dit citaat aan dat een zondaar die in het geloof op Gods belofte tot Christus vlucht en zich aan Christus toebetrouwt, daaruit mag afleiden dat hij verkoren is. Daarmee geeft de auteur dus een handreiking aan mensen die worstelen met de vraag of ze persoonlijk delen in de verkiezing. Hij wijst ze op vruchten van de verkiezing, onderdelen in het geloofsleven die voortkomen uit het (echte) werk van God in het hart. Onderdelen dus die alleen te vinden zijn in mensen die uitverkoren zijn. In de secundaire bronnen noemen de auteurs verschillende van zulke kenmerken. Het blijken kenmerken te zijn die ze ook noemen in het kader van de wedergeboorte. Er lijkt daardoor een wederzijds versterken van de persoonlijke worsteling ten aanzien van wedergeboorte en verkiezing op te treden. Zowel de vragen rondom het al dan niet weder-

20 C. Harinck, *Geloof en zekerheid* (Houten 2004), 12.

21 O.a. Matth. 22:14: ‘Want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.’ Het voert te ver om in dit verband een toelichting bij deze tekst te geven, maar het is wel goed om aan te geven dat deze tekst in het kader waarin deze mensen hem gebruiken, onjuist gebruikt wordt.

22 Harinck, *Geloof en zekerheid*, 39.

geboren zijn als de onzekerheid over de persoonlijke verkiezing, worden genoemd als aanleiding voor persoonlijke geloofsstrijd. In de preken – zo zagen we in de preekfragmenten – en in de secundaire bronnen blijkt dat de predikanten oog hebben voor deze pastorale nood en daarop proberen in te gaan.

Soms is in de preken alleen maar sprake van refereren aan de verkiezing, maar op andere momenten verdedigen de predikanten de leer van de verkiezing expliciet. Ze vinden het daarbij belangrijk om de gemeente te wijzen op de Bijbelteksten waarop deze leer is gebaseerd. Daarmee benadrukken ze dat die leer in het Woord zelf te vinden is:

Het Woord spreekt er duidelijk van dat er een uitverkiezing is, dat er mensen gegeven zijn aan de Zoon. Voordat iets van ons begon te leven, was alles al in Gods boek geschreven. Zijn raad, Zijn welbehagen zal bestaan, wat er ook tegen opkomt. Paulus schrijft in Efeze 1 vers 4: ‘Gelijk Hij ons uitverkoren heeft in Hem, voor de grondlegging der wereld.’ Dat is voordat de wereld er was. We lezen in 2 Timotheüs 2 vers 19: ‘Evenwel het vaste fundament Gods staat, hebbende dit zegel: De Heere kent degenen die Zijne zijn.’ Ze zijn aan Hem gegeven. In Handelingen 13 vers 48b lezen we: ‘En er geloofden zovelen als er geordineerd waren tot het eeuwige leven.’ En om maar niet meer te noemen, de Heere Jezus zegt in het Hogepriesterlijk gebed: ‘Vader, zij waren Uwe, en Gij hebt Mij dezelve gegeven’ (Joh. 17:6). [Vogelaar 2015, 172]

Dit fragment maakt duidelijk dat volgens de predikant de uitverkiezing in de Schrift gefundeerd kan worden. Om dat aan de gemeente duidelijk te maken citeert hij verschillende Bijbelverzen. Hij noemt daarbij de vindplaatsen, zodat de hoorders het ook kunnen verifiëren. Dat is voor hem belangrijk, omdat hij misbruik van de leer van de uitverkiezing wil bestrijden.

8.3.2 Verkoren *in Christus*

In het fragment waarin sprake is van het funderen van de uitverkiezing in de Schrift citeert de predikant ook Efeze 1:4. In die tekst zegt Paulus dat God de gelovigen verkoren heeft *in Christus*. In de preken stellen de voorgangers dit ook aan de orde. Alle uitverkorenen zijn collectief begrepen in Christus:

Het grote werk van Gods verkiezende liefde, waar Hij van eeuwigheid gedachten des vredes en niet des kwaads heeft gehad, om uit het gevallen

menselijk geslacht zondaren te verkiezen tot de zaligheid. En dat Hij daartoe een weg heeft uitgedacht die wij nooit zouden kunnen uitdenken. Hij heeft een weg geopenbaard in het zenden van Zijn enige en geliefde Zoon naar deze verloren mensenwereld. (...) Want God verloor zondaren van eeuwigheid in de Heere Jezus Christus. [Silfhout 2012, 142-143]

De predikant laat in dit fragment zien dat de verkiezing voortkomt uit Gods ‘gedachten des vredes’. God dacht een weg uit waardoor gevallen zondaren toch zalig zouden kunnen worden. Concreet betekende die weg de zending van Zijn Zoon naar de mensenwereld, om daar verloren mensen te redden. De voorganger plaatst die reddende komst met de formulering ‘gedachten des vredes’ als het ware even ‘terug in de tijd’ als plan in de eeuwigheid. Daar nam God dat besluit en ziet hij Christus als vertegenwoordiger van al de mensen voor wie Hij in de tijd zou lijden en sterven. Die mensen zijn dus ‘in Hem verkoren’. Christus maakte dat (in de eeuwigheid) mogelijk. Hij beloofde om met Zijn bloed voor deze verloren mensen te ‘betalen’:

Al de uitverkorenen zijn van eeuwigheid rechtvaardig in Christus, rein in Hem. Zij liggen voor rekening van het Lam, Dat geslacht is, van de grondlegging der wereld. Van eeuwigheid beloofde Hij aan de Vader dat Hij voor de Zijnen Zijn bloed zou storten en een eeuwiggeldende gerechtigheid teweeg zou brengen. Zeker, dat alles zou Hij volbrengen in de tijd. Zijn ure was nu gekomen. Maar van eeuwigheid heeft Hij het beloofd. [Hogchem 2012, 63]

In dit fragment maakt de predikant duidelijk wat het ‘in Christus verkoren zijn’ betekent: in Hem zijn de uitverkorenen rechtvaardig en rein. Ze ‘liggen voor Zijn rekening’. De Vader ziet ze ‘in Hem’ en daarom kan Hij hen als rechtvaardigen zien. De voorganger wijst erop dat het hierbij in de eeuwigheid om de belofte van Christus gaat en dat die belofte in de tijd nog volbracht moest worden. Het lijden en sterven van Christus in de tijd was de consequentie van Zijn belofte in de eeuwigheid.

8.3.3 Particuliere verkiezing

In de vorige subparagraaf zagen we dat de kerk als geheel *in Christus* verkoren is. Er is ten aanzien van de verkiezing in de preken echter niet alleen sprake van een verkiezing als ‘geheel’, van ‘al wat de Vader geeft’. De predikanten geven op verschillende manieren aan dat de verkiezing

een persoonlijk gekend zijn door God betreft. Het gaat om een particuliere verkiezing; verkiezing van mensen als persoon, als individu:

‘Jezus stilstaande.’ Hij kent Bartimeüs van eeuwigheid. Ook van deze ellendige bedelaar geldt: ‘Vader, hij was Uwe, maar Gij hebt Mij dezelfde gegeven.’ Hij kent hem. (...) Hij is op weg naar Jeruzalem, om voor de schuld van Bartimeüs te lijden, de straf te dragen, het recht te gaan voldoen en een eeuwige gerechtigheid aan te brengen. (...) Nu is het ogenblik aangekomen – van eeuwigheid bepaald – om deze ellendige te verlossen. [Karens 2014, 122]

De predikant verbindt in dit fragment aan het stilstaan van Jezus bij Bartimeüs het ‘kennen van eeuwigheid’. Hij plaatst daarmee het handelen van Jezus bij de (aardse, historische) ontmoeting met Bartimeüs in het perspectief van de eeuwigheid. Jezus staat stil bij één van hen voor wie Hij beloofd heeft het recht te gaan voldoen en een eeuwige gerechtigheid aan te brengen. Hier wordt een zondaar over wie de Vader in de eeuwigheid ‘gedachten des vredes’ had, ook daadwerkelijk door de Zoon in de tijd opgezocht. In dit spreken van de voorganger over het stilstaan van Jezus bij Bartimeüs is niet alleen sprake van een ‘ineenschuiven’ van eeuwigheid en tijd, maar lijkt de predikant de geschiedenis ook te lezen vanuit een gedeelde verwondering, een gedeelde ervaring. Hij zegt in het directe vervolg op dit fragment dat dat het grootste wonder is, als Jezus zo bij je stilstaat. Als Jezus Zich aan je openbaart. De predikant lijkt zo zijn persoonlijk ervaren verwondering toe te schrijven aan Bartimeüs.

8.3.4 Het gebruik van de middelen

In paragraaf 8.3.1 kwam in beeld hoe de predikanten in de preek ingaan op de strijd en vragen die mensen kunnen hebben aangaande de verkiezing. Tegenover het verzet dat mensen kunnen voelen bij de verkiezing, wijzen ze erop dat die verkiezing geen muur is, maar een poort. Zonder verkiezing zou niemand zalig kunnen worden. Juist de verkiezing maakt redding voor de hoorders mogelijk. Die hoorders moeten zich niet afvragen of ze verkoren zijn, maar moeten gebruikmaken van de middelen die God heeft gegeven. Ze moeten ‘de weg waarin Hij de verkiezing verwerkelijk’ benutten. Wanneer het gaat om de middelen die gebruikt moeten worden, spreekt één predikant expliciet uit dat God die middelen ‘mede besloten’ heeft. De middelen die de mens kan gebruiken om zalig te worden, zijn door God in de eeuwigheid al opgenomen in Zijn besluit tot verkiezing. De predikant doet deze uitspraak in een preek

over de zegen van Jakob aan Efraïm en Manasse (Genesis 48). Hij wijst erop dat deze twee jongens ‘middelijkerwijs’, doordat ze met hun vader meegingen bij het bezoek aan Jakob, ‘ingelijfd worden in het land en volk van Israël’. In het kader daarvan zegt hij:

God heeft in Zijn verkiezend welbehagen, zo leren onze vaders dat ook, een volk verkoren, en God heeft in die verkiezing de middelen mede besloten. Niet dat we ons door de middelen, als een trapje, kunnen opwerken tot onze zaligheid. Maar God wil in Zijn welbehagen door de middelen wonderen doen tot roem van Zijn genade. [Schreuder 2012, 137]

In dit fragment verwijst de voorganger naar ‘onze vaders’, die leerden dat God ‘in die verkiezing de middelen mede besloten’ heeft. Daarmee verwijst hij naar de Dordtse Leerregels, hoofdstuk 1, artikel 7 en 8. Daar worden Christus, het Woord, de werking van de Geest en de zogenoemde ‘heilsorde’ (roeping, rechtvaardiging, heiliging, volharding en verheerlijking) als middelen aangewezen. Ze vormen ‘de weg der zaligheid, dewelke Hij bereid heeft, opdat wij daarin wandelen zouden’. Dat de Leerregels de heilsorde noemen als een van de in de verkiezing mede besloten middelen, betekent ‘dat er een vaste gang is in het werk van de Heilige Geest in zondaarsharten’.²³ Dit in de eeuwigheid mede besloten middel van de heilsorde is dus een bepalend element voor de geloofsbeleving, de geloofsweg van mensen in de tijd. In het fragment wijst de predikant erop dat die middelen niet een trapje zijn waardoor we ons kunnen opwerken tot onze zaligheid. Het is niet óns gebruik van de middelen dat tot zaligheid leidt, maar het is wel de weg waarlangs Góð mensen tot de zaligheid brengt. Daarom moeten we die middelen niet verwaarlozen. In de preek over de genezing van Bartimeüs vergelijkt de predikant dat gebruiken van de middelen met het ‘langs de weg zitten waar Jezus voorbijgaat’:

Zulke geestelijk armen zetten zich aan de weg waar Jezus voorbijgaat. Dan bent u in de kerk, waar Hij voorbijgaat in het gewaad van Zijn Woord. (...) Zulke bedelaars zeggen: Uw woord kan mij, ofschoon ik alles mis, Door zijnen smaak én hart én zinnen strelen.²⁴ Zit jij, zit u ook bedelend aan de weg in dat diepe besef? Zit jij, zit u hier met de bede: ‘Heere, zou U willen

23 Van Eckevelt, *Is het ook voor mij?*, 30.

24 Psalm 119:84, berijming 1773, 3e en 4e regel.

voorbijgaan en tot mijn ziel willen zeggen: Ik ben uw Heil alleen?²⁵ Zo ging het ook bij Bartimeüs. [Karens 2014, 115-116]

In dit fragment is te zien dat de voorganger het gebruik van de middelen aanwijst als de weg waarlangs God tot mensen persoonlijk spreekt van heil. Hij benadrukt daarom dat het van (eeuwig) belang is om in de kerk te zijn en het Woord te horen. Daarbij maakt hij gebruik van bekende woorden uit de Psalmen, woorden die spreken over een geraakt worden door het Woord en over het horen van Gods stem.

8.3.5 Is er sprake van gemeentelijke dogmatiek of gemeente-theologie?

In het boek *Verbond, prediking en geestelijk leven* – volgens de ondertitel een toelichting vanuit de Gereformeerde Gemeenten – noemen de auteurs het accent op het Goddelijk welbehagen een van de kenmerken (zelfs het eerstgenoemde kenmerk) van de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten.²⁶ In de uitwerking die ze ervan geven, maken ze duidelijk wat ze daarmee bedoelen. In de prediking moet uitkomen dat ‘alle heil van het begin tot het eind uit louter genade en ontferming van God voortkomt. God is begonnen met de mens, en niet de mens met God.’²⁷ De ‘eenzijdige en soevereine predestinatie’²⁸ moet benadrukt worden als het fundament voor de zaligheid. ‘De nadruk moet vooral liggen op de eer van God in Zijn soeverein handelen, zodat alle eer voor het werk van de zaligheid naar God gaat.’²⁹

Muis wijst erop dat de (gemeentelijke) dogmatiek een rol speelt in de preekvoorbereiding en van invloed is op de inhoud van de preek.³⁰ Uit de beschrijving van de onderzoeksresultaten en het expliciet als kenmerkend voor de prediking in de Gereformeerde Gemeenten genoemde accent op het Goddelijk welbehagen, blijkt dat dit welbehagen (de verkiezing) behoort tot wat Muis ‘gemeentelijke dogmatiek’ noemt.³¹ Deze

25 Deel uit de laatste regels van Psalm 35:1, berijming 1773: ‘Vertrouwt mijn ziel in haar geween, En zeg haar: “Ik Ben uw heil alleen.”’

26 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 143.

27 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 144.

28 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 145.

29 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 146.

30 J. Muis, ‘De prediking en de dogmatiek’, in: H. van der Meulen (red.), *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs* (Zoetermeer 2010), 71-79, 73.

31 Ik vat ‘gemeente’ hier niet – zoals Muis het waarschijnlijk bedoeld heeft – op als

gemeentelijke dogmatiek is in de concrete preken in drie zaken terug te zien: de aandacht voor de vragen die er in de gemeente (kunnen) leven met betrekking tot de eigen persoonlijke verkiezing, de bespreking van de onderdelen van de leer van de verkiezing en een ‘religieuze schouwing’ waarin de verwondering over de persoonlijke verkiezing naar verwoording zoekt. Deze gemeentelijke dogmatiek is een wezenlijk onderdeel van wat De Leede en Stark de ‘bedding voor de prediking’ noemen.³²

Het gaat hier echter niet alleen om een gemeentelijke dogmatiek. Het accent op het welbehagen van God is meer dan het geven van een eigen plaats aan dit onderdeel uit de geloofsleer in de preek. Er is sprake van een breder raamwerk, van wat Immink ‘gemeentetheologie’ noemt. ‘Die theologie betreft niet alleen de officiële kerkelijke leerstukken of confessionele overtuigingen, maar is eerder een lokale, op de concrete leefgemeenschap afgestemde geloofsvisie. Het is een vorm van een gemeenschappelijk “geleefde theologie”, waar de vragen, inzichten en worstelingen van de kerkgangers onderdeel van zijn.’³³ Er is sprake van een ‘set van overtuigingen, inzichten en waarden over geloofsopvattingen, leefwijzen, levenshoudingen en praktijken.’³⁴ ‘Vanuit dat referentiekader komen bepaalde gedachtegangen tot ontwikkeling, krijgen voorbeelden een plek in de preek, worden bepaalde bijbelgedeelten of bijbelteksten favoriet en worden levenswijzen goedgekeurd of afgekeurd.’³⁵ Gemeentetheologie kent een ‘*congregational consciousness*’ waarin allerlei connotaties een rol spelen.³⁶ Brown spreekt in dit verband over een ‘*working theology of the congregation*’ die bestaat uit ‘*all those theological convictions and assumptions, conscious and unconscious, that shape church members’ practice of Faith, including the varied theological assumptions they bring to reading the Bible, listening to sermons, or debating issues.*’³⁷ Met betrekking tot de gereformeerde bevindelijkheid vult Graafland dat in als ‘een stuk reformatorisch geloofsgoed, maar ook een groot stuk na-reformatorische dogmatiek en een eigentijds geestesleven’ dat als bagage

‘plaatselijk’, maar betrek het op het geheel van het kerkverband.

32 De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 20.

33 Immink, *Het heilige gebeurt*, 235.

34 Immink, *Het heilige gebeurt*, 236.

35 Immink, ‘Preken als ambacht’, 78.

36 Buttrick, *Homiletic*, 31.

37 Brown, ‘Theological Attentiveness’, 21.

wordt meegedragen.³⁸ Deze bagage vormt het karakter³⁹ of de identiteit van de gemeente.⁴⁰ Ze is mede bepalend voor de praktijk van het preken, heeft een ‘aansturende’ werking op de praktijk van de geloofscommunicatie⁴¹ en speelt een rol in de verwachtingen van de hoorders ten aanzien van de preek.⁴²

Het is vanuit deze gemeentetheologie dat in de preken het welbehagen een rol speelt.⁴³ Het geloofsinhoudelijke of theologische spreken over de verkiezing staat in de preken niet op zichzelf, maar functioneert binnen het geheel van het referentiekader. Het omvat zowel het – zoals Immink het omschrijft – ‘blijvend getob in het leven van de gelovigen’⁴⁴ als de verwondering of religieuze schouwing over het deelhebben aan de verkiezing. De toon waarop deze gemeentetheologie zich ten aanzien van het welbehagen in de preken uit ‘is niet leerstellig, maar meer doxologisch of bevindelijk, al naargelang het accent op Gods handelen of op het geloof ligt.’⁴⁵

Ten aanzien van het verschijnsel gemeentetheologie moet nog op een andere kant worden gewezen. Er is tussen gemeentetheologie en prediking sprake van een wisselwerking. Enerzijds beïnvloedt de gemeentetheologie met haar ‘*vorgegebene, gleichsam selbstverständliche Predigttradition, die den Prediger bei der Wahrnehmung und Auslegung seines Textes immer schon bestimmt*’⁴⁶ de actuele prediking. Die gemeentetheologie is zelf echter ook verregaand gevormd door de prediking uit het verleden⁴⁷ en ondergaat ook de invloed van de actuele prediking.⁴⁸ Het is hier niet de plaats om op deze wisselwerking verder in te gaan, maar het is voor de (positieve of negatieve) waardering van de gemeentetheologie van belang om deze wederkerigheid niet uit het oog te verliezen.

38 Graafland, *Verschuivingen*, 44.

39 McClure, *Listening*, 149-150.

40 De Roest, *Een huis voor de ziel*, 122.

41 De Roest, *Een huis voor de ziel*, 123.

42 McClure, *Listening*, 6 en 128-129.

43 De invloed van de gemeentetheologie is in de preken niet alleen terug te vinden wanneer het gaat om het welbehagen. Eerder in het onderzoek kwam aan de orde dat de grote nadruk die gelegd wordt op het zelfonderzoek en de zogenoemde ‘separatie’ in de prediking op een eigen wijze onderdeel uitmaken van de gemeentetheologie.

44 Immink, *Het heilige gebeurt*, 235.

45 Immink, ‘Preken als ambacht’, 82.

46 E. Lange, *Predigen als Beruf* (Stuttgart 1976), 23-24.

47 Buttrick, *Homiletic*, 19.

48 McClure, *Listening*, 129.

De auteurs van *Verbond, prediking en geestelijk leven* wijzen erop dat het accent op het welbehagen (de verkiezing) niet specifiek is voor de Gereformeerde Gemeenten. Ze noemen het een karaktertrek van ‘schriftuurlijk-bevindelijke prediking’ en geven aan dat die ‘gelukkig niet alleen binnen de Gereformeerde Gemeenten wordt gebracht’.⁴⁹ Wel is duidelijk dat het hier gaat om een accent dat onderscheidend is ten opzichte van de breedte van de protestantse prediking.

Om te kunnen begrijpen hoe de visie op de verkiezing als onderdeel van de gemeentetheologie een rol speelt in de preken, is het nodig om van die visie een inhoudelijke schets te geven. In die schets komt zowel de historische achtergrond als de inhoud kort aan de orde.

8.3.6 De verkiezing voorop?

In een preek over Psalm 95:6⁵⁰ en Galaten 3:21⁵¹ spreekt Augustinus over de uitverkiezing.⁵² Vanuit het besef dat het daarbij gaat om zaken die voor een mens niet te begrijpen of uit te leggen zijn, geeft hij de kern van zijn gedachten over de uitverkiezing weer:

Hij heeft ons uitverkoren vóór de schepping van de wereld. Wij zijn gemaakt in deze wereld, en de wereld was er nog niet toen we zijn uitverkoren. Dat zijn onuitsprekelijke wonderen, mijn broeders en zusters. Wie is bij machte om dat uit te leggen? Sterker nog, wie kan bedenken wat hij moet uitleggen? Zij die niet zijn worden uitverkoren. Hij die uitverkiest maakt geen fouten. En wat Hij doet is geen slag in de lucht. Hij verkiest gewoon uit en Hij heeft uitverkorenen, die Hij zal scheppen met het oog op hun uitverkiezing.⁵³

In dit fragment spreekt Augustinus uit dat God, vóór Hij begon aan de schepping, mensen heeft uitverkoren. Voor die uitverkiezing was geen

49 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 144.

50 ‘Komt, laat ons aanbidden en nederbukken; laat ons knielen voor den HEERE, Die ons gemaakt heeft.’

51 ‘Is dan de wet tegen de beloftenissen Gods? Dat zij verre; want indien er een wet gegeven ware, die machtig was levend te maken, zo zou waarlijk de rechtvaardigheid uit de wet zijn.’

52 A. Augustinus, *Schatkamer van het geloof. Preken over teksten uit het Oude Testament [Sermones de scripturis 1-50]*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Joost van Neer, Martijn Schrama en Anke Tigchelaar (Budel 2013), Sermo 26, 444-458.

53 Augustinus, *Schatkamer*, Sermo 26, 448.

andere reden dan Zijn eigen wil ('Hij verkiest gewoon uit'). De uitverkiezing krijgt daarna een eerste uitwerking in (via) het scheppen van mensen.

Ook in andere preken gaat Augustinus op de verkiezing in. Daarbij benadrukt hij dat de mens niet geoordeeld zal worden ten aanzien van de vraag of hij verkoren is, maar ten aanzien van de vraag of hij in de gezonden Verlosser gelooft:

De Redder is naar de wereld gekomen en Hij heet natuurlijk Redder van de wereld omdat Hij is gekomen om de wereld te redden, niet om te veroordelen. Wilt u niet door Hem worden gered? Dan zult u door eigen toedoen veroordeeld worden. En waarom zeg ik eigenlijk: 'zult u veroordeeld worden?' Hoor wat er staat: 'Over wie in Hem gelooft, wordt geen oordeel uitgesproken, maar wie niet in Hem gelooft ...' en nu hoopt u natuurlijk dat er zal staan: die wordt veroordeeld. Maar er staat: 'die is veroordeeld'. Dat vonnis is nog niet openbaar gemaakt maar het is al wel geveld. De Heer kent immers wie Hem toebehoren. Hij weet wie er standhouden tot aan de kroon en wie tot aan het vuur. Hij kent het koren op zijn dorsvloer en het kaf, Hij kent het goede gewas en het onkruid. Wie niet in Hem gelooft, is al veroordeeld. En waarom? Omdat hij niet heeft geloofd in de naam van Gods eniggeboren Zoon.⁵⁴

Augustinus geeft in dit fragment aan dat het vonnis over gelovigen en ongelovigen al vaststaat. God weet wie Hem toebehoren en wie niet. Het is alleen nog niet openbaar gemaakt. Augustinus benadrukt echter ook dat het oordeel over de ongelovigen niet het gevolg is van Gods verkiezing, maar van hun ongeloof. Omdat ze niet hebben geloofd in de Naam van Gods eniggeboren Zoon.

Eigenlijk ligt in deze twee fragmenten de hele kern van de leer van de verkiezing opgesloten. God heeft vóór de schepping mensen uitverkoren. Als de mens is geschapen, in zonde valt en daarom veroordeeld moet worden, stuurt God een Redder om de uitverkorenen te verlossen. De mensen die niet in die Redder geloven, blijven in hun veroordeling. Zij worden niet gered.

Augustinus werkt zijn visie op de verkiezing niet alleen uit in preken. In

54 A. Augustinus, *Geef mij te drinken. Verhandelingen 1-23 over het Johannesevangelie [In Ioannis euangelium tractatus]*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Hans Tevel en Hans van Reisen (Budel 2010), Verhandeling 12, 267-268.

zijn andere – polemische – werken gaat hij er uitgebreider op in.⁵⁵ Polman laat in zijn *De Praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn* niet alleen de ontwikkeling van Augustinus' visie zien, maar ook hoe die in de eeuwen daarna doorwerkte.⁵⁶ Berkhof geeft aan dat de verkiezing in de kerkgeschiedenis dankzij Augustinus een blijvend thema is geworden. Hij ziet bij Calvijn een verdere ontwikkeling van de visie op de verkiezing tot stand komen.⁵⁷ Voor het begrijpen van de plaats en de rol van de verkiezing binnen de gemeentetheologie van de Gereformeerde Gemeenten is het nodig om aandacht te besteden aan die verdere ontwikkeling.

Net als Augustinus brengt ook Calvijn de verkiezing in zijn preken ter sprake.⁵⁸ Hij doet dat bijvoorbeeld in de bespreking van Genesis 25:23, waar het gaat over Jakob die over Ezau zou heersen. In het licht van Romeinen 9:13⁵⁹ leest Calvijn deze geschiedenis als een voorbeeld van de uitverkiezing:

Paulus zegt dus dat God ons verkoren heeft en ons daardoor heeft onderscheiden van hen die verloren gaan. Zo heeft Zijn barmhartigheid voor ons nog veel grotere luister. Want waar hebben we het anders aan te danken, dat wij niet in zo'n verderf zijn gebleven als de anderen, dan omdat God medelijden met ons had, zonder dat wij het verdiend hadden?

Om dat alles nog duidelijker uit te drukken, zegt Paulus dat wij verkoren zijn in Jezus Christus, het gaat bijgevolg buiten onszelf om. Als wij in onszelf verkoren waren, zou God in ons iets hebben gevonden, dat Hem ertoe bracht ons lief te hebben en ertoe te komen ons tot het heil te roepen. Maar nu zijn we verkoren buiten onszelf om. Dat wil zeggen dat God in geen enkel opzicht gelet heeft op wat wij waren of konden worden, maar onze verkiezing is gegrond in Jezus Christus.

55 Zie bijvoorbeeld: Aurelius Augustinus, *Over de voorbestemming van de heiligen*, in: Aurelius Augustinus, *Vier antipelagiaanse geschriften*, vertaling Izak Wisse en Raf Debaene (Zoetermeer 2014), 279-331, met name 324, waar in kort bestek de kern wordt weergegeven. Zie voor een kort overzicht van Augustinus' visie op de verkiezing: K. van der Zwaag, *Augustinus, de kerkvader van het Westen. Zijn leven, zijn leer en zijn invloed* (Heerenveen 2008), 124-131.

56 A.D.R. Polman, *De Praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn. Een dogmabistorische studie* (Franeker 1936).

57 H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer* (Nijkerk 1973), 503.

58 Zie voor een actuele bespreking van Calvijns visie op de predestinatie, zoals die in zijn theologische werken en in zijn preken te vinden is: P.L. Rouwendal, *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Pictet* (Kampen 2017).

59 'Jakob heb Ik liefgehad, en Ezau heb Ik gehaat.'

En dan geeft Paulus er ons nog een nadere verklaring van: dat gebeurt volgens het voornemen dat God in Zichzelf besloten heeft. Als gezegd wordt dat het gebeurde volgens Gods voornemen, is zeker alles van de kant van de mensen duidelijk buitengesloten. En als hij verder zegt: in Zichzelf waarschuwt hij ons, dat het, als wij de reden waarom dit gebeurde willen weten, erop neerkomt dat we God willen ontleden en tot in Zijn hart willen doordringen, om al Zijn geheimen te peilen. Kunnen we dat? Wat een verwaandheid!⁶⁰

Calvijn geeft in dit fragment vier lijnen aan met betrekking tot de verkiezing. Hij (1) verwondert zich over de barmhertigheid van God, want daaraan is de verkiezing te danken, (2) wijst erop dat het feit dat er sprake is van een verkiezing *in Christus* duidelijk maakt dat geen enkele verdienste van de mens een rol speelde in de verkiezing, (3) geeft aan dat de verkiezing een voornemen was van God *in Zichzelf* (daarmee sluit hij alles van de kant van de mens buiten), en (4) waarschuwt dat de verkiezing Gods geheim is. In dat geheim willen doordringen getuigt van verwaandheid. Al deze lijnen komen sterk overeen met de visie van Augustinus. Het verschil komt iets verder in de preek openbaar. Waar Augustinus terughoudend is in het trekken van een parallel tussen verkiezing en verwerping, is er bij Calvijn haast sprake van een symmetrie.⁶¹ Hij spreekt expliciet uit dat er naast het verkiezen van bepaalde mensen, ook sprake is van voorbestemmen van een aantal personen tot de eeuwige verdoemenis.⁶² In de preek zegt Calvijn het zo:

60 J. Calvijn, *Prediking en verkiezing. Dertien preken over de onverdiende verkiezing van Jakob en de verwerping van Ezau* (1562), vertaling S. van der Linde (Kampen 1992), 58-59.

61 Van der Zwaag, *Augustinus*, 128-130 geeft verschillende visies weer ten aanzien van de vraag of Augustinus een dubbele predestinatie leerde. Het lijkt toch dat Calvijn op dit punt misschien concreter dan Augustinus spreekt, maar feitelijk de lijn doortrekt die Augustinus al trok.

62 Rouwendal, *Predestination and Preaching*, 77 wijst erop dat Calvijn ook in zijn preken de verwerping aan de orde stelt wanneer de tekst daartoe aanleiding geeft. Hij geeft echter ook aan dat Calvijn in zijn werken niet echt een keus lijkt te maken tussen supra- of infralapsarisme (27). Zie ook: C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* ('s-Gravenhage 1987), 27; H. Westerink, *Verlangen & vertwijfeling. Melancholie & predestinatie in de vroege moderniteit* (Amsterdam 2014), 97 spreekt nadrukkelijk over een 'dubbele supralapsarische predestinatie' bij Calvijn.

Waarom behoren sommigen aan God toe en anderen niet? (...) we zijn allemaal door één Vader geschapen. Maar sommigen horen God toe en de anderen worden verworpen, omdat het Hem zo behaagde. De eerstgenoemden erkent Hij als de Zijnen en de anderen, al zijn ze Zijn schepselen, zijn toch op geen enkele manier met Hem vertrouwd. Hij erkent ze niet als huisgenoten, omdat Hij ze heeft uitgesloten van Zijn verkiezing.⁶³

Calvijn maakt in dit fragment duidelijk dat zowel de verkiezing als de verwerping het besluit van God zijn. ‘De verwerping is dan maar niet een schaduwzijde van de verkiezing, zij is naast het besluit tot verkiezing eveneens een besluit tot verwerping.’⁶⁴ De verwerping is bij Calvijn uiteindelijk niet een passief in hun verdoemenis laten blijven, maar een actief op zichzelf staand besluit van God. Een besluit dat dus ten diepste niet rekent met de zonde (die de mens na de schepping zal doen), maar dat, in de woorden uit dit fragment, door God wordt genomen ‘omdat het Hem zo behaagde’.

De gedachte dat Gods besluit tot verkiezing en verwerping voorafgaat aan Zijn besluit tot het scheppen van de mens, wordt ‘supralapsarisme’ (‘supra’ is ‘boven’, ‘lapsus’ is ‘val’; dus: boven de val) genoemd.⁶⁵ Voor de ‘supralapsariërs’ is het uitgangspunt de soevereiniteit van God.⁶⁶ In Gods besluit tot verkiezing of verwerping speelt de mens (en wat hij zal doen) ten diepste geen enkele rol. Alle nadruk ligt in deze visie op het doel van de verkiezing: de eer van God.

Het is deze supralapsarische lijn uit Calvijns visie op de verkiezing die ook terug is te vinden bij de initiatiefnemer voor het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten.⁶⁷ Kersten spreekt daar duidelijk over in een

63 Calvijn, *Prediking en verkiezing*, 62.

64 Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 28.

65 Zie voor de standpunten en de ontwikkelingen in het infra- en supralapsarisme in de negentiende en twintigste eeuw: H.M. Yoo, *Raad en daad. Infra- en supralapsarisme in de Nederlandse gereformeerde theologie van de 19e en 20e eeuw* (Kampen 1990).

66 Van Dieren, *Leerboek*, 70 wijst erop dat de gerichtheid op de eer van God bij de supralapsariërs te maken had met het feit dat ze ‘beducht waren voor een overschatting van de mens, want dat was juist de dwaling geweest van de *Remonstranten*’.

67 K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief* (Heerenveen 2003), 621-625 en Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 280-289 gaan op de visie van G.H. Kersten op de verkiezing in. Zij laten duidelijk zien dat Kersten supralapsarisch dacht.

(lange) meditatie over Romeinen 8:28.⁶⁸ Hij wijst er daarbij op dat Jezus Zijn Vader dankte zowel voor het besluit van de verkiezing als voor het besluit van de verwerping:

Die God liefhebben zijn dus de door God geliefden. En de liefde waarmee de enige en Drieënige God Zijn volk mint is niet door dat volk opgewekt, doch zij is de vrijmachtige soevereine liefde Gods, welke in God alleen haar volle oorsprong vindt. Die God liefhebben zijn de geroepenen naar Gods voornemen.

Dat voornemen is Gods eeuwige raad. Gode zijn al Zijn werken van eeuwigheid bekend. En in het bijzonder geldt dit voornemen de zaligheid van Gods volk. De Heere Jezus dankte Zijn Vader zowel over het besluit der verwerping als over de verkiezing. 'In diezelfde tijd antwoordde Jezus en zeide: Ik dank U, Vader! Heere des hemels en der aarde! dat Gij deze dingen voor de wijzen en verstandigen verborgen hebt, en hebt ze de kinderkens geopenbaard. Ja, Vader, want alzo is geweest het welbehagen voor U.'

God heeft bepaald wie zalig worden en over welke van Adams nakomelingen Hij het rechtvaardig oordeel der zonde brengen zal.⁶⁹

In dit fragment komen de soevereiniteit van God in Zijn besluiten en het feit dat zowel de verkiezing als de verwerping besluit zijn van God duidelijk naar voren. De koppeling die Kersten in dit fragment legt tussen het spreken over de besluiten van verkiezing en verwerping en het gebed van Jezus tot Zijn Vader, geeft die visie een (sterk) extra accent.

In het vervolg van de meditatie spreekt Kersten zich nog explicieter uit over de volgorde in Gods besluiten:

Ook merkte God in de verkiezing de mens niet aan als gevallen of niet gevallen. Hij besloot de praedestinatie, bouwde daarop het besluit van de schepping en val.⁷⁰

Kersten maakt in dit fragment duidelijk dat in zijn visie God eerst besloot tot de verkiezing en verwerping en pas daarna tot de schepping en val

68 'En wij weten dat dengenen die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede, *namelijk* dengenen die naar Zijn voornemen geroepen zijn.'

69 G.H. Kersten, *Een getrouw woord. Meditaties door Ds. G.H. Kersten* (Utrecht 1979), 209.

70 Kersten, *Een getrouw woord*, 210.

van de mens. Hoewel hij zegt dat er in Gods besluiten geen tijdsorde is, ziet hij er wel een ‘zedelijke orde’ in.⁷¹ Hij sluit zich wat die orde betreft bij de supralapsarische visie aan. De schepping en de val van de mens zijn voor hem ‘middelen, om de praedestinatie te volbrengen’.⁷² God heeft niet alleen vanuit Zijn voorkennis geweten dat de mens zou vallen, maar Hij heeft tot die val besloten: ‘*Er is dus een besluit Gods, dat aan de zonde voorafgaat*’ [cursivering in origineel].⁷³

Tegenover het supralapsarisme staat het zogenoemde ‘infralapsarisme’. In de visie van de ‘infralapsariërs’ (‘infra’ is ‘onder’, ‘lapsus’ is ‘val’) volgt Gods besluit tot verkiezing op Zijn besluit om ‘vrije mensen te scheppen, die derhalve in zonde kunnen vallen’.⁷⁴ Nadat Hij – in Zijn eeuwige voorkennis – zag dat de mens in zonde zou vallen, besloot God om een deel van de mensen te verlossen van de eeuwige dood (de straf op de zonde). Niet omdat die mensen ‘beter of waardiger waren dan anderen’, maar alleen ‘naar het vrije welbehagen Zijns willens’ (Dordtse Leerregels, H.1, art. 7). God besluit dus niet tot de schepping en de val van de mens om op die manier Zijn eerdere verkiezingsbesluit uit te werken, maar verkiest mensen *nadat* Hij in Zijn voorkennis gezien heeft dat de mens in zonde zal vallen.

Binnen de Gereformeerde Gemeenten is – in navolging van Kersten⁷⁵ – sprake van een voorkeur voor het supralapsarische standpunt. De val van de mens wordt gezien als besluit van God. ‘God wilde Zich dwars door de gruwel van de val heen verheerlijken in het zaligen van Zijn verkoren gemeente.’⁷⁶ Toch wordt tegelijk ook benadrukt – en daarin lijkt meer de lijn van de infralapsariërs gevolgd te worden – dat de mens ten volle verantwoordelijk is. Verkiezing en verwerping zijn Gods besluit (supra), maar de verworpene ‘moet de oorzaak van zijn straf niet zoeken in Gods besluit, maar in zijn zonde (infra)’.⁷⁷ Eigenlijk is de ambivalentie die in de preken te vinden is tussen supra en infra ook terug te zien in de

71 Kersten, *Een getrouw woord*, 209.

72 Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 176.

73 Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 175.

74 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 632.

75 Kersten spreekt in zijn *De Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, 179 onomwonden zijn voorkeur voor het supralapsarische standpunt uit (hij zegt dat het ‘onder de beste godgeleerden’ veel aanhangers behield), maar geeft aan dat het standpunt van de infralapsariërs ook gereformeerd is.

76 C. Hogchem, *Leesboek bij de belijdeniscatechisatie* (Barneveld 2011), 54.

77 Van Dieren, *Leerboek*, 70.

meditatie van Kersten. Al werkt hij eerst stellig het supra uit, kort daarna accentueert hij toch nadrukkelijk de verantwoordelijkheid van de mens:

De soevereiniteit Gods heft de verantwoordelijkheid van de mens niet op. Wij gaan, ja wij liggen om eigen schuld verloren. Onze val, hoewel deze, ik zeg niet alleen niet buiten de voorwetenschap, maar buiten de besluiten Gods niet ligt, is moedwillige ongehoorzaamheid des mensen en stortte hen in het rechtvaardig vonnis des doods.⁷⁸

In dit fragment is de ambivalentie tussen supra- en infralapsarisme bijna geculmineerd. In drie zinnen is de worsteling met enerzijds de soevereiniteit van God en anderzijds de verantwoordelijkheid van de mens uitgeschreven. Het is een ambivalentie die onderdeel uitmaakt van de gemeentetheologie van de Gereformeerde Gemeenten. Dat komt in de preken naar voren doordat enerzijds de soevereiniteit van God benadrukt wordt en er anderzijds oog voor is dat het supralapsarisch accent kan leiden tot ‘veel geestelijke berusting, onverschilligheid, wanhoop en verzet’.⁷⁹ De eerder besproken preekfragmenten uit het onderzoeksmateriaal en ook de secundaire bronnen laten dat duidelijk zien.

In *Verbond, prediking en geestelijk leven* wijzen de auteurs erop ‘dat de verkiezingsleer zozeer de Evangelieprediking kan gaan overheersen, dat het ruime en vrije aanbod van Gods genade in het gedrang komt’.⁸⁰ Daarom ‘is grote voorzichtigheid geboden als het gaat om de plaats van Gods welbehagen in de prediking’.⁸¹ Het ‘aanbod van genade’ mag in de prediking niet worden beperkt tot de uitverkorenen. In de prediking komt de boodschap tot de hele gemeente: ‘een ieder die in de weg van berouw en bekering tot Christus de toevlucht neemt, zal zalig worden’.⁸²

Er is binnen de gemeentetheologie van de Gereformeerde Gemeenten, naast de ambivalentie tussen supra en infra, sprake van een extra eigen element met betrekking tot de visie op de verkiezing. Een element dat aan de prediking nog meer ambivalentie toevoegt. In 1931 besloot de Generale Synode van het kerkverband tot het aannemen van zes ‘leeruit-

78 Kersten, *Een getrouw woord*, 210.

79 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 632 wijzen erop dat ‘de strakke systematisering van een supralapsarisch opgevatte predestinatieleer’ dit risico in zich heeft.

80 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 144.

81 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 146.

82 Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 149.

spraken' met betrekking tot het verbond. De eerste leeruitspraak begint met de vaststelling dat het verbond der genade staat onder de beheersing van de uitverkiezing ter zaligheid. Dat betekent 'dat het wezen des verbonds daarom alleen geldt de uitverkorenen Gods'.⁸³ De gemeente als geheel is dus niet een verbondsgemeente, maar binnen de gemeente is sprake van mensen die wel en mensen die niet delen in de weldaden van het genadeverbond. Alleen degenen die zijn uitverkoren behoren wezenlijk tot het verbond. Alleen voor hen gelden de beloften van het verbond. Zij ontvangen van God bekering en geloof en leren Christus kennen als hun Zaligmaker. In hun leven verwerkelijk zich de uitverkiezing.

De hier gegeven toelichting bij de plaats van de verkiezing in de gemeentetheologie maakt duidelijk waarom in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten uiteindelijk de focus ligt bij het individuele gemeentelid. Waarom de gemeente niet als geheel als 'verbondsgemeente', als gelovige gemeente aangesproken kán worden. De gemeentetheologie ten aanzien van de leer van de verkiezing maakt dat in de prediking de mogelijkheid van verlossing in het werk van Christus feitelijk alleen aan het individuele gemeentelid verkondigd wordt. Die verlossing wordt immers alleen geëffectueerd in het leven van de uitverkorenen. De gemeentetheologie heeft tot gevolg dat in de prediking sprake is van een sterke terughoudendheid in het aanbieden van de genade.

Van der Velden geeft aan dat ook voor de hervormde theoloog Miskotte geldt dat hij zich in zijn prediking in de allereerste plaats richtte tot de individuele hoorder. 'De enkele mens is en blijft de eerst aangesprokene door het Woord Gods.' Miskottes prediking is 'doortrokken van diepe aandacht voor en bewogenheid met de enkele mens, de ene unieke mens, die aangesproken wordt door het evangelie van Jezus Christus.' Er is echter wel sprake van een groot verschil met de visie van de Gereformeerde Gemeenten. Voor Miskotte is die enkele mens *pars pro toto*.⁸⁴ 'De rechte kennis en bevinding van de enkeling kan en mag geëxtrapoleerd worden op de gehele werkelijkheid.'⁸⁵ Er kan daarom geen sprake zijn van (heils)individualisme. De aandacht die Miskotte in de prediking geeft aan de individuele mens betreft nooit diens (persoonlijk te ervaren)

83 Moerkerken, *Genadeleven en genadeverbond*, 40.

84 M.J.G. van der Velden, K.H. Miskotte als prediker. Een homiletisch onderzoek ('s-Gravenhage 1984), 202.

85 Van der Velden, K.H. Miskotte als prediker, 194.

verkiezing, maar diens gehoorzaamheid jegens de God van het verbond, zijn ‘aanvaarden van de vóórgegeven Genade’.⁸⁶

Die vóórgegeven genade is ook het uitgangspunt van Bohrens visie op de hoorder. Pas vanuit de genadige verkiezing kan de prediker de hoorder en zijn situatie recht leren kennen: *‘Etwas Besseres kann ich von meiner Hörerschaft nicht in Erfahrung bringen als eben dies, daß sie eine erwählte ist. Indem ich spreche, predige ich vor einer auserwählten Gesellschaft. Ich habe ein erlesenes Publikum, von dessen Rang ich nicht hoch genug denken kann.’*⁸⁷

Het volstrekt tegenovergestelde uitgangspunt dat we hier bij Miskotte en Bohren zien, laat duidelijk uitkomen hoezeer de visie op de hoorders binnen de Gereformeerde Gemeenten focust op het individu, op de persoonlijke verkiezing.

Er is binnen de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de verkiezing sprake van een zogenoemde *realistische* opvatting. ‘Bij deze opvatting wordt de mens in staat geacht uit inwendige of uitwendige ervaring tot zijn persoonlijke verkiezing te besluiten.’⁸⁸ In dat besluit spelen de bij zichzelf al dan niet gevonden kenmerken van verkiezing een grote rol. Dat besluit betreft dan ook die enkele mens. Het zegt niets over het wel of niet verkoren zijn van de ander. Deze realistische opvatting van de verkiezing leidt in de preken tot (veel) aandacht voor de kenmerken van de uitverkiezing en tot een terughoudendheid in het aanbod van genade.

De hier gegeven toelichting met betrekking tot de visie op de verkiezing kan de indruk wekken dat er sprake is van een door logica bepaald Godsbeeld. Er lijkt geen relatie te zijn tussen de religieuze schouwing waar dit hoofdstuk mee begon en deze ambivalentie tussen supra- en infralapsarisme. Toch is die indruk eenzijdig. In de preken zeggen de predikanten meer over God met betrekking tot de verkiezing dan alleen over (de volgorde van) Zijn besluiten. Ze zoeken, áchter de verkiezing, naar Gods hart. De preken laten de overtuiging zien dat daar de bron en de zekerheid van de verkiezing te vinden zijn. Bij het spreken over die bron komt in de preken ook de verwondering weer naar voren. Verwondering voor wat gezien mag worden ‘in het hart van de Eeuwige’.

86 M.J.G. van der Velden, ‘Miskotte over de Afscheiding en de Doleantie’, in: Dekker e.a., *Het tegood van K.H. Miskotte*, 41-67, 51.

87 R. Bohren, *Predigttebre* (München 1986), 467.

88 Van der Velden, ‘Miskotte over de Afscheiding’, 51.

8.4 ‘In het hart van de Eeuwige’

De vorige paragrafen lieten zien hoe de voorgangers in de preken aandacht besteden aan de uitverkiezing. Ze stellen echter niet alleen die uitverkiezing als zodanig uitgebreid aan de orde; er is ook aandacht voor de achtergrond of bron ervan. Vaak duiden ze die achtergrond aan als ‘Gods welbehagen’:

Dan mogen ze [Gods kinderen – AvdK] gebracht worden bij het welbehagen Gods als de oorsprong van de zaligheid en roepen ze uit: ‘Het is alleen uit U.’ [De Wit 2010, 196]

Het begrip ‘welbehagen’ heeft in dit fragment de betekenis van wat ik zou willen omschrijven als ‘Gods genadige genietende gerichtheid op de mens’. De predikant noemt Gods welbehagen de oorsprong van de zaligheid. Wanneer de gelovigen ‘gebracht worden bij het welbehagen’ – wanneer ze in hun beleving iets van Gods hart mogen zien áchter de verkiezing – worden ze vervuld met verwondering. Dan gaan ze God verheerlijken door te erkennen dat de bron van de zaligheid alleen in God ligt. Ze gaan zoeken naar woorden om die verwondering te uiten.

In de preken is echter ook sprake van het door elkaar gebruiken van de begrippen verkiezing en welbehagen. De verschillende aspecten – uitwerking en bron – lijken dan min of meer in elkaar over te lopen:

‘Al wat Mij de Vader geeft, zal tot Mij komen.’ Dat zijn al Gods uitverkorenen. (...) Het woord ‘uitverkiezing’ is gegeven om te laten zien waar het nu vandaan komt dat er een volk is, dat niet beter, niet waardiger is dan anderen, maar dat tóch tot Hem komen zal. Dat volk zal wel gewillig zijn. We noemen dat ook het welbehagen Gods. [Vogelaar 2015, 172]

In dit fragment klinkt een stuk verwondering door. De voorganger geeft aan dat het woord ‘uitverkiezing’ – dat hij in dit fragment synoniem stelt aan welbehagen – probeert uit te drukken waar het nu vandaan komt dat zondige, onwaardige mensen tot God komen. Vanuit het besef dat het eigenlijk niet kan en de ervaring dat het tóch gebeurt, wordt – zo geeft de predikant aan – met het woord ‘uitverkiezing’ geprobeerd het geheim daarachter onder woorden te brengen. Dat zondige mensen (die niet beter of waardiger zijn dan anderen) tot God komen, is omdat God hen heeft uitverkoren.

Het mysterie dat met het woord ‘uitverkiezing’ wordt aangeduid,

krijgt in andere preken aandacht wanneer de voorgangers ingaan op de achtergrond van de verkiezing. Achter de verkiezing, in het welbehagen, is sprake van (een brandende) liefde van God:

Er is echter een bijzondere barmhartigheid, een brandende liefde in God, die er eeuwig geweest is. (...) Om deze barmhartigheid van God jegens de uitverkorenen te ervaren, is het nodig om toe te gaan tot die troon der genade, om barmhartigheid te verkrijgen en genade te vinden. [Karels 2014, 99]

De ‘brandende liefde in God, die er eeuwig geweest is’, is een bijzondere barmhartigheid. Om die barmhartigheid te ervaren, zegt de voorganger, moet je wel gaan tot de troon der genade. In het vervolg van de preek wijst hij erop dat in dat toegaan twee ervaringen samengaan: het besef dat die toegang door onze schuld gesloten is en het niet kunnen afdelen om te smeken en te roepen om genade. Vanuit het samengaan van die ervaringen worden Gods woorden ‘Ik heb u liefgehad met een eeuwige liefde’⁸⁹ persoonlijk als waarheid ervaren. In het gaan van de weg van de middelen ervaren mensen de brandende liefde van God, die het geheim achter het mysterie van de uitverkiezing is.

Bij dit wijzen op de brandende liefde van God lijkt het te gaan over Gods liefde voor de uitverkoren zondaar. Het is een barmhartigheid van God jegens de uitverkorenen. Toch blijkt uit de preken dat daarmee nog maar een klein deel van het geheim van de uitverkiezing verwoord wordt. Het deel namelijk dat mensen kunnen ervaren. De predikanten wijzen ook op een deel dat aan de ervaring van mensen onttrokken is en dat ook niet op mensen gericht is. Achter de uitverkiezing is sprake van liefde van God tot Zichzelf:

Ach geliefden, voordat God deze wereld liefhad, heeft Hij Zichzelf liefgehad. Uit die liefde komt nu de gave van Zijn Zoon voort. (...) God heeft Zichzelf lief en vanuit die liefde heeft Hij Zijn Zoon gezonden en is Deze naar de wereld gekomen. Vanuit Gods eigenliefde dus. Zo komen zondaren tot die liefde. [Hofman 2014, 28]

De predikant ziet in dit fragment achter Gods liefde voor zondige mensen een eerdere, diepere liefde als bron. Hij wijst erop dat God Zijn Zoon naar de aarde zond vanuit Zijn eigenliefde. Gods eigenliefde is de

89 Jeremia 31:3.

bron waaruit volgens hem de liefde voor gevallen mensen voortkomt. De formulering in dit fragment zorgt voor wat onduidelijkheid. Het ‘Zichzelf liefhebben’ kan tot verwarring leiden. Het heeft een negatieve connotatie als het om mensen gaat. De voorganger lijkt hier echter met zijn woorden te ‘tasten’ naar het geheim waarom God zondige mensen ook maar zou *willen* liefhebben. Omdat daarvoor geen enkele reden in de mens te vinden is, zoekt hij hier de verklaring in Gods liefde voor Zichzelf. Daar ligt volgens hem de reden waarom God Zijn Zoon naar de wereld heeft gezonden. Aan de liefde van God voor gevallen mensen ligt een liefde binnen de Triniteit ten grondslag.

Sommige predikanten verwoorden die liefde van God tot of in Zichzelf als ‘bewogen *in Zichzelf*’. De reden voor Gods ontferming met mensen ligt in Gods bewogen zijn *in Zichzelf*:

Ik mag u zeggen: God is bewogen. Hij is in Zichzelf bewogen geweest met een verloren mensengeslacht. En uit dat mensengeslacht heeft Hij in de eeuwigheid een volk verkoren tot de zaligheid. Hij heeft Zijn Zoon gegeven om hen te kopen met de prijs van Zijn dierbaar hartebloed. (...) Hij is met innerlijke ontferming bewogen in Zichzelf. [Tuinier 2008, 158-159]

In dit fragment zegt de voorganger over God dat Hij in Zichzelf bewogen is geweest. Zijn liefde voor zondige mensen en de verkiezing van die mensen tot de zaligheid komen voort uit dat bewogen zijn met/ in Zichzelf. Die bewogenheid heeft te maken met innerlijke ontferming. Het gaat om iets wat in God Zelf plaatsvindt, ‘in Zijn ingewand’ zoals dat in preken wel wordt verwoord.

Theologische reflectie op wat de predikanten in de hier besproken fragmenten naar voren brengen, kan mogelijk verheldering geven over (de achtergrond van) dit spreken over Gods bewogenheid in Zichzelf. Al komt dat in de preken niet zo aan de orde, er is hier wel sprake van wijzen op een trinitarische achtergrond. De voorgangers zeggen immers dat de uitverkiezing een bron heeft in God Zelf. De liefde van God voor zondige mensen is een uitvloeisel van Zijn liefde in Zichzelf. Het hele verlossingsplan komt voort uit de liefde die de relatie van de drie Goddelijke Personen tot elkaar kenmerkt. De bewogenheid in Zichzelf, de onderlinge relatie binnen de Triniteit, leidt – in de woorden van Van den Brink en Van der Kooi – tot een ‘consequent volgehouden samenwerking van Vader, Zoon en Geest in het plan om schuldige mensen

deel te geven aan Gods Koninkrijk en daarmee aan het eeuwige leven.⁹⁰ Door te spreken over Gods bewogenheid in Zichzelf ‘zekeren’ de predikanten de uitverkiezing in de triniteitsleer.⁹¹ ‘Gods heilshandelen ten behoeve van een reddeloos verloren mens’ wordt – in de woorden van Den Hertog – samengevat in de leer van de Drieëenheid. De verkiezing (predestinatie) wordt gezien als toespitsing van de triniteit.⁹² Ze ontleent haar zekerheid aan de onderlinge relatie van Vader, Zoon en Heilige Geest. De concrete individuele ervaring van genade door de gelovige in de tijd, wordt nadrukkelijk gekoppeld aan de achtergrond ervan in de eeuwigheid. Die vindt uiteindelijk zijn zekerheid in de binnen-trinitarische liefde van Vader, Zoon en Heilige Geest. Door alles van de mens buiten te sluiten en door de verkiezing te zekeren in Gods bewogenheid met Zichzelf, wordt de overmacht van Gods genade – Zijn onbevattelijke, eeuwige liefde – de dragende grond voor de persoonlijke zekerheid van het geloof. De bewogenheid van God in Zichzelf krijgt daarmee een uitwerking in de beleving van de gelovige.⁹³ Een uitwerking die troost en zekerheid bevat, maar die ook een hoogstpersoonlijke beleving van verwondering bij de gelovige bewerkstelligt. Die gelovige probeert het onbegrijpelijke van het ontvangen van genade stamelend te uiten. In de preken gebeurt dat bijvoorbeeld door het stellen van de vraag waarom God hem of haar het geloof heeft willen schenken, terwijl er zoveel andere mensen zijn die deze genade niet ontvingen of

90 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 93.

91 Ik pas hier de omschrijving die Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 94 geven toe op de uitverkiezing. Zij spreken over de triniteitsleer als de ‘kern van de bijbelse boodschap’. Dat ik het hier toepas op de uitverkiezing, is niet omdat ik denk dat uitverkiezen en ‘de kern van de bijbelse boodschap’ synoniem zijn, maar omdat hun omschrijving van ‘zekeren’ zo goed weergeeft wat de predikanten doen in hun spreken over ‘Gods bewogenheid in Zichzelf’.

92 G.C. den Hertog, ‘Geding over de vervulling van de wet. Naar aanleiding van K.H. Miskotte, *Het wezen der joodsche religie*. Over predestinatie tegenover correlatie, en over heiliging en ethiek’, in: Dekker e.a., *Het tegoe van K.H. Miskotte*, 69-102, 88-89.

93 K. Bras, ‘Reformatie en Mystiek’, in: J. Baers e.a., *Encyclopedie van de Mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven* (Kampen 2003), 756 noemt ‘de overmacht van Gods genade in de predestinatie’ een thema met ‘een hoog mystiek gehalte’. In het spreken over Gods bewogenheid in Zichzelf blijkt het uiteindelijk niet (alleen) te gaan om dogmatisch zuiver formuleren, maar brengen de predikanten een ‘mystieke’ beleving in de preek in.

zullen ontvangen.⁹⁴ De nadruk op de bewogenheid van God in Zichzelf, als achtergrond voor de persoonlijke ervaring dat Hij een God is Die met ons lot bewogen is, heeft te maken met een (diep) belevingsfenomeen. Een fenomeen waarin eerbied, ontzag, verwondering en verheerlijking samen lijken te gaan.

8.5 Voorlopige samenvatting

Overzien we wat gezegd is aangaande de eeuwige verkiezing, het wel-behagen en Gods bewogenheid in Zichzelf, dan wordt duidelijk dat in de preken bij het spreken over Gods verkiezing niet alleen sprake is van het aan de orde stellen of toelichten ervan. Spreken over de verkiezing blijkt te gebeuren vanuit het besef dat die verkiezing een mysterie is. Daarbij kan het onbegrijpelijke ervan benadrukt worden door de zondigheid van de mens te accentueren; dan krijgt vooral het onverdiende ervan de aandacht. Het kan ook door woorden of omschrijvingen te zoeken voor de bron waaruit de verkiezing voortkomt. Dan valt het licht op Gods bewogenheid met Zichzelf en met ons lot. Bij beide benaderingen lijken de predikanten in de preken te spreken over ervaringsfenomenen die elementen van ontzag, eerbied, verwondering en lofprijzing behelzen.

Het spreken over de verkiezing gebeurt in de preken echter ook vanuit het besef dat er in de beleving van mensen sprake kan zijn van een (intense) persoonlijke worsteling met de vraag of persoonlijk in de verkiezing wordt gedeeld. De predikanten hebben oog voor die pastorale nood en proberen daarin te helpen door hun hoorders aan te sporen om de weg van de middelen te gaan. Ze wijzen hen erop dat God de verkondiging van het Woord heeft gegeven als middel om Zijn eeuwige verkiezing in de tijd te verwerkelijken in het leven van zondaren.

De voorgangers benoemen in de preken ook kenmerken aan de hand waarvan mensen voor zichzelf kunnen opmaken of ze delen in de verkiezing. Deze kenmerken zijn eigenschappen of elementen uit de geloofs-

94 In de preken wordt dit ook onder woorden gebracht met het citeren van enkele regels uit het derde couplet van het lied 'Waarom was 't op mij gemunt' van Pieter Boddaert (1694-1760). De tekst is: Waarom was 't op mij gemunt / daar er duizend gaan verloren / die Gij geen ontferming gunt. Zie: M. den Haan en A.M. van Manen, *Elk zing Zijn lof. Een bundel geestelijke liederen*, lied 30 (Apeldoorn 2015); De Roest, *Een huis voor de ziel*, 230 verwijst naar een oud kerstlied met vergelijkbare inhoud: 'In een oud kerstlied zingt een regel: "... en onder miljoenen hebt Gij mij in het oog ..." Het zijn geen vreeswekkende, maar tedere woorden. Ze geven uitdrukking aan de verhaalkern van het christelijk geloof.'

beleving waaruit blijkt dat er in het leven sprake is van het werk van God in het hart. Door zelfonderzoek kunnen mensen vaststellen of ze deze kenmerken bij zichzelf vinden of niet. Zo kunnen ze antwoorden krijgen in hun persoonlijke strijd aangaande de uitverkiezing.

Het spreken over de verkiezing wordt in de preken gekenmerkt door wat we kunnen omschrijven als een ‘eewigheidsoriëntatie’. Van Dale spreekt bij ‘oriënteren’ over: ‘op het gewenste punt richten’ en over het ‘bepalen van de plaats waar men zich bevindt’.⁹⁵ Beide betekenissen spelen een rol in de hier bedoelde eewigheidsoriëntatie. Er is in het spreken over de verkiezing sprake van een gerichtheid op God en van het bepalen van de eigen plaats in de verhouding tot God. De persoonlijke bevinding wordt gekenmerkt door het zoeken en zekereren van de geloofs-zekerheid buiten zichzelf, in Gods genade en liefde. In die gerichtheid op God komt ook de eigen verhouding tot God tot uitdrukking. Dat is een verhouding die getekend wordt door de zondigheid en schuld van de mens in het licht van de heiligheid en rechtvaardigheid van God. Door de genade van God kan er in die verhouding ook sprake zijn van een gerichtheid op God in eerbied, ontzag, verwondering en verheerlijking. Het oriënteren op de eeuwigheid zoals dat in de bevinding te vinden is met betrekking tot de verkiezing brengt op een heel eigen wijze ‘de eeuwigheid in het hart’. Enerzijds kan het leiden tot existentiële worstelingen met betrekking tot de vraag of er persoonlijk in de verkiezing gedeeld wordt. Anderzijds kan deze oriëntatie brengen tot het stamelend uiten van ‘Het loflied op Gods welbehagen’.⁹⁶

8.6 Voorstelbaar maken van Gods eeuwige liefde vanuit Gods Raad

De vorige paragraaf sloot af met de constatering dat het spreken over de verkiezing een oriëntatie op de eeuwigheid laat zien. Er is daarbij sprake van een gerichtheid op God en van het bepalen van de eigen plaats ten opzichte van God. Niet alleen in het spreken over de verkiezing speelt die eewigheidsoriëntatie een rol. Dat is ook het geval wanneer wordt gesproken over de Raad des Vredes. Al lijkt daarbij met name het bepalen van de eigen plaats in verhouding tot God centraal te staan. Omdat de

95 *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, veertiende, herziene uitgave, 2005.

96 De titel van de preek van M. Golverdingen waaruit het eerste fragment in dit hoofdstuk gekozen is.

Raad des Vredes in de preken een bepalende rol speelt met betrekking tot de bevinding, besteden we daar in deze paragraaf uitgebreid aandacht aan.

In de bespreking en analyse van de manier waarop de Raad des Vredes in de preken ter sprake wordt gebracht, zullen we eerst kijken naar hoe daarover wordt gesproken (8.6.1). Daarna staan we stil bij de functie van de Raad des Vredes als metafoor (8.6.2). Tegen die achtergrond zien we hoe in de preken de Raad des Vredes wordt gespiegeld in het geloofsleven (8.6.3). Vanuit de gevonden resultaten wordt dan gekeken hoe er sprake is van oriëntatie op de Goddelijke besluiten in de Raad des Vredes (8.6.4). Tot slot gaan we erop in dat het bij al dit spreken over de Raad des Vredes niet gaat om begrijpen, maar om ervaren (8.6.5).

Voor een goed begrip van het onderwerp van deze paragraaf is het nodig om te weten dat in de gereformeerde theologie met de Raad des Vredes het overleg of verbond wordt bedoeld tussen met name God de Vader en God de Zoon. Dat overleg wordt gesitueerd in de eeuwigheid. Daarin stelde de Vader de Zoon aan als Middelaar en Borg voor de zondige mens. De Geest werd aangewezen als de Uitvoerder van de besluiten uit deze Raad. In de Vrederaad (*pactum salutis*) ‘heeft de gereformeerde theologie getracht de betekenis van het verbond, de verzoening en de verkiezing in hun verhouding tot elkaar onder woorden te brengen.’⁹⁷

Van Asselt noemt Johannes Coccejus (1603-1669) als degene die voor het eerst de term *pactum salutis* of ‘Raad des Vredes’ voor dit overleg gebruikte.⁹⁸ In het denken over de Raad des Vredes speelt een aantal Bijbelteksten een rol: Zacharia 6:13,⁹⁹ Psalm 2:7 en 8, Psalm 40:8 en 9, Psalm 89:29 en 35, Psalm 110:4, Jesaja 53:10 en vooral Lukas 22:29.¹⁰⁰

Wanneer in deze paragraaf het spreken over de Raad des Vredes aan de orde komt, betreft dat dus het overleg dat in de eeuwigheid plaatsvond

97 B. Loonstra, *Verkiezing – verzoening – verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactum salutis in de gereformeerde theologie* (’s-Gravenhage 1990), 13. Dit boek geeft een goede inleiding in de gereformeerde visie op de Vrederaad.

98 W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus* (Kampen 2008), 58.

99 Aan dit Bijbelvers lijkt de naam voor het *pactum salutis* ontleend te zijn: ‘En de raad des vredes zal tussen die Beiden wezen.’

100 Ik combineer hier de teksten die worden genoemd in: J.M.D. de Heer, ‘Het verbond in het Oude Testament’, in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 15-71, 67 en Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 59.

tussen de Goddelijke Personen; het verdrag dat Zij sloten met het doel de verlossing van zondaren mogelijk te maken.

8.6.1 Spreken over de Raad des Vredes

De Raad des Vredes krijgt in de onderzochte preken nadrukkelijk een plaats. Deze Raad speelt een grote rol in het (al eerdergenoemde) elkaar raken van eeuwigheid en tijd. De predikanten spreken in dat verband in de preken over de directe relatie tussen de wereldgeschiedenis en het raadsplan van God:

God werkt via de wereldgeschiedenis Zijn raads- en heilsplan uit. Het patroon of ontwerp van dat plan moeten we zoeken in de eeuwigheid, in de onpeilbaar diepe raad- en vredesgedachten, gedoopt in onbevattelijke liefde. [Hofman 2014, 25]

Hier plaatst de predikant de hele (wereld)geschiedenis binnen een door God in de eeuwigheid uitgedacht plan. Het ‘heilsplan’ van God kent, zegt hij, een patroon of ontwerp, een bepaald verloop waarin de wereldgeschiedenis een rol speelt. God gebruikt de geschiedenis als middel tot volvoering van Zijn plan. Dat plan is ‘gedoopt in onbevattelijke liefde’. In de preken is te lezen dat dit heilsplan van God ‘een weg’ bevat waarlangs verloren mensen weer tot vrede met God kunnen komen. Deze weg is een Persoon, Jezus Christus:

Het grote werk van Gods verkiezende liefde, waar Hij van eeuwigheid gedachten des vredes en niet des kwaads heeft gehad, om uit het gevallen menselijk geslacht zondaren te verkiezen tot de zaligheid. En dat Hij daartoe een weg heeft uitgedacht die wij nooit zouden kunnen uitdenken. Hij heeft een weg geopenbaard in het zenden van Zijn enige en geliefde Zoon naar deze verloren mensenwereld. (...) Want God verkoor zondaren van eeuwigheid in de Heere Jezus Christus. [Silfhout 2012, 142-143]

In dit fragment spreekt de voorganger over Gods gedachten des vredes, die Hem ertoe brachten om een verlossingsweg uit te denken. Die weg baande Hij in het zenden van ‘Zijn enige en geliefde Zoon’.

Aan dat zenden van de Zoon gaat – geven de predikanten in de preken aan – de Raad des Vredes vooraf; een overleg, een onderhandeling tussen de Vader en de Zoon. De voorgangers geven van dit overleg in de eeuwigheid een heel beeldende beschrijving. Er is sprake van een uitgewerkte

‘enscenering’ waarin ze de Raad des Vredes als het ware visueel maken. Ze schetsen een juridisch ‘decor’, een rechtszitting. De personages zijn de drie Goddelijke Personen Die een geding voeren over de gevallen mens.¹⁰¹ Deze personages voeren dialogen waarin Bijbelteksten worden ingezet om vragen te stellen, beschuldigingen uit te spreken, beloften te doen, eden te zweren en vrijspraak te verlenen. Een encscenering die de hoorder moet helpen om de ingewikkelde achtergrond van Gods plan voor de redding van de mens voorstelbaar te maken. Om duidelijk te maken hoe het onmogelijke – de redding van de in zonden gevallen mens – toch mogelijk kon worden. Een encscenering die in de poging tot ver-beelden tegelijk uiting wil geven aan diepe verwondering, aan dankbaarheid en lofprijzing. Die de hoorder niet als toeschouwer, maar als deelnemer ziet.

In dat overleg, zoals de predikanten dat in de preken schetsen, beloofde Christus dat Hij voor de uitverkorenen Zijn bloed zou storten. Dat Hij voor hen de gerechtigheid zou verdienen:

Van eeuwigheid beloofde Hij aan de Vader dat Hij voor de Zijnen Zijn bloed zou storten en een eeuwiggeldende gerechtigheid teweeg zou brengen. Zeker, dat alles zou Hij volbrengen in de tijd. Zijn ure was nu gekomen. Maar van eeuwigheid heeft Hij het beloofd. [Hogchem 2012, 63]

De predikant benadrukt in dit fragment de relatie tussen Christus’ belofte in de eeuwigheid en Zijn daadwerkelijke lijden en sterven in de tijd. Wat in de tijd gebeurt, is onderdeel van het plan van de Vader en uitwerking of vervulling van de toezegging van de Zoon. In de preken vatten de voorgangers deze toezegging van Christus heel concreet op. Ze stellen de bespreking in de Raad des Vredes voor als een echt, een reëel gesprek. In dat gesprek volgt, na de toezegging door Christus, de belofte van de Vader dat Hij als beloning de uitverkorenen als Zijn erfdeel zal krijgen. Hij mag die beloning opeisen:

101 Nemen we daarbij de supralapsarisch ingevulde volgorde van Gods besluiten in acht zoals die in de Gereformeerde Gemeenten gangbaar is, dan gaat het in de Raad des Vredes om nog niet geschapen en dus nog niet (daadwerkelijk) gevallen mensen. Eerst is het besluit tot verkiezing genomen. Daarna is het besluit tot de val genomen. Daarom wordt in de Raad des Vredes gezocht naar een manier om ‘met behoud van Gods recht’ de zaligheid voor de uitverkorenen mogelijk te maken. Zie hiervoor o.a. Van Dieren, *Leerboek*, 66-74.

In de Raad des Vredes sprak de Vader, nadat Christus Zich als Borg gesteld had, tot Hem: 'Eis van Mij en Ik zal de heidenen geven tot Uw erfdeel en de einden der aarde tot Uw bezitting.' [Van der HeidenB 2012, 56]

In dit fragment komen verschillende elementen uit het spreken over de Raad des Vredes bij elkaar. In de eerste plaats is er een voorbeeld te zien van hoe de voorgangers gebruikmaken van verschillende Bijbelteksten bij hun beschrijving van het overleg van God met Zichzelf in de Raad des Vredes. Ze voeren de Goddelijke Personen in hun beschrijving sprekend in en laten Hen daarbij Bijbelteksten uitspreken. Daarmee krijgt de beschrijving een heel levendig karakter.

Het tweede element is dat die Schriftcitaten min of meer los komen te staan van hun oorspronkelijke context en een heel nieuwe werking krijgen. Doordat ze onderdeel gaan uitmaken van het Goddelijke overleg, krijgen ze een nieuwe context. Die nieuwe context is juridisch, want de Raad des Vredes heeft het karakter van een rechtszaak.

Naast het gebruik van letterlijke citaten uit de Schrift en de veranderde context voor die Schriftwoorden, is hier echter sprake van nog een ander punt. In deze beschrijving van de Raad des Vredes lijken de Vader en de Zoon min of meer tegenover elkaar te staan. Ze lijken twee partijen te zijn in een rechtszaak. De Vader eist betaling voor de zonde. De Zoon zegt die betaling toe en ontvangt daarvoor als beloning een erfdeel, namelijk de uitverkorenen. Er lijkt hier 'ruimte' te zitten tussen twee van de drie Personen in de Drie-eenheid.¹⁰²

Deze drie punten, het gebruik van Schriftcitaten, het plaatsen ervan in een nieuwe context en de schijn van afstand tussen de Vader en de Zoon, komen explicieter in beeld wanneer in de preken een bredere uitwerking van de Raad des Vredes wordt gegeven:

Dan krijgen we een ingrijpende zaak, jong en oud, want hij [Petrus in zijn 1^e brief – AvdK] prijst God, de eeuwige Vader om Zijn eeuwige Zoon, Jezus Christus, onzen Heere. Dat verwijst naar het onbevattelijke, dat de Heere uit het ganse menselijke geslacht van eeuwigheid een gemeente verkoren heeft en wil bijeen vergaderen. Het wijst ons naar de eeuwige raad van God.

102 P.K. Stevenson en S.I. Wright, *Preaching the Atonement* (Londen/New York 2005), o.a. 9, 44, 111-112 en 163 waarschuwen er nadrukkelijk voor dat er in het spreken over het verzoeningswerk van Christus geen wig mag worden gedreven tussen de Vader en de Zoon.

Die gedachten naar het Woord Gods worden weergegeven: ‘Hoe zal Ik ze toch onder de kinderen zetten en geven het gewenste land. Hoe kan een van Mij afgefallen mens zonder dat één van Mijn Goddelijke deugden gekrenkt wordt, weer in Mijn gunst en gemeenschap terugkeren?’

Daar moet u eens goed over denken. De eeuwige Vader van onzen Heere Jezus Christus, waarin ons dus wordt meegedeeld, hoe vanuit de stilte van de eeuwigheid, God Zelf een weg verordineert. Zijn Goddelijke vingers wijzen naar Zijn eeuwige Zoon: ‘Wie is Hij, Die met Zijn hart borg wordt om tot Mij te genaken?’ Wat zegt Petrus? Wel, al de uitverkorenen naar de voorkennis van God de Vader, de schare die niemand tellen kan, is het voorwerp van Goddelijke lust (hoe worden ze zalig?) en de verkiezing van Christus als de enige Middelaar Gods en der mensen, waardoor het mogelijk is en ook mogelijk kan zijn in het hart, dat dat mensenkind teruggeleid wordt tot de gunst en gemeenschap van God. Dus de zaligheid van de Gemeente des Heeren vindt zijn oorsprong in dat Goddelijke wonder waarvan Jeremia heeft getuigd: ‘Is niet Efraïm Mij een dierbare zoon. Is hij Mij niet een troetelkind? Sinds Ik tegen hem gesproken heb, denk ik nog ernstiglijk aan hem en Mijn ingewand rommelt van barmhartigheid.’ [BlokP 2009, 12]

De predikant verbindt in dit fragment aan de woorden ‘de God en Vader van onzen Heere Jezus Christus’ (1 Petr. 1:3) de gedachte dat God geprezen wordt ‘om Zijn eeuwige Zoon’. Hij leest de woorden ‘Vader van onzen Heere Jezus Christus’ niet als nadere aanduiding bij ‘God’, maar als de reden voor het prijzen van God. Hij vult dat verder in door te zeggen dat dit ons verwijst naar de eeuwige Raad des Vredes. Die raad beschrijft hij als ‘die gedachten naar het Woord Gods’. Hij stelt zich de Raad des Vredes voor als iets wat binnen Gods ‘denken’ heeft plaatsgevonden. Tegelijkertijd lijkt hij daarbij dat ‘denken’ wel in te vullen als ‘hardop denken’. Dat blijkt uit hoe hij de inhoud van die gedachten weergeeft. Dat gebeurt deels met Schriftwoorden – ‘Hoe zal Ik ze toch onder de kinderen zetten en geven het gewenste land’ – en deels met een toevoeging: ‘Hoe kan een van Mij afgefallen mens zonder dat één van Mijn Goddelijke deugden gekrenkt wordt, weer in Mijn gunst en gemeenschap terugkeren?’ In die toevoeging schrijft de predikant aan God de gedachte toe dat het verlossen van de in zonden gevallen mens niet ten koste mag gaan van Zijn deugden. Dat is als het ware een voorwaarde die God in de Raad des Vredes uitspreekt met betrekking tot een eventueel verlossingsplan. In het vervolg vult de voorganger de ‘gedachten naar het Woord Gods’ meer in als een gesprek of overleg

tussen de Goddelijke Personen. Hij stelt zich dat heel concreet voor. Het is een gesprek waarin God de Vader met 'Zijn Goddelijke vingeren' wijst naar 'Zijn eeuwige Zoon'. De Zoon wordt aangewezen als Degene van Wie de oplossing moet komen. De Vader vraagt Hem om Borg te zijn voor de uitverkorenen. Alleen dan zal de Vader de in zonden gevallen (uitverkoren) mens weer kunnen zien als een 'dierbare zoon', als een 'troetelkind'.

De predikant brengt in dit fragment zijn visie op wat er is gebeurd in de Raad des Vredes met een bepaalde vanzelfsprekendheid ter sprake. Hij lijkt ervan uit te gaan dat de hoorders weten waar hij over spreekt en dat ze ook de aangehaalde teksten uit de Schrift in dit verband kunnen plaatsen. Zo noemt hij bij geen enkele tekst de vindplaats. Hij brengt teksten uit verschillende Bijbelboeken bij elkaar op een manier die duidelijk maakt dat hij niet alleen uitgaat van een grote Bijbelkennis bij de hoorders, maar ook van voldoende (gedeelde) kennis aangaande het onderwerp – de Raad des Vredes – waar hij over spreekt. Dat hij niet de enige predikant is die hiervan uitgaat, blijkt uit andere preken. Daar spreken de andere predikanten op eenzelfde manier over het onderwerp van de Raad des Vredes. Soms geven ze daarbij ook nog weer welk antwoord Christus gaf op de vraag van de Vader wie er borg zou willen worden:

Toen heeft de Vader de stem van Zijn eigen Zoon gehoord, Die zei: 'Zie Ik kom; in de rol des boeks [in de Schrift] is van Mij geschreven. Ik heb lust, o Mijn God, om Uw welbehagen te doen.' [Vogelaar 2015, 172]

En soms verwoorden ze het overleg, en met name het antwoord van Christus, nog levendiger en nadrukkelijker:

Erskine zegt: 'In God is van eeuwigheid een brandende liefde om Zijn Kerk wel te doen. Maar, door de zonde is er een schijnbare tegenstrijdigheid in God ontstaan, want Hij wil Zijn liefde, Zijn barmhartigheid, Zijn genade kwijt. Maar de deugd van Gods recht eist de dood van de Kerk. En de deugd van Gods waarheid onderstreept dat.' Met eerbied gesproken heeft God uitgeroepen: 'Hoe zal Ik ze onder de kinderen zetten en hun geven dat gewenste land?' Toen hebben de goddelijke Personen raad gehouden in de Raad des Vredes. Toen hebben ze de goddelijke deugden bij elkaar geroepen. En toen heeft Gods arm heil beschikt. Toen heeft God Zijn Zoon gegeven en Christus heeft Zichzelf gegeven. Toen ging Christus voor die deugden

staan en Hij zei tegen de deugd van Gods recht: ‘Moet die Kerk sterven? Dan zal Ik sterven voor heel Mijn Kerk. Moet die Kerk de wet houden? Wel, dan zal Ik dat doen.’ Toen de Vader deze Borgstelling aannam en de Zoon deze Borgstelling aandroeg, hebben God de Vader en God de Zoon gezworen. Daarom kunnen in Christus de deugden van Gods liefde, Zijn recht, Zijn barmhartigheid, Zijn waarheid, Zijn genade en trouw samengaan. In de dierbare Middelaar vinden al Gods deugden, ook de deugd van Zijn barmhartigheid, hun voortgang. En de Heilige Geest is daarvan Getuige. Daarom wordt Christus wel het uitgedrukte beeld van Gods zelfstandigheid genoemd. Daarom zegt Christus: ‘Ik heb Uw Naam geopenbaard.’ Want in de Naam van dat heerlijke Wezen liggen al Gods deugden verklaard. Toen deze Borgstelling aanvaard is in de eeuwigheid, konden de barmhartigheid en liefde Gods weer een uitweg vinden. Wat een wonder! [Karels 2014, 105]

Met een beroep op Erskine¹⁰³ geeft de predikant een beschrijving van een ‘schijnbare tegenstrijdigheid’ die in God ontstond, de schijnbare tegenstrijdigheid tussen Gods liefde en Zijn recht. De voorganger stelt in dit fragment in verwondering vast dat er door het overleg in de Raad des Vredes een uitweg was gevonden. Gods barmhartigheid en liefde tot de uitverkorenen bleven mogelijk zonder tekort te doen aan Zijn recht. Het overleg van de Vader en de Zoon krijgt de vorm van vraag en antwoord, van onderhandelen. De Vader stelt de vraag uit Jeremia 3:19: ‘Hoe zal Ik ze onder de kinderen zetten?’ Hij vraagt daarbij aansluitend, met woorden uit Jeremia 30:21, wie borg wil worden. De Zoon antwoordt met woorden uit Psalm 40:8 en 9 (of Hebr. 10:9) dat het Zijn lust is om het welbehagen van de Vader te doen. Als antwoord op die bereidheid van de Zoon zegt de Vader met Psalm 2:8 dat de Zoon de heidenen als erfdeel mag eisen en de einden van de aarde als Zijn bezit.

De weergave van de manier waarop de predikanten zich de inhoud van het overleg in de Raad des Vredes voorstellen, blijft echter te zakelijk wanneer we alleen bij de ‘gesproken’ woorden stilstaan. In de preken laat het spreken over de Raad des Vredes – ook als de voorgangers er maar zijdelings aan refereren – een sterk narratieve verbeelding zien. De

103 Hier wordt een van de broers Erskine bedoeld: E. Erskine (1680-1754) of R. Erskine (1685-1752). De preken van deze broers zijn en worden in de Gereformeerde Gemeenten veel tijdens diensten gelezen. Ook bij het ‘thuislezen’ werden ze veel gelezen. In verschillende autobiografische documenten worden ze genoemd. Welke preek precies bedoeld wordt, is niet aangegeven.

predikanten zien als het ware ‘een plaatje’ bij die Raad. Er ontrolt zich voor hun ogen een ‘gebeuren’, ze zien die Raad levendig voor zich. Ze beschrijven die alsof ze zelf getuige zijn van het overleg tussen de Goddelijke Personen. Ze horen als het ware de Vader het dilemma uiten (‘hoe zal Ik ze onder de kinderen zetten’), ze zien ‘Zijn Goddelijke vingeren’ naar de Zoon wijzen, ze horen hoe de Zoon Zich borg stelt, ze ervaren hoe de Vader daarop de uitverkorenen als beloning aan de Zoon schenkt en bovenal ervaren ze het wonder van wat hier gebeurt (‘Wat een wonder’). Dat is voor hen onbevattelijk, een ervaring van ‘gekend zijn’ (God ‘denkt ernstiglijk’ aan hen), van delen in Gods barmhartigheid (‘Mijn ingewand rommelt van barmhartigheid’), van het zijn van een ‘troetelkind’ en van het delen in Gods gunst en gemeenschap. Het lijkt de predikanten niet alleen te gaan om de inhoud van het Goddelijk overleg, maar (vooral) ook om de diepe existentiële betekenis die dit voor de gelovige heeft. Het gaat om een beleefde noodzaak tot verlossing, om de ervaring van de ‘onbevattelijke’ genade en barmhartigheid in de verkiezing en verlossing, om de beleving ‘voorwerp van Goddelijke lust’ te zijn. Al deze (belevings)elementen hebben iets in zich van onvoorstelbaarheid en van verwondering. De predikanten brengen de ‘zakelijke’ inhoud van het overleg in de Raad des Vredes naar voren vanuit de beleving van het wonder dat God Zelf een mogelijkheid baant waardoor zondige mensen weer in gemeenschap met Hem kunnen komen. Dit spreken over de Raad des Vredes in de preken is een poging om het onvoorstelbare voorstelbaar te maken.

8.6.2 De Raad des Vredes als metafoor

De vorige subparagraaf eindigde ermee dat de predikanten de inhoud van de Raad des Vredes naar voren brengen vanuit verwondering. Toch is het van belang om ook te letten op de ‘zakelijke’ inhoud ervan. Het gaat om een beschrijving van een overleg dat plaatsvond in de eeuwigheid. Een overleg met een sterk juridische setting. Een setting waarin betaling geëist, toegezegd en aanvaard wordt. Een setting waarin binnen de Godheid sprake is van besluitvorming aangaande de weg tot verlossing van de in zonde gevallen mens.

De Raad des Vredes is een metafoor die binnen de gereformeerde theologie gebruikt wordt om tegen de achtergrond van een aantal Bijbelse gegevens¹⁰⁴ duidelijk te maken hoe God in de eeuwigheid een

104 Eerder is er al op gewezen dat het gaat om met name Zach. 6:13, Psalm 2, Psalm 40 en Lukas 22:29.

weg zocht om de zondige mens weer in genade te kunnen aannemen.¹⁰⁵ Met behulp van beeldspraak (hier het beeld van een rechtszitting) wordt geprobeerd om het geheim van Gods verkiezend handelen met woorden te benaderen. Immink geeft aan dat metaforisch taalgebruik wel '*deviant discourse*' is, maar dat het tegelijk taalgebruik is waardoor ontsluiting van betekenis plaatsvindt. De gebruikte analogie maakt het voor mensen mogelijk om iets over God (en Zijn handelen) te zeggen.¹⁰⁶ Hier wordt de metafoor gebruikt om het onvoorstelbare van Gods genadige toewending naar de mens voorstelbaar te maken. Muis heeft duidelijk gemaakt dat dergelijke metaforische taal God en Zijn handelen zo kan beschrijven dat er sprake is van correspondentie tussen de metafoor en de buitentalige werkelijkheid.¹⁰⁷ Hij wijst er daarbij op dat voor de christen de Schrift het criterium is voor de waarheid van het metaforisch spreken over God.

Bij het gebruik van metaforen voor Gods handelen moeten we bedenken dat ze een denkmodel vormen waarmee geprobeerd wordt de werkelijkheid in woorden te benaderen. Er is sprake van correspondentie met de werkelijkheid; de metafoor probeert met een vergelijking de werkelijkheid 'te vangen'. De metafoor is echter niet 'hoe het is'. Het is en blijft een menselijke benadering van een Goddelijk geheim.

In de preken lijkt de metafoor niet langer het karakter van denkmodel te hebben. De predikanten spreken over de Raad des Vredes als een realiteit. Zoals uit de besproken preekfragmenten blijkt, geven de voorgangers een weergave van de Raad des Vredes alsof ze er zelf ooggetuige van zijn geweest. In die weergave maken ze nergens een restrictie ten aanzien van de werkelijkheid of feitelijkheid van het Goddelijk beraad. De voorbeeldfragmenten maken duidelijk dat voor de predikanten de Raad des Vredes niet in de eerste plaats een metafoor is; in hun spreken over de Raad lijken ze te suggereren dat die werkelijk (en op de beschreven manier) heeft plaatsgevonden.

Het is die opvatting van de metafoor van de Raad des Vredes als wer-

105 Zie voor een inleidend overzicht van de inhoud en de ontwikkeling van de gedachten over o.a. de Raad des Vredes: S.R. Swain, 'Covenant of Redemption', in: M. Allen en S.R. Swain (red.), *Christian Dogmatics. Reformed Theology for the Church Catholic* (Grand Rapids Michigan 2016), 107-125 en R.S. Clark, 'Christ and Covenant: Federal Theology in Orthodoxy', in: H.J. Selderhuis (red.), *A Companion to Reformed Orthodoxy* (Leiden/Boston 2013), 403-428.

106 Immink, *Het heilige gebeurt*, 93.

107 J. Muis, 'The truth of metaphorical God-talk', *Scottish Journal of Theology* 63 (2), 146-162 (2010).

kelijkheid die bepalend lijkt te zijn voor de geloofsbeleving binnen de Gereformeerde Gemeenten. Door deze toegekende werkelijkheid krijgt de verhouding tot God in de geloofsbeleving een juridisch accent. De Vader is daardoor voor de meeste gelovigen op hun geloofsweg in de eerste plaats Rechter. Er is immers pas sprake van 'thuiskomen bij de Vader' na de beleving van de 'aanneming tot kinderen' (de beleving van Pinksteren in het hart). Dat kruispunt ligt op de geloofsweg nog na de persoonlijke ervaring van de rechtvaardiging. Omdat het thuiskomen bij de Vader een beleving is die in de visie op de geloofsweg maar enkele gelovigen ten deel valt, betekent dit dat er maar (heel) weinig gelovigen zijn voor wie God in de persoonlijke beleving Vader is. Hij lijkt voor het grootste deel van de gelovigen hun hele (geloofs)leven lang de 'betaling of verzoening eisende Rechter' te zijn. Hun geloofsweg ligt grotendeels onder de schaduw van Zijn eisend recht. Het licht valt, onder die schaduw door, op hun schuld en tekort. Het is 'ontdekkend licht'. Licht dat de donkere dreiging van de schuld en straf accentueert.

8.6.3 De Raad des Vredes gespiegeld in de geloofsbeleving

Het toeschrijven van (een sterke mate van) realiteit aan de metafoor van de Raad des Vredes zorgt ervoor dat de geloofsbeleving een juridisch accent krijgt, zo bleek hiervoor. Dat accent komt ook uit in de visie op de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging. De Raad des Vredes kent namelijk een 'afspiegeling' in de geloofsbeleving. Er is sprake van een grote overeenkomst tussen de beschrijving van de Raad des Vredes en de beschrijving van de beleving van de rechtvaardiging; alle onderdelen uit de Raad des Vredes hebben ook daarin een (eigen) plaats.

De parallel tussen de uitwerking van de Raad des Vredes en de rechtvaardiging blijkt uit de preken. Daarin is sprake van het beleven van de noodzaak om aan Gods recht te voldoen, van de toepassing van het werk van Christus in het hart, van 'met bewustheid van eigen hart en leven te mogen weten afgesneden te zijn van Adam en ingeplant te zijn in Christus'. De predikanten spreken in de preken over de ervaring van de vrij spraak door de Vader, die in de rechtvaardiging plaatsvindt.

De bespreking van deze rechtvaardiging heeft in de preken meestal een sterke gevoelslading. Er is sprake van een hoge mate van 'intimiteit':

Kent u daar wat van? Dan ligt u op uw knieën voor uw bed, uw handen gevouwen en de ogen gesloten. Dan zegt u niet zo veel. Dan is er vanbinnen slechts een zuchten. Dan is het de grote vraag: Hoe komt God aan Zijn eer?

Hoe zal Zijn Naam worden verhoogd? O, dat zal alleen kunnen in een weg waarin aan Gods gerechtigheid genoeg geschiedt. Als dan die Geest gaat zuchten en er mag plaats komen voor Christus, de enige Zaligmaker (...) Dan gaat de Heere het hart doorzoeken. Dan komt God de Vader bij het hart van Gods kind dat op de knieën ligt, zonder woorden. Waar de Geest in zucht. En dan gaat God de Vader dat hart doorzoeken. Wanneer de Heere ziet op wat er leeft in het hart van zo'n kind, moet Hij zeggen: 'Weg ermee! (...) En daar is zo'n zuchter het hartelijk mee eens. Maar de Heere hoort ook Zijn Geest zuchten en Hij hoort het bidden van Christus aan Zijn rechterhand dat daarmee volmaakt in overeenstemming is. (...) Die Geest bidt in het hart: 'Vader, dit is toch Uw kind? Deze is toch gewassen en gereinigd in het bloed van Uw Zoon?' (...) Dan is het de Geest des Vaders Die de vastheid van het welbehagen verankert in het zuchtend hart. [De Wit 2010, 198-199]

In dit fragment kiest de predikant ervoor om de beleving van de rechtvaardiging te plaatsen binnen de intieme setting van het gebed. Hij benadrukt daarbij de beleving van het werk van de Geest als 'voorbidder', Die bidt 'met onuitsprekelijke verzuchtingen'.

De voorganger begint met de vraag of de hoorder 'daar wat van kent'. Hij spreekt de hoorder persoonlijk aan. In het directe vervolg beschrijft hij zelfs deze bijzondere gebedserving vanuit de positie van de hoorder. Hij brengt de vragen hoe God aan Zijn eer kan komen en hoe Gods Naam verhoogd kan worden naar voren als vragen waar de hoorder tijdens het gebed, tijdens deze beleving van de rechtvaardiging, mee worstelt. Hij brengt zijn hoorders zo als het ware in een situatie waarin ze zichzelf zien op dit intieme geestelijke moment. Hij verhoogt de intimiteit door ook aandacht te geven aan uiterlijke elementen. Hij plaatst de hoorder als het ware 'op de knieën voor het bed'. Daarmee schetst hij een situatie die voor veel hoorders herkenbaar is als de houding van het avondgebed. Het gebed voor het slapen. Het gebed waarin vergeving wordt gevraagd voor de zonden van de achterliggende dag.¹⁰⁸

108 Binnen veel gezinnen in de Gereformeerde Gemeenten maakt(e) deze gebedshouding – net als in veel andere (kerkelijke) kringen – al vanaf de vroege kindertijd deel uit van het dagelijks ritueel van het naar bed gaan. Het is de houding die de ouders aan de kinderen leren. Persoonlijk weet ik nog dat mijn vader de houding identificeerde met het doen van het avondgebed: hij vroeg ons toen we groter waren of we al ons 'knietjesgebed' hadden gedaan. De beschrijving roept dus een heel herkenbare situatie op. De hoorders zullen zich er haast als vanzelfsprekend mee kunnen identificeren. M. Josuttis, *Religion als Handwerk*, 105-106

Vanuit die situatie, waarin hij de hoorder tot een maximale identificatie met de bidder in het voorbeeld heeft gebracht, zet de predikant dan voorzichtig een stap terug. Hij maakt de afstand iets groter. Hij beschrijft vanaf dat moment de ervaring van 'Gods kind'. Een kind van God dat bij de worstelingen in het gebed ervaart dat de Geest in hem zucht en dat er plaats komt voor Christus. Een kind van God dat persoonlijk ervaart dat God de Vader 'het hart doorzoekt'. Door deze 'stap terug' zorgt hij ervoor dat er voor mensen die van zichzelf moeten zeggen geen 'kind van God' te zijn, bij de beschrijving die hij daarna geeft enerzijds ruimte blijft om een zekere afstand te houden, terwijl ze anderzijds niet helemaal loskomen van de identificatie met de beschreven situatie.

De voorganger gebruikt die identificatie met de situatie – waarin het vragen om vergeving van gedane zonden resoneert – om de ontdekking aan en het instemmen met de persoonlijke schuld te beschrijven. Hij beschrijft hoe de bidder ervaart dat God de Vader zijn 'hart doorzoekt'. Dat doorzoeken van het hart leidt er volgens hem toe dat God niet anders kan dan die gelovige wegsturen. Wanneer God 'ziet op wat er leeft in het hart van zo'n kind', dan moet hij dat kind veroordelen. En, zegt de predikant, dat kind is het daar hartelijk mee eens. Het doorzoeken van het hart leidt dus van Gods kant tot een veroordeling en aan de kant van de gelovige tot een instemmen met dat oordeel.

Tegen de achtergrond van het te verwachten en door de gelovige onderschreven oordeel probeert de voorganger daarna te beschrijven dat een kind van God in het gebed niet alleen staat. Er is niet alleen sprake van een geknield kind van God, maar ook van een 'mee-zuchtende Geest' en een 'voor-biddende Christus'. Tegenover het oordeel van God de Vader en de instemming daarmee door de bidder, plaatst de predikant het pleiten van de Geest: 'Vader, dit is toch Uw kind? Deze is toch gewassen en gereinigd in het bloed van Uw Zoon?' Immink beschrijft dit pleiten van de Geest als 'plaatsbekleding in het innerlijk'. De Geest neemt het over van de bidder, en neemt het voor hem op. Hij doet dat, in de woorden van Immink, 'met kennis van zaken, want 'Hij die de harten doorzoekt', zal ook 'naar de wil van God' voor de heiligen pleiten (Rom.

wijst erop dat het belangrijk is om aandacht te geven aan de wezenlijke bijdrage die o.a. de houding heeft voor het gebed. In het preekfragment wordt met het benoemen van de houding nadrukkelijk iets toegevoegd aan wat als de inhoud van het gebed wordt beschreven.

8:27).¹⁰⁹ Er is niet alleen sprake van het uitspreken van een oordeel, maar ook van het pleiten op het verzoenende werk van Christus, op het ‘reinigende bloed van de Zoon’. Aan de tekening van het rechtsgeding voegt de predikant Personen toe Die (voor de bidder) pleiten en betalen. Hun bijdrage is in de ‘tekening’ die hij van de situatie geeft beslissend. De bidder ervaart dat hij wordt vrijgesproken en krijgt daarvan een sterke overtuiging. Die overtuiging is het werk van de Geest. Die ‘verankert de vastheid van het welbehagen in het zuchtend hart’.

Het plaatsen van een beleving van de rechtvaardiging binnen de setting van het gebed kent in de homiletische literatuur een bijzondere parallel. Ook Rudolf Bultmann (1884-1976) – de grondlegger van de ontmythologisering van de nieuwtestamentische geloofsverkondiging – doet dat. In de preek ‘Bidden’ (over dezelfde tekst, Romeinen 8:26-27) geeft hij aan wat de werking van de Geest in het gebed als uitwerking heeft op de beleving van de bidder:

Want als we maar tot dat ene ding bereid zijn: onze schaamte stil te verdragen, deze niet van ons af te schudden maar het vonnis werkelijk aan onszelf te voltrekken, dan maakt ons dat anders, dan bevrijdt ons dat. We beseffen dat we misschien juist dan gereed kunnen zijn voor God; want dan is werkelijk alles van ons afgefallen wat ons gevangen hield en op een dwaalspoor leidde, dan zwijgen onze wensen en onze ijdelheid, dan staan we alleen voor God – ‘alsof hij en ik de enigen waren in de hemel en op aarde, en alsof God met niemand anders te maken had dan met mij. (...) De schaamte in ons verandert in deemoed, en uit die deemoed groeit het vertrouwen. Want wij ervaren onze beschaming als een oordeel en als een zuiverend gericht; onze deemoed echter voelen wij niet als een moeizaam bevochten overwinning maar als een bevrijding, als een geschenk, als een genade. We mogen ons hoofd buigen. (...) ik kan niet aangeven langs welke verschillende wegen mensen tot een dergelijke ervaring kunnen worden gebracht. Ik kan alleen maar zeggen dat die ervaring van dat innerlijke sterven, van dat vonnis en gericht, van die beschaming, door degene die zich ervoor openstelt als een bevrijding en begenadiging wordt ervaren.¹¹⁰

109 Immink, *Bidden*, 90.

110 R. Bultmann, ‘Bidden’, in: J.H. van der Laan, *Van God gesproken. De mooiste preken sinds de Bergrede. Bijengebracht door Jaap H. van der Laan* (Amsterdam 2007), 351-359, 356-357.

Het is opvallend dat Bultmann hier, vanuit een totaal andere traditie, ook komt tot een situering van een bijzondere geloofservaring binnen de setting van het door de Geest in het hart gewerkte gebed. Daarbij is er zowel ten aanzien van de intimiteit als ten aanzien van de inhoud sprake van sterk vergelijkbare elementen in de uitwerking. Bultmann spreekt net als De Wit over het voltrekken van een oordeel, al ligt bij hem het accent meer op het *zichzelf* veroordelen voor Gods aangezicht dan op *Gods* oordeel. Voor beiden geldt echter dat het gaat om een staan voor God 'alsof hij en ik de enigen waren in de hemel en op de aarde, en alsof God met niemand anders te maken had dan met mij.' Het grote verschil tussen beiden zit in de rol van Christus in deze ervaring.¹¹¹ Bij De Wit krijgt Hij de centrale rol in de verlossing en bevrijding, bij Bultmann is Hij helemaal afwezig. Bij Bultmann is het de werking van de Geest Die, zoals hij dat in de preek verwoordt, met 'zijn adem die ons streelt' maakt dat 'onze oude wensen en verlangens verstommen'. Die, door de schaamte heen, leidt tot de bevrijding van de deemoed.

De vergelijking met de preek van Bultmann brengt door dit kenmerkende verschil extra duidelijk in beeld hoe in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de beleving van de rechtvaardiging sprake is van een afspiegeling van de Raad des Vredes. Waar Bultmann het accent legt op de doorwerking van het bidden van de Geest in het innerlijke handelen van de gelovige, daar valt bij De Wit het accent op de manier waarop de Geest brengt tot de beleving van de voorpraak en plaatsvervanging door Christus. Het kader van de trinitarisch uitgewerkte Raad des Vredes geeft De Wit een model om in de beleving van het vonnis niet alleen aandacht te schenken aan de beleving door de gelovige, maar ook te focussen op Christus als Borg en Middelaar.

De bespreking van het fragment uit de preek van De Wit maakt duidelijk dat hier preektechnisch en inhoudelijk heel veel gebeurt. De predikant zet alle middelen in om het voor de hoorder mogelijk te maken zich te identificeren met de bidder uit het voorbeeld. Hier is sprake van wat Pleizier beschrijft als identificatie met de narratieve situatie in de preek.¹¹² De hoorders kunnen zichzelf in de beschreven situatie plaatsen, doordat ze zich kunnen herkennen in het beeld dat de predikant schetst. Doordat hij het geheel plaatst in een voorbeeld waarin een intieme

111 Zie voor Bultmanns visie op de verkondigde Christus: Immink, *Over God gesproken*, 189-192.

112 Pleizier, *Religious Involvement*, 238.

gebedssituatie centraal staat, zorgt hij ervoor dat de rechtvaardiging niet naar voren komt als dogmatisch onderwerp, maar als gelovige (mystieke) ervaring. Hij maakt het daarmee voor de hoorder mogelijk om zich te identificeren met de *beleving* van de persoonlijke rechtvaardiging. Zo schept hij de mogelijkheid tot wat Immink ‘cultiveren van geloof’ noemt. De preek krijgt een vormende en ontwikkelende werking.¹¹³ De geloofsbeleving wordt in de identificatie als het ware opgeroepen of verdiept.

Als voorbeeld maakt dit fragment goed duidelijk hoe in de beleving van de rechtvaardiging alle drie de Personen uit de Godheid een rol spelen. De Vader eist en vonnist als Rechter, maar Hij spreekt ook de gelovige vrij op grond van het werk van Christus. De Zoon pleit voor de gelovige op grond van Zijn verzoeningswerk, Zijn betaling aan het recht van God. De Geest brengt hier in het gebed de Vader, de Zoon en de gelovige bij elkaar. Hij verzegelt of verankert bovendien de vrijspraak en de verkiezing in het hart van de gelovige. Wanneer we deze beschrijving naast de eerder gegeven weergave van de Raad des Vredes leggen, dan zijn de overeenkomsten opvallend. In beide ‘momenten’ is sprake van de Vader Die als Rechter eist; van de Zoon Die betaling doet waarmee de Vader genoeg neemt; van de vrijspraak van de zondaar door de Vader. Christus ontvangt de vrijgesproken zondaar als erfenis uit de hand van Zijn Vader. Ten opzichte van de Raad des Vredes heeft de Geest in de beleving van de rechtvaardiging in dit fragment een meer naar voren komende rol gekregen. Als de Toepasser van het werk van Christus brengt hij niet alleen de gelovige bij Christus, maar pleit Hij ook mee bij de Vader en verzegelt Hij de vrijspraak in het hart.

Om duidelijk te maken dat in de preken vooral het juridische karakter van de Raad des Vredes de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging bepaalt, is het goed om nog een ander fragment als voorbeeld te geven. Het is een fragment uit een preek die is gehouden op Goede Vrijdag. Zoals in het vorige fragment de tekst de aanleiding vormt om de beleving van de rechtvaardiging vooral vanuit het perspectief van het werk van de Geest te bespreken, zo maakt de achtergrond van Goede Vrijdag dat de rechtvaardiging hier aan de orde komt vanuit het perspectief van het plaatsvervangende lijden en sterven van Christus:

Hoe meer u uw zonden en schuld leert kennen, hoe onmogelijker het wordt voor God te verschijnen. (...) Maar alleen dán krijgt Christus betekenis.

113 Immink, *Het heilige gebeurt*, 232-233.

Dan verschijnt dat licht van Gods eeuwige liefde waarmee Hij trekt. Maar op Gods tijd ook dat kruishout van Golgotha. Dan verschijnt Hij steeds meer in de bediening van de verzoening. Wat een genadegave dat Hij aan dat kruishout geslagen is voor zo één als ik ben.

Zo iemand staat zo naar 'het geborgen worden in het verborgene van Zijn tent'. Geborgen te zijn achter Zijn bloed. Om verzekerd te mogen zijn van dat aandeel van Hem. Dan bent en blijft u rechteloos van uzelf. U klaagt uzelf dieper aan dan ooit tevoren. Gods Woord, Gods wet, uw geweten en satan klagen u aan. (...) Maar als Christus in dat rechtsgeding verschijnt en zegt: Ik voor u, daar gij anders de eeuwige dood had verdiend; als Hij met Zijn bloed tussentreedt en met dat bloed verzoening doet, dan opent Hij de weg terug naar het Vaderhuis. Daar vindt u geen vertoornd Rechter meer, maar een verzoend God. Dan mag u Zijn vriendelijk aangezicht aanschouwen. Wat een eeuwige wonder: in de Zaligmaker ligt de weg terug naar God. [Terlouw 2013, 169-170]

Dit fragment is qua formulering duidelijk afstandelijker dan het vorige. Er is geen sprake van de intieme setting van het gebed en de predikant dringt de hoorder ook minder tot identificatie. De formulering 'zo iemand' heeft duidelijk meer het karakter van een beschrijving op afstand. Wel maakt de voorganger heel duidelijk dat het in de beleving van de rechtvaardiging voor de gelovige gaat om het beleven, het hebben van zekerheid. Hij spreekt – met de woorden van de berijmde Psalm 27:3 – over het zoeken naar de ervaring van 'geborgen zijn in de tent van God' en van 'geborgen te zijn achter het bloed van Christus'.¹¹⁴ Hij spreekt over 'verzekerd te mogen zijn van dat aandeel van Hem'.

Dat het fragment minder intimiteit bevat, maakt dat het juridische karakter van de rechtvaardiging sterker naar voren kan komen. De voorganger benadrukt dat door nadrukkelijk te spreken over een 'rechts-geding'. Hij tekent de gelovige alsof hij in de rechtszaal staat. Daarbij zijn Gods Woord, de Wet, het eigen geweten en satan de aanklagers. Zij

114 Psalm 27:3 uit de berijming van 1773: 'Och, mocht ik, in die heilige gebouwen, / De vrije gunst, die eeuwig Hem bewoog, / Zijn lieflijkheid en schonen dienst aanschouwen! / Hier weidt mijn ziel met een verwond'rend oog. / Want God zal mij, opdat Hij mij beschutt', / In ramp en nood versteken in Zijn hut; / Mij bergen in 't verborgen van Zijn tent, / En op een rots verhogen uit d'ellend'. De uitdrukking 'geborgen achter het bloed van Christus' verwijst naar de geschiedenis van Israël in Egypte. Er wordt gerefereerd aan Exodus 12, waar de Israëlieten veilig waren achter het bloed van het paaslam.

maken duidelijk dat de beklaagde schuldig is. Die schuldigheid blijkt ook al uit de beschrijving die de predikant aan het begin van het fragment geeft: ‘onmogelijk om voor God te verschijnen’. Het oordeel kan niet anders zijn dan: ‘de eeuwige dood verdiend’. Net als in het vorige fragment komt ook hier het verzoenende werk van Christus ter sprake tegen de achtergrond van het instemmen met het verdiende oordeel. Het eigen geweten is immers een van de aanklagers.

Aansluitend bij het karakter van het rechtsgeding tekent de predikant dan Christus als Degene Die de schuld overneemt, als de plaatsvervanger. Hij legt Hem daarbij de woorden uit het Avondmaalsformulier in de mond: ‘Ik voor u, daar gij anders de eeuwige dood had verdiend’.¹¹⁵ Door dit overnemen van de schuld ‘opent Hij de weg terug naar het Vaderhuis’. Het fragment maakt daarna duidelijk dat de Vader in het rechtsgeding de ‘vertoornde’ Rechter is. Pas na de verzoening door Christus mag de gelovige ‘Zijn vriendelijk aangezicht aanschouwen’.

Uit beide besproken fragmenten blijkt dat in de beschrijving van de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging sprake is van een sterke beïnvloeding door het juridische karakter van de Raad des Vredes. Er is sprake van een vorm van herbeleving of afspiegeling van de Raad des Vredes in het hart. De preken geven aanleiding om te veronderstellen dat in de beleving van de rechtvaardiging de invloed van het juridische karakter van de Raad des Vredes tot een climax komt. De gelovige ziet zichzelf geplaatst voor de eeuwige Rechter, ervaart het tussentreden van de Zoon en hoort zijn persoonlijke vrijspraak. Hij mag delen in de vruchten van het werk van Christus. Hij beleeft als het ware de Raad des Vredes mee als een rechtszaak over zijn persoonlijk hart en leven. De eeuwigheid spiegelt zich in zijn hart. Het Goddelijk handelen en spreken voltrekt zich in het diepst van de beleving.

Bij de reconstructie van de geloofsweg – in hoofdstuk 6 – is al aangegeven hoe in de preken wordt uitgesproken dat Gods kinderen ernaar uitzien om deze beleving van de rechtvaardiging te mogen kennen. Dat die beleving wordt gezien als ‘een ontzaglijk groot voorrecht’. Het is deze beleving die de zekerheid van het geloof geeft en waardoor het leven

115 De woorden ‘dat Ik voor u (daar gij anders de eeuwige dood hadt moeten sterven), mijn lichaam aan het hout des kruises in de dood geve, en mijn bloed vergiete, en uw hongerige en dorstige zielen met dit mijn gekruisigd lichaam en vergoten bloed tot het eeuwige leven spijs en lave’ staan in het Avondmaalsformulier in het kader van de persoonlijke verzekering van het delen in Christus’ plaatsvervang.

‘een andere gang’ krijgt. Het is daarmee min of meer het belangrijkste kruispunt op de geloofsweg. Wanneer we de afspiegeling van de Raad des Vredes in de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging zien, dan wordt extra duidelijk hoe groot de invloed van die Raad is. Het is niet alleen het ‘moment’ waarop tot de verlossing is besloten. Het is ook in de persoonlijke beleving het model voor de doorleving van het oordeel en het vernemen van de individuele vrijspraak door God. Er gaat dus een eeuwig ‘rechtsgeding’ aan het geloofsleven vooraf én er vindt in de tijd een rechtsgeding in het hart en geweten van de gelovige plaats. De zekerheid van het in de eeuwigheid gegeven oordeel van vrijspraak wordt in de tijd pas ervaren na een ‘meebeleving’ of ‘herbeleving’ van het rechtsgeding in het eigen hart. Zekerheid aangaande het objectieve heil is in het individuele geestelijke leven pas mogelijk na een subjectieve doorleving van het eeuwige beraad over dat heil. Het is de ‘eeuwigheid in het hart’ die leidt tot zekerheid in de tijd.

8.6.4 Oriëntatie aan de Goddelijke besluiten in de Raad des Vredes

Bij het bespreken van het oriënteren op de eeuwige verkiezing (en de eeuwige liefde die daarachter schuilgaat) in paragraaf 8.5 is aangegeven dat het begrip ‘oriënteren’ zowel met richting als met plaatsbepaling te maken heeft. Wanneer we kijken naar de rol van de Raad des Vredes in de preken, dan lijkt in de oriëntatie op die Raad vooral het bepalen van de plaats van de zondige mens ten opzichte van God centraal te staan. De oriëntatie aan de Goddelijke besluiten in de Raad des Vredes leidt ertoe dat in de preken vooral in juridische termen over de beleving van de positie van de mens ten opzichte van God wordt gesproken. De nadruk ligt op de (beleving van de) ernst van de zonde en de diepte van de schuld. Direct daarmee verbonden is het beklemtonen van de noodzaak van de (persoonlijk ervaren) verzoening. De predikanten wijzen de hoorders vanuit de oriëntatie aan de Raad des Vredes op hun persoonlijke positie als ‘zondaar voor God’. Daarbij is sprake van een ‘tegenover’: de zondaar staat tegenover de ‘heilige en rechtvaardige God’. De zondaar staat tegenover de Rechter ‘Die niet anders kan dan veroordelen vanwege de zonden’. Deze plaatsbepaling accentueert naast de zondigheid en schuld ook de onmacht van de mens: hij kan zichzelf niet verlossen van het oordeel dat hij verdient. Hij zal de verlossing buiten zichzelf moeten zoeken.

Doordat al deze elementen – het juridische karakter, de ernst van de

zonde, de diepte van de schuld, het ‘tegenover’ en de onmacht – in de preken vanuit de beleving aan de orde komen, leidt de oriëntatie op de Raad des Vredes tot een ‘conglomeraat’ van ervaringsfenomenen. Er is sprake van zondebesef (‘hoe groot mijn zonden en ellenden zijn’) en schuldgevoel (diep doorleven van de schuld), van ervaring van kleinheid en nietigheid tegenover de grote en heilige God en van onvermogen om aan de schuld te voldoen. De plaatsbepaling aan de hand van de Raad des Vredes leidt tot een beleving van het mens-zijn als het zijn van ‘een samenknopsel van ongerechtigheid’, ‘een vuile zondaar’.

Dat is echter niet het enige wat over die plaatsbepaling te zeggen valt. De oriëntatie op het eeuwige beraad van God leidt in de preken ook tot heel andere ervaringsfenomenen. De predikanten tekenen het ‘tegenover’ niet alleen door de ernst van de situatie van de mens te beschrijven, ze benadrukken ook de grootheid van de liefde en genade van God. Er is in de preken sprake van een diepe verwondering: ‘wat heeft U toch bewogen om zo’n vuile zondaar als ik ben, een blik te gunnen op Uw genadetroon in Christus’.¹¹⁶ De predikanten benadrukken dat de verlossing ‘onverdiend’ is. Dat brengt hen tot het prijzen van God voor Zijn liefde en genade: ‘Er blijft maar één uitroep over: ‘Vrije gunst, vrije gunst die eeuwig U bewoog!’”

8.6.5 Trinitarische spiritualiteit

De oriëntatie op de Goddelijke besluiten in de Raad des Vredes leidt in de preken tot heel uiteenlopende ervaringsfenomenen. Enerzijds zondebesef, schuldgevoel, kleinheid en ervaring van onvermogen, anderzijds ook verwondering en een drang om God te loven en te prijzen. De beleving, het affectieve element, speelt een grote rol in de uitwerking van de Raad des Vredes in de prediking. Toch lijkt deze affectieve beleving, ook al is de focus daarop voor de predikanten heel belangrijk, uiteindelijk niet de diepste reden te zijn voor de brede en beeldende uitwerking van de Raad des Vredes in de preken. De eerdergenoemde encensering in de uitwerking lijkt te maken te hebben met een specifieke vorm van bevinding, met een trinitarische spiritualiteit.

De *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, artikel 9, zegt dat de kennis van de Drie-eenheid niet alleen uit de Schrift is, maar ‘ook uit hun werkingen, en voornamelijk uit degene, die wij in ons gevoelen’. Daarmee geeft de

116 Dit citaat (en het volgende) komt uit het fragment dat in de introductie van dit hoofdstuk is weergegeven.

belijdenis aan dat er in de bevinding sprake kan zijn van beleving van de ‘werkingen’ van elk van de onderscheiden drie Personen:

De persoonlijke bevinding in het hart, dat bedoelt Guido de Brès in het begin van artikel 9 als hij spreekt over de werkingen, die wij in ons gevoelen. Er zijn kinderen Gods hier op aarde die de Goddelijke Personen ook mogen kennen. De Vader was hun Rechter en eiste hun dood. Maar ze hebben de Vader leren kennen niet alleen als verzoend Rechter, maar ook als een barmhartig Vader in Christus. Hoe hebben ze de Zoon leren kennen in al Zijn middelaarsheerlijkheid. Er zijn er ook onder Gods kinderen voor wie het Pinksterfeest vrucht in hun harten heeft afgeworpen en ze mogen de Heilige Geest kennen als hun Trooster, inwonend in hun harten. Dan hebben die kinderen Gods een dubbel bewijs van de Drie-eenheid: het staat niet alleen in het Woord – en dát blijft voorop staan – maar ze gevoelen dat ook in hun harten. Ze kennen de Vader als hun Vader, ze kennen Christus als hun Borg, ze kennen de Geest als hun Trooster.¹¹⁷

In dit citaat, dat onderdeel uitmaakt van een serie lidmatencatechisaties over de NGB, geeft de predikant aan hoe we de woorden van Guido de Brès in artikel 9 moeten opvatten; het gaat bij het ‘gevoelen’ van de werkingen van de onderscheiden drie Personen om ‘bevinding in het hart’. In de geloofsbeleving van (sommigen van) Gods kinderen hier op aarde is sprake van een leren kennen van ieder van de drie Personen: God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest. Ze leren hen kennen in respectievelijk hun Vaderlijke barmhartigheid, hun ‘middelaarsheerlijkheid’ en hun ‘inwoning’ als Trooster.

Predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten besteden aan deze kennis van de onderscheiden Personen ook aandacht in Catechismuspreken over Zondag 8, vraag 25, waar gesproken wordt over de Drie-eenheid:¹¹⁸

117 A. Moerkerken, *Zonder enige twijfel. De Nederlandse Geloofsbelijdenis* (Houten 2017), 122.

118 Voor dit onderdeel heb ik de volgende catechismusverklaringen nageslagen: J. van Haaren, *De Heidelbergse Catechismus* (Houten 1996); A.F. Honkoop, *De Heidelbergse Catechismus* (Goudswaard 2012); A. Hoogerland, *De Heidelbergse Catechismus* (Barneveld 1990); A. Moerkerken, *Ons Troostboek. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Houten 2004); E. Venema, *Mijn enige troost. De Heidelbergse Catechismus* (Barneveld 2000); A. Vergunst, *De Heidelbergse Catechismus. Toegelicht in 52 predikaties* (Houten 1994).

De Drieëenheid wordt geopenbaard in de Schrift en door Gods kinderen door het geloof gekend. (...) Zij weten dat er een drieëinig God is (...) door persoonlijke kennismaking, door persoonlijke ervaring. (...) Wanneer krijgt een ontdekte zondaar voor het eerst kennis, onderscheiden kennis van de Personen van het Goddelijk Wezen? Dat gebeurt in de omhelzing van het Goddelijk recht. Daar, waar hij God toevalt, waar hij Gods recht leert billijken, daar treedt de Middelaar uit het Goddelijk Wezen naar voren en krijgt hij te zien dat er meerdere Personen zijn in het Goddelijk Wezen. Naarmate hij op mag wassen in de genade, wordt hem het heilgeheim steeds meer verklaard, dat God de Vader Zijn Zoon gegeven heeft opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe. Dan wordt het hem ook noodzakelijk, door de werking van de Heilige Geest, die Middelaar en Verlosser door het geloof te omhelzen, om door Zijn bediening teruggebracht te worden in de verzoende betrekking met God. Zo krijgen ze een drieëinig God nodig. [Van Haaren HC8 1996, 119]

In dit fragment sluit de predikant nauw aan bij artikel 9 NGB. Hij benadrukt dat er voor Gods kinderen sprake is van een persoonlijke ervaring van de drie Personen in de Godheid. Hij geeft daarbij expliciet aan dat deze kennis niet meteen bij het begin van het geloofsleven aanwezig is. Het is een kennis die de gelovige leert 'in de omhelzing van het Goddelijk recht'. Pas bij het toevallen en billijken van Gods recht ervaart de gelovige persoonlijk dat er in de Godheid onderscheiden Personen zijn. Op het moment dat – in de ervaring en toestemming van de veroordeling vanwege de zonde – de gelovige ervaart dat Christus tussentreedt, krijgt hij of zij te zien (ervaren) dat in het Goddelijk Wezen meerdere Personen zijn.

Het leren kennen van die onderscheiden werkingen van de drie-enige God heeft vanzelfsprekend een spits in het verheerlijken van God voor Zijn daden. Het kan tegelijk ook 'profijtelijk' zijn voor het persoonlijk geestelijk leven. Het kan een voedingsbodem zijn voor ervaring van verzoening, Vaderliefde, vrede en troost:

Daarom is het zo profijtelijk voor het persoonlijk leven van de Kerk, als het tot een doorleven van deze waarheid van de Goddelijke Drieëenheid komt. Als zij God als de Drieënige onderscheiden hebben leren kennen: te weten de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Met de Vader verzoend te zijn in de Zoon door de Heilige Geest, zodat zij met de apostel mogen zeggen, dat zij door één Geest door Hem, dat is door Christus, de toegang tot de

Vader hebben. Zodat zij ook mogen weten van de vrede, die alle verstand te boven gaat. De Drieënige God zo onderscheidenlijk te mogen kennen, dat zij rusten in de liefde des Vaders, dat zij mogen dragen het beeld van de Zoon en dat zij zich mogen verheugen in de troost van de Heilige Geest. Want, als zij zo God kennen uit de Schrift en dit kennen toegepast is aan hun hart, dan weten en verstaan zij ook waarom dit leerstuk een Fontein van vertroosting voor de Kerk des Heeren is. [Vergunst HC 8 1994, 120-121]

De predikant wijst er in dit fragment op dat door het onderscheidenlijk kennen van de drie Personen het leerstuk van de Drie-eenheid een 'Fontein van vertroosting voor de Kerk des Heeren' is. De predikanten maken het leerstuk dat – in de woorden van Muis¹¹⁹ – een basisregel van het christelijk spreken over God is, de Triniteit, zo ook tot het hart van de christelijke vroomheid.¹²⁰ Een vroomheid die ze als het ware 'aanreiken' in de beeldende prediking over de Raad des Vredes.

8.7 'Het *heden* van Gods eeuwigheid buigt zich in Christus over de mens'¹²¹

In de vorige paragrafen is de eeuwige oorsprong van het geloof aan de orde gekomen. Daarbij lag de nadruk op de betekenis van de verkiezing, van Gods bewogen zijn in Zichzelf en van de Raad des Vredes voor de geloofsbeleving. In deze paragraaf komt aan de orde hoe Gods eeuwigheid zich in het heden over de mens buigt. Hoe de eeuwige besluiten een effectuering krijgen in het geloofsleven. Het spreken over de (ervaring van de) verzoening staat in deze paragraaf centraal. Deze paragraaf staat tussen twee paragrafen over de oriëntatie op de eeuwigheid. Hiervóór bespraken we de oriëntatie op de eeuwige oorsprong. Ná deze paragraaf zullen we ingaan op de oriëntatie op de eeuwige toekomst. We moeten de verzoening, zo blijkt uit de onderzochte preken, zien als het schar-

119 Muis, 'De prediking en de dogmatiek', 76.

120 Swain, 'Divine Trinity', 78. Baars, *Om Gods verbevenheid*, 674 geeft aan dat ook voor Calvijn de kennis van de drie-enige God een existentieel karakter draagt. De gelovige heeft er in de persoonlijke geloofservaring weet van 'dat de drie-enige God werkelijk zo is, zoals Hij zich in Zijn Woord openbaart'. Voor Calvijn gaat het bij dit 'existentiële karakter', bij de persoonlijke vroomheid, 'om een 'praktijk' van de (geloofs)kennis van de drie-enige God en een leven in gemeenschap met Hem' (678). In het kennen van de onderscheiden Personen is daarbij volgens Baars bij Calvijn sprake van een 'soteriologische toespitsing'.

121 Deze titel is ontleend aan Jager, *Het eeuwige leven*, 86.

nierpunt tussen die oorsprong en die toekomst. Wat dat inhoudt, licht ik in deze paragraaf toe.

De paragraaf begint met het bespreken van de gevonden gegevens over de verzoening (8.7.1). Daarna komt aan de orde dat het in het spreken over de verzoening steeds gaat om ‘verzoening door voldoening’, om verzoening waarbij sprake is van betaling (8.7.2). In de korte subparagraaf die daarop volgt geef ik een reflectie op de resultaten. Daaruit blijkt dat in de preken sprake is van een ‘soteriologische duiding’ van de Bijbeltekst (8.7.3). In de afsluiting van de paragraaf volgt de conclusie dat er in het spreken over de verzoening sprake is van een vorm van ‘verzoeningsdoorleving’ (8.7.4).

8.7.1 Verzoening als scharnierpunt tussen eeuwige oorsprong en eeuwige toekomst

In de preken leggen de voorgangers heel regelmatig een directe verbinding tussen de eeuwige besluiten van God en het verzoeningswerk van Christus in de tijd. Niet alleen duiden ze Christus – refererend aan de Raad des Vredes – aan als ‘de weg die de Heere heeft gebaad om zondaren weer met Hem in een verzoende betrekking te brengen’, ze leggen ook meer concrete verbindingen. Zo noemen ze Gods eeuwig welbehagen, Zijn eeuwige besluiten en de (toekomstige) eeuwige vruchten van het verzoeningswerk soms in één adem:

God maakt Zich bekend. Hij doet dat in Zijn Zoon, Die Hij gesteld heeft tot een Erfgenaam van alles. God is bewogen in Zichzelf. Het is Zijn welbehagen om door de diepte van de zonde heen Zijn uitverkoren gemeente zalig te maken. Christus heeft Zich Borg gesteld. Hem heeft God Erfgenaam gemaakt van alles. Zijn bruid zal Hem worden toegebracht. Hij mag haar brengen tot de eeuwige zaligheid. [MulderGWS 2012, 95-96]

In dit fragment komen veel elementen uit de visie op verkiezing en verzoening samen. De predikant begint op het scharnierpunt van Gods openbaring in de tijd in het persoonlijk leven van een mens: God maakt Zich bekend. Hij plaatst die openbaring tussen de twee panelen van enerzijds de eeuwige besluiten en anderzijds de eeuwige zaligheid. Daarmee belicht hij het aardse leven van de gelovige vanuit de eeuwigheid zoals die aan de tijd voorafgegaan is en richt hij het op de eeuwigheid die wacht. In dit fragment komen elementen uit de visie op de verkiezing en de Raad des Vredes voor. De voorganger spreekt over het verzoen-

ningswerk van Christus vanuit de eeuwige achtergrond. De verzoening in de tijd krijgt daarmee een trinitarisch kader. Stevenson en Wright wijzen erop dat het belangrijk is om vanuit dat trinitarische kader over de verzoening te denken. Alleen op die manier kunnen we voorkomen dat we de indruk wekken dat er in het verzoeningswerk sprake zou zijn van een conflict in God. De Vader, de Zoon en de Geest zijn wederkerig betrokken in het ene Goddelijke werk van de verlossing.¹²²

De predikant zegt in dit fragment over Christus dat Hij de kerk mag brengen tot de eeuwige zaligheid. Uit de preken komt duidelijk naar voren dat die eeuwige zaligheid geldt voor de gelovigen van alle tijden. De verzoening betreft de uitverkorenen vanaf het begin van de schepping tot aan het einde van de tijden:

En dat offer van die ene Hogepriester is zó sterk, zó krachtig, dat Adam en Eva tevoorschijn werden geroepen en verzoening ontvingen. Dat offer is zó krachtig, zó sterk dat het ook kon voor de moordenaar aan het kruis en voor de Romeinse hoofdman. Tot de laatste is toegebracht, ja, tot de dag dat Christus wederkomt, heeft Zijn offer kracht, om dat getal van die velen toe te brengen en te zaligen. [Terlouw 2013, 166]

De voorganger benadrukt in dit fragment de onvoorstelbare kracht van het offer van Christus. Het is een kracht die terugwerkt tot in het verleden: Adam en Eva werden erdoor ‘tevoorschijn geroepen’. Dat betekent dat het offer van Christus niet alleen geldt voor de gelovigen uit de tijd van het Nieuwe Testament en daarna. Ook de gelovigen uit het Oude Testament worden erdoor verzoend.

In de preken komt de verzoening ook naar voren onder verwijzing naar het ‘bloed’ van Christus, het ‘bloed der verzoening’. Dat bloed staat, als *pars pro toto*, voor het hele verzoeningswerk van Christus. Op eenzelfde manier spreken de predikanten ook over het ‘kruis’ terwijl ze het hele verzoeningswerk bedoelen.

Het spreken over het verzoeningswerk vanuit de eeuwige achtergrond ervan, en het benoemen ervan via een *pars pro toto*, zou omschreven kunnen worden als een ‘algemeen spreken’ over Christus en Zijn verzoeningswerk. Vaak draagt deze algemene manier van spreken het karakter van beschrijving. In de preken zijn het fragmenten waarin de voorganger even (kort) een kernpunt neerzet, dat vervolgens als kader fungeert voor

122 Stevenson en Wright, *Preaching the Atonement*, 163.

de verdere uitleg. Vanuit het geheel van de preek bezien gaat het dan niet om het *bespreken* van het verzoeningswerk, maar om het refereren eraan.

8.7.2 Verzoening door voldoening

Hiervoor gaf ik aan dat er in de preken sprake is van een algemeen aan de orde stellen van de verzoening. De predikanten refereren aan de verzoening als kader voor de uitleg van de Bijbeltekst. Ze brengen het verzoeningswerk in de preken ook naar voren door bij de uitleg van de tekst de verzoening nadrukkelijk te benoemen als ‘verzoening door voldoening’. Dat gebeurt bijvoorbeeld op het moment dat ze in de preek ingaan op het leven van Christus, vanaf Zijn geboorte tot aan Zijn opstanding:

Hoe heeft Christus de kost bereid voor Zijn zwarte ravenvolk? Weet u hoe Hij dat gedaan heeft? In de weg van strijd. Daartoe werd Hij geboren in de beestenstal van Bethlehem. Daartoe werd Hij in de kribbe gelegd, opdat Hij het recht van Zijn Vader volkomen zou vervullen. (...) Heeft Hij niet op aarde rondgewandeld? Heeft Hij het Goddelijk recht in Zijn leven niet altijd voelen drukken? Heeft de toorn Gods Zijn leven niet bezet? Is Hij niet bezet geweest met de schuld en ongerechtigheid van al Zijn kinderen? Heeft Hij de zondelast van Zijn volk niet gedragen? Ging Hij niet gebogen onder die grote last? (...) Hij is uitgegaan naar de hof van Gethsémané, (...) opdat Hij de prijs zou betalen en Gods recht zou voldoen en Zijn Vader verheerlijken. (...) Is Hij niet de vuuroven van Gods toorn ingegaan toen Hij hing aan het vloekhout der schande en heeft uitgeroepen: ‘Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?’ (...) Heeft Hij de kost niet bereid in zo’n diepe weg van lijden en sterven (...) Is Hij zo niet gegaan naar het vloekhout? Is Hij zo niet afgedaald ter helle om daar de vuuroven door te gaan voor Zijn Kerk? Opdat Hij uit het graf zou opstaan en voortkomen als de Levensvorst? [Van Boven 2012, 32-33]

Dit fragment uit een preek naar aanleiding van Job 39:3¹²³ illustreert hoe de Bijbeltekst in de preken een kader van verzoening door voldoening meekrijgt. Het fragment begint met het tekenen van de situatie van de mens als ‘zwart ravenvolk’. Wat de predikant wil zeggen over Christus en Zijn werk plaatst hij daarmee tegen de achtergrond van de zondigheid

123 ‘Wie bereidt de raaf haar kost als haar jongen tot God schreeuwen, als zij dwalen omdat er geen eten is?’

(‘zwart’) van de gelovige, de uitverkoren mens; het gaat immers over *Zijn* zwarte ravenvolk.

De voorganger tekent dan de weg van strijd die Christus voor het verlossen van Zijn zwarte ravenvolk moest gaan. Dat is de weg die loopt van de kribbe, via het recht en de toorn van God en van de schuld en zondelast van Gods kinderen, naar het plaatsvervangende lijden en sterven en de opstanding van Christus. Hier betreft de predikant de christologie en soteriologie in de preek nauw op elkaar. Stevenson en Wright benadrukken in dit kader dat de verzoening alleen maar verstaan kan worden als de natuurlijke ontwikkeling van de incarnatie.¹²⁴ De predikant schetst in dit fragment deze ontwikkeling van kribbe naar kruis. Verweij spreekt in dit verband over een homiletische christologie. Door de manier waarop de predikant spreekt over het leven en sterven van Christus valt het accent op het plaatsvervangende aspect daarvan.¹²⁵ Buttrick noemt het bespreken van deze hoofdlijnen uit het leven en sterven van Christus als vorm van homiletische christologie zelfs noodzakelijk ‘in alle tijden’.¹²⁶

In dit fragment valt op dat de voorganger een sterk affectief geladen beschrijving van de heilsfeiten geeft. Hij tekent het leven, lijden en sterven van Christus met woorden die zowel de zwaarte daarvan voor Christus als de ernst van de zonde en schuld van de mens accentueren. De weg van de verzoening – het ‘bereiden van de kost voor het zwarte ravenvolk’ – kostte Christus alles, omdat alleen op die manier de prijs betaald kon worden en aan Gods recht kon worden voldaan. Door de weg van de verzoening in affectief geladen retorische vragen van heilsfeit naar heilsfeit te beschrijven, onderstreept de predikant de ernst van de zonde, de diepte van de schuld en de noodzaak van de (plaatsvervangende) verzoening. Hij probeert deze als het ware ‘binnen te brengen in de beleving’ van de hoorders. Verweij noemt, met betrekking tot het positioneren van het lijden van Christus in de preek, drie onderscheiden manieren om te focussen op de plaatsvervangende door Christus: (1) door de noodzaak van Jezus’ lijden en sterven te onderstrepen, (2) door de zegen of vrucht van het verlossingswerk voor de hoorders te accentueren en (3) door duidelijk te maken hoe Jezus onze plaats innam in het rea-

124 Stevenson en Wright, *Preaching the Atonement*, 90.

125 Verweij, *Positioning Jesus’ Suffering*, 122.

126 D.G. Buttrick, *Preaching Jesus Christ. An Exercise in Homiletic Theology* (Philadelphia 1988), 14-15 en 69-79.

liseren van de verlossing.¹²⁷ Dit fragment laat zien dat de predikant hier het lijden van Christus positioneert vanuit de noodzaak en het plaatsvervangende aspect ervan.

De predikant onderstreept in het fragment op verschillende manieren de werkelijkheid van het lijden en sterven van Jezus als gebeurtenissen in de tijd. Hij doet dat door het noemen van de feiten uit het leven van Jezus, maar ook door gebruik te maken van het stellen van retorische vragen. Met die vragen versterkt de voorganger het realiteitsgehalte van de opsomming die hij geeft. Het is een uiting van de vanzelfsprekendheid waarmee hij bij de hoorders refereert aan gedeelde (feitelijke) kennis.

Wat de predikant in dit fragment doet, heeft een sterke uitwerking binnen het geheel van de preek. Hij brengt een ‘marker’ of ‘cue’ aan voor wat een ‘soteriologische duiding’ genoemd kan worden. Door het woord ‘kost’ (*‘Wie bereidt de raaf haar kost’*) met deze affectieve omschrijving van de heilsfeiten in te vullen, plaatst hij de Bijbeltekst in een groter kader. Een kader van *beleving* van verzoening door voldoening. Er vindt een duiding plaats vanuit een ervaring van het verzoenende werk van Christus. De voorganger neemt de hoorders als het ware mee in de manier waarop hij de tekst leest en wil uitleggen. Hij reikt hun, bijna als vanzelfsprekend, het kader van de beleving van verzoening door voldoening aan.

Binnen het kader van verzoening door voldoening leggen de predikanten in de preken het accent op de plaatsvervangende betaling door Christus. Veel preekfragmenten spreken over de betaling van Christus voor de zonden van Zijn kerk:

Want wat is zojuist gebleken? Hij zegt: ‘Ik ga heen in jullie plaats.’ (...) ‘Ik ga heen om u. Ik ga heen om veroordeeld te worden. Ik ga heen naar het rechthuis. Ik ga heen om te betalen in jullie plaats.’ [Van Aalst 2015, 12]

Uit dit fragment blijkt dat de voorganger focust op de plaatsvervangende betaling door Christus. Christus’ verzoeningswerk is, zegt een andere predikant, het betalen als Borg:

Weet u wat daar [als we Gods oordeel toestemmen, AvdK] het wonder wordt? Daar spreekt God tot de ziel dat hij in het verderf niet zal neerdalen! Waarom niet? Vanwege het bloed en de gerechtigheid van Sions betalende Borg. [Van Boven 2012, 37]

127 Verweij, *Positioning Jesus’ Suffering*, 111.

De voorganger benadert in dit fragment het verzoeningswerk vanuit de persoonlijke verwondering, de verwondering over de persoonlijke ervaring van de verlossing van de ziel. Een verlossing die mogelijk was vanwege het bloed en de gerechtigheid van Christus. Het gaat in het verzoeningswerk dus om de plaatsvervangende betaling aan het 'eisende recht van God'. Om het persoonlijk (in de ervaring) delen in de plaatsvervanging door Christus. Aan dat persoonlijk delen refereert ook de uit de tale Kanaäns afkomstige uitdrukking 'Sions betalende Borg'. Die uitdrukking beschrijft zowel de Persoon als het werk van Christus vanuit de persoonlijke toe-eigening door de gelovigen: Hij is de Borg Die heeft betaald voor degenen die bij Sion, bij de uitverkoren gelovigen, horen.

In de preken spreken de predikanten ook nadrukkelijk uit dat Christus in Zijn plaatsvervanging de zwaarte van het recht van God draagt:

Die dierbare Borg droeg de zwaarte van het recht Gods met zich mee dat Hem op Golgotha heeft getroffen in zijn volle kracht. [Golverdingen 2008, 71]

In dit fragment zegt de voorganger dat de zwaarte van het recht Gods op Golgotha in zijn volle kracht op Christus neerkwam. Daarmee karakteriseert hij dat recht als iets wat Christus treft, Hem raakt. Hij beschrijft het recht van de Vader waaraan moest worden voldaan als een wrekend zwaard. Dat zwaard, zegt een andere predikant, zal niet rusten voordat 'het heilig dronken is van Zijn bloed':

Zijn ure is gekomen. Hij zal gaan staan waar de Rechter Hem zal slaan. Het zwaard van Gods gerechtigheid zal ten volle ontwaken en niet rusten, totdat het heilig dronken is van Zijn bloed. Het bloed van Gods Zoon dat de Zijnen reinigt van alle zonden. [Hogchem 2012, 64]

Het recht van de Vader, zegt de voorganger in dit fragment, is te vergelijken met een zwaard dat na een lange en hevige strijd druipt van het bloed. De predikant gebruikt het beeld uit Zacharia 13:7¹²⁸ om zowel de hardheid van de eis van het recht als de diepte van het plaatsvervangend lijden beeldend en met een intense emotionele lading onder woorden te

128 'Zwaard, ontwaak tegen Mijn Herder, en tegen den Man Die Mijn Metgezel is, spreekt de HEERE der heerscharen; sla dien Herder, en de schapen zullen verstrooid worden; maar Ik zal Mijn hand tot de kleinen wenden.'

brenge. Hij tekent hier de Vader als degene die, vanuit Zijn rechtvaardigheid, Zijn Zoon als het ware als een offerlam slacht. De predikant onderstreept met dit heftige beeld hoe ernstig God de zonde neemt, maar ook hoe groot de liefde van Christus voor Zijn Kerk is: Hij wilde dit lijden voor haar ondergaan.

In de preken stellen de predikanten het plaatsvervangende lijden van Christus regelmatig heel beeldend aan de orde. Met die beeldende beschrijvingen – waar ze vaak Bijbelteksten in verwerken – maken ze duidelijk dat het zwaard van Gods recht op Golgotha het zwaard is van de toorn, de vloek en de Godverlatenheid:

Daar hangt de Middelaar Gods en der mensen. Daar hangt het vleesgeworden Woord, de Heere Jezus Christus. Daar hangt Hij en daar lijdt Hij zonder enige bescherming in de buitenste duisternis. Daar wordt Psalm 116 ten volle vervuld. ‘Banden van de dood hebben mij omvangen en de angsten van de hel hebben mij getroffen.’ Daar is Hij, Die afdaalt in de diepte van de dood, in de krochten en de burchten van de hel. Daar op Golgotha, daar zie je het zwaard van de gerechtigheid van God. Het blinkend zwaard. ‘Zwaard! Ontwaak tegen Mijn Herder, en tegen de Man, Die Mijn metgezel is.’ Daar hangt Christus Jezus, de eigen Zoon van God, in onze menselijke natuur. Daar hangt Hij ten dode. God kan met de zonde geen gemeenschap hebben. God kan ook geen enkele zonde door de vingers zien. Nee, God neemt de zonde ernstig. Op Golgotha hangt de eniggeboren Zoon van de Vader, van Wie Johannes gezegd heeft: ‘Wij hebben Zijn heerlijkheid aanschouwd (...) vol van genade en waarheid.’ [inkorting door de predikant – AvdK] Daar hangt Hij als Borg van het verbond in de verzengende hitte van de toorn van God. Christus Jezus is onderworpen aan de gramschap, de hitte van Gods toorn. (...) Wat zegt Hij? ‘Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten?’ Waarom? De hemel kleurt inktzwart boven het hoofd van de Middelaar Gods en der mensen. (...) De zon houdt haar stralen in en hier woedt de volle toorn van God. Paulus zal hier later over schrijven. ‘Hij, Die geen zonde gekend heeft, heeft God zonde voor ons gemaakt, opdat wij zouden worden rechtvaardigheid Gods in Hem.’ [Kattenberg 2012, 72]

In dit fragment ‘schildert’ de voorganger het lijden van Christus aan het kruis. Hij plaatst het in het kader van het verzoenen van Gods toorn tegen de zonde, van het plaatsvervangend lijden voor de gelovigen. Via intertekstualiteit met zowel het Oude als het Nieuwe Testament brengt hij niet alleen een affectieve lading aan, maar geeft hij vooral ook een

duiding van dit lijden binnen het kader van verzoening door voldoening. Dit lijden laat de ernst van de zonde zien en de grootte van de volle toorn van God. De beeldende tekening van het lijden onderstreept beide kanten en brengt die op een heel directe manier onder de aandacht van de hoorders. Het gaat om hún schuld, die déze toorn en straf veroorzaakte.

Dat de predikanten bij het spreken over het lijden en sterven van Christus uitgaan van de eenheid tussen de Vader en de Zoon blijkt duidelijk uit de manier waarop ze de vrijwilligheid van Christus aan de orde stellen. Bij het tekenen van de toorn en straf die Jezus treffen aan het kruis, geven ze expliciet aan dat het niet een lijden is dat Christus overkwam, maar een lijden waarvoor Hij heeft gekozen. Hij heeft Zich vrijwillig gegeven om de straf te dragen:

Hij [Christus – AvdK] heeft Zich laten nemen uit de hemelse graanschuur. Hij heeft Zich laten zaaien op de aarde. Niet alleen uit vrije wil, maar ook uit onbevattelijke liefde. Allereerst tot de deugden en de eer van Zijn Vader. Maar ook uit liefde tot de vrucht. Zijn vrucht, die Hij in een stervensweg zou gaan voortbrengen. Ten dienste van dat voortbrengen van de vrucht, ja, van degenen die Hem van de Vader gegeven zijn, heeft Christus Zich laten zaaien. Weg uit de heerlijkheid van de hemel. Weg uit de gemeenschap met Zijn Vader. O, Hij heeft Zich neer laten zaaien op deze vervloekte aarde, in de wetenschap dat het nog vele malen dieper zou gaan, tot in de nederste delen der aarde; tot in de kaken van de dood. [Huijser 2014, 89]

De predikant benadrukt in dit fragment niet alleen de vrijwilligheid van Christus, hij geeft ook aan wat deze keuze om aan het recht van de Vader te voldoen voor Hem betekende. Hij accentueert de liefde die in deze vrijwilligheid naar voren komt, door aan te geven wat Christus daarvoor aan heerlijkheid moest achterlaten en welke verschrikkingen Hij daarvoor moest aanvaarden. Stevenson en Wright brengen in dit verband het Goddelijke ‘moeten’ met betrekking tot het plaatsvervangende lijden en het ‘zichzelf offeren’ van Christus krachtig samen: *‘He is conscious of a divine “must” (e.g. Lk. 13,32-33) but also of being a free agent, not a puppet.’*¹²⁹ Dit samengaan is wezenlijk voor de plaatsvervangende verzoening.

Het gaat in dit fragment ook over de vruchten die Christus op Zijn verzoeningswerk zou ontvangen. Eerder in deze subparagraaf is er al op

129 Stevenson en Wright, *Preaching the Atonement*, 36.

gewezen dat Verweij drie manieren noemt waarop in de preek over het lijden en sterven van Christus in het kader van Zijn plaatsvervangende gesproken kan worden. Hier komt de tweede manier in beeld: het accentueren van de zegen of de vrucht van het verlossingswerk.¹³⁰ De voorganger zegt over Jezus dat Hij als een graankorrel zou sterven in de aarde en daarna zou groeien en veel vrucht dragen. Bij die vruchten denken de predikanten in de preken niet alleen aan de mensen die tot geloof zouden komen, er is ook aandacht voor de verschillende vruchten in het leven van die mensen. Zo wijzen ze erop dat Christus Zijn bloed niet alleen stortte voor de *rechtvaardiging* van de gelovigen, maar ook tot hun heiliging. Ze geven ook aan dat de gelovigen als vrucht van het lijden van Christus het recht op het eeuwige leven hebben ontvangen en weer in de gemeenschap met God worden hersteld. Soms maken de voorgangers daarbij in de preken zelfs een onderscheid tussen de vruchten die Christus verdiende door het dragen van de straf en de vruchten die Hij verdiende door het houden van de Wet. In dat verband wordt het verschil tussen de lijdelijke en dadelijke gehoorzaamheid van Christus uitgelegd. In Zijn lijdelijke gehoorzaamheid droeg Christus de straf op de zonde, in Zijn dadelijke gehoorzaamheid vervulde Hij de Wet. Door het vervullen van de Wet voerde Hij de eis van het werkverbond uit en verdiende zo het op het houden van dat verbond beloofde eeuwige leven. Door Zijn lijdelijke gehoorzaamheid bracht Hij verzoening aan, door de dadelijke gehoorzaamheid herstelde Hij de mens in de gemeenschap met God en verdiende Hij de erfenis:

Dat hoofdstuk [Numeri 35 – AvdK] spreekt niet alleen over de lijdelijke gehoorzaamheid van de Hogepriester, waardoor Hij verzoening voor Zijn Kerk heeft aangebracht, maar ook over de vrucht van de dadelijke gehoorzaamheid van Christus. Daardoor verdiende Hij Borgtochtelijk alles terug wat ik verspeeld heb en wat ik nooit meer voor God terugbrengen kan. Nooit meer, mensen, nooit meer. Christus heeft het gedaan. Hij heeft niet alleen verzoend, maar ook de ganse erfenis door Zijn gehoorzamen aangebracht, voelt u? [Van Dieren 2011, 71]

De predikant trekt in dit fragment de lijn van het hogepriesterschap direct door naar Christus. Hij wil daarmee benadrukken dat er in het werk van Christus niet alleen sprake is van het plaatsvervangende dragen

130 Verweij, *Positioning Jesus' Suffering*, 111.

van de straf op de zonde, maar ook van het plaatsvervangend vervullen van de Wet. Christus droeg niet alleen de zonde, maar door Zelf geen zonde te doen vervulde Hij ook de Wet. Met het dragen van de straf op de zonde bracht Hij verzoening aan, met het houden van de Wet bracht Hij gerechtigheid aan. Hij droeg de gevolgen van wat de mens in zonde heeft gedaan en deed wat de mens had moeten doen, namelijk leven overeenkomstig de geboden, tot eer van God. Omdat Hij dat plaatsvervangend deed, kunnen mensen door God niet alleen weer worden gezien als zondeloos, maar ook als vervullers van de Wet. Daardoor wordt de aan Adam beloofde erfenis weer eigendom van de Kerk. Het paradijs wordt als het ware hersteld.

8.7.3 Soteriologische duiding

Wanneer we al deze gegevens met betrekking tot het verzoeningswerk van Christus overzien, dan merken we op dat in de preken sprake is van een (vaak directe) betrokkenheid op de Persoon en het werk van Christus. Er vindt een ‘soteriologische duiding’ plaats van (delen van) de Bijbeltekst waarover de preek gaat. De predikanten leggen de tekst uit vanuit Christus of met het oog op Hem.

Het verzoeningswerk van Christus krijgt in alle preken een plaats, al is dat soms een kleine plaats – een min of meer toegevoegde plaats – wanneer de preektekst de predikant geen aanleiding geeft tot het leggen van een meer directe relatie met Christus. In de preken komt het verzoeningswerk vooral voor in het kader van de beleving ervan door de gelovige. Het is de weg die door God gebaad is ter ontkoming van de eeuwige straf. De voorgangers tekenen die weg in de woorden ‘kruis’ en ‘bloed’. Het is een weg die is uitgedacht in de eeuwigheid en die een uitwerking krijgt in de tijd. Ze houden de hoorders deze weg voor als een weg die ze noodzakelijk moeten leren kennen, waarlangs ze persoonlijk ‘heerlijkheid gaan zien’ in Christus en in Zijn werk.

De predikanten leggen een heel directe verbinding tussen de verzoening door voldoening en de onderdelen van de orde des heils. Dat geldt met name de beleving van de rechtvaardiging en van de persoonlijke vrij spraak. Het juridische karakter van deze verzoening werkt daarmee door in de beleving van de gelovigen. Zo tekenen de voorgangers die beleving van de rechtvaardiging enerzijds als (diepe) beleving van schuld en anderzijds vanuit de bevrijdende beleving van de verlossing daarvan. Op die manier geven ze onderdelen uit het objectieve verzoeningswerk van Christus een plaats in de subjectieve doorleving van het geloof. Dat

krijgt in de preken een versterking door het (veelvuldig) gebruiken van affectieve bewoordingen in de beschrijving van het lijden van Christus en in de verwondering over het delen in de vruchten daarvan.

In de preken lijkt de beschrijving van het verzoeningswerk van Christus vooral een beschrijving vanuit het perspectief van de gelovige te zijn. In de prediking staat de betekenis ervan voor en in het geloofsleven centraal. Ook al lijkt er in eerste instantie dus sprake te zijn van een sterke concentratie op Christus en Zijn werk, wanneer we nauwkeuriger kijken blijkt het te gaan om een focus op de beleving van de redding door Zijn verzoeningswerk. Wat dat betreft zou er in dit verband gesproken kunnen worden van een benadering van de soteriologie vanuit de (persoonlijke) doorleving. Van een ‘verzoeningsdoorleving’.

8.7.4 Verzoeningsdoorleving

Aan het begin van deze paragraaf plaatste ik de doorleving van de verzoening als scharnier tussen Gods eeuwige besluiten en de eeuwige bestemming van de (gelovige) mens. Een scharnier dat zich – in tegenstelling tot de beide panelen – bevindt in de tijd. Wanneer we de gegevens die in de preken te vinden zijn over dit scharnier, over de verzoening, samennemen, dan kunnen we zeggen dat in de bevinding sprake is van een verzoeningsdoorleving. Van Dale beschrijft ‘doorleven’ onder andere als ‘wat men meegemaakt heeft’.¹³¹ Dat is precies de kern waar het voor de predikanten in het spreken over de verzoening om draait: het is noodzakelijk om de verzoening persoonlijk meegemaakt te hebben. Het eeuwige besluit tot verzoening moet in het tijdelijke leven een effectuëring krijgen in het hart van een mens. Dat is een zaak van (noodzakelijke) ervaring. Zonder die doorleving van de verzoening is er geen verwachting van de eeuwige zaligheid. Deze nadruk op de verzoeningsdoorleving onderstreept het subjectieve karakter van de bevinding zoals dat uit de preken naar voren komt.

8.8 Oriëntatie op de eeuwige toekomst

Na de bespreking van het eerste paneel (de eeuwige oorsprong) en het scharnier (de verzoening) komen we nu toe aan de bespreking van het tweede paneel: de eeuwige toekomst. Wanneer mensen de in de eeuwigheid uitgedachte verzoening in de tijd concreet en persoonlijk

131 *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, veertiende, herziene uitgave, 2005.

ervaren, mag er ook sprake zijn van verwachting ten aanzien van de eeuwige toekomst. Een toekomst in ‘de stad die fundamenten heeft, welker Kunstenaar en Bouwmeester God is’.¹³² Die verwachting van de eeuwige toekomst staat in deze paragraaf centraal.

De eeuwige toekomst kent, zo laten de preken duidelijk zien, twee kanten. Er is sprake van ‘eeuwig wel of eeuwig wee’. In subparagraaf 8.8.1 wordt uitgelegd wat daarmee wordt bedoeld. Aansluitend wordt in 8.8.2 gekeken hoe er volgens de predikanten in de persoonlijke bevinding sprake kan zijn van een uitzien naar de eeuwigheid. Afrondend trekken we in de laatste subparagraaf conclusies uit de gevonden gegevens (8.8.3).

8.8.1 ‘Eeuwig wel of eeuwig wee’

Het oriënteren op de eeuwige toekomst kent in de onderzochte preken twee kanten. Er is sprake van ‘eeuwig wel of eeuwig wee’ – eeuwig het goede (‘wel’) genieten in de gemeenschap met God of eeuwig voortbestaan in de helse smart (‘wee’), ‘gescheiden van God en Zijn gezegende gemeenschap’. Er is sprake van zaligheid en rampzaligheid – verlost van zonde leven in de hemelse heerlijkheid of voor altijd de helse straf op de zonde moeten dragen:

Het is nog het heden der genade. Dat is de welaangename tijd. Dat we die niet ongebruikt voorbij zouden laten gaan, want straks komt het einde van ons leven. Maar dat is niet het einde. Dat is een begin. Een mens gaat naar zijn eeuwig huis en de rouwklagers zullen in de straten omgaan. Dat eeuwige huis is niet een graf of een doodskist, maar de eeuwige bestemming. En dan heeft Gods Woord het over twee eindbestemmingen: de eeuwige rampzaligheid of de eeuwige zaligheid. Wil het voor ons wel zijn, dan kan het niet buiten de wedergeboorte om (...) Dat we dan Hem, die Leraar ter gerechtigheid, te voet zouden mogen vallen. Heden dan, zo gij Zijn stemme hoort, verhardt u niet, maar laat u leiden. [Schipper 2009, 142]

In dit fragment wijst de predikant de hoorders erop dat de beslissing ten aanzien van hun eeuwige bestemming valt tijdens hun leven op aarde. De tijd van dat leven is het heden der genade, de welaangename tijd.¹³³ Dat betekent, zegt de voorganger, dat de hoorders in dit leven Christus¹³⁴ te

132 Hebreeën 11:10.

133 De predikant refereert hier aan 2 Korinthe 6:2.

134 Hij wordt in dit fragment, naar aanleiding van de preektekst uit Johannes 3

voet moeten vallen, dat ze wedergeboren moeten worden. Want dat is beslissend voor hun eindbestemming. Wanneer ze die wedergeboorte niet kennen, zullen ze, ‘als de rouwklagers voor hen in de straten zullen omgaan’,¹³⁵ eeuwig rampzalig zijn. Het schetsen van de twee eeuwige bestemmingen en het benadrukken van de noodzaak van de wedergeboorte loopt uit op de oproep aan de hoorders om naar de stem van God, de prediking, te luisteren en zich te bekeren. De oproep wordt verwoord met de woorden van Psalm 95:7b en 8a: ‘zo gij Zijn stemme hoort, verhardt u niet, maar laat u leiden’.

Uit dit fragment blijkt dat voor de predikant zowel de dood als de daarachterliggende bestemming realiteiten zijn die in de prediking een plaats moeten krijgen. Het zijn zaken waarop de hoorders zich moeten bezinnen, waar ze zich in hun leven op moeten oriënteren. De gelovige verwachting moet de houding van de hoorders in het heden bepalen. In de preken is in dat kader de dood dan ook een realiteit die de hoorders niet voor zich uit moeten schuiven. Ze moeten ‘de tijd die ze hebben uitkopen’:

Hoe lang zal het nog duren voordat u staat voor de Koning der koningen?
Dan zal blijken wie wij in waarheid gediend hebben. Nu is het nog voorbereidingstijd. Koop de tijd uit. [Van Manen 2012, 90]

De predikant benadrukt in dit fragment dat we niet weten hoelang we nog zullen leven. Met het benadrukken van de onzekerheid van het leven en met het tekenen van het leven als voorbereidingstijd, geeft hij de ernst van de situatie van zijn hoorders aan. Ze hebben mogelijk maar weinig levenstijd en moeten die benutten om klaar te zijn voor wat daarna komt.

Het spreken over de eeuwige bestemming geeft aan de preken een sterk accent van ernst. De situatie van de mens als zondaar voor God maakt dat de predikanten het leven tekenen als ‘liggend onder de schaduw van het oordeel’. Ze wijzen de hoorders er daarbij op dat ze, doordat ze voor het oordeel gewaarschuwd worden, extra verantwoordelijk zijn voor hoe ze hun voorbereidingstijd voor de eeuwigheid gebruiken:

(gesprek met Nicodemus) in aansluiting bij de woorden van Nicodemus – ‘wij weten, dat Gij zijt een Leraar van God gekomen’ – met de woorden van Joël 2:23 ‘Leraar ter gerechtigheid’ genoemd.

135 Hier gebruikt de predikant de omschrijving die Prediker 12:5 van het sterven geeft.

Het zal wat zijn als u deze zichtbare wereld moet verlaten en de onzichtbare wereld moet ingaan. Als ziel en lichaam gaan scheiden. Dan moet u voor God verschijnen. U moet uit de tijd naar de nimmer eindigende eeuwigheid. Dát zal wat zijn, vrienden! En als u dan geen God hebt en geen Christus, geen Borg en geen bloed, maar enkel schuld, dan wordt u niet meer geholpen. Dan zult u voor God moeten verschijnen. Dan zal de Heere zeggen: 'Ik heb u geboren doen worden onder het Woord. Ik heb u gebracht op het erf van het verbond. Ik heb u het teken van het bloed, het merk- en veldteken van Christus aan uw voorhoofd gegeven. Hebt u nu willens en wetens de wereld, een handjevol genot, verkozen voor een eeuwige rampzaligheid?' Vrienden, wijlen dominee Van Dam zei weleens: 'Dat zal een hel in de hel uitmaken.' [Karels 2014, 110-111]

De voorganger spreekt in dit fragment vanuit het besef van de ernst, de aangrijpende realiteit van het sterven ('het zal toch wat zijn'). Die ernst versterkt hij nog door het leven in de tijd te stellen tegenover 'de nimmer eindigende eeuwigheid'. 'Uit de tijd' gaan, 'de zichtbare wereld verlaten', 'scheiden van lichaam en ziel' en 'verschijnen voor God', het zijn omschrijvingen die zowel de aangrijpende werkelijkheid van het sterven als het beslissende karakter daarvan voor de toekomst benadrukken. Wanneer hij zo de diepe ernst van de dood getekend heeft ('Dát zal wat zijn, vrienden!'), brengt de predikant de gruwelijke mogelijkheid ter sprake dat mensen zonder God en zonder Christus sterven. Dan is er geen vergeving, maar enkel schuld. Die schuld, benadrukt hij, daar kunnen we dan niet meer mee geholpen worden. We waren immers gewaarschuwd tijdens ons leven. Hij maakt dat duidelijk door God sprekend in te voeren en te laten wijzen op de voorrechten die de hoorders in het leven hebben gehad. Ze hebben het Woord gehoord, ze leefden 'op het erf van het verbond' en waren gedoopt (het merk- en veldteken van Christus aan uw voorhoofd). God verwijt hun, zo impliceert de voorganger door Hem sprekend in te voeren, dat ze ondanks al die voorrechten willens en wetens voor de wereld hebben gekozen. Ze zijn dus zelf verantwoordelijk voor het oordeel dat hun overkomt. In dit fragment is duidelijk te zien hoe de predikant de hoorders nadrukkelijk wijst op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van het omgaan met de voorrechten die ze hebben. Hij waarschuwt hen dat ze er eeuwig spijt van zullen hebben als ze daar geen gebruik van maken in hun leven. Het zal hun lijden in de 'onzichtbare wereld' verzwaren: 'Dat zal een hel in de hel uitmaken.'

Het 'oriënteren aan een eeuwige toekomst' zoals dat in deze frag-

menten een rol speelt, is vooral een negatief oriënteren. Het laat zien welke richting het op gaat met mensen die zonder wedergeboorte zullen sterven. De predikanten geven ermee aan dat de verhouding tot God in dit leven bepalend is voor het oordeel en voor de bestemming in 'de nimmer eindigende eeuwigheid'. Deze negatieve oriëntatie komt in de preken tot uiting in een (ernstige) waarschuwing voor het oordeel dat na de dood over elk mens geveld zal worden en in een (dringende) oproep tot bekering.

8.8.2 Uitzien naar de eeuwigheid

Hiervoor hebben we gezien hoe er in de preken sprake is van een negatief oriënteren op de toekomst. De predikanten waarschuwen voor een 'onverzoende dood'. Er is in de preken echter ook sprake van positief oriënteren op de eeuwige toekomst. De voorgangers plaatsen tegenover de gebrokenheid van deze aardse bedeling en tegenover de onvolmaaktheid in het dienen van God, de 'volle zaligheid' die de gelovigen ten deel zal vallen bij de wederkomst van Christus:

En die dag van de volle zaligheid komt als de hemel scheurt en als Christus zal afdalen naar deze aarde. Dat is als Hij Zijn Sion zal inzamelen en tot hen zal zeggen: 'Komt, gij gezegenden Mijns Vaders, beërft dat Koninkrijk hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld'. Dan mogen ze met Hem eeuwig bij God zijn. Daar is geen zonde meer, daar is geen smart meer, daar is geen rouw meer, daar is geen zonde meer die scheiding maakt tussen de Heere en degenen die Hem liefhebben. Dan zijn ze eeuwig bij God. [Terlouw 2013, 170]

Dit fragment laat een bijzonder element van de positieve oriëntatie op de eeuwigheid zien. Veel meer dan bij de negatieve oriëntatie kent de positieve oriëntatie in de preken namelijk een samenvallen van het oordeel direct na het sterven met de definitieve oordeelsdag bij de wederkomst. De predikant ziet de verheerlijking van de gelovige na het sterven in het licht van de eindoverwinning van Christus. De volle zaligheid van de gelovigen komt als de hemel scheurt en als Christus afdaalt. De voorganger benadrukt hun heerlijkheid niet vanuit de scheiding van ziel en lichaam die bij de dood optreedt, maar vanuit de samenvoeging van ziel en lichaam bij de wederkomst van Christus. Vanuit hun 'inzameling' en vanuit de nodiging om het Koninkrijk te beërven. De kenmerken die hij van de volle zaligheid geeft, zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de

beschrijving van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde in Openbaring 21: ‘En God zal alle tranen van hun ogen afwissen; en de dood zal niet meer zijn, noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn; want de eerste dingen zijn weggegaan.’¹³⁶ De voorganger geeft als invulling van die ‘eerste dingen’ die er niet meer zullen zijn de ‘scheiding die de zonde maakt tussen de Heere en degenen die Hem liefhebben’.¹³⁷ In deze positieve oriëntatie richt hij het oog op de gemeenschap met God, het eeuwig bij God zijn. Tegenover de ‘hel in de hel’ voor degenen die veroordeeld worden, plaatsen de predikanten in de positieve oriëntatie een eeuwige vreugde:

Die vreugde zal nooit meer ophouden. Dan is er een vreugde in de God des heils die wel een begin kent maar nooit een einde meer zal hebben. Dat is een vreugde door God in Christus. En dat voor zondaren en zondaressen uit het menselijk geslacht. (...) Pelgrims komen thuis. Eeuwig thuis. [Visser 2014, 189]

Eerder in dit onderzoek kwam naar voren dat de predikanten in de preken het leven van de gelovige tekenen als een strijd tegen onder andere de zonde. In het vorige voorbeeldfragment gaf de predikant in dat verband min of meer expliciet aan dat het de zonde is die – ook in de beleving – scheiding maakt tussen de gelovige en God. De ervaring van die scheiding en het verdriet over de zonde maken dat de gelovige in het leven maar weinig momenten van vreugde in God kent. Daartegenover stelt de predikant in dit fragment dat in de eeuwigheid die vreugde nooit meer zal ophouden. Er is dan immers geen zonde meer die scheiding maakt. De vreugde in de eeuwigheid omschrijft hij in het fragment nader als ‘vreugde door God in Christus’. Het is dus een vreugde die vrucht is van het werk van God Drie-enig, zoals dat zich openbaart in Christus. Het is daarom een vreugde die gepaard gaat met een diepe verwondering: ‘en dat voor zondaren en zondaressen uit het menselijk geslacht’.

In de laatste zinnen van het fragment – die ook de slotzinnen van de preek zijn – vat de voorganger de oriëntatie op de eeuwigheid samen door het leven van de gelovige te beschrijven als een pelgrimsreis en de eeu-

136 Openbaring 21:4.

137 Hij verwijst daarmee naar Jesaja 59:2: ‘Maar uw ongerechtigheden maken een scheiding tussen ulieden en tussen uw God, en uw zonden verbergen het aanzicht van ulieden, dat Hij niet hoort.’

wigheid als hun thuis. Met het werkwoord ‘komen’ tussen de begrippen ‘pelgrims’ en ‘thuis’ drukt hij zowel de zekerheid als het toekomstige karakter van de eeuwige zaligheid uit. Er is in deze oriëntatie sprake van troost en uitzien.

Het uitzien naar de eeuwigheid, het verlangen naar een bestaan zonder zonde, een bestaan in gemeenschap met God, een bestaan waarin de gelovigen het scheppingsdoel – het eren van God – bereiken, krijgt in de preken soms het karakter van een gebed:

Volk des Heeren, als hier de voorsmaken al zo zalig zijn, wat zal het straks dan zijn? Hier kunnen er al tijden zijn, dat u smeekt: ‘Ach, Heere, hoef ik niet meer verder? Wilt U een einde aan de pelgrimsreis op aarde maken?’ De voorsmaken doen u heel de wereld verachten. Overdenk dan eens hoe het zal zijn als u de volle erfenis mag ontvangen. ‘God eeuwig hun Zijn volle gunst betonen.’ Dan zal het wezen: ‘En zij begonnen vrolijk te zijn.’ [Van Dieren 2011, 78]

De predikant spreekt in dit fragment de gelovigen – ‘volk des Heeren’ – aan. Vanuit de gedeelde ervaring van de ‘voorsmaken’, de ervaringen van gemeenschap met God in het geloofsleven, brengt hij de eeuwige toekomst ter sprake. Als die momenten van gemeenschap met God in het geloofsleven op aarde al zo bijzonder zijn, des te meer in de hemel. Hij extrapoleert de aardse ervaringen als het ware naar de eeuwigheid; het ‘proeven’ op aarde kan nog maar een vermoeden geven van de werkelijkheid van de ‘volle erfenis’.

Schwanda maakt, in een artikel over de verwachting van de puriteinen aangaande de hemelse heerlijkheid, onderscheid tussen *desire* en *delight*. Hij citeert daarbij de puritein Howe die *desire* omschrijft als *love in motion* en *delight* als *love in rest*.¹³⁸ In de preken strekt het verlangen zich (als beweging) uit naar de hemelse rust, waarin de gemeenschap met Christus volkomen zal zijn. De Reuver spreekt in dit verband over ‘smachten en smaken’.¹³⁹ Hij geeft daarmee aan dit verlangen een accent van hunkering (smachten) en aan de ervaring van de hemelse heerlijkheid een associatie met verzadiging (smaken). Hij plaatst dat smachten en smaken

138 T. Schwanda, ‘The Saints’ Desire and Delight to Be with Christ’, in: A. Ryrie en T. Schwanda, *Puritanism and Emotion in the Early Modern World* (Basingstoke 2016), 70-93, 70.

139 A. de Reuver, *Verlangen naar het Vaderland* (Heerenveen 2009), 28.

daarmee binnen het kader van de gereformeerde visie op het aardse leven als voorbereiding op de eeuwigheid.¹⁴⁰ De woorden van het gebed uit het preekfragment – ‘Ach, Heere, hoef ik niet meer verder? Wilt U een einde aan de pelgrimsreis op aarde maken?’ – verbinden die visie aan de beleving van het (geestelijk) leven als pelgrimsreis. De predikant geeft in het fragment aan de ‘extrapolatie’ een diepe belevingsdimensie door er het (smekende) gebed om het beëindigen van de pelgrimsreis aan te verbinden. Hij geeft daarmee aan dat de gelovigen op de momenten van gemeenschapsbeleving op aarde als het ware loskomen van de wereld (‘heel de wereld verachten’) en verlangen over te gaan naar de hemelse gemeenschap met God. De ervaring van de eeuwigheid in het hart manifesteert zich in dit gebed om beëindiging van de aardse reis.

In dit fragment heeft het oriënteren op de eeuwigheid vooral het karakter van troost of bemoediging voor de gelovigen. In de preken komt de oriëntatie op de eeuwigheid ook naar voren als een vorm van ‘lokken’ van degenen die (nog) niet geloven:

Daar mogen ze altijd het Lam zien Dat hen Gode gekocht heeft met Zijn bloed. Dan duurt de eeuwigheid niet te lang om eeuwig te zingen van Zijn goedertierenheid. Nóg gaat Jezus voorbij. Zone Davids, ontferm U, ook over mij! [Karens 2014, 129]

De voorganger beschrijft in dit fragment de heerlijkheid van de gelovigen in de hemel. Hij geeft aan dat die heerlijkheid bestaat in het zien van het Lam Dat hen Gode gekocht heeft met Zijn bloed. Het is een heerlijkheid die een – dragende – ondertoon heeft van verwondering. Niet zomaar een verwondering, maar een verwondering waarvoor een eeuwigheid nodig is om die te uiten (‘eeuwig zingen van Zijn goedertierenheid’). De predikant richt hiermee enerzijds het oog van de gelovigen op (de toekomst met) Jezus, maar blijkt in het directe vervolg degenen die (nog) niet geloven daarbij niet te vergeten. Hij wil hen, met het uitzicht dat de gelovigen hebben op de toekomstige heerlijkheid, lokken om ook tot Jezus te gaan. Naar aanleiding van het ‘voorbijgaan’ van Jezus bij Bartimeüs (Markus 10) geeft hij aan dat Jezus ook nu, in de prediking, voorbijgaat. Daarom kunnen mensen nog tot Jezus roepen om ontferming. Zo lokt hij zijn hoorders als het ware om dat (nu) ook te doen. In die zin heeft zijn prediking hierin zowel voor de gelovigen als voor de onge-

140 De Reuver, *Verlangen*, 7.

lovigen iets van wat Miskotte ‘*uitdeeling* der eeuwige vreugde’ [cursivering van Miskotte] noemt.¹⁴¹ Het opent een perspectief dat verder gaat dan het hier en nu en dat de hoorder, in de woorden van Pleizier, een ‘*sense of an eschatological existence or “ultimate reality”*’ geeft.¹⁴²

8.8.3 ‘Door het voorhangsel heen kijken’

Wanneer we de gevonden gegevens en de bespreking daarvan overzien, dan merken we op dat er ten aanzien van de verwachting aangaande de eeuwige bestemming duidelijk een oriënterende, richtingbepalende werking van de preken uitgaat. Het uitspreken van persoonlijke verwachtingen met betrekking tot de aanstaande eeuwigheid, geeft aan de bevinding in de preken een extra belevingsaccent. Dat accent bestaat zowel in vrees (bij het ontbreken van geloof) als in verwachten en verlangen.

In de zeevaart bevat het begrip ‘oriënteren’ ook de notie van het ‘zich richten op een ster om zowel de plaats als de afstand te kunnen bepalen’. Het uitzien zoals dat in de preken ten aanzien van de eeuwige bestemming aan de orde is, behelst zowel het zich richten op als het afstand bepalen tot die bestemming. De gelovige richt zich tegenover de aardse zondigheid, de moeiten en het verdriet op de toekomst waarin hij daarvan verlost is. Een toekomst waarin hij bij Jezus is en weer kan voldoen aan het scheppingsdoel, het verheerlijken van God. Tegelijk is er sprake van een bepalen van de afstand, doordat de gelovigen in verlangen uitzien naar ‘het korten van de tijd’, naar het aankomen in de ‘hemelse gewesten’. Beide elementen onderstrepen het vreemdelingschap op aarde, zoals dat in de bevinding binnen de preken een rol speelt. Het uitzien naar ‘het Vaderland daar boven’ stempelt de beleving van de gelovige op aarde. Het aardse bestaan krijgt daardoor nadrukkelijk het karakter van een pelgrimsreis.

Het oriënteren op de eeuwigheid in eschatologische zin heeft in de bevinding ook een element van zoeken naar zekerheid in zich. De preken laten zien hoe het uitzien in de geloofsbeleving ook bepaalde kenmerken bevat die de gelovige (meer) zekerheid kunnen geven. Het ‘zich uitstrekken’ naar de toekomst laat zien waar het hart van de gelovige ligt. Het ‘verlangen naar de dingen die boven zijn, waar Christus is’¹⁴³ is immers geen vrucht van eigen akker, maar het werk van de Geest. Het

141 Miskotte, *Het waagstuk*, 90.

142 Pleizier, *Religious Involvement*, 229.

143 Kolossenzen 3:1 en 2.

waarnemen van dit verlangen in het eigen leven heeft dan ook een bevestigende werking voor de gelovige.

De eeuwigheidsoriëntatie heeft, als het om de toekomstverwachting gaat, in de preken ook een versterkende werking ten aanzien van de ernst die wezenlijk bij de bevinding hoort. Het gaat immers om de persoonlijke eeuwige toekomst. Om het 'eeuwig wel of eeuwig wee'. Die ernst geeft aan de bevinding in de preken een waarschuwend karakter. Voor de gelovigen, die 'iets mogen kennen van het uitzien', lijkt die ernst ook iets van schroom te bevatten. Eerder is aangegeven dat in de bevinding het toe-eigenen van Christus en Zijn weldaden geen vanzelfsprekende zaak is. Veel bevindelijk gelovigen worstelen daarmee. Zo lijkt er ook een schroom te zijn ten aanzien van de persoonlijke verwachting van de eeuwige zaligheid. In de preken uit zich dat in een diepe verwondering over de mogelijkheid dat 'het grote goed dat God zal geven' ook het persoonlijk deel zal zijn.

De verwondering die in de eeuwigheidsoriëntatie zowel richting het verleden (de eeuwige besluiten) als richting de toekomst (de eschatologische verwachting) een rol speelt, gaat ten diepste over Gods onbevatelijke genade. Dat is genade die een eeuwige bron heeft in God Zelf en die een eeuwige toekomst in Zijn gemeenschap mogelijk maakt. Het is verwondering over de persoonlijk in de tijd ervaren verzoening door het bloed van Christus. De verzoening die als het ware het scharnier is tussen die eeuwige bron en die eeuwige toekomst. In een interview in het *Reformatorisch Dagblad* – ter gelegenheid van zijn afscheid als rector van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten – brengt dominee Moerkerken de betekenis van de verzoening voor de verwachting van de toekomst kenmerkend onder woorden. Hij zegt: 'Op de laatste Goede Vrijdag heb ik een ogenblik door het gescheurde voorhangsel mogen heen blikken.'¹⁴⁴ Hij maakt met deze wijze van verwoorden duidelijk dat uitzien naar de eeuwige bestemming voor de gelovige alleen mogelijk is door de verzoening die op Goede Vrijdag is aangebracht. Alleen 'door het gescheurde voorhangsel' heen. In de preken is deze lijn nadrukkelijk aanwezig. De bevinding heeft daarin als kenmerk het besef dat mensen de in de eeuwigheid als oorsprong uitgedachte verzoening in de tijd concreet en persoonlijk moeten ervaren om verwachting te mogen hebben ten aanzien van de aanstaande eeuwigheid.

144 J. van 't Hul, 'Geen journalist maar dominee', *Reformatorisch Dagblad*, vrijdag 9 juni 2017, bijlage 'puntkomma', 3.

8.9 Conclusies

Uit de preken blijkt dat verkiezing en verzoening in het persoonlijk geloofsleven nadrukkelijk een rol spelen. Beide thema's komen in de preken expliciet aan de orde, zowel in inhoudelijk beschrijvende zin als in het kader van hun betekenis in het geloofsleven. Daarnaast is er in de preken evenzeer aandacht voor de eeuwige toekomst. In het voorgaande is toegelicht welke rol die verkiezing, verzoening en toekomstverwachting spelen in de preken met betrekking tot de geloofsbeleving. In deze paragraaf trekken we uit die bespreking conclusies. Daarbij komt de rol van de verkiezing aan de orde (8.9.1). Daarna zal het gaan over de rol van de Raad des Vredes (8.9.2). Als derde komt de invloed van het spreken over de verzoening ter sprake (8.9.3). Hoe de verwachting van de eeuwige toekomst een rol speelt is onderwerp van subparagraaf 8.9.4. Daarna volgt in 8.9.5 het slot van dit hoofdstuk.

8.9.1 De verkiezing

De predikanten wijzen in de preken de verkiezing aan als de bron van de zaligheid. Met de verkiezing als eerste besluit van God ten aanzien van de eeuwige bestemming van de mens laat God Zijn 'bewogenheid in Zichzelf' en Zijn bewogenheid met de mens zien.

In de preken spreken de predikanten ook uit dat in de verkiezing tevens de middelen zijn opgenomen waardoor God die verkiezing effectueert. Dat betreft Christus – als Degene in Wie de mens verkoren wordt – de prediking en de heilsorde.

De voorgangers geven in de preken kenmerken aan de hand waarvan de hoorders in het eigen geloofsleven kunnen zoeken naar het antwoord op de vraag of ze persoonlijk bij de uitverkorenen behoren. Met deze kenmerken plaatsen de predikanten de zekerheid van de persoonlijke verkiezing binnen de beleving van de gelovige. Daarmee krijgt de verkiezing een belangrijke plaats binnen het zelfonderzoek van de gelovige.

De preken laten in het spreken over de verkiezing vooral zien dat er bij de bevinding sprake is van een eeuwigheidsoriëntatie. De gelovige oriënteert zich op de verkiezing. Er is daarbij sprake van een zich richten op de eeuwige verkiezing en van het bepalen van de eigen plaats in verhouding tot God. De bevinding kenmerkt zich door het zoeken en zekeren van de geloofszekerheid buiten zichzelf, in Gods eeuwige liefde en genade.

Dit zoeken van zekerheid in de verkiezende liefde en genade van God kan, zo laten de preken zien, enerzijds leiden tot existentiële worstelingen

met betrekking tot de vraag naar het persoonlijk delen in de verkiezing. Anderzijds kan de verkiezing voor de gelovige aanleiding zijn voor diepe verwondering over de genade.

8.9.2 De Raad des Vredes

De verkiezing krijgt in de eeuwigheid een uitwerking in de Raad des Vredes. Uit het onderzoeksmateriaal blijkt dat deze Raad noodzakelijk wordt geacht omdat God had besloten tot de val van de mens als de weg waarlangs Hij Zijn genade zou verheerlijken. In de Raad des Vredes zocht God naar een weg waarin Hij, met behoud van Zijn recht, de mensen die uitverkoren waren zou verlossen en tot zaligheid zou brengen. God overlegde in deze Raad met Zichzelf. God de Vader eiste daarin genoegdoening. God de Zoon zegde toe te betalen voor de zonde. Daarop beloofde de Vader Hem de uitverkorenen als erfenis. De beschrijving die de predikanten in de preken van de Raad des Vredes geven, heeft het karakter van een rechtsgeding. Het is een overleg in een juridische setting, waarin op juridische gronden geëist, betaald en beloond wordt.

De voorgangers vatten de Raad des Vredes in de preken en in de secundaire bronnen niet op als metafoor om te kunnen spreken over de eeuwige besluiten van God, maar als een werkelijkheid. Daardoor ligt in de geloofsbeleving het accent in de verhouding tot God op het juridische vlak. De Vader krijgt in de beleving vooral de rol van Rechter. Dat blijft Hij vrijwel de gehele geloofsweg. In de beleving wordt Hij pas Vader na de persoonlijke rechtvaardiging en vrijspraak van de gelovige. Omdat volgens de visie op het geloofsleven maar enkele gelovigen dit bewust beleven, blijft voor de meeste gelovigen God hun hele leven (of het grootste deel ervan) Rechter. Daarmee is die geloofsweg vooral te karakteriseren als het dragen van de schuld en het ervaren van de noodzaak tot verzoening.

Doordat de Raad des Vredes ook model staat voor de beleving van de persoonlijke rechtvaardiging, krijgt de beleving daarvan een extra juridisch accent. Het juridische accent vanuit de Raad des Vredes komt op de geloofsweg tot een climax. Er is in de beleving min of meer sprake van meebeleven of herbeleven van de Raad des Vredes. De eeuwigheid krijgt een afspiegeling in het hart van de gelovige, in het diepst van de beleving. De Raad des Vredes is op deze manier niet alleen het ‘moment’ van het besluit tot verlossing, maar staat ook model voor de persoonlijke beleving van het schuldig verklaard worden en van de vrijspraak. Pas in deze subjectieve doorleving van de eeuwige Raad krijgt de gelovige

persoonlijke zekerheid ten aanzien van het delen in het objectieve heil op grond van het Middelaarswerk van Christus.

Het spreken over de Raad des Vredes speelt in de preken ook een rol in de eeuwigheidsoriëntatie. Dat betreft dan vooral de voor de bevinding kenmerkende plaatsbepaling van de zondige mens ten opzichte van de heilige en rechtvaardige God. Het oriënteren op de Raad des Vredes leidt in de bevinding tot een sterk juridisch accent in die verhouding. De verhouding tot God wordt ervaren als die van zondaar tegenover de Rechter van hemel en aarde; een Rechter Die niet anders kan dan veroordelen vanwege de zonden.

Die plaatsbepaling ten opzichte van God maakt dat in de bevinding ook een sterke nadruk ligt op de ernst van de zonde, op de diepte van de schuld en op de onmacht van de mens om zichzelf te verlossen. Deze nadruk onderstreept de noodzaak van een persoonlijk ervaren verzoening. Een verzoening die de mens buiten zichzelf moet zoeken.

Deze eeuwigheidsoriëntatie leidt met betrekking tot het oriënteren op de Raad des Vredes bij de gelovige tot een ‘conglomeraat’ van ervaringsfenomenen. Er is in de beleving sprake van zondebesef, schuldgevoel, ervaring van kleinheid en nietigheid tegenover de grote en heilige God en van onvermogen om te voldoen. Er is echter ook sprake van ervaring van de grootheid van de liefde en genade van God, van diepe verwondering over deze onbevattelijke genade en van verheerlijking van God. Al deze ervaringsfenomenen samen spelen een rol in de beleving van de persoonlijke geloofszekerheid. Omdat de Raad des Vredes de grond voor de genade volledig buiten de mens legt, kan de eigen zonde en schuld geen belemmering vormen om tot God te gaan en zekerheid over de verzoening te krijgen. Tegelijk kan de nadruk op de persoonlijke ervaring van de vrijspraak door de Vader in de beleving van de rechtvaardiging (als afspiegeling van de eeuwigheid in het hart) leiden tot veel onzekerheid zolang mensen die beleving niet (her)kennen.

De oriëntatie op de Raad des Vredes heeft in de preken nog een bijzondere eigen werking. De beeldende encscenering in de beschrijving van wat er in de Raad des Vredes heeft plaatsgevonden, biedt de hoorder de mogelijkheid om te komen tot een trinitarische spiritualiteit. Dat de predikanten de rol van ieder van de Goddelijke Personen in de encscenering zo expliciet in beeld brengen, maakt het voor de hoorders mogelijk om zich tot de onderscheiden Personen te verhouden. Om ten aanzien van hun persoonlijke ervaringen van de werkingen van de Drie-enige deze

ook aan een van de drie Personen te kunnen relateren of toeschrijven. Afhankelijk van de toeschrijving aan Vader, Zoon of Heilige Geest krijgen die werkingen dan respectievelijk een accent van liefde, genade of troost.

8.9.3 De verzoening

De predikanten plaatsen de beleving van de verzoening tussen de oriëntatie op Gods liefde in Zijn eeuwige besluiten en de eeuwige toekomst van de kerk. Ze stellen de persoonlijke beleving van de verzoening aan de orde tegen de achtergrond van de eeuwige verkiezing en de Raad des Vredes. Daarmee krijgt het verzoeningswerk van Christus in de preken het karakter van het effectueren van de eeuwige besluiten in het persoonlijk geloofsleven. Daarbij geeft de Raad des Vredes aan deze verzoening nadrukkelijk een juridisch karakter mee. Het is verzoening door voldoening. Het werk van Christus is plaatsvervangende voldoening aan Gods recht.

In de preken is sprake van een soteriologische duiding van de Bijbeltekst waar de preek over gaat. De uitleg van de tekst gebeurt vanuit het werk van Christus of met het oog op dat werk. Daarbij krijgt vooral de persoonlijke beleving daarvan aandacht. De focus ligt op de persoonlijke beleving van de verlossing, van de verzoening.

Het model van verzoening door voldoening krijgt in de preken een verbinding met de heilsorde. De rechtvaardiging en de vrijspraak zijn de kernmomenten waarop sprake is van beleving van de verzoening. Enerzijds is deze concentratie van de beleving van de verzoening in deze momenten gevolg van het juridische karakter van de Raad des Vredes en de invloed daarvan op de verzoening. Tegelijk versterkt deze concentratie in de beleving ook het juridische karakter daarvan, doordat de predikanten de geloofsbeleving min of meer tekenen vanuit de schuld en vanuit de (noodzaak tot) verlossing.

In de preken stellen de voorgangers de verzoening aan de orde vanuit de persoonlijke doorleving. Het gaat om een beschrijving vanuit het perspectief van de gelovige. De persoonlijk ervaren betekenis staat centraal. Het gaat uiteindelijk niet om het objectieve verzoeningswerk, maar om de subjectieve doorleving daarvan. Deze nadruk op verzoeningsdoorleving is kenmerkend te noemen voor de bevinding zoals die in de onderzochte preken voorkomt.

8.9.4 De eeuwige toekomst

Naast de gerichtheid op de eeuwige achtergrond in Gods welbehagen en in Zijn besluiten, is er in de eeuwigheidsoriëntatie ook sprake van een zich richten op een eeuwige toekomst.

De oriëntatie op de eeuwige bestemming van de mens heeft in de preken zowel een negatieve als een positieve focus. Er is sprake van een oriëntatie die tot vrees leidt wanneer het geloof ontbreekt. Er is echter ook sprake van een oriëntatie die zich uit in een gelovige verwachting van een eeuwige zaligheid. Wanneer de predikanten vanuit de negatieve focus spreken, is er sprake van een sobere benadering van wat die toekomst inhoudt. Ze waarschuwen vooral voor het oordeel en roepen op tot bekering om het oordeel te ontgaan. In de beschrijving van de positieve verwachting is daarentegen sprake van een haast uitbundig tekenen van de heerlijkheid van de eeuwige toekomst. Daarbij valt op dat er sprake is van een min of meer samenvallen van de toekomst na het persoonlijk sterven met de wederkomst van Christus. De voorgangers plaatsen de verheerlijking van de gelovige in het licht van de eindoverwinning van Christus.

Inhoudelijk omvat de beschrijving van de eeuwige bestemming van de gelovige het uitzien naar het zonder zonde zijn, naar het 'bij Jezus' zijn en naar het leven in gemeenschap met God. Deze inhoud onderstreept dat het in deze eeuwigheidsoriëntatie gaat om beleving. Dat het gaat om beleving wordt ook zichtbaar in hoe in deze oriëntatie wordt omgegaan met de ervaring van de bijzondere 'afstand' van de levensduur. Het uitzien naar de eeuwige toekomst maakt dat de gelovigen het naderbij komen van de dood in het geloof ervaren als het 'korten van de tijd'. Bij deze eeuwigheidsoriëntatie is sprake van een verlangend 'afkoersen' op de eeuwigheid. Een verlangen dat het vreemdelingschap dat de bevinding kenmerkt, onderstreept. In de preken heeft dit uitzien of verlangen van de gelovige regelmatig ook een lokkend karakter voor degenen die (nog) niet geloven. De voorstelling van de eeuwige toekomst voor de kerk krijgt naar hen toe dan het karakter van 'jaloers maken' op het eeuwig, zalig leven dat de gelovigen wacht.

Ook in de oriëntatie op de eeuwige toekomst is sprake van een vorm van zoeken naar persoonlijke geloofszekerheid. Het verlangen zonder zonde te zijn en 'eeuwig God in Christus te verheerlijken' onderstreept kenmerken die in de preken van het ware geloof worden gegeven. Er moet immers sprake zijn van zondekennis om te verlangen van de zonde verlost te zijn. Pas wanneer een mens 'zichzelf als eerrover van God leert

kennen' ontstaat het verlangen om eindelijk God groot te maken voor de verlossing in Zijn Zoon Jezus Christus.

De oriëntatie op de eeuwige bestemming versterkt ook de ernst die kenmerkend is voor de bevinding. Het gaat immers om de persoonlijke toekomst, om eeuwig wel of eeuwig wee. Die ernst komt ook uit in de schroom die er ten aanzien van het toe-eigenen van deze zalige toekomst voor de kerk lijkt te bestaan. Die schroom heeft enerzijds te maken met de kennis die de gelovige heeft gekregen over zichzelf. Dat is een belevingskennis die aan de zaligheid altijd het bijvoeglijk naamwoord 'onverdiend' zal toevoegen. Anderzijds is het de onbevattelijkheid van de genade die deze schroom bepaalt. Het is in de beleving 'niet klein te krijgen' dat God een zodanige zaligheid 'om niet' (uit genade) zou willen schenken. De grootheid van dit geschenk maakt dat de gelovige het haast niet durft aan te nemen.

8.9.5 Afronding

De eeuwigheidsoriëntatie en de verzoeningsdoorleving zijn, zo bleek in dit hoofdstuk, sterk aan elkaar gerelateerd. Gods eeuwige liefde en besluiten moeten in het 'heden der genade' een uitwerking krijgen in het persoonlijk leven om te kunnen delen in het perspectief van de eeuwige toekomst met God. De beginregel van de middeleeuwse antifoon '*Media vita in morte sumus*' (midden in het leven zijn wij in de dood) kan in dat verband als kenmerkend worden gezien voor de tekening van de situatie van de mens in dit leven.¹⁴⁵ Ook het klassieke doopformulier – dat het leven als een gestadige dood ziet – en het formulier voor de bediening van het Heilig Avondmaal – dat zegt dat we midden in de dood liggen – gaan van deze gedachte uit. In de preken benadrukken de voorgangers dat zonder persoonlijk doorleefde verzoening, deze situatie ook de eeuwige bestemming zal kenmerken.

145 Luther maakte van deze antifoon een Duitse bewerking: 'Mitten wir im Leben sind mit dem Tod umfassen'. Een vertaalde versie daarvan is opgenomen als Lied 272 in *Liedboek voor de kerken* ('s-Gravenhage 1973).

HOOFDSTUK 9

Schriftuurlijk-bevindelijke prediking: conclusies

9.1 Introductie

In dit hoofdstuk reflecteer ik op de gevonden resultaten met betrekking tot de homiletische kenmerken van de hedendaagse bevindelijke prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Dat doe ik aan de hand van de vijf punten waarnaar gericht empirisch onderzoek is gedaan (zie 4.5.2). Ik ga eerst in op de wijze waarop de predikanten in de preken de bevinding aan de Schrift verbinden (9.2). Daarna stel ik aan de orde hoe de voorgangers, door het beschrijven van momenten (kruispunten) op de geloofsweg, verschillende manieren aanwijzen waarop God leiding geeft in het geestelijk leven (9.3). In de volgende paragraaf staat centraal wat er gebeurt in de oproep tot zelfonderzoek (9.4). Vervolgens reflecteer ik op de rol van de oriëntatie op de eeuwigheid (9.5). Als laatste komt de nadruk op de doorleving van de verzoening aan de orde (9.6). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een afronding (9.7).

9.2 Het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst

In hoofdstuk 5 is op basis van het empirisch onderzoeksmateriaal de vraag beantwoord, hoe de predikanten bevinding verbinden aan de Bijbeltekst waarover gepreekt wordt. Daarbij werd de omschrijving ‘Schriftuurlijk-bevindelijke prediking’ als uitgangspunt genomen. Er is gekeken naar de manier waarop de predikanten het verbindingsstreepje tussen Schriftuurlijk en bevindelijk in de prediking van inhoud voorzien. Het koppelteken bleek de visualisering te zijn van een hermeneutische regel. Het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst gebeurt vanuit een theologische exegese van de tekst. In die theologische exegese worden de openbaring van God en de geloofservaring van de mens bij elkaar gebracht. De gerichtheid op de betekenis voor het hart, die deze theologische exegese binnen de Gereformeerde Gemeenten kenmerkt, maakt dat de voorgangers het gesprek met de Bijbeltekst aangaan met het oog op het toepassingsperspectief ervan voor de hoorders. Daarbij wordt zowel

het perspectief vanwaaruit de predikanten de tekst lezen, als de focus die ze in de uitleg aanbrengen, bepaald door theologisch-antropologische vooronderstellingen en door een binnen de eigen geloofsgemeenschap gangbare visie op het geloofsleven. De theologisch-antropologische vooronderstellingen komen openbaar in een sterk accent op de gevallen staat van de mens, in het beklemtonen van de noodzaak van wedergeboorte en in het benadrukken van het 'eenzijdige van het Godswerk'. In de preken leidt dit onder andere tot een lezing van de Bijbeltekst waarin actieve logosomatische begrippen passief begrepen, ingevuld en uitgelegd worden. De invloed van de visie op het geloofsleven maakt dat de Bijbeltekst wordt gelezen vanuit een gerichtheid op de potentie die de tekst heeft voor toepassing binnen de min of meer chronologisch opgevatte geloofsweg.

Bij de hermeneutische oriëntatie van de hoorder op de ervaringen die kenmerkend zijn voor de kernmomenten (kruispunten) op die geloofsweg, speelt identificatie een grote rol. Het betreft hier de identificatie van de hoorder met personen en omstandigheden uit de Bijbeltekst (de Bijbelse geschiedenis). Deze identificatie wordt door de predikanten mogelijk gemaakt doordat in de preken sprake is van een 'teruglezende-identificatie'. Deze laatste vorm van identificatie betreft een vorm van 'geestelijke diagnose' van personen uit de Bijbelse geschiedenis. Die ondergaan in deze diagnose als het ware een identificatie met bevindelijke geloofsgestalten. Er worden aan hen geloofservaringen en geloofsomstandigheden toegekend die bekend zijn binnen de bevindelijke geloofsbeleving, maar die in de Bijbeltekst zelf niet worden genoemd (of verondersteld). De bevindelijke hermeneutische leesregel lijkt daarbij de eigenheid en het eigen spreken van de tekst onder spanning te zetten. De toeschrijving van de bevindelijke geloofsgestalten aan Bijbelse personen bevordert wel de mogelijkheid tot identificatie voor de hoorder, maar betreft in feite een identificatie met eigentijdse bevindelijke geloofsgestalten; geloofsgestalten zoals die volgens de visie van de voorgangers een plaats hebben in het leven van degenen die zich (ergens) bevinden op de min of meer gestandaardiseerde geloofsweg. Dat betekent dat een (beperkt) aantal bekende en welomschreven geloofsgestalten via de bespreking van personen of omstandigheden uit de Bijbelse geschiedenis aan de hoorders ter identificatie wordt voorgehouden. Andere geloofsgestalten of geloofsomstandigheden, die min of meer buiten de gangbaar geachte geloofsweg vallen, blijven buiten beeld. Het gaat dus niet alleen om identificatie met geloofsgestalten die feitelijk eigentijds zijn (en mogelijk

vreemd aan de in de preek aan de orde zijnde Bijbelse geschiedenis), maar ook om een (beperkte) selectie van geloofsgestalten. De Knijff wijst erop dat elke hermeneutische regel zowel een sleutel is die de toegang tot de tekst opent, als een slot dat de deur voor andere wijzen van lezen van de tekst dichthoudt.¹ De sterke focus op de chronologisch opgevatte geloofsweg lijkt ertoe te leiden dat in de Schriftuitleg binnen de Gereformeerde Gemeenten de Bijbeltekst met name gelezen en beprekt wordt met het oog op de mogelijke bevindelijke betekenis. De Bijbeltekst wordt daarmee benaderd als aanknopingspunt voor het belichten en bespreken van geloofsgestalten die kenmerkend worden geacht voor de geloofsweg. Dat betekent dat de hoorder dit uitgangspunt in meerdere of mindere mate bewust zal moeten delen, voordat voor hem of haar sprake kan zijn van een dergelijke identificatie. De hermeneutische regel vraagt impliciet om een gedeelde visie ten aanzien van de geloofsweg. Wanneer de hoorder deze visie niet deelt, kan dat voor hem of haar leiden tot verwarring of vervreemding ten aanzien van de geboden Schriftuitleg. Om na te kunnen gaan of, en zo ja hoe, er onder de hoorders sprake is van het ervaren van een beperking of belemmering bij het verstaan van de Schrift als gevolg van de gangbare hermeneutische regel, zal empirisch vervolgonderzoek moeten worden gedaan.

Empirisch onderzoek onder de hoorders is ook noodzakelijk om te kunnen achterhalen in hoeverre de in de uitleg gecreëerde geloofswerkelijkheid (met de chronologisch opgevatte geloofsweg als basis) in hun geloofsbeleving een gerichtheid op de eigen plaats op die geloofsweg bewerkt. Dat de predikanten in hun uitleg met deze hermeneutische regel werken, wil niet vanzelf zeggen dat de hoorders als gevolg daarvan in hun persoonlijk geloofsleven vooral bezig zijn met de vraag of en waar ze zich op de geloofsweg bevinden. Diepte-interviews met hoorders zouden daar meer zicht op kunnen geven.

Bij de 'teruglezende-identificatie' komt de vraag op naar de betekenis van het historisch karakter van de Bijbelse geschiedenis. Dat is nog sterker het geval bij de overdrachtelijke uitleg van de Bijbeltekst (paragraaf 5.5). Kunnen historische gegevens zo sterk overdrachtelijk worden gelezen zonder af te doen aan de historiciteit? Wordt de Bijbelse geschiedenis op die manier niet (enkel) tot metafoor voor de bevinding? Leidt deze manier van omgang met de Bijbelse geschiedenis uiteindelijk niet tot

1 H.W. de Knijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek* (Kampen 1985), 7.

‘vervluchting van de heilsgeschiedenis’?² Verdringt de nadruk op de persoonlijke doorleving, op (het moment van) de heilservering, zo niet de heilsgeschiedenis?³ Het zijn vragen die raken aan een thema dat breder van invloed is dan alleen ten aanzien van de overdrachtelijke uitleg; een thema dat – zoals in het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken – gerelateerd is aan de visie op de rechtvaardiging en de doorleving van de orde des heils.⁴ Het speelt ook breder een rol dan alleen binnen de Gereformeerde Gemeenten. Een uitgewerkte theologie van de heilshistorie vanuit gereformeerd perspectief ontbreekt. Binnen het kader van dit onderzoek kan op dit thema niet verder worden ingegaan, maar het is wel van belang om er de vinger bij te leggen. Hier liggen fundamentele vragen ten aanzien van de bevindelijke prediking. Het heil in de persoonlijke levensgeschiedenis berust immers op het *historische* handelen van God.⁵ Wanneer die historiciteit vervluchtigt, verdwijnt ook de grond voor de bevinding.

Het laatste punt waar ik naar aanleiding van het verbinden van bevinding aan de Bijbeltekst al reflecterend wat vragen over zou willen stellen, betreft de tekstkeuze voor de preken. Er lijkt sprake te zijn van een tekstkeuze op grond van het bevindelijk potentieel van de Bijbeltekst. Een dergelijke (wellicht onbewuste) selectie van teksten zou ertoe kunnen leiden dat Bijbelteksten die mogelijk corrigerend zijn ten aanzien van de eigen visie op de geloofsbeleving buiten beeld blijven. Om duidelijk te krijgen in hoeverre er werkelijk sprake is van een beperkte tekstkeuze, zou breder onderzoek moeten worden gedaan naar de teksten waarover gepreekt wordt.⁶ Dat onderzoek zou – in het kader van de focus op de bevinding – kunnen starten met het in kaart brengen van de keuze van Bijbelteksten voor preken rondom het Heilig Avondmaal. Op grond van de resultaten van dat onderzoek, kan vervolgens gekeken worden in welke richting verder gezocht moet worden. Op die manier kan in beeld komen of er werkelijk sprake is van een beperkte of gestuurde tekstkeuze en of die mogelijke selectie gerelateerd is aan de bevindelijke geloofsvisie.

2 Ik ontleen deze term aan W. van 't Spijker, *Triptiek van de geschiedenis. De verbinding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis* (Goes 1981), 71.

3 Van 't Spijker, *Triptiek*, 60.

4 Van 't Spijker, *Triptiek*, 60.

5 Van 't Spijker, *Triptiek*, 85.

6 Een dergelijk onderzoek zou kunnen worden gedaan in uitgegeven, gedrukte preken, maar ook aan de hand van bijvoorbeeld www.prekenweb.nl.

9.3 Hoe beschrijven de predikanten de manieren waarop God leiding geeft in het geestelijk leven?

Met het bespreken van de geloofservaringen die volgens de predikanten aan de kruispunten op de geloofsweg verbonden zijn, brengen zij verschillende manieren ter sprake waarop God leiding geeft in het geestelijk leven. Op welke wijze de voorgangers dat doen, is toegelicht in hoofdstuk 6. Met die toelichting is ook gedeeltelijk antwoord gegeven op de vraag hoe de voorgangers in de preken gestalte geven aan bevindelijke spiritualiteit. De predikanten geven de bevindelijke spiritualiteit in de preken een plaats via bespreking van, toelichting op en bevraging naar (de aanwezigheid van) kenmerkende geloofservaringen op een (de) geloofsweg. Op deze geloofsweg situeren ze kruispunten, kenmerkende ervaringsmomenten, die elkaar (chrono)logisch opvolgen. De ervaringen die de gelovige in zijn of haar leven opdoet in de relatie met God, krijgen zo een duiding binnen een min of meer gecanoniseerd geloofsverhaal; een richtinggevend script dat als model dient. Dit geloofsverhaal of script helpt de hoorder om voor zichzelf vast te stellen óf en waar hij of zij zich op de geloofsweg bevindt. Het stelt de hoorder ook in staat om daarover met anderen te spreken. De predikanten reiken de hoorders een vocabulaire en verschillende taalvelden aan voor het beschrijven van de geloofsweg en van de persoonlijke ervaringen daarop. In de toepassing van de Schrift, zoals de voorgangers die in de preken geven, spelen dit vocabulaire en deze verschillende taalvelden een belangrijke rol. Ze worden ingezet om de hoorders te bemoedigen en hun bevindelijke spiritualiteit te structureren, te bevestigen en te corrigeren door middel van het 'spiegelen' van de eigen ervaringen aan wat in de Schrift wordt gelezen.

De bevindelijke spiritualiteit zoals die in de preken gestalte krijgt, heeft een sterk forensisch (strafrechtelijk) karakter. De geloofsweg loopt van zonde en schuld, langs het leren kennen van Christus als Borg Die voor de schuld betaalt, naar het vonnis (de vrijspraak) door God de Vader als Rechter. In de preken ligt de nadruk op het begin van de geloofsweg. Vanuit de gedachte dat de meeste gelovigen zich een groot deel van hun (geloofs)leven op dit eerste deel van de weg bevinden, krijgt de bevindelijke spiritualiteit in de preken met name gestalte door het benadrukken van de noodzaak van zondekennis en zelfmishagen en van het uitzien naar (meer) kennis van Christus als Borg.

Binnen de bevindelijke spiritualiteit krijgt de wedergeboorte een centrale plaats. Het is het bepalende moment voor het al of niet ingaan in

het Koninkrijk van God, het begin van de persoonlijke geloofsweg. Alle andere onderdelen (kruispunten) van de geloofsweg kunnen eventueel worden gemist, maar de wedergeboorte niet. Tegelijk blijkt uit de preken dat de predikanten uitgaan van de gedachte dat veel hoorders het precieze moment van hun wedergeboorte niet kennen. Ze beseffen dat deze hoorders daarover in grote onzekerheid (kunnen) verkeren. In het kader daarvan besteden ze in de preken veel aandacht aan de kenmerken of vruchten van de wedergeboorte. Zo kunnen de hoorders zichzelf onderzoeken op het al dan niet aanwezig zijn van deze vruchten in hun persoonlijk geloofsleven. Het vinden ervan kan (meer) zekerheid geven aangaande de persoonlijke wedergeboorte.

De sterke focus op de vruchten van de wedergeboorte lijkt het risico in zich te dragen dat de hoorders worden aangezet om hun geloofszekerheid te funderen in bepaalde welomschreven kenmerken. De innerlijke beleving, met name de beleving op het eerste deel van de geloofsweg, komt daarmee centraal te staan.

Die focus op het eerste deel van de geloofsweg krijgt in de preken extra accent, doordat van het tweede (grote) kruispunt op die weg, de beleving van de rechtvaardiging, wordt gezegd dat er maar weinig mensen zijn die dat hebben meegemaakt. Dit benadrukken van het uitzonderlijke karakter van de beleving van de rechtvaardiging kan ertoe leiden dat de gelovigen zich blijven focussen op het begin van de geloofsweg (met de daarop liggende ‘kleinere’ kruispunten als het ‘zien van de weg ter ontkoming’ en de ‘openbaring van de Middelaar aan de ziel’). Ze richten zich daarbij op hun eigen voortgang en op de aanwijzingen (ervaringen) die deze persoonlijke voortgang bevestigen. Omdat God – in de gangbare opvatting van de geloofsweg – aan het begin van die weg vooral als Rechter wordt ervaren (en niet als Vader, dat is Hij pas ná de beleving van de rechtvaardiging), betekent dit dat de betreffende geloofservaringen allemaal een juridisch karakter hebben. De verhouding tot God wordt aan het begin van de geloofsweg getekend vanuit en beheerst door de schuld van de mens. Uitgaande van de gedachte dat maar weinig mensen de persoonlijke rechtvaardiging beleven, betekent dit dat veel van de gelovigen (hun leven lang) worstelen met onzekerheid en de beleving van schuld. Om na te kunnen gaan of dit zo is en wat dat eventueel pastoraal en psychisch voor deze hoorders betekent, is empirisch vervolgonderzoek nodig. Het feit dat de predikanten aan deze zaken in de preken veel aandacht besteden, lijkt erop te wijzen dat ze deze worstelingen in hun pastorale activiteiten bij de hoorders inderdaad tegenkomen.

Bij de reflecties in de vorige paragraaf is al aangegeven dat er ten aanzien van de heilsfeiten sprake lijkt te zijn van een vervluchting van de historiciteit ervan. Binnen het bevindelijk discours zoals dat in de onderzochte preken voorkomt, zijn er wat dat betreft vooral vragen te stellen bij het taalveld van de ‘beleving van de heilsfeiten’ (paragraaf 6.3). Dit taalveld kent door de belevingsidentificatie met de gangen van vernedering en verhoging van Christus nadrukkelijk een affectieve betrokkenheid op Hem en heeft een sterke suggestie in zich van persoonlijk doorleefde navolging. De nadruk die het legt op de subjectieve doorleving van de heilsfeiten, maakt echter dat de objectiviteit daarvan (hun historische gegevenheid) volledig in die subjectieve doorleving lijkt te worden opgezogen. De geloofszekerheid is dan niet meer gegrond op wat buiten de gelovige ligt (het werk van Christus), maar op wat daar vanbinnen, in het hart, van wordt beleefd. Of dit taalveld de vervluchting van de historiciteit heeft bevorderd of daar gevolg van is, zal moeilijk via onderzoek zijn hard te maken. Duidelijk is in ieder geval dat vervluchting van de heilsgeschiedenis theologische en pastorale gevolgen kan hebben. Die gevolgen betreffen niet alleen theoretische uitgangspunten, maar zijn ook in de prediking en de geloofspraktijk van de hoorders aan te wijzen.

9.4 De oproep tot zelfonderzoek

Bij de kerncategorie die uit het onderzoeken van de preken naar voren kwam – ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’ – ligt het accent op het handelen van God. Hij is de actor. De kerncategorie spreekt ook over handelen van de predikanten zelf, namelijk in het ‘aanwijzen’ van Gods handelen. Het antwoord op de vraag hoe de hoorders worden aangesproken in hedendaagse bevindelijke preken binnen de Gereformeerde Gemeenten is te vinden in de uitwerking van dat ‘aanwijzen’. Dit ‘aanwijzen’ blijkt te gebeuren door middel van een aantal specifieke homiletische handelingen. Dat betreft, naast het eerder besproken verbinden van bevinding aan de Schrift, onder andere het oproepen tot zelfonderzoek. Van het gerichte onderzoek daarnaar is verslag gedaan in hoofdstuk 7.

Bij het oproepen tot zelfonderzoek krijgt het aanspreken van de hoorders in de preek een dialogisch karakter. De oproep tot zelfonderzoek blijkt diep in de preken verankerd te zijn: hij (1) leidt tot sturing op het woordniveau, (2) brengt via causale zinsconstructies een voorwaardelijk element aan, (3) krijgt een focus door het noemen van ken-

merken, (4) heeft een kritische lading in de separatie en (5) kent een verdieping en versterking in het bespreken van noodzakelijk geachte kennis.

Als gevolg van de gemeentetheologie (zie 8.3.5) is er bij de oproep tot zelfonderzoek sprake van het uitgaan van een impliciete hoorder die een schuldige onbekeerde is. Dat uit zich in een concentratie op ontdekking en overtuiging, binnen het kader van een nadrukkelijk juridische verhouding tussen God en mens. Daarnaast leidt de opvatting aangaande de ‘ongeweten wedergeboorte’ (onderdeel van de gemeentetheologie) er in de oproep tot zelfonderzoek toe dat de predikanten focussen op de vruchten van de wedergeboorte.

De oproep tot zelfonderzoek vervult een spilfunctie, doordat het zelfonderzoek het middel is dat de Geest gebruikt om de mens aan zichzelf te ontdekken, te brengen tot het roepen om verlossing en te leiden tot de verzoening in het werk van Christus.

De wijze waarop de predikanten de oproep tot zelfonderzoek in de preken vormgeven, laat zien dat ze daarbij een geloofspraktijk van zelfonderzoek bij de hoorders veronderstellen.

Uit de onderzoeksresultaten komt naar voren dat de voorgangers zich in de oproep tot zelfonderzoek nadrukkelijk medeverantwoordelijk weten voor het hoorproces. Ze zetten retorische middelen in om de aandacht te focussen, zijn sterk applicatiegericht in hun uitleg van de Schrift en faciliteren het zelfonderzoek voor de hoorder door het aanreiken van kenmerken, het beschrijven van (on)geloofsgestalten en het benoemen van geloofskennis die ze noodzakelijk achten. Daarmee sluiten ze (elke vorm van) misverstaan van hun boodschap vrijwel uit. Daarnaast bieden ze de hoorder, via het bespreken van de geloofsweg, een vocabulaire en verschillende taalvelden voor de duiding en eigen verwoording van geloofservaringen. Ze blijken in de oproep tot zelfonderzoek ook een differentiatie aan te brengen in de benadering van de hoorders. Dit gebeurt via het bespreken van onder andere het ‘kennen van de Middelaar in Zijn Namen, ambten, naturen, staten en weldaden’. De oproep tot zelfonderzoek laat daarnaast een (sterke) betrokkenheid op het eeuwige heil van de hoorders zien.

Tegelijk kent deze medeverantwoordelijkheid van de predikanten een vooronderstelling. Zoals de hermeneutische regel voor de Schriftuitleg een met de hoorder gedeelde visie ten aanzien van de geloofsweg veronderstelt (zie 9.2), vraagt het zich homiletisch verantwoordelijk weten voor de hoorders om een aantal gedeelde uitgangspunten met betrekking tot het gezag en de autoriteit van de voorganger. Dat betreft met name

zijn aanreiken van bepalende kenmerken voor het zelfonderzoek en de beoordeling die hij daaraan verbindt. Het vraagt van de hoorder dat hij of zij min of meer bewust instemt met de manier waarop dat gezag en die autoriteit binnen de bevindelijke cultuur plaats en vorm krijgen. De medeverantwoordelijkheid kan alleen vruchtbaar functioneren, wanneer de hoorder zich op een dergelijke wijze wil en kan laten sturen en leiden ten aanzien van zijn of haar geestelijk leven. Daarbij spelen ook de persoonlijkheid en het ethos van de predikant een (grote) rol. Wanneer – om welke reden ook – het gezag en de autoriteit van de predikant voor de hoorder niet vanzelfsprekend zijn, zal ook de genomen medeverantwoordelijkheid van de predikant minder vanzelfsprekend positief ervaren of gewaardeerd worden. De medeverantwoordelijkheid verandert dan van een hulpmiddel in een belemmering voor het hoorproces.

Bij de bespreking van wat er gebeurt bij het oproepen tot zelfonderzoek is in hoofdstuk 7 uitgebreid aandacht geschonken aan de daarbij veronderstelde geloofspraktijk van zelfonderzoek. Bij die veronderstelde geloofspraktijk is in het kader van de reflectie op de onderzoeksresultaten een aantal vragen te stellen. Zo is er geen onderzoek gedaan naar het actuele functioneren van een dergelijke geloofspraktijk. Hoe betrokken zijn de hoorders op en in die geloofspraktijk? De oproep wordt aan de gehele gemeente geadresseerd, maar in hoeverre geldt dat dit een praktijk is waaraan alle (veel) hoorders gestalte geven?

Een specifieke vraag ten aanzien van de geloofspraktijk van zelfonderzoek betreft het omgaan met bronnen. Nu de leescultuur ook in bevindelijke kring lijkt af te nemen, zal er mogelijk aandacht moeten komen voor een vorm van actualisering van de bronnen voor de praktijk. Een afnemende leescultuur kan immers een bedreiging zijn voor de geloofspraktijk van het zelfonderzoek. Zijn er andere bronnen denkbaar die de rol van de literatuur (deels) kunnen overnemen? Biedt de toenemende kijkcultuur hierbij kansen? Op dit moment is het kijkgedrag van de hoorders een van de onderwerpen die in de oproep tot zelfonderzoek aan de orde worden gesteld. Niet in de eerste plaats vanwege de inhoud van wat gekeken wordt, maar om het kijken als zodanig. Dat wordt binnen het kerkverband afgewezen (en kan in principe leiden tot uitoefening van kerkelijke tucht). Is het voorstelbaar dat op termijn, als de kijkcultuur ook binnen de Biblebelt steeds verder doordringt,⁷

7 Zie daarover bijvoorbeeld A. Pons (red.), *Biblebelt Online. Bevindelijk gereformeerd en nieuwe media* (Apeldoorn 2014).

(YouTube)films deel gaan uitmaken van de bronnen voor deze geloofspraktijk?⁸ Van Hell heeft onderzoek gedaan naar de betekenis van films voor de opbouw van de religieuze identiteit van orthodox protestanten.⁹ Misschien kan in het verlengde van haar onderzoek worden nagedacht over de (on)mogelijkheden van het medium film als bron voor het zelfonderzoek als geloofspraktijk.¹⁰ Wanneer dergelijke ontwikkelingen binnen het kerkverband blijvend als ongewenst worden gezien, zal nadrukkelijk(er) moeten worden ingezet op het in stand houden (en waar mogelijk uitbreiden en verdiepen) van de leescultuur. Gezien de spilfunctie die het zelfonderzoek ten aanzien van de bevinding heeft, zal daarbij dan met name ook de literatuur als bron voor de geloofspraktijk van het zelfonderzoek aandacht moeten krijgen. De mogelijke keuze om in dit opzicht af te wijken van (en zich te blijven verzetten tegen) de ontwikkelingen in de seculiere cultuur, vraagt in ieder geval om een heel bewuste inzet op het in stand houden van de kennis uit de bestaande gedrukte bronnen. Die inzet geldt niet alleen voor de prediking en het catechetisch onderwijs binnen de kerk, maar ook voor de opvoeding thuis en op de (reformatische) scholen.

9.5 Oriëntatie op de eeuwigheid

Bij het aanspreken van de hoorders is ook sprake van een eeuwigheidsoriëntatie. Daaruit komt naar voren dat het bevindelijk geloofsleven een gerichtheid op de uitverkiezing kent. De gelovige zoekt daarin naar een bepaling van de eigen plaats in de verhouding tot God. De bevinding kenmerkt zich door het zoeken en zekeren (vastmaken) van de geloofs zekerheid in de beleving van Gods eeuwige verkiezende liefde en genade. Dit zoeken kan enerzijds leiden tot existentiële worstelingen aangaande de vraag naar het al dan niet persoonlijk delen in die uitverkiezing. Anderzijds kan de verkiezing aanleiding zijn voor diepe verwondering over de genade en het uiten daarvan in een gestamelde doxologie.

Oriëntatie aan de eeuwigheid vindt in de bevinding ook plaats ten

8 Momenteel ontwikkelt bijvoorbeeld YouTube zich als een enorme bron voor allerlei praktijken (van kluswerk in huis tot aan allerlei vormen van sport).

9 A.C. van Hell, *Widening the Screen. Orthodox Protestant Film Viewers in The Netherlands and the Appropriation of Meaning in Relation to their Religious Identity* (dissertatie VU 2016).

10 In het verlengde van de bekende uitgaven van *De Christenreis* met veel afbeeldingen zou bijvoorbeeld gedacht kunnen worden aan een goede verfilming van het boek.

opzichte van de Raad des Vredes. In de preken wordt deze Raad niet als metafoor opgevat, maar min of meer als een werkelijkheid. Daardoor krijgt de verhouding tot God in de geloofsbeleving een sterk juridisch accent. De Vader is in de beleving vooral de Rechter. Doordat de Raad des Vredes model staat voor de beleving van de persoonlijke rechtvaardiging, staat ook daarbij het juridische aspect voorop. Het juridische aspect bereikt daarin een climax.

De oriëntatie op deze Raad leidt bij de gelovige tot veel ervaringsfenomenen. Er is sprake van zondebesef, schuldgevoel, ervaring van kleinheid en nietigheid tegenover de grote en heilige God en ervaring van onvermogen om de schuld te voldoen. In de beleving van de rechtvaardiging is echter ook sprake van ervaring van de grootheid van de liefde en genade van God, van diepe verwondering daarover. Deze ervaringsfenomenen hebben een eigen plaats in de beleving van de persoonlijke geloofs zekerheid.

De beeldende encscenering die de predikanten in de preken aan de Raad des Vredes geven, biedt de hoorder de mogelijkheid om te komen tot een trinitarische spiritualiteit. De in deze encscenering expliciet in beeld gebrachte rol van ieder van de Goddelijke Personen, maakt het voor de hoorder mogelijk om zich tot die onderscheiden Personen te verhouden. Hij of zij kan daardoor de persoonlijke ervaringen in het geloof aan een van de Personen relateren of toeschrijven. Afhankelijk van de toeschrijving aan de Vader, de Zoon of de Heilige Geest krijgen die ervaringen dan een accent van liefde, genade of troost.

Daarnaast is er in de bevinding in de preken ook sprake van een vorm van oriëntatie op een eeuwige toekomst. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen een positieve en een negatieve oriëntatie. Voor de gelovige kent de positieve gerichtheid de verwachting van een eeuwige zaligheid. De negatieve oriëntatie betreft het oordeel dat de ongelovige wacht. De oriëntatie op de eeuwige bestemming geeft aan de bevinding in de preken een accent van ernst. Die ernst komt ook uit in een schroom ten aanzien van het zich toe-eigenen van de verwachting van de zalige toekomst. Die schroom heeft enerzijds te maken met de kennis die de gelovige van zichzelf heeft gekregen, met het besef dat het gaat om een 'onverdiende zaligheid'. Anderzijds kent die schroom iets van de beleving van het 'onbevattelijke aanbod om in die zaligheid te mogen delen'. De grootheid van het geschenk maakt dat de gelovige de zaligheid haast niet durft aan te nemen.

Wanneer we reflecteren op de gevonden resultaten met betrekking tot

de oriëntatie op de eeuwigheid, blijkt dat er daarbij sprake is van min of meer voortbouwen op reflecties die bij de eerdere paragrafen aan de orde zijn geweest. Zo reiken de predikanten de hoorders, wanneer ze de worsteling rondom de zekerheid van de persoonlijke verkiezing aan de orde stellen, dezelfde kenmerken aan als bij het zoeken van zekerheid met betrekking tot de wedergeboorte. De vragen rondom de persoonlijke zekerheid ten aanzien van de verkiezing en de wedergeboorte betreffen – zo blijkt uit de preken – hetzelfde (pastorale) probleemveld. Het feit dat dit probleemveld zoveel aandacht krijgt, geeft aanleiding om te denken dat de onzekerheid onder de hoorders een nadrukkelijk ervaren pastoraal probleem is.¹¹ Doordat deze onzekerheid in de preken min of meer als behorend bij het begin van de geloofsweg wordt getekend, krijgt die een dubbel karakter. Ze wordt enerzijds als (grote) worsteling ervaren, maar lijkt anderzijds ook een soort bevestigende werking te hebben. De ‘dubbelheid’ die de preken ten aanzien van deze problematiek laten zien, lijkt daarmee een rol te spelen in het in stand houden ervan. De terughoudendheid in het aanbod van genade – zoals die in de preken te vinden is – en de nadruk op zelfonderzoek aan de hand van kenmerken, lijken daarbij versterkend te werken. Er zou empirisch onderzoek onder de hoorders moeten worden gedaan, om na te gaan of er inderdaad sprake is van een dergelijke breed ervaren pastorale nood. Wanneer dat het geval blijkt te zijn, lijkt bezinning op de rol die de kenmerken in de preken hebben ten aanzien van verkiezing en wedergeboorte een belangrijke eerste stap te zijn.

Een tweede onderwerp waarbij wordt aangesloten bij eerdere reflecties, betreft de rol van de Raad des Vredes in de preken. We hebben bij de bespreking in vorige paragrafen gezien hoe er sprake lijkt te zijn van een vervluchtigen van de heilsgeschiedenis. Daartegenover lijkt ten aanzien van de Raad des Vredes juist een toekenning van (voor)historiciteit een rol te spelen. Voor beiden, zowel de vervluchtiging als de toekenning, lijkt de bevindelijke geloofsbeleving de aanleiding te vormen. Dat betreft met name de rol van de toe-eigening daarin. De subjectieve doorleving lijkt vóór de tijd (in de eeuwigheid) te vragen om historisering van de Raad des Vredes. Hoewel het gaat om een metafoor voor wat zich volgens de

11 W.H.Th. Moehn, ‘Katholiek zicht op wedergeboorte. Dordts spreken over wedergeboorte in een breder theologie-historisch kader’, *Theologia Reformata*, jrg. 61 (3) (2018), 219-229, 219-220 wijst erop dat deze vragen tot op de dag van vandaag binnen de gereformeerde gezindte leven.

gereformeerde opvatting in de eeuwigheid heeft afgespeeld, wordt deze Raad opgevat als een historische werkelijkheid. *In* de tijd leidt de nadruk op de subjectieve doorleving tot vervluchtiging van de heilsgeschiedenis. Waar de heilsgeschiedenis vanuit de geloofsbeleving haast metaforisch wordt gelezen, wordt de metafoor van de Raad des Vredes als min of meer historische werkelijkheid aan de orde gesteld. De hermeneutische regel, vanwaaruit gelezen wordt vanuit het hart en gericht op de persoonlijke beleving, leidt dus tot twee verschillende – maar verwante – processen. Niet het metaforische of historische karakter van de tekst (of dogmatische uitwerkingen ervan) is bepalend, maar het potentieel van de tekst voor toepassing binnen de geloofsbeleving. Eerder is gewezen op de noodzaak van theologische doordenking ten aanzien van de heilsgeschiedenis. De uitwerking die de Raad des Vredes in de preken krijgt, lijkt aanleiding om ook te wijzen op de noodzaak van doordenking van de rol van het toekennen van historiciteit aan (dogmatische) uitwerkingen van metaforen.

De oriëntatie op de eeuwigheid betreft ook de rol van de toekomstverwachting binnen de preek. Er blijkt in de preken sprake te zijn van een min of meer samenvallen van de persoonlijke toekomst na dit leven (bij het sterven), met gebeurtenissen die horen bij de verwachting van de wederkomst van Christus. De als troost aan de orde gestelde toekomstverwachting, krijgt weinig uitwerking. Dat is, vanwege het oriënterende karakter ervan in de preken, vaak terecht. Toch wekt de verwoording die de predikanten eraan geven het vermoeden dat een wat verder doordachte eschatologie het troostende karakter zou kunnen versterken. De schroom in het toe-eigenen, die er ook ten aanzien van de toekomstverwachting lijkt te zijn, zou daardoor mogelijk een minder nadrukkelijke rol hoeven te spelen in de geloofsbeleving.

9.6 Doorleving van de verzoening

De derde wijze waarop de hoorders in de hedendaagse bevindelijke preken binnen de Gereformeerde Gemeenten worden aangesproken, is te vinden in de nadruk op verzoeningsdoorleving. De predikanten stellen de persoonlijke beleving van de verzoening aan de orde tegen de achtergrond van de eeuwige verkiezing en de Raad des Vredes. Daarmee krijgt het verzoeningswerk van Christus het karakter van het effectueren van de eeuwige besluiten in het persoonlijk geloofsleven. De achtergrond van de Raad des Vredes plaatst het spreken over verzoening daarbij nadrukkelijk binnen een juridisch kader. Het is verzoening door

voldoening. Het werk van Christus is plaatsvervangende voldoening aan Gods recht. In de preken leidt dit tot een soteriologische duiding van de Bijbeltekst waarover wordt gepreekt. De tekst wordt gelezen en uitgelegd met een focus op de noodzaak van de persoonlijke beleving van de verzoening. De persoonlijk (te) ervaren betekenis staat centraal. Het gaat in de prediking ten diepste niet om het objectieve verzoeningswerk, maar om de subjectieve doorleving daarvan.

De vervluchting van de heilsgeschiedenis (de heilsfeiten) die het gevolg van een dergelijk sterk accent op de doorleving van de verzoening kan zijn, bespreken we hier niet. Daar is in de eerdere paragrafen voldoende aandacht aan gegeven. Ook het risico dat het verzoeningswerk het karakter krijgt van effectueren van eeuwige besluiten laten we rusten. We signaleren het gevaar dat daarmee de daadwerkelijke (historische) realiteit ervan in de tijd onder druk komt te staan. Anderen hebben echter eerder al aandacht daaraan besteed.¹² Hier willen we een pastorale reflectie aan de orde stellen. De nadruk op de subjectieve doorleving van de verzoening heeft het gevaar in zich dat de hoorder het houvast voor zijn of haar geloof gaat zoeken in de eigen beleving. Omdat een dergelijke beleving voor een substantieel deel bestaat uit affectieve gewaarwordingen of fenomenen, wordt die ook onderhevig aan het kenmerkende ‘op-en-neer’-karakter daarvan. Het gevoel dreigt een te grote rol te spelen in het al dan niet hebben van zekerheid en houvast in het geloof. Het verminderen of ontbreken ervan kan dan tot pastorale nood leiden. Meer aandacht in de preek voor het objectieve heilswerk van Christus kan hierbij mogelijk behulpzaam zijn. Het accent komt dan niet te liggen op het ervaren, maar op het geloven. Het verschuift van de eigen beleving naar Christus en Zijn werk. Dat dit objectieve heilswerk een affectieve uitwerking heeft, staat daarbij niet ter discussie. Die uitwerking krijgt echter minder de mogelijkheid om de basis (grond) te worden waarop de hoorder zijn of haar zekerheid en vertrouwen bouwt.

9.7 Afronding

Dit onderzoek was erop gericht om te komen tot een beschrijving van de bevindelijke dimensie in de hedendaagse prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Daarvoor werd gezocht naar de homiletische kenmerken van deze bevindelijke prediking. Er is gekeken naar de gepreke

12 Zie o.a. G.A. van den Brink, ‘Comrie en het antinomianisme’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 30.2 (2006), 112-156.

homiletiek die uit concrete preken van predikanten binnen de Gereformeerde Gemeenten te reconstrueren valt. Daarnaast is onderzocht wat het verband is tussen de bevinding en de Bijbeltekst waarover gepreekt wordt. Ook is in beeld gebracht hoe de predikanten in de preken gestalte geven aan de bevindelijke spiritualiteit en hoe ze de hoorders in de preken vanuit de bevinding en met het oog op de bevinding aanspreken. Op deze wijze is de rol van de bevindelijke spiritualiteit in de ‘gewone’ wekelijkse prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten voor het voetlicht gebracht. Dat maakt het mogelijk om dit onderzoek in te zetten voor de drie eerder geformuleerde doelstellingen voor dit onderzoek: begrijpen vanuit een persoonlijke betrokkenheid, bezinning vanuit het geheel van de kerk en het inbrengen van een nieuw – dichterbij de leefwereld van de gemiddelde (gereformeerde) kerkganger liggend – segment in het brede spiritualiteitsonderzoek.

In dit laatste hoofdstuk zijn de onderzoeksresultaten voorzien van een aantal reflecties. Daarmee is een aanzet gegeven voor vervolgonderzoek en zijn punten aangedragen voor bezinning. Onderzoek leidt immers niet alleen (en niet altijd) tot resultaten, maar roept ook nieuwe vragen op. Dat geldt met name een explorerend onderzoek als dit bedoelde te zijn. Daarom moet de titel van deze paragraaf – afronding – ook niet gelezen worden als een afsluiting, maar als opening voor nieuw onderzoek.

Summary

This study covers the experiential preaching in the Netherlands Reformed Congregations ('Gereformeerde Gemeenten'). Its aim is to find the homiletic characteristics of the experiential preaching. To discover these characteristics a reconstruction of the vision on preaching within the Netherlands Reformed Congregations was made by using sermons and secondary sources. This reconstruction forms the background for researching how preachers connect the experience of faith ('bevinding') with the sermon's Bible text. Consideration is given to the way preachers give shape to experiential spirituality in the sermon and how they address their audience.

In *chapter 2* the study is given a historical and homiletic framework. A short overview of the history of the Netherlands Reformed Congregations and their view on preaching is provided. This historical overview is followed by an explanation of the lay-out or form of actual contemporary sermons. It covers the fact that preachers don't follow a set reading schedule, but have the freedom to choose a Bible passage for their sermon. Attention is paid to the structure of the sermon: using a theme and (often 3) items. The sermons are found to have these characteristics: a high level of intertextuality, the use of special vocabulary, a pastoral-psychological approach of the audience, and a critical attitude towards society's development. The chapter finishes with a reconstruction of the contemporary vision on preaching within the Netherlands Reformed Congregations. This reconstruction is based on empirical research of sermons covering the Heidelberg Catechism Sunday 25 and 31 and secondary sources. Based on this research the preaching can be described as: (1) proclamation of the Word of God, (2) by a preacher who is personally called by God, (3) who is compelled, by the 'terror of the Lord' and the love of Christ and (4) knows that he is personally accountable towards God as his Sender and towards his audience as the sheep that have been entrusted to him. The preaching of the Word (5) finds its roots in the Father's good pleasure, (6) presents Christ as the Crucified One as the content of preaching (7) from a Trinitarian framework and (8) by explaining the Scriptures brings Him close to his audience's hearts. Thus, the emphasis is on the application of the

Word. In the proclamation (9) the preacher emphasises the importance of regeneration and (10) the preparatory work of the Holy Spirit in the heart. The preacher can do this by (11) pointing out the law and the gospel (in that order) and by (12) 'separating by position and condition'. From this description of the vision on preaching it becomes clear that in both the proclamation and in the calling for preacher experience is strongly emphasized.

Chapter 3 gives a conceptual introduction to the term 'experience of faith' ('bevinding'). First an introduction is given on the broad context of spirituality, then the characteristics of Christian spirituality and reformed spirituality will be discussed. The experiential spirituality, which is part of that broader frame, will then be explained from publications by three preachers of the Netherlands Reformed Congregations. To get an accurate view on the contemporary vision on experience of faith, an empirical research is done with preparatory sermons for the Eucharist and sermons about the Heidelberg Catechism Sunday 31 question 81. Based on literature review and the empirical research it can be stated that the following characteristics of the experience of faith are the most important: (1) an emphasis on the personal or subjective, (2) having specifically described features and (3) a practice of self-examination. As specifically described features of the experience of faith the following items came up front: (a) a grief about sin, (b) experiencing guilt before God, (c) experiencing an inability to pay for this debt, (d) experiencing that one can not hold their own before God, (e) displeasing oneself and (f) 'tasting the joy of God's grace'. Moreover, the experience of faith is a progression through steps of grace. In this progression the three Persons of the Deity are experienced distinctively.

In *chapter 4* a justification is given for the methodological choices of the study. The set-up and the course of the study are clarified. The research method, Grounded Theory Method, is discussed using examples from this study. It covers the implementation of the analysis in working with codes, memo's and notes. The explanation shows that the analysis of the experience of faith in printed sermons of preachers of the Netherlands Reformed Congregations leads to the main category: 'identifying the ways in which God leads the spiritual life of his children.' Besides this main category, three subcategories can be identified: (1) calibrating or examining the spiritual life, (2) explaining the Bible passage from the angle of God as the eternal Being and his eternal decrees and (3) determining the meaning of the Bible passage from a soteriological per-

spective. Those subcategories on their own and combined significantly strengthen the main category with respect to the experience of faith in the sermon. From the adoption of the main category 'identifying the ways in which God leads the spiritual life of his children' arises a focused analysis on five points: (1) how do preachers connect the experience of faith with the Scriptures?, (2) how do preachers describe the crossroads on the spiritual road where the different ways of God's guidance in the spiritual life can be pointed out?, (3) what happens in the call to self-examination?, (4) what is the role of the orientation to eternity ('past' and 'future')? and (5) what is the role of the emphasis on experiencing the atonement?

To answer the first question on how preachers connect the experience of faith with the Scriptures, the term 'Biblical-experiential preaching' ('Schriftuurlijk-bevindelijke prediking') is taken as the starting point of *chapter 5*. The way that preachers give meaning to the hyphen between Biblical and experiential has been analysed. The analysis shows that connecting the experience of faith with the Scriptures has to do with the manner of reading the Scriptures (from the heart) and the way in which the Scriptures are explained and applied (focused on the heart). Four different ways of connecting the experience of faith to the Scriptures are being used: (1) a lexical approach, in which the connection takes place on word level, (2) a connection by building on imagery and metaphors from the sermon's Bible passage, (3) by giving an explanation of the context and (4) by a metaphorical explanation of the historical facts of the Bible passage. According to the research results the experience of faith is associated with the sermon's Bible passage through the application of a theological exegesis of the passage. In this theological exegesis the revelation of God and the experience of faith of the person come together. The focus on the meaning for the heart, that characterises this theological exegesis within the Netherlands Reformed Congregations, means that the preachers interact with the Bible passage from the perspective of applying it for the spiritual life of their audience. In doing so both the perspective from which preachers read the passage as the focus they attach to their explanation are determined by theological-antropological presuppositions and by a vision on the spiritual life that is widespread among their own spiritual community. The theological-antropological presuppositions are noticeable in a strong emphasis on the fallen state of mankind, in stressing the necessity of regeneration and emphasising the 'unilateral work of God'. In sermons this results in an interpretation of

the Bible passage in which active logosomatic concepts are understood, interpreted and explained in a passive manner. The influence of the vision on spiritual life leads to a reading of the Bible passage with a focus on the potential of the Bible passage for application within a more or less chronological road of faith.

In *chapter 6* it becomes clear that the main category ‘identifying the ways in which God leads the spiritual life of his children’ is based on the sermons. The explanation of the Scriptures given in those sermons involves a decisive influence of several metaphors relating to the spiritual life. These metaphors function as ‘lenses’ through which preachers read the Scriptures and lead to a view of the spiritual life as a road with crossroads that (more or less) follow each other in a set order. The preachers accommodate experiential spirituality in the sermons by discussing, explaining and questioning the audience on (the presence of) characteristic experiences of faith connected to those crossroads. The experiences gained by the believer in their relationship with God are hereby given an interpretation within a canonised story of faith; a guiding script that serves as a model. This script helps the believer to know their own place on this road of faith and to speak about it with others. The preachers offer the audience a vocabulary and different language fields for describing the spiritual road and the personal experiences on this road. This vocabulary and the different language fields play an important role in the explanation of the Scriptures in sermons. It provides for encouragement, structuring, acknowledging and correcting the experiential spirituality of the audience by comparing their own experiences with the Bible passage. The experiential spirituality, given shape in the sermons, has a strong forensic nature. The road of faith goes from sin and guilt, via getting to know Christ as the Guarantor who pays for the guilt, to the verdict (acquittal) by God the Father as Judge. The emphasis in the sermons is put on the beginning of the road of faith. Based on the view that most believers will spend most of their (spiritual) life at the beginning of this road of faith, the experiential spirituality in the sermons particularly takes form in emphasising the necessity of the knowledge of sin and displeasing yourself and looking forward to more knowledge of Christ as Guarantor.

Chapter 7 addresses that the sermons give much attention to self-reflection with regard to faith. The call for self-examination is a prominent factor of the sermons. The call for self-examination is deeply embedded in the sermons: it (1) leads to guidance on word level, (2) gives a condi-

tional element through causal sentence structures, (3) gets the focus by naming the features, (4) has a critical connotation in the separation and (5) is deepened and strengthened by discussing the knowledge deemed necessary to be able to speak about a true faith.

Because of the working theology of the congregation (all the theological convictions and assumptions that shape church members practice of faith) the call for self-examination is aimed at the implied hearer who is thought to be an unconverted sinner. This is expressed in a focus on discovering of oneself as a sinner and conviction of sin, within the framework of an explicitly judicial relationship between God and men. The idea of the 'unknown regeneration' from the working theology of the congregation, furthermore leads the preachers to focus on the fruits of regeneration in the call for self-examination. The call to self-examination plays a key role in the experience of faith in the sermons, because it is the means by which the Holy Spirit shows people who they are, brings them to a place of calling out to God for salvation and leads them to reconciliation with God through the work of Christ. The way in which the preachers give shape to the call for self-examination in their sermons shows that they assume their audience to practice self-examination. What is involved in this practice is explained with terms from the theory of practice (based on *After Virtue* of A. MacIntyre). The different actions that are involved in the practice of self-examination and their interdependence are covered. It also includes the participants of this practice and the sources that are used with this practice.

Chapter 8 elaborates on the impact of the vision on election, reconciliation and the future on the experience of faith. The experiential preaching is characterised by an orientation to eternity and an emphasis on experiencing the reconciliation. The experiential spiritual life is focused on the election. The believer is looking for his or her position towards God. The experience of faith of a believer is characterised by searching for and securing assurance of faith outside of themselves, but inside God's eternal love and grace. This searching can lead to existential struggles with the question if the person is personally part of this election. But at the same time the election can be a cause for deep wonder about grace and expressing this in a doxology.

In the experience of faith the orienting to eternity also takes place with regards to the Council of Peace. In the sermons this Council is not conceived as a metaphor, but more or less as a reality. Consequently the relationship towards God has a strong judicial focus. In the experience

the Father is primarily seen as the Judge. Since the Council of Peace is a model for experiencing the personal justification, the judicial focus is paramount; this reaches a climax in the experience of justification. The orientation to this Council leads to many phenomena of experience in the believer. These phenomena are knowledge of sin, feeling of guilt, experiencing the smallness and insignificance in the face of a great and holy God and an inability to pay the debt. However, the experience of justification also has the phenomena of experiencing the vastness of the love and grace of God and a deep amazement at God's love and grace. These phenomena of experience all have their own part in experiencing the personal assurance of salvation. The orientation to the Council of Peace also offers the audience the possibility to experience a Trinitarian spirituality, since the preachers offer a visual staging of this Council in their sermons. By visualising the role of all three Persons in the Deity explicitly, the preachers make it possible for their audience to relate to each distinct Person. And to relate and attribute personal experiences to one of the Persons. Depending on the Person to which they are attributed, the experiences will get a touch of love, grace or comfort.

Against the background of the eternal election and the Council of Peace the preachers address the personal experience of the reconciliation. By doing so the atoning work of Christ gets the nature of implementing the eternal decisions in the personal spiritual life. The background of the Council of Peace gives the proclamation of reconciliation a specifically judicial framework. Reconciliation is offered because of the full payment by Christ, which satisfied God's justice. This leads to a soteriological interpretation of the sermon's Bible passage. The passage is read and explained with a focus on the (necessity of a) personal experience of reconciliation. The personal meaning that is to be experienced is key. At the deepest level the sermon is not about the objective work of reconciliation, but about the subjective experiencing of this work of reconciliation.

Besides an orientation to the eternal background of the faith and the emphasis on the necessity of experiencing the reconciliation personally, the experience of faith in the sermon also includes a way of orienting to an eternal future. A positive and negative orientation can be distinguished. There is a positive focus of expecting an eternal salvation for the believer. The negative orientation is about the judgment that awaits the unbeliever. The orientation on the future destination gives severity to the experience of faith in the sermons. This severity is also seen in a

hesitation to appropriate the expectation of the blessed future. On the one hand this hesitation comes from the deeper knowledge a believer has gotten about himself, knowing that this salvation is undeserved. On the other hand does this hesitation show something of the unfathomable offer of sharing in this salvation. The greatness of the gift leads to a hesitation in accepting it.

After reporting the results of the study in chapter 5 to 8, *chapter 9* offers a reflection on these results. In this reflection the presuppositions of the contemporary preaching in the Netherlands Reformed Congregations are questioned. For instance, a reflection is made on how preachers make it possible for their audience to identify with people and circumstances from Biblical history. Amongst other things, experiential shapes are ascribed to Biblical people. It also includes the possible pastoral and psychological effect of the theological-anthropological presuppositions on the audience. Besides that, the metaphorical reading of the historical Biblical facts as it happens in the sermons is questioned. Is it possible and correct to read those historical Biblical facts metaphorically? The reflection also addresses the role of the judicial framework in the experience of faith and the effect of assuming a guilty, unrepentant implicit audience on the preaching. Furthermore, the question is raised if the preachers in their sermons can rely on their audience practicing self-examination. Reflection is also given on the questions and doubts about the assurance of faith. The possible insecurity because of the vision on regeneration and the election is addressed. Finally, it is pointed out that the danger of emphasizing the personal experience of reconciliation could lead to searching for assurance in oneself, instead of looking unto Jesus. Suggestions for further research and ideas for contemplation are also included.

Bibliografie

Primaire bronnen bij hoofdstuk 2

- Aalst, G.J. van, 'De genademiddelen' (Zondag 25), in: G.J. van Aalst, *Nodig te weten. 52 preken over de drie stukken. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Apeldoorn 2012), 347-360.
- Aalst, G.J. van, 'Waken bij Sions poorten' (Zondag 31), in: G.J. van Aalst, *Nodig te weten. 52 preken over de drie stukken. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Apeldoorn 2012), 432-445.
- Eckeveld, J.J. van, 'De sacramenten' (Zondag 25), in: J.J. van Eckeveld, *Troost door genade: verklaring van de Heidelbergse Catechismus. 52 preken* (Apeldoorn 2016), 324-336.
- Eckeveld, J.J. van, 'De sleutelen des hemelrijks' (Zondag 31), in: J.J. van Eckeveld, *Troost door genade: verklaring van de Heidelbergse Catechismus. 52 preken* (Apeldoorn 2016), 401-413.
- Hage, W., 'Zondag 25', in: W. Hage, *Mijn troost in mijn ellende: verklaring van de Heidelbergse Catechismus*, deel 1 (Baarn 2010), 489-508.
- Hage, W., 'Zondag 31', in: W. Hage, *Mijn troost in mijn ellende: verklaring van de Heidelbergse Catechismus*, deel 2 (Baarn 2010), 89-108.
- Harinck, C., 'Het geloof en zijn versterking' (Zondag 25), in: C. Harinck, *Onderwijzing in de christelijke leer: verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Houten 2012), 325-333.
- Harinck, C., 'De sleutelmacht van Christus' (Zondag 31), in: C. Harinck, *Onderwijzing in de christelijke leer: verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Houten 2012), 396-408.
- Honkoop, A.F., 'Het werken en versterken van het geloof' (Zondag 25), in: A.F. Honkoop, *De Heidelbergse Catechismus* (Goudswaard 2012), 223-231.
- Honkoop, A.F., 'De sleutelen van het hemelrijk' (Zondag 31), in: A.F. Honkoop, *De Heidelbergse Catechismus* (Goudswaard 2012), 279-287.
- Karels, J., 'De Heilige Geest en de genademiddelen' (Zondag 25), in: J. Karels, *Uit het Leerboek van vrije genade. De Heidelbergse Catechismus*, deel 1 (Sommelsdijk 2004), 364-377.
- Karels, J., 'De sleutelen des hemelrijks' (Zondag 31), in: J. Karels, *Uit het Leerboek van vrije genade. De Heidelbergse Catechismus*, deel 2 (Sommelsdijk 2004), 64-79.
- Moerkerken, A., 'De genademiddelen' (Zondag 25), in: *Ons Troostboek. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Houten 2004), 349-363.
- Moerkerken, A., 'De sleutelen van het hemelrijk' (Zondag 31), in: *Ons Troostboek. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Houten 2004), 434-446.
- Paul, H., 'Het leven door het geloof' (Zondag 25), in: H. Paul, *De Heidelbergse Catechismus* (Houten 2005), 349-362.

- Paul, H., 'De sleutelmacht van de gemeente des Heeren' (Zondag 31), in: H. Paul, *De Heidelbergse Catechismus* (Houten 2005), 434-447.
- Poel, Chr. van de, 'De genademiddelen' (Zondag 25), in: Chr. van de Poel, *De Heidelberg* (Barneveld 2005), 356-371.
- Poel, Chr. van de, 'De sleutelen van het koninkrijk der hemelen', in: Chr. van de Poel, *De Heidelberg* (Barneveld 2005), 452-467.
- Venema, E., 'De genademiddelen' (Zondag 25), in: E. Venema, *Mijn enige troost. De Heidelbergse Catechismus* (Barneveld 2000), 302-314.
- Venema, E., 'De sleutelen des hemelrijks' (Zondag 31), in: E. Venema, *Mijn enige troost. De Heidelbergse Catechismus* (Barneveld 2000), 379-391.
- Verweij, J., 'De Heilige Geest en de middelen der genade' (Zondag 25), in: J. Verweij, *Sions Troostboek verklaard in 52 zondagen van de Heidelbergse Catechismus* (Goudswaard 2016), 335-347.
- Verweij, J., 'De sleutelen van het Koninkrijk der hemelen' (Zondag 31), in: J. Verweij, *Sions Troostboek verklaard in 52 zondagen van de Heidelbergse Catechismus* (Goudswaard 2016), 416-429.

Primaire bronnen bij hoofdstuk 3

Voorbereidingspreken

- Gunst, A.J., 'De dochters van Zelafead' (Numeri 27:4b), in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2008), 5-21.
- Heiden, B. van der, 'De ware dorst naar God' (Psalm 42:1-3), in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 2003), 51-67.
- Weststrate, J.C., 'De discipelin Tabitha' (Handelingen 9:36-40), in: *Uit den schat des Woords* (Utrecht 1998), 118-131.

Catechismuspreken over Zondag 30, vraag 81

- Hoogerland, A., 'De ware avondmaalsviering' (Zondag 30), in: A. Hoogerland, *De Heidelbergse Catechismus*, deel 2 (Barneveld 1990), 49-63.
- Karels, J., 'Het Heilig Avondmaal des Heeren' (Zondag 30), in: J. Karels, *Uit het Leerboek van vrije genade. De Heidelbergse Catechismus*, deel 2 (Sommelsdijk 2004), 49-63.
- Rietdijk, D., 'De oprechte avondmaalsviering' (Zondag 30), in: D. Rietdijk en C.G. Vreugdenhil, *De Heidelbergse Catechismus. 52 preken* (Heerenveen 1998), 416-427.

Primaire bronnen gebruikt ná het vinden van de *sensitizing concepts* (hoofdstuk 3), maar vóór de analyse van het centrale onderzoekscorpus

Catechismuspreken over Zondag 1

- Aalst, G.J. van, 'Nodig te weten' (Zondag 1), in: G.J. van Aalst, *Nodig te weten. 52 preken over de drie stukken. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus* (Apeldoorn 2012), 15-27.
- Bac, A., 'De enige troost in leven en sterven' (Zondag 1), in: A. Bac, *De Heidelbergse Catechismus*, deel 1 (Oosterend 1993), 9-22.
- Paul, H., 'De enige troost in leven en in sterven' (Zondag 1), in: H. Paul, *De Heidelbergse Catechismus* (Houten 2005), 9-22.

Tien voorbereidingspreken

- Blok, P., 'Het onderwijs aan een vastgelopen Sion' (Jesaja 49:14-16), in: P. Blok, *Op weg naar Sion. Deel 5 Feeststoffen* (Barneveld 1997), 9-23.
- Haaren, J. van, 'Een treffende beeldspraak' (Lukas 5:31), in: J. van Haaren, *Offerranden des geklanks. Deel 3. 10 predikaties* (Barneveld 1998), 97-111.
- Huisman, L., 'Zielsverlangen' (Mattheüs 5:6), in: L. Huisman, *Met lege handen. 10 voorbereidingspreken op het Heilig Avondmaal* (Tholen 2006), 9-26.
- Karels, J., 'De lokstem van de hemelse Bruidegom' (Hooglied 2:14), in: J. Karels, *Als een gewaterde hof. Acht preken, deel 1* (Barneveld 2013), 45-62.
- Koster, J., 'De sprake van Christus tot Zijn Kerk' (Hooglied 2:14), in: J. Koster, *Zijn lof ontvouwen. Tiental preken* (Barneveld 2005), 58-74.
- Melis, P., 'Jezus' ware verwanten' (Mattheüs 12:46-50), in: P. Melis, *Verwacht, gekomen, beleden. Tien preken* (Barneveld 2013), 147-159.
- Mouw, G., 'Christus de Deur der schapen' (Johannes 10:9), in: G. Mouw, *Der armen spijs. Acht preken voor o.a. het kerkelijk jaar, deel 1* (Barneveld 2012), 30-51.
- Paul, H., 'Het onderwijs van de Knecht des Heeren' (Jesaja 50:10), in: *Een zaaier ging uit*, bundel 8 (Middelburg 2003), 55-72.
- Venema, E., 'Met een wenende vrouw aan de dis' (Lukas 7:37), in: E. Venema, *Voeg u bij deze wagen. Tien preken* (Goes 2009), 96-112.
- Verschuure, A., 'Gamaliëls raad' (Handelingen 5:38b en 39a), in: A. Verschuure, *Ten dode of ten leven. Zeven preken* (Krabbendijke 2010), 62-77.

Primaire bronnen bij hoofdstuk 5-8

- Aalst, G.J. van, 'Onderwijs in de weg des heils' (Mattheüs 16:24), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2015), 8-22.
- Baan, G.J., 'Een voorbijgaande gedaante van deze wereld' (1 Korinthe 7:31b), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 11-26.
- Blok, L., 'Het beloofde voorrecht aan het Israël Gods' (Leviticus 26:11), in: A.T. Huijser, *Een Woord ter rechter tijd. Gelegenheidspreken voor het kerkelijk jaar* (Goes 2014), 9-23

- Blok, P., 'De hoop van vreemdelingen' (1 Petrus 1:3-4), in: *Een onberouwelijke bekering. Serie: geloofsbeleving* (Tholen 2009), 7-21.
- Boven, B.J. van, 'Onderwezen door de raven' (Job 39:3), in: B.J. van Boven, *Het gevogelte des hemels. Onderwijs door de vogels vanuit het Bijbelboek Job*, deel 1 (Barneveld 2012), 9-43.
- Dieren, C.A. van, 'Het wederkeren uit de vrijstad' (Numeri 35:28b), in: C.A. van Dieren, *De zevende Vrijstad. 3 preken* (Barneveld 2011), 56-78.
- Driessen, J., 'De vreze Gods van de hofmeester Obadja' (1 Koningen 18:12), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 29-44.
- Eckeveld, J.J. van, 'Het Evangelie van de koperen slang' (Numeri 21:8), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2014), 24-37.
- Golverdingen, M., 'Jona, de onwillige profeet' (Jona 1:1-3), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 58-72.
- Gunst, A.J., 'Christus kloppend aan de deur van het hart' (Openbaring 3:20), in: *Een onberouwelijke bekering. Serie: geloofsbeleving* (Tholen 2009), 35-48.
- Harinck, C., 'Een belofte voor zoekers' (Jeremia 29:13), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 27-44.
- Harinck, W., 'Het nachtelijk gesprek met Nicodémus' (Johannes 3:3), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 73-87.
- Heer, J.M.D. de, 'Het leven van de Middelaar' (Lukas 2:34), in: *Israëls verlossing. Zeven preken* (Apeldoorn 2009), 27-43.
- Heiden, A.B. van der, 'Jezus' onderwijs aangaande het Koninkrijk van God' (Markus 12:32-34a), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 45-59.
- Heiden, B. van der, 'Het komen tot Christus' (Johannes 6:37), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2012), 53-67.
- Hofman, H., 'Het teken van het Kind in de kribbe' (Lukas 2:7b, 12), in: A.T. Huijser, *Een Woord ter rechter tijd. Gelegenheidspreken voor het kerkelijk jaar* (Goes 2014), 24-41.
- Hogchem, C., 'De Liefhebber en de Zijnen (3)' (Johannes 13:4-10), in: C. Hogchem, *De voetwassing. Zalig zijt gij zo gij dezelve doet. 4 preken* (Barneveld 2012), 45-68.
- Hoogerland, G., 'De komst van de Bruidegom' (Mattheüs 25:1-13), in: G. Hoogerland, *De Bruidegom komt! Drietal preken* (Barneveld 2014), 39-67.
- Huijser, A.T., 'Vruchtbaar sterven' (Johannes 12:24), in: A.T. Huijser, *Een Woord ter rechter tijd. Gelegenheidspreken voor het kerkelijk jaar* (Goes 2014), 82-99.
- Karels, W.J., 'Het toegaan tot de troon der genade' (Hebreeën 4:16), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2014), 98-112.
- Karens, M., 'Een genadewonder aan Bartimeüs bewezen' (Markus 10:51), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2014), 113-129.

- Kattenberg, R., 'Zefanja, een man Gods' (Zefanja 1:1), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 60-74.
- Labee, B., 'Jezus' ontferming over wezen' (Johannes 14:18), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2014), 130-143.
- Manen, G. van, 'Daniël en zijn vrienden' (Daniël 1:6), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 75-90.
- Meeuse, C.J., 'De roeping van Mattheüs' (Mattheüs 9:9), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 103-117.
- Melis, P., 'De vruchten van de verdrukking' (Romeinen 5:3-5), in: *Een onberouwelijke bekering. Serie: geloofsbeleving* (Tholen 2009), 66-77.
- Moens, G.J.N., 'De gelijkenis van het zaad' (Markus 4:14-20), in: *Een onberouwelijke bekering. Serie: geloofsbeleving* (Tholen 2009), 78-94.
- Moerkerken, A., 'Hoe de Geest des HEEREN rust geeft' (Jesaja 63:14), in: *Uit den schat des Woords* (Bunnik 2009), 59-75.
- Mulder, F., 'Jona in de wind en in de storm' (Jona 1:3-6), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2011), 100-114.
- Mulder, G.W.S., 'Gods roepstem in Samuëls jeugd' (1 Samuël 3), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 91-107.
- Mulder, P., 'Het gezinsleven bij Jakob' (Genesis 37:11), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 118-132.
- Neele, C., 'Verzegeling' (Hooglied 8:6a), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2012), 101-114.
- Rijswijk, J. van, 'De voetwassing door Jezus' (Johannes 13:1-10), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 108-121.
- Schipper, J., 'Nicodémus' (Johannes 3:1-3), in: *Een onberouwelijke bekering. Serie: geloofsbeleving* (Tholen 2009), 127-142.
- Schot, A., 'De mens vergeleken bij een boom' (Prediker 11:3b), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2013), 128-143.
- Schreuder, A., 'Drie generaties bijeen' (Genesis 48:9), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 122-138.
- Silfhout, W., 'De grote werken van God' (Handelingen 2:11b), in: C. Harinck e.a., *Beloften voor zoekers. Tien preken* (Houten 2012), 139-157.
- Sonnevelt, C., 'De laatste woorden van een stervende moeder in Israël' (1 Samuël 4:21-22), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2012), 145-160.
- Terlouw, L., 'Christus' offer tot behoud van Zijn Kerk' (Hebreeën 9:27-28), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2013), 158-171.
- Tuinier, D.W., 'Drieërlei macht' (Markus 9:19), in: G.J. van Aalst e.a., *Met innerlijke ontferming bewogen. Twaalf preken* (Houten 2008), 146-161.
- Verschuure, A., 'De heerlijke gang van Christus voor en in Zijn Kerk' (Spreuken 30:29-31a), in: A. Verschuure, *De sterken der aarde* (Barneveld 2014), 7-33.
- Visscher, W., 'Een gebed om hulp' (Psalm 121:1), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2014), 175-189.

- Vogelaar, C., 'De liefde van God voor zondaren' (Johannes 6:37), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2015), 168-182.
- Vreugdenhil, C.G., 'De christelijke volkomenheid' (Filippenzen 3:10), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2015), 179-195.
- Wit, D. de, 'Drieërlei zuchten' (Romeinen 8:18-27), in: *Uit den schat des Woords* (Apeldoorn 2010), 185-201.

Primaire bronnen bij het onderzoek naar de toelichtingen op *De Christenreis*

- Blok, P., *John Bunyan De Christenreis naar de eeuwigheid, met 73 door A. Wessels geschilderde taferelen en meditatieve toelichtingen van Ds. P. Blok* (Utrecht 1992).
- Boven, B.J. van, *De Christenreis in twintig overdenkingen* (Ermelo 2013).
- Harinck, C., *Personen uit de 'Christenreis' van John Bunyan* (Houten/Utrecht 1983).
- Venema, E., *Op reis naar de eeuwigheid* (Dordrecht 1990).
- Vergunst, A., *De Geestelijke pelgrim* (Houten 1987).

Primaire bronnen gebruikt bij de afronding van het onderzoek

Preken van Prekenweb

- Golverdingen, M., 'Het loflied op Gods welbehagen' (Psalm 65:5a).
- Harinck, W., 'Gods liefde' (Jeremia 31:3).
- Ijsselstein, J., 'Het werk van de Heilige Geest is het verheerlijken van Christus' (Johannes 16:14).
- Ijsselstein, J., 'Zie het Lam Gods' (Jesaja 53:7).
- Karens, M., 'De Pinkstergeest zal overtuigen' (Johannes 16:8-11).
- Net, J.S. van der, 'Een oproep van Paulus tot zelfonderzoek' (2 Korinthe 13:5).
- Stuijvenberg, Th. van, 'Een hartdoordringende vraag' (Job 13:9a).
- Tuinier, D.W., 'De eeuwige God zij u een Woning, en van onder eeuwige armen' (Deuteronomium 33:27a).
- Tuinier, D.W., 'Het historisch geloof van Agrippa' (Handelingen 26:27-28).
- Tuinier, D.W., 'Het wondergeloof bij de genezing van de tien melaatsen' (Lukas 17:11-19).

Uit de bundel *Avondmaalspreken*

- Boven, B.J. van, 'De Herder en Zijn ware disgenoten' (Psalm 23:2), in: B.J. van Boven e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes 2014), 39-63.
- Huijser, A.T., 'Een dringende opwekking tot zelfonderzoek' (2 Korinthe 13:5), in: B.J. van Boven e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes 2014), 64-81.

Verschuure, A., 'De Grote Verzoendag (2)' (Leviticus 16:20-28), in: B.J. van Boven e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes 2014), 145-165.

Secundaire bronnen

- Aalst, G.J. van, *Ten dis geleid. Ons avondmaalsformulier* (Houten 2007).
- Acta Generale Synode van 2007, 129, art. 85.
- Boven, B.J. van e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes, 2014).
- Dieren, C.A. van, *Leerboek. Beknopte inleiding in de geloofsleer* (Barneveld 2003).
- Doleweerd, J. van, *Viva vox Dei: over de betekenis van de autopistie van de Schrift voor zending en Schriftuitleg in de gereformeerd bevindelijke traditie* (Apeldoorn 2012).
- Eckeveld, J.J. van, 'Elke ware roeping is in zekere zin extraordinair', in: A. van Belzen, *Tot Zijn dienst bereid. Gesprekken over het werk in Gods Koninkrijk* (Alblasserdam 2016).
- Eckeveld, J.J. van, 'Hier klopt het hart van de kerk', in: J.H. Mauritz, S.D. Post, W. Visscher (red.), *Herdenk de trouw. Honderd jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007* (Houten 2007), 61-82.
- Eckeveld, J.J. van, *Christusprediking. Overwegingen bij het hart van de prediking* (Kampen 2008).
- Eckeveld, J.J. van, 'De leesdienst als eredienst' (1), *De Saambinder*, 31 mei 2001, 3/4.
- Eckeveld, J.J. van, 'De leesdienst als eredienst' (2), *De Saambinder*, 7 juni 2001.
- Eckeveld, J.J. van, *Het Heilig Avondmaal, ook voor mij?* (Houten 2017).
- Elshout, A., 'Doet dat tot Mijn gedachtenis'. *Iets over het werkzaam zijn met het Heilig Avondmaal des Heeren* (Rotterdam 1979).
- Golverdingen, M., 'Bewaard en staande gehouden. De ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeenten in het verleden', in: J.H. Mauritz, S.D. Post, W. Visscher (red.), *Herdenk de trouw. Honderd jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007* (Houten 2007), 11-37.
- Golverdingen, M., *Ds. G.H. Kersten: facetten van zijn leven en werk* (Houten 1993).
- Golverdingen, M., *Geschiedenis van een scheuring. De Gereformeerde Gemeenten 1950-1957* (Houten 2016).
- Golverdingen, M., *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen* (Heerenveen 2006).
- Golverdingen, M., *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948* (Houten 2004).
- Golverdingen, M., *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (Houten 2014).
- Grandia, J.J. e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven. Een toelichting vanuit de Gereformeerde Gemeenten* (Houten 2005).

- Harinck, C., *Christus en de christen. Een bijbels antwoord op de vraag: Wat is de bevin-delijke kennis van Christus?* (Houten 2010).
- Harinck, C., *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade* (Houten 2002).
- Harinck, C., *De toeleidende weg tot Christus* (Heerenveen 2001).
- Harinck, C., *Geloof en zekerheid* (Houten 2004).
- Harinck, C., *Ons avondmaalsformulier* (Houten 1997).
- Heer, J.M.D. de, 'Het verbond in het Oude Testament', in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 15-71.
- Hofman, H., 'Aspekten van het gemeentelven', in: Z. Crum-Nieuwland e.a. (red.), *'k Zal gedenken. Portret van 75 jaar Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 1981), 69-89.
- Hogchem, C., *Leesboek bij de belijdeniscatechisatie* (Barneveld 2011).
- Hoogerland, G., *Mijns harten tolk. Samenspraak over de geraakte* (Barneveld 2016).
- Huijser, A.T., 'De leeruitspraken van 1931' deel 1 -10, in: *De Saambinder*, jrg. 92, nr. 38-47 (juli-augustus 2014).
- Jongste, C. de, *U zij al d'eer! Ambtelijke zorg rondom de leesdienst* (Tholen 2010).
- Kerkelijk Jaarboek 2018 van de Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 2018).
- Kersten, G.H., *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht* (Utrecht 1966).
- Kersten, G.H., *Een getrouw woord. Meditaties door Ds. G.H. Kersten* (Utrecht 1979).
- Labee, B., 'Een walging aan zichzelf', in: *De Saambinder*, 2 november 2017, jrg. 96, nr. 5, 20.
- Labee, B., 'Preekverdeling en toepassing', in: *De Saambinder*, 8 maart 2018, jrg. 96, nr. 23.
- Labee, B., *Hij sterkt mijn ziel. Overdenkingen rond het Heilig Avondmaal* (Houten 2012).
- Labee, B., *Waarover ging het? Gedachten over het Woord horen en bewaren* (Apeldoorn 2013).
- Louter Genade. Over verbond, beloften en prediking*, uitgave op last van de Generale Synode 2001/2002 van de Gereformeerde Gemeenten door het Depu-taatschap vertegenwoordiging en voorlichting (Houten 2002).
- Maljaars, S., *Brood in de woestijn. Gods leiding in ons leven* (Houten 2017).
- Mastenbroek, J., 'Laat ons die hedendaagsche kost toch uitbannen!', in: A. Moer-kerken e.a. (red.), *Ontboezemingen. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten* (Houten 2002).
- Meeuse, C.J., *Rondom het Heilig Avondmaal. Een eenvoudige verhandeling voor alle gemeenteleden ter beantwoording van de vragen die er leven ten aanzien van de voorbereiding, viering en nabetrachting van dit heilig sacrament* (Houten 1995).
- Meeuse, C.J., *Vragen voor zelfonderzoek opgesteld door Jacobus Koelman* (Texel 1993).
- Moerkerken, A., 'Bewaar het en bekeer u. De huidige positie van de Gerefor-meerde Gemeenten – en hun toekomst', in: J.H. Mauritz, S.D. Post, W. Visscher (red.), *Herdenk de trouw. Honderd jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007* (Houten 2007), 38-60.

- Moerkerken, A., 'De vakken op School', in: A. Moerkerken, *Ontboezemingen*. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten (Houten 2002), 141-151.
- Moerkerken, A., 'Geloof en bevinding', in: G. Quispel e.a., *Mystiek en bevinding* (Kampen 1977), 62-81.
- Moerkerken, A., *Bethel en Pniël. Standen in het genadeleven* (Houten 1999).
- Moerkerken, A., *Doortocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2003).
- Moerkerken, A., *Genadeleven en genadeverbond, tweede, herziene en uitgebreide druk* (Houten 2004).
- Moerkerken, A., *Intocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2005).
- Moerkerken, A., *Separerende prediking. Gedachten over de verkondiging van het Woord* (Houten 2015).
- Moerkerken, A., *Uittocht. Twaalf overdenkingen* (Houten 2002).
- Moerkerken, A., *Zin en mening. Een bezinning op de uitleg van de Heilige Schrift* (Houten 2010).
- Moerkerken, A., *Zonder enige twijfel. De Nederlandse Geloofsbelijdenis* (Houten 2017).
- Mulder, P., 'De bediening van het verbond', in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 329-374.
- Paul, H., *Uit genade. Oorsprong en uitwerking van het geloof* (Kampen 2018).
- Rietdijk, D., *Ik voor u: het avondmaalsformulier uitgelegd* (Heerenveen 2001).
- Ruitenburger, P. van, *Avondmaal houden* (Houten 2014).
- Schot, A., *De beleving van het heil. De gulden keten* (Apeldoorn 2018).
- Schot, A., *De orde des heils. De gulden keten van het heil* (Apeldoorn 2017).
- Sonnevelt, C., 'Standen in het genadeleven [1]', *De Saambinder*, 31 mei 2018, jrg. 96, nr. 35, 5.
- Sonnevelt, C., 'Standen in het genadeleven [3]', *De Saambinder*, 14 juni 2018, jrg. 96, nr. 37, 5.
- Vergunst, A., *Neem de wacht des Heeren waar* (Houten/Utrecht 1983).
- Vreugdenhil, C.G., *De prediking van de verzoening* (Kampen 1999).
- Vreugdenhil, C.G., *Omgang met God. Bevindelijk geloven naar Schrift en belijdenis* (Heerenveen 2010).
- Vreugdenhil, C.G., *Wat is bevinding?* (Heerenveen 1999).
- Zippro, J.B., 'Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw', in: G. Clements e.a., *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning* (Apeldoorn 2018), 173-230.

Overige bronnen

- Aalders, C., *Spiritualiteit. Over geestelijk leven vroeger en nu* ('s-Gravenhage 1969).
- Alblas, J.B.H., 'De verspreiding van Bunyans werk in Nederland', in: Schutte, *Bunyan in Nederland*, 21-33.
- Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus* (Kampen 2008).
- Augustinus, A., *Geef mij te drinken. Verhandelingen 1-23 over het Johannesevangelie [In Ioannis euangelium tractatus]*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Hans Tevel en Hans van Reisen (Budel 2010), Verhandeling 12.

- Augustinus, A., *Over de voorbestemming van de heiligen*, in: Aurelius Augustinus, *Vier antipelagiaanse geschriften*, vertaling Izak Wisse en Raf Debaene (Zoe-termeer 2014), 279-331.
- Augustinus, A., *Schatkamer van het geloof. Preken over teksten uit het Oude Testament [Sermones de scripturis 1-50]*, Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Joost van Neer, Martijn Schrama en Anke Tigchelaar (Budel 2013), Sermo 26, 444-458.
- Avis, P., *God and the Creative Imagination* (Londen 2014).
- Baarda, D.B. e.a., *Basisboek Kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Groningen 2001).
- Baars, A., 'Acta et agenda. Exegetische kanttekeningen bij de uitdrukking: "De verkondiging van de gehele raad van God" in Handelingen met een homiletische toepassing', in: G.C. den Hertog e.a., *Acta. Bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. T.M. Hofman als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Apeldoorn* (Heerenveen 2015), 13-30.
- Baars, A., 'Bevinding en prediking', in: A. Baars (red.), *Charis. Theologische opstellen aangeboden aan prof. dr. J.W. Maris bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Apeldoorn* (Heerenveen 2008), 13-24.
- Baars, A., *Om Gods verbevenheid en Zijn nabijheid* (Kampen 2004).
- Baas, A., *Geloven, een hele belevens. Geloofsbevinding, gewerkt door de Heilige Geest* (Kampen 2005).
- Barnard, M., en W. Stoker (red.), *God in hedendaagse kunst* (Soest 2018).
- Barton, J., *The nature of Biblical Criticism* (Louisville 2007).
- Beeke, J.R., *Reformatorsche spiritualiteit. Een praktische studie naar de gereformeerde spirituele erfenis* (Kampen 2009).
- Belzen, A. van, *Terugblik. Gesprekken over beden, verleden en toekomst van de vier Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2007).
- Belzen, A. van, *Tussen God en de mens. Gesprekken met bevindelijk-gereformeerde predikanten – 2* (Kampen 2006).
- Bergoglia, J., en A. Skorka, *Over hemel en aarde. Paus Franciscus over geloven en leven in de 21^e eeuw* (Tielt 2010).
- Berkhof, H., *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer* (Nijkerk 1973).
- Berkum, H.J. van, 'De identiteit van de Gereformeerde Gemeenten in historisch perspectief', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden (Psalm 119:138b). Verslagen van inleidingen gehouden op thema-avonden van de VBSO 1993/1994 over de Gereformeerde Gemeenten tussen 1930 en 1950* (Veenendaal 1994), 17-49.
- Beumer, J., *Intimiteit & Solidariteit. Over het evenwicht tussen dogmatiek, mystiek en ethiek* (Baarn 1993).
- Birks, M., en J. Mills, *Grounded Theory. A Practical Guide* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2011).
- Blaauwendraad, J., *De leer tegen het licht. Belofte en verbond in Woord en Reformatie* (Heerenveen 2000).
- Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* (Amsterdam 2005).

- Boer, E.A. de, 'Hypocrisie in de Schrift, confessie en prediking. Een typering van kerkleden in Zondag 30-32 van de Catechismus', in: *Theologia Reformata*, januari 1993, 370-383.
- Bohren, R., *Predigtlehre* (München 1986).
- Boonstra, P., *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek* (Zoetermeer 2016).
- Borgman, E., en S. van Erp, 'Incarnatie en Godskennis. Over het eigene van de systematische theologie', in: A.L.H.M. van Wieringen, *Theologie en methode* (Bergambacht 2012).
- Bos, R., 'Hoeveel stukken zijn nodig te weten voor relevante prediking met theologisch gehalte? Een Heidelbergse experiment', in: M. Beute en P. van der Kamp (red.), *Instemmend luisteren. Studies voor Kees de Ruijter* (Kampen 2014), 48-65.
- Bos, R., *Identificatiemogelijkheden in preken uit het Oude Testament* (Kampen 1992).
- Bosch, R., en H. Boeije, 'Wetenschapsfilosofische grondslagen bij Analyseren in kwalitatief onderzoek', https://pure.knaw.nl/portal/files/461772/artikel_wetenschapsfilosofische_grondslagen.pdf, p. 13 (laatst gezien op 12 februari 2019).
- Bosch, R., *Wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek* (Den Haag 2012).
- Bowen, G.A., 'Grounded Theory and Sensitizing Concepts', in: *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3) (2006), 12-23.
- Braet, A., *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007).
- Bras, K., 'Reformatie en Mystiek', in: J. Baers e.a., *Encyclopedie van de Mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven* (Kampen 2003).
- Bras, K., 'Wat is spiritualiteit?', in: K. Bouwman en K. Bras, *Werken met spiritualiteit* (Baarn 2001), 13-18.
- Bras, K., *Een met de Ene. Protestantse mystiek van Abraham Kuijper tot Maria de Groot* (Vught 2013).
- Brienen, T., 'Lezen in Bunyan', in: G.J. Schutte e.a., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten 1989), 95-105.
- Brienen, T., *Bevinding. Aard en functie van de geloofsbeleving* (Kampen 1978).
- Brienen, T., *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974).
- Brink, G. van den, en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer 2012).
- Brink, G.A. van den, 'Comrie en het antinomianisme', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 30-2 (2006), 112-156.
- Brown, S.A., 'Theological Attentiveness on the Path from Text to Sermon. A Descriptive Approach', in: D.S. Jacobsen (red.), *Homiletical Theology in Action. The unfinished Theological Task of Preaching* (Eugene Oregon 2015), 17-42.
- Brugman, G.M., 'Het levensverhaal als constructie', in: E. Bohlmeijer e.a. (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk* (Houten 2007), 41-60.

- Bruijne, A. de, 'Besef van God in een spirituele tijd', in: K. van Bakkum e.a., *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen* (Barneveld 2014), 42-56.
- Buitelaar, P., *Geloofsbevinding in de prediking. Een speurtocht naar verantwoorde prediking in hervormd-gereformeerde preken* (Zoetermeer 1996).
- Bultmann, R., 'Bidden', in: J.H. van der Laan, *Van God gesproken. De mooiste preken sinds de Bergrede. Bijgeenbracht door Jaap H. van der Laan* (Amsterdam 2007), 351-359.
- Burger, H., *Leven in Christus. Over de betekenis van het verhaal van Jezus* (Franeker 2017).
- Buttrick, D.G., *Homiletic. Moves and structures* (Philadelphia 1987).
- Buttrick, D.G., *Preaching Jesus Christ. An Exercise in Homiletic Theology* (Philadelphia 1988).
- Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vert. C.A. de Niet (Houten 2009).
- Calvijn, J., *Prediking en verkiezing. Dertien preken over de onverdiende verkiezing van Jakob en de verwerping van Ezau (1562)*, vertaling S. van der Linde (Kampen 1992).
- Campbell, C.L., *The Word before the Powers. An Ethic of Preaching* (Louisville 2002).
- Campan, M. van, 'Een wak in de hemel. Miskotte en het gebed', in: W. Dekker e.a. (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer 2006), 249-268.
- Caron, J.R., *The doctrine of the Trinity. A paradigm for preaching doctrine in the 21st century* (diss. Gordon-Conwell Theological Seminary 1999), 43, <https://place.asburyseminary.edu/trendisertations/3415>.
- Charmaz, K., *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2011).
- Clark, R.S., 'Christ and Covenant: Federal Theology in Orthodoxy', in: H.J. Selderhuis (red.), *A Companion to Reformed Orthodoxy* (Leiden/Boston 2013), 403-428.
- Coenen, H., 'De stilte hiernaast. Fenomenologische reflecties over kwalitatief onderzoek en het religieuze', in: A. Smaling en E. Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing* (Amsterdam 1997), 100-114.
- Cornick, D., *Letting God be God. The Reformed Tradition* (Londen 2008).
- Craddock, B., *Preaching* (Nashville 1985).
- Cunningham, D.S., *These Three are One. The Practice of Trinitarian Theology* (Oxford 1998), IX; J.R.
- Dekker, W., G.C. den Hertog, en Tjerk de Reus (red.), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer 2006), 250-268.
- Dey, I., 'Grounding Categories', in: A. Bryant en K. Charmaz, *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore 2007), 167-190.

- Dijk, G. van, *Het geloof der vaders. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden* (Nijmegen 1996).
- Dikkenberg, W. van den, 'Om de eer van Zijn Naam en wasdom der gemeenten', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden (Psalm 119:138b). Verslagen van inleidingen gehouden op thema-avonden van de VBSO 1993/1994 over de Gereformeerde Gemeenten tussen 1930 en 1950* (Veenendaal 1994), 108-115.
- Dingemans, G.D.J., *Als een boorder onder de boorders. Een hermeneutische homiletiek* (Kampen 1995).
- Downey, M., *Understanding Christian Spirituality* (New York/Mahwah N.J. 1997).
- Ekris, C.M.A. van, 'Making See'. *A Grounded Theory on the prophetic dimension of preaching* (Berlijn/Münster/Wenen/Zürich/Londen 2018).
- Eslinger, R., *Narrative & Imagination. Preaching the Worlds that shape us* (Minneapolis 1995).
- Evers, J. (red.), *Kwalitatieve analyse: kunst én kunde* (Amsterdam 2015).
- Exalto, J., 'Telling Authorized Stories. The Dynamics of the Dutch Pietistic Narrative Community', in: R.R. Ganzevoort e.a. (red.), *Religious Stories We Live By. Narrative Approaches in Theology and Religious Studies* (Leiden/Boston 2014), 241-250.
- Exalto, J., *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005).
- Flick, U., *An Introduction to Qualitative Research* (Londen 2009).
- Florijn, H., 'Levensloop van Ds. Gerrit Hendrik Kersten, grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten', in: H. Florijn (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2008), 11-47.
- Florijn, H., *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1991).
- Ganzevoort, R., en J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (Zoetermeer 2007).
- Ganzevoort, R., 'Barsten in de levensloop. Narratieve identiteit, canonieke verhalen en traumatisering', in: J. Dohmen (red.), *Moderne levens lopen niet vanzelf* (Amsterdam 2006), 88-102.
- Ganzevoort, R., *De band van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden* (Zoetermeer 2006).
- Geloof in Nederland, de bijbelgordel in Nederland* (Zwolle 2009).
- Gier, J. de, 'Leven in de dood', *De Waarheidsvriend*, 4 april 1996.
- Glaser, B.G., en A.L. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research* (Chicago 1967).
- Glaser, B.G., *Theoretical Sensitivity. Advances in the Methodology of Grounded Theory* (San Francisco 1978).
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* ('s-Gravenhage 1987).
- Graafland, C., *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* (Woerden 1965).

- Grandia, J.J., 'Ds. G.H. Kersten als polemicus', in: Florijn, *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2008), 95-125.
- Grözinger, A., *Homiletik. Lebrbuch Praktische Theologie, Band 2* (Gütersloh 2008).
- Haan, M. den, en A.M. van Manen, *Elk zing Zijn lof. Een bundel geestelijke liederen* (Apeldoorn 2015).
- Haight, R., *Spirituality Seeking Theology* (Maryknoll New York 2014).
- Hanegraaff, W.J., *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed* (Londen 2013).
- Hart, J. de, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (Amsterdam 2011).
- Hell, A.C. van, *Widening the Screen. Orthodox Protestant Film Viewers in The Netherlands and the Appropriation of Meaning in Relation to their Religious Identity* (Diss. VU, Amsterdam 2016).
- Hensen, W., *Uit de diepten. Mystiek in het protestantisme* (Baarn 1999).
- Hertog, G.C. den, 'Geding over de vervulling van de wet. Naar aanleiding van K.H. Miskotte, *Het wezen der joodsche religie*. Over predestinatie tegenover correlatie, en over heiliging en ethiek', in: W. Dekker e.a., *Het tegood van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer 2006), 69-102.
- Herwaarden, J. van, *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*, red. P. van Laar, P.J. Margry en C. Santing (Hilversum 2005).
- Hijweege, N., *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie* (Kampen 2004).
- Hoek, J., en W. Verboom, *Met hart en ziel geloven. Over bevinding* (Utrecht 2017).
- Hoek, J., *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning* (Heerenveen 2012).
- Hoek, J., *Spiritueel gereformeerd. Essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid* (Kampen 2006).
- Hoek, J., *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit* (Zoetermeer 2015).
- Hoekstra, T., *Gereformeerde Homiletiek* (Amsterdam 1975).
- Hofman, H.A., *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)* (Utrecht 1977).
- Hoonaard, W.C. van den, *Working with sensitizing concepts: analytical field research* (Londen/New Delhi 1997).
- Horner, B.E., *Pilgrim's Progress. Themes and Issues* (Darlington England 2003).
- Huijgen, A. e.a. (red.), *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht 2013).
- Hul, J. van 't, 'Geen journalist maar dominee', *Reformatorisch Dagblad*, vrijdag 9 juni 2017, bijlage 'puntkomma'.
- Immink, F.G., 'Preaching: Creating Perspective', in: Gerrit Immink, Ciska Stark (red.), *Preaching: Creating Perspective. Studia Homiletica 4* (Utrecht 2002), 13-24.
- Immink, F.G., 'Preken als ambacht', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging* (Heerenveen 2015), 71-86.

- Immink, F.G., 'Theological Analysis of Religious Practices', in: *International Journal of Practical Theology*, 18 (1) (2014), 127-138.
- Immink, F.G., *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid* (Zoetermeer 2016).
- Immink, F.G., *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* (Zoetermeer 2011).
- Immink, F.G., *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie* (Zoetermeer 2003).
- Immink, F.G., *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk* (Utrecht 2018).
- Jager, O., *Het eeuwige leven, met name in verband met de verhouding van tijd en eeuwigheid* (Kampen 1962).
- Janse, C.S.L., 'De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret', in: H.C. Stoffels, *Bevindelijk gereformeerden* (Amsterdam 1993), 9-32.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985).
- Järveläinen, P., 'Wat zijn religieuze emoties?', in: D. Berendsen, e.a. (red.), *Bewogen hart, verstilde ziel* (Budel 2006), 24-41.
- Jonker, P., *Preaching in Pictures* (Nashville 2015).
- Josuttis, M., *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität* (Gütersloh 1996).
- Josuttis, M., *Der Traum des Theologen. Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie 2* (München 1988).
- Josuttis, M., *Religion als Handwerk. Zur Handlungslogik spiritueller Methoden* (Gütersloh 2002).
- Kamp, P. van de, *Verhalen om te leven. Levensverhalen in het pastoraat* (Utrecht 2013).
- Kater, M.J., *Liever langer luisteren* (Apeldoorn 2017).
- Keijzer, A. de, *Bachs grote Passie. Een spiritueel-liturgische benadering van de Mattheus-Passion van Johann Sebastian Bach* (Baarn 2015).
- Kelle, U., 'The Development of Categories: Different Approaches in Grounded Theory', in: A. Bryant en K. Charmaz (red.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2007), 191-213.
- Keller, T., *Bidden. Vertrouwelijke omgang met de ontzagwekkende God* (Franeker 2014).
- Keller, T., *Preken. Geloof overbrengen in een sceptische tijd* (Franeker 2015).
- Kennedy, J., *The Creative Power of Metaphor. A Rhetorical Homiletics* (Lanham/New York/Londen 1993).
- Kerkelijk Jaarboek 2018 van de Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 2018).
- Keulen, D. van, 'Corruptio optimi pessima. De receptie van A.A. van Rulers Ultragereformeerd en vrijzinnig', in: *Wapenveld*, jrg. 60, nr. 6 (december 2010), 29-44.
- Kieskamp, R.H., 'Gereformeerde spiritualiteit', in: J. van der Graaf (red.), *Belijden met hoofd en hart. Gereformeerd leven tussen gisteren en morgen* (Kampen 2003), 291-378.

- Knevel, A.G. (red.), *Bevindelijke prediking* (Kampen 1989).
- Knijff, H.W. de, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek* (Kampen 1985).
- Koetsier, B., *Beeldend Bijbellezen. Over geloof als verbeelding* (Arnhem 2014).
- Kregting, J., en C. Sederel, 'Kerkelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw', in: *Religie en Samenleving*, 8 (1), (2013), 41-62.
- Laan, J.H. van der, *Ernst Lange en de prediking. Een inleiding in zijn homiletische theorie* (Kampen 1989).
- LaCugna, C.M., en M. Downey, 'Trinitarian Spirituality. Preliminary Considerations', in: M. Downey (red.), *The New Dictionary of Catholic Spirituality* (Collegeville MN 1993), 968-982.
- Lagemaat, T. van de, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld 2013).
- Lakoff, G., en M. Johnson, *Leven in metaforen* (Nijmegen 1999).
- Lange, E., *Predigen als Beruf* (Stuttgart 1976).
- Lange, F. de, 'Life as a Pilgrimage. John Bunyan and the modern life course', in: P.N. Holtrop, F. de Lange en R. Roukema (red.), *Passion of Protestants* (Kampen 2004), 95-126.
- Lange, F. de, *Heilige onrust. Een pelgrimage naar het hart van religie* (Utrecht 2017).
- Leede, B. de, en C. Stark, *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk* (Zoe-termeer 2017).
- Leeuwen, T. van, *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis* (Oxford 2008).
- Lempert, L.B., 'Asking Questions of the Data: Memo Writing in the Grounded Theory Tradition', in: Bryant en Charmaz, *The SAGE Handbook*, 245-264.
- Lieburg, F.A. van (red.), *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007).
- Lieburg, F.A. van, 'Josias van den Houte (1582-1623) en de gereformeerde biecht', in: W. van 't Spijker e.a., *Nooit uitgereformeerd. Acht lezingen over de Nadere Reformatie in Zeeland als blijvende bron van inspiratie* (Nieuwdorp/Nunspeet 2012), 79-100.
- Lieburg, F.A. van, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007), 7-30.
- Liedboek voor de kerken ('s-Gravenhage 1973).
- Lincoln, A.T., 'Pilgrimage and the New Testament', in: C. Bartholomew en F. Hughes (red.), *Explorations in a Christian Theology of Pilgrimage* (Aldershot 2004), 29-49.
- Locher, G.F.D., *Hoop, eeuwigheid en tijd in de prediking van Augustinus* (Wageningen 1961).
- Long, T.G., *Preaching from Memory to Hope* (Louisville Kentucky 2009).
- Long, T.G., *The Witness of Preaching* (Louisville Kentucky 2005).
- Loonstra, B., *Verkiezing – verzoening – verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactumsalutis in de gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage 1990).

- Luhrmann, T.M., *When God Talks Back. Understanding the American Evangelical Relationship with God* (New York 2012).
- MacIntyre, A., *After Virtue* (Notre Dame Ind. 1981).
- Mallan, F., 'Het kerkelijk leven in de laatste decennia, persoonlijke indrukken', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden (Psalm 119:138b). Verslagen van inleidingen gehouden op thema-avonden van de VBSO 1993/1994 over de Gereformeerde Gemeenten tussen 1930 en 1950* (Veenendaal 1994), 70-90.
- Maris, J.W., *Schepping en verlossing. Het kader van een bijbelse spiritualiteit* (Kampen 1994).
- Mastenbroek, J., 'Ds. G.H. Kersten en de Theologische School' in: H. Florijn (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2008), 141-175.
- Mastenbroek, J., *Israëls Wachter sluimert niet: herinneringen van ds. F. Mallan (1925-2010)* (Alblasserdam 2012).
- McClure, J.S. e.a., *Listening to Listeners. Homiletical Case Studies* (St. Louis Missouri 2004).
- McGrath, A., *Christelijke spiritualiteit. Een inleiding* (Kampen 2002).
- Meulen, H.C. van der, *Om het geheim van het leven. Over spiritualiteit en geestelijke begeleiding* (Zoetermeer 2013).
- Miskotte, K.H., *Het waagstuk der prediking* (Den Haag 1941).
- Miskotte, K.H., *Mystiek en bevinding. Verzameld werk deel 14* (Utrecht 2015).
- Miskotte, K.H., *Om het levende Woord. Opstellen over de praktijk der exegese* ('s-Gravenhage 1948).
- Moehn, W.H.Th., 'Katholiek zicht op wedergeboorte. Dordts spreken over wedergeboorte in een breder theologie-historisch kader', *Theologia Reformata*, jrg. 61 (2018), 219-229.
- Montesano Montessori, N., H. Schuman, R. de Lange, *Kritische discoursanalyse. De macht en kracht van taal en tekst* (Brussel 2012).
- Mooij, A., *In de greep van de taal. Symbolisering en betekenisgeving: Lacan en Cassirer* (Amsterdam 2015).
- Mortelmans, D., *Handboek Kwalitatieve onderzoeksmethoden* (Leuven/Den Haag 2013).
- Muis, J., 'De prediking en de dogmatiek', in: H. van der Meulen (red.), *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs* (Zoetermeer 2010), 71-79.
- Muis, J., 'The truth of metaphorical God-talk', *Scottish Journal of Theology* 63 (2) (2010), 146-162.
- Muis, J., *Onze Vader. Christelijk spreken over God* (Zoetermeer 2016).
- Muller, R.A., *Calvin and the Reformed Tradition. On the Work of Christ and the Order of Salvation* (Grand Rapids Michigan 2012).
- Nauta, R., *Ik geloof het wel. Godsdienstpsychologische studies over mens en religie* (Assen 1995).
- Nieman, J., 'Why the Idea of Practice Matters', in: Thomas G. Long en Leonora Tubbs Tisdale (red.), *Teaching Preaching as a Christian Practice. A New Approach to Homiletical Pedagogy* (Louisville/Londen 2008), 18-40.

- O'Day, G.R., 'Toward a Biblical Theology of Preaching', in: G.R. O'Day en T.G. Long (red.), *Listening to the Word. Studies in honor of Fred B. Craddock* (Nashville 1993).
- Old, H.O., *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, Volume 1, The Biblical Period (Grand Rapids/Cambridge UK 1998).
- Ool, P.J.M.A. van, *Geroepen tot navolging. Christelijke spiritualiteit in verleden en heden als bron van inspiratie voor de toekomst* (Utrecht 2017).
- Oskamp, P., en R. Geel, *Concreet en beeldend preken* (Bussum 2007).
- Otto, R., *Het Heilige. Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele* (Hilversum 1963).
- Owens, W.R., 'John Bunyan and the Bible', in: A. Dunan-Page (red.), *The Cambridge Companion to Bunyan* (Cambridge 2010), 39-50.
- Park, C.L., en A. Hale, 'Religious/Spiritual Meaning Systems: Multiple Pathways to Well-Being', in: C. Kim-Prieto, *Religion and Spirituality Across Cultures* (Dordrecht 2014), 177-201.
- Perrin, D.B., *Studying Christian Spirituality* (New York/Londen 2007).
- Plaisier, A.J., *Overvloed en overgave. Een caleidoscopisch geloofsboek* (Zoetermeer 2014).
- Pleijter, A.R.J., *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap* (Ubbbergen 2006).
- Pleizier, T.T.J., 'Betrokken preken – de verantwoordelijkheid voor de hoorder als aspect van pastorale prediking', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt*, 126-138.
- Pleizier, T.T.J., 'Homiletic Transitions in The Netherlands. The Spirit, Human Language and Real Preaching', in: *International Journal of Homiletics*, 1 (2), (2017), 47-64.
- Pleizier, T.T.J., *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics* (Delft 2010).
- Polman, A.S.R., *De Praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn. Een dogmabehoudende studie* (Franeker 1936).
- Pons, A. (red.), *Biblebelt Online. Bevindelijk gereformeerden en nieuwe media* (Apeldoorn 2014).
- Powell, S.M., *A Theology of Christian Spirituality* (Nashville 2005).
- Reuver, A. de, *Verlangen naar het Vaderland* (Heerenveen 2009).
- Reuver, A. de, *Verborgene omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie* (Zoetermeer 2002).
- Rice, H.L., *Reformed Spirituality. An Introduction for Believers* (Louisville Kentucky 1991).
- Roest, H. de, *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten* (Zoetermeer 2010).
- Roodenburg, H., *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).
- Roothaan, A., en J. van Saane, *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007).

- Rouwendal, P.L., *Dr. C. Steenblok* (Kampen 2010).
- Rouwendal, P.L., *Het aanbod van genade. Twee studies* (Apeldoorn 2002).
- Rouwendal, P.L., *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Pictet* (Kampen 2017).
- Ruler, A.A. van, *Theologisch werk, deel III* (Nijkerk 1971).
- Ruler, A.A. van, *Verzameld werk deel IV-B, Christus, de Geest en het heil* (Zoetermeer 2011).
- Saane, J. van, 'Spiritualiteit in de psychologie', in: A. Roothaan en J. van Saane (red.), *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007), 15-26.
- Saane, J. van, en S. Metselaar, 'Theorie en praktijk van spirituele processen', in: A. Roothaan en J. van Saane (red.), *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007), 7-13.
- Schaap-Jonker, H., *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars* (Amersfoort 2009).
- Schelling, P., en A. Jobsen, *Altijd een preek op zak. Honderd jaar prekenserie Menigerlei Genade* (Utrecht 2014).
- Schwanda, T., 'The Saints' Desire and Delight to Be with Christ', in: A. Ryrie en T. Schwanda, *Puritanism and Emotion in the Early Modern World* (Basingstoke 2016), 70-93.
- Sheldrake, P.F., 'The study of spirituality', in: *The Way* 39 (2), 162-172.
- Sheldrake, P.F., *Explorations in Spirituality. History, Theology, and Social Practice* (New York/Mahwah, NJ 2010).
- Smaling, A., en F. de Boer, 'Benaderingen in kwalitatief onderzoek; een inleiding', in: F. de Boer en A. Smaling, *Benaderingen in kwalitatief onderzoek. Een inleiding* (Den Haag 2011).
- Smaling, A., 'Argumentatie, coöperatie en caritas in kwalitatief onderzoek', in: A. Smaling en E. Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*, 132-170.
- Smelik, J., 'Getalsmatige en geografische spreiding van de zogeheten 'gereformeerde-bondsgemeenten in de periode 1973-2003', in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 29, nr. 64 (juni 2006).
- Snel, J.D., 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenvand', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007), 51-91.
- Spijker, W. van 't, 'Spiritualiteit en Spiritus Sanctus', in: W. van 't Spijker e.a. (red.), *Spiritualiteit* (Kampen 1993), 435-452.
- Spijker, W. van 't, 'Tussenbalans', in: W. van 't Spijker e.a., *Spiritualiteit* (Kampen 1993), 307-329.
- Spijker, W. van 't, *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis* (Goes 1981).
- Staring, R., 'Over roekeloze speculatieorgiën en de ethiek van het sparen: gefundeerde theorie op zijn Starings', in: J. Evers, *Kwalitatieve analyse*, 285-302.
- Stark, C., *Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer 2005).

- Stevenson, P.K., en S.I. Wright, *Preaching the Atonement* (Londen/New York 2005).
- Stienstra, N., *YHWH is the Husband of His People. Analysis of a Biblical Metaphor with Special Reference to Translation* (Kampen 1993).
- Stoker, W., *Is geloven redelijk? Een geloofsverantwoording* (Zoetermeer 2004).
- Stoker, W., *Kunst van hemel en aarde. Het spirituele bij Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer* (Zoetermeer 2012).
- Swain, S.R., 'Divine Trinity', in: M. Allen en S.R. Swain, *Christian Dogmatics, Reformed Theology for the Church Catholic* (Grand Rapids Michigan 2016), 78-106.
- Swain, S.R., 'Covenant of Redemption', in: M. Allen en S.R. Swain (red.), *Christian Dogmatics. Reformed Theology for the Church Catholic* (Grand Rapids Michigan 2016), 107-125.
- Theißen, G., *Lichtspuren. Predigten und Bibelarbeiten* (Gütersloh 1994).
- Trigt, P. van, 'John Bunyan', in: G. Harinck e.a., *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009), 131-141.
- Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, veertiende, herziene uitgave, 2005.
- Veer, F. van de en C. Janse, 'De omgang met tradities in de hedendaagse gereformeerde gezindte', in: J. van Kleeff en J. Methorst (red.), *Traditie in transitie. De plaats van tradities in een veranderende wereld* (Amsterdam 2016).
- Veld, H. van 't, *De pelgrimsstaf is in mijn hand. John Bunyan (1628-1688). Een biografie* (Utrecht 2004).
- Velden, M.J.G. van der, 'Miskotte over de Afscheiding en de Doleantie', in: W. Dekker e.a., *Het tegood van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie* (Zoetermeer 2006), 41-67.
- Velden, M.J.G. van der, *K.H. Miskotte als prediker. Een homiletisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1984).
- Velema, W.H., *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit* (Kampen 1990).
- Verboom, W., *Het bevindelijke nest* (Heerenveen 2002).
- Verweij, A.C., *Positioning Jesus' Suffering. A Grounded Theory of Lenten Preaching in Local Parishes* (Delft 2014).
- Vlastuin, W. van, 'Bevindelijke prediking', in: *Theologia Reformata*, 57.2 (2014), 153-163.
- Vlastuin, W. van, 'Spiritualiteit in de Heidelbergse Catechismus', in: F. van der Pol en W. van Vlastuin (red.), *Leven met de Heidelberger Catechismus. 450 jaar omgaan met het troostboek* (Gouda 2013).
- Vlastuin, W. van, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking* (Houten 2012).
- Vreekamp, H., *De vreze des Heren. Een oorsprongswoord in de systematische theologie* (uitgave in eigen beheer 1982).
- Vreekamp, H., *Eerbied. De vreze des Heren als bron van leven* (Kampen 1984).

- Vries, H. de, *Eredienst aan huis. De verrassende wereld van thuislezers en gezelschapsmensen* (Apeldoorn 2012).
- Waaijman, K., *Spiritualiteit. Vormen, Grondslagen, Methoden* (Kampen 2000).
- Ward, P., 'The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students. A Response to Bonnie Miller-McLemore', in: *International Journal of Practical Theology*, 16 (1) (2012), 55-65.
- Warren, M., *At this Time in this Place. The Spirit embodied in the Local Assembly* (Harrisburg Pennsylvania 1999).
- Wassenaar, J.D.Th., *Vreemdelingschap. Historische en hedendaagse stemmen uit kerk en theologie* (Zoetermeer 2014).
- Wester, F., en V. Peters, *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures* (Bussum 2004).
- Wester, F., *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (Deventer 2006).
- Westerhoff, J.H., *Spiritual Life. The Foundation for Preaching and Teaching* (Louisville Kentucky 1994).
- Westerink, H., *Verlangen & vertwijfeling. Melancholie & predestinatie in de vroege moderniteit* (Amsterdam 2014).
- Wilson, P.S., *The Four Pages of the Sermon. A Guide tot Biblical Preaching* (Nashville 1999).
- Wisse, M., 'God op het hoogst verheerlijkt en de mens op het diepst vernederd. Bevindelijk gereformeerden als volgelingen van Augustinus', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007), 182-204.
- Wit, H.F. de, *De verborgen bloei. Over de psychologische achtergronden van spiritualiteit* (Kampen 2006).
- Woelderink, J.G., *Verbond en bevinding* (Amsterdam 1974).
- Yoo, H.M., *Raad en daad. Infra- en supralapsarisme in de Nederlandse gereformeerde theologie van de 19e en 20e eeuw* (Kampen 1990).
- Zanden, I. van der, *Spiritueel pelgrimeren. Wegwijzer voor de moderne pelgrim* (Delft 2011).
- Zwaag, K. van der, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief* (Heerenveen 2003).
- Zwaag, K. van der, *Augustinus, de kerkvader van het Westen. Zijn leven, zijn leer en zijn invloed* (Heerenveen 2008).
- Zwemer, J.P., *De bevindelijk gereformeerden* (Kampen 2001).

Namenregister

- Aalders, C. 107, 111
Aalst, G.J. van 26, 35, 55, 56, 60,
70, 74, 116, 144, 160, 171, 200,
201, 226, 236, 275, 302, 303, 366
Alblas, J.B.H. 38
Allen, M. 348
Ambrosius, I. 60
Asselt, W.J. van 340
Augustinus, A. 312, 324, 325, 326
Avinck, Th. 60
Avis, P. 192
Baan, G.J. 205
Baarda, D.B. 35, 38, 45, 149
Baars, A. 98, 106, 111, 361
Baas, A. 109, 111
Bac, A. 52, 144
Baers, J. 337
Bal, M. 153
Barnard, M. 20
Bartholomew, C. 206
Barton, J. 196
Beeke, J.R. 106, 108
Bekkum, K. van 108
Belzen, A. van 52, 83, 87, 94
Berendsen, D. 100
Bergoglia, J. 290
Berkhof, H. 326
Berkum, H.J. van 49, 50
Beukelman, J. 46
Beumer, J. 110
Beute, M. 260
Birks, M. 139, 140, 143, 144, 146,
150, 152, 157
Blaauwendraad, J. 29
Blok, L. 52, 60
Blok, P. 38, 63, 64, 96, 162, 250,
252, 269, 344
Boddaert, P. 338
Boeije, H. 24, 36, 140, 142, 143,
144, 145, 150, 151, 152, 157
Boer, E.A. de 86
Boer, F. de 135
Bohlmeijer, E. 202
Bohren, R. 333
Boonstra, P. 29, 36, 136
Borgman, E. 33
Bos, R. 31, 260, 261
Bosch, R. 36, 134
Boston, Th. 47, 60
Bouwman, K. 101
Boven, B.J. van 38, 60, 61, 63, 93,
94, 96, 97, 162, 204, 218, 228,
230, 247, 248, 267, 294, 364
Bowen, G.A. 36
Braet, A. 32
Brakel, Th. à 47
Brakel, W. à 47, 60
Bras, K. 101, 110, 337
Brienen, T. 38, 39, 64, 111
Brink, G. van den 33, 103, 212,
330, 331, 336, 337
Brink, G.A. van den 401
Brown, S.A. 27, 28, 322
Brugman, G.M. 202
Bruijne, A. de 108
Bryant, A. 36, 143, 146
Buitelaar, P. 111
Bultmann, R. 352, 353

- Bunyan, J. 38, 39, 47, 59, 60, 160,
162, 242, 246, 248, 249, 252, 253
Burger, H. 240
Buttrick, D. 90, 175, 176, 322,
323, 365
Calvijn, J. 103, 108, 326, 327, 328,
361
Campbell, C.L. 286, 289
Campen, M. van 110
Caron, J.R. 104
Charmaz, K. 35, 36, 116, 138,
140, 142, 143, 144, 145, 146,
150, 151, 153
Clark, R.S. 348
Clements, G. 49, 340
Coenen, H. 32
Comrie, A. 26, 46, 47, 49, 53, 60
Cornick, D. 106
Costerus, F. 46
Craddock, F.B. 58, 59
Cunningham, D.S. 104
Debaene, R. 326
Dekker, W. 110, 333, 337
Dey, I. 143, 152
Dieren, C.A. van 206, 218, 315,
328, 330, 342, 370, 378
Dijk, G. van 240
Dijk, K. 53
Dikkenberg, W. van den 49
Dingemans, G.D.J. 166
Dohmen, J. 238
Doleweerd, J. van 78, 79
Downey, M. 102, 103, 104
Driessen, J. 59, 60, 228
Dunan-Page, A. 39
Eckeveld, J.J. van 30, 35, 47, 54,
60, 72, 73, 80, 81, 82, 83, 84, 87,
88, 93, 160, 173, 181, 182, 183,
184, 186, 201, 221, 228, 230,
273, 281, 303, 320
Ekris, C.M.A. van 29, 137
Elshout, A. 303
Erp, S. van 33
Erskine, E. 47, 60
Erskine, R. 47, 60
Eslinger, R. 175, 183, 193
Evers, J. 138, 139, 140, 142, 144,
149, 150
Exalto, J. 240, 261
Flick, U. 146
Floor, W. 63
Florijn, H. 46, 47, 48, 49, 50
Ganzevoort, R. 238, 240
Geel, R. 181, 185, 254, 276
Gier, K. de 30
Glaser, B.G. 28, 137
Golverdingen, M. 26, 46, 47, 48,
50, 51, 66, 164, 308, 339, 367
Graaf, J. van der 107
Graafland, C. 164, 323, 327, 328
Grandia, J.J. 29, 31, 49, 80, 81, 82,
83, 87, 321, 324, 331
Groe, Th. van der 47, 60
Grözinger, A. 58, 177, 254, 261,
262, 307
Gunst, A.J. 37, 60, 117, 119, 127,
128, 131, 141, 143, 152, 205
Haan, M. den 338
Haaren, J. van 359, 360
Hage, W. 35, 72
Haight, R. 101, 103
Hale, A. 291
Hanegraaff, W.J. 20
Harinck, C. 35, 38, 63, 72, 73, 76,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 93, 95, 98,
111, 113, 114, 162, 243, 263, 265,
278, 302, 316
Harinck, G. 39

- Harinck, W. 87, 215, 216, 229, 310
 Hart, J. de 24, 25
 Heer, J.M.D. de 52, 225, 267, 274, 280, 340
 Heiden, A.B. van der 216, 226, 263
 Heiden, B. van der 37, 59, 60, 63, 117, 118, 124, 125, 126, 131, 141, 143, 155, 167, 168, 213, 222, 227, 229, 232, 269, 293, 299, 314, 343
 Hell, A.C. van 397
 Hellenbroek, A. 26, 46, 47, 60, 208, 220, 270, 276, 278
 Henry, M. 60
 Hensen, W. 110
 Hertog, G.C. den 98, 337
 Herwaarden, J. van 207
 Hijmans, E. 32
 Hoek, J. 20, 21, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 258
 Hoekstra, T. 53, 57, 78
 Hofman, H. sr. 78
 Hofman, H. jr. 66, 335, 341
 Hofman, H.A. 46, 47
 Hogchem, C. 60, 61, 219, 318, 330, 342, 367
 Holtrop, P.N. 242
 Honkoop, A.F. 35, 69, 71, 304, 359
 Hoogerland, A. 37, 122, 123, 129, 130, 359
 Hoogerland, G. 78, 295
 Hoonaard, W.C. van den 36
 Horner, B.E. 39
 Hughes, F. 206
 Huijgen, A. 221
 Huijser, A.T. 43, 49, 211, 222, 284, 369
 Huisman, L. 261
 Hul, J. van 't 381
 IJsselstein, J. 259, 301
 Immink, F.G. 27, 32, 33, 34, 194, 195, 196, 198, 212, 254, 262, 286, 287, 288, 289, 290, 307, 322, 323, 348, 351, 352, 353, 354
 Jacobsen, D.S. 27
 Jager, O. 309, 361
 Janse, C.S.L. 25, 26, 29, 86
 Järveläinen, P. 100
 Jobsen, A. 30
 Johnson, M. 252
 Jongste, C. de 30
 Jonker, P. 175, 179
 Josuttis, M. 90, 285, 286, 350
 Kamp, P. van de 238, 260
 Karels, J. 35, 37, 76, 120, 121, 125, 128, 335
 Karels, W.J. 60, 61, 227, 346, 375
 Karens, M. 60, 160, 170, 188, 189, 190, 231, 301, 319, 321, 379
 Kater, M.J. 34, 58
 Kattenberg, R. 60, 66, 228, 368
 Keijzer, A. de 100
 Kelle, U. 36
 Keller, T. 57, 62, 290, 291, 296, 301
 Kemp, J. van der 46
 Kennedy, R. 179, 180
 Kersten, G.H. 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 77, 212, 216, 328, 329, 330, 331
 Keulen, D. van 110
 Kieskamp, R.H. 107, 111
 Kim-Prieto, C. 291
 Kleeff, J. van 25
 Knevel, A.G. 111
 Knijff, H.W. de 390
 Koelman, J. 303

- Koetsier, B. 193
 Kok, R. 50, 51
 Kooi, C. van der 33, 103, 212, 330, 331, 336, 337
 Koster, J. 65, 155
 Kregting, J. 25
 Laan, J.H. van der 68, 89, 352
 Laar, P. van 207
 Labee, B. 29, 56, 58, 60, 61, 279, 303
 LaCugna, C.M. 103
 Lagemaat, T. van de 25
 Lakoff, G. 252
 Lange, E. 89, 323
 Lange, F. de 242
 Lange, R. de 238
 Ledebor, L.G.C. 46
 Leede, B. de 56, 57, 59, 88, 195, 196, 254, 273, 307, 322
 Leeuwen, T. van 287, 288
 Lempert, L.B. 146
 Lieburg, F.A. van 25, 26, 29, 45, 47, 304
 Lincoln, A.T. 206, 207
 Linde, S. van der 327
 Locher, G.F.D. 312
 Lodensteyn, J. van 47
 Long, T.G. 55, 56, 62, 79, 88, 89, 286
 Loonstra, B. 340
 Luhrmann, T.M. 148
 Luther, M. 282, 387
 MacIntyre, A. 286
 Mallan, F. 51
 Manen, A.M. van 338
 Manen, G. van 62, 374
 Margry, P.J. 207
 Maris, J.W. 105
 Mastenbroek, J. 48, 51
 Mauritz, J.H. 26
 McClure, J.S. 259, 323
 McGrath, A. 100, 102, 103, 105
 Meeuse, C.J. 54, 55, 303
 Melis, P. 61, 155, 199, 200, 234
 Methorst, J. 25
 Metselaar, S. 100
 Meulen, H.C. van der 104, 105, 110
 Mills, J. 139, 140, 143, 144, 146, 150, 152, 157
 Miskotte, K.H. 90, 110, 196, 197, 332, 380
 Moehn, W.H.Th. 399
 Moens, G.J.N. 272
 Moerkerken, A. 26, 35, 48, 49, 52, 53, 54, 57, 61, 63, 69, 71, 79, 82, 86, 111, 112, 113, 160, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 196, 197, 203, 209, 230, 232, 236, 237, 257, 332, 359, 381
 Montesano Montessori, N. 338
 Mooij, A. 261
 Mortelmans, D. 140, 141, 143, 146, 157
 Muis, J. 289, 321, 348, 361
 Mulder, F. 63, 234, 236
 Mulder, G.W.S. 43, 60, 214, 362
 Mulder, P. 86, 164
 Muller, R.A. 211, 212
 Nauta, R. 100
 Neele, C. 59, 61, 298
 Neer, J. van 324
 Net, J.S. van der 255
 Nieman, J. 286, 287
 Niet, C.A. de 103
 O'Day, G.R. 61, 62
 Old, H.O. 53
 Ool, P.J.M.A. van 102, 105

- Oskamp, P. 181, 185, 254, 276
 Otto, R. 309
 Owen, J. 291
 Owens, W.R. 39
 Park, C.L. 291
 Paul, H. 35, 43, 80, 82, 85, 144
 Perrin, D.B. 100, 104, 105, 111
 Peters, V. 24, 38, 142, 145, 146, 153, 161
 Philpot, C. 60
 Plaisier, A.J. 238
 Pleijter, A.R.J. 33
 Pleizier, T.T.J. 22, 27, 137, 142, 143, 258, 277, 278, 307, 353, 380
 Poel, C. van de 35, 75
 Pol, F. van der 107
 Polman, A.D.R. 326
 Pons, A. 396
 Post, S.D. 26
 Powell, S.M. 103
 Reisen, H. van 325
 Reuver, A. de 103, 378, 379
 Rice, H.L. 107, 108
 Rietdijk, D. 37, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 132, 302
 Rijswijk, J. van 60, 297
 Roessingh, K.H. 110
 Roest, H. de 20, 21, 28, 254, 323, 338
 Roodenburg, H. 54, 304
 Roos, J. 49, 51
 Roothaan, A. 20, 100, 101
 Roukema, R. 242
 Rouwendal, P.L. 49, 50, 51, 326, 327
 Ruitenburg, P. van 55
 Ruler, A.A. van 64, 65, 67, 110, 278
 Ryrie, A. 378
 Saane, J. van 20, 100, 101, 102
 Santing, C. 207
 Schaap-Jonker, J. 88, 262
 Schelling, P. 30
 Schipper, J. 60, 63, 373
 Schortinghuis, W. 60
 Schot, A. 43, 60, 61, 63, 208, 211, 239
 Schrama, M. 324
 Schreuder, A. 52, 66, 320
 Schuman, H. 238
 Schutte, G.J. 38
 Schwanda, T. 378
 Sederel, C. 25
 Selderhuis, H.J. 348
 Sheldrake, P. 100, 101, 103, 104, 105
 Silfhout, W. 52, 61, 62, 63, 83, 213, 225, 231, 318, 341
 Skorka, A. 290, 291
 Smaling, A. 32, 135
 Smelik, J. 25
 Smytegelt, B. 26, 46, 47
 Snel, J.D. 26
 Sonneveld, C. 66, 113, 165, 227, 238
 Spijker, W. van 't 102, 103, 105, 242, 304, 391
 Staring, R. 150
 Stark, C. 27, 56, 57, 59, 88, 194, 195, 196, 198, 254, 273, 307, 322
 Steenblok, C. 50, 51, 77
 Stevenson, P.K. 343, 363, 365, 369
 Stienstra, N. 173
 Stoffels, H.C. 26
 Stoker, W. 20, 100
 Strauss, A.L. 28
 Stuijvenberg, T. van 300, 302
 Swain, S.R. 348, 361

- Terlouw, L. 217, 355, 363, 376
 Tevel, H. 325
 Theißen, G. 179
 Tigchelaar, A. 324
 Trigt, P. van 39
 TubbsTisdale, L. 286
 Tuinier, D.W. 270, 271, 311, 336
 Veer, F. van der 25, 26
 Veld, H. van 't 38
 Velden, M.G.J. van der 332, 333
 Velema, W.H. 105, 106, 107, 108
 Venema, E. 35, 38, 73, 77, 162, 282, 283, 312, 359
 Verboom, W. 108, 111, 315
 Vergunst, A. 38, 52, 85, 110, 162, 245, 247, 359, 361
 Verhagen, A. 50
 Vermeer, J. 46
 Verschuure, A. 61, 155, 263, 295, 300
 Verweij, A.C. 28, 136, 146, 365, 366, 370
 Verweij, J. 35, 70
 Visscher, W. 26, 59, 61, 204, 235, 264, 266, 273, 297, 377
 Visser, J. 238
 Vlastuin, W. van 20, 21, 22, 107
 Vogelaar, C. 60, 64, 66, 214, 226, 260, 314, 317, 334, 345
 Vreekamp, H. 108
 Vreugdenhil, C.G. 26, 37, 78, 111, 114, 115, 164, 208, 219, 220, 235, 295
 Vries, H. de 25
 Waaijman, K. 20
 Ward, P. 33
 Warren, M. 286, 287, 288, 291
 Wassenaar, J.D.Th. 38, 242
 Wessels, A. 252
 Wester, F. 24, 32, 38, 142, 146, 153, 161
 Westerhoff, J.H. 104
 Westerink, H. 327
 Weststrate, J.C. 37, 117, 118, 124, 126, 127, 130, 131, 141, 143, 147
 Wieringen, A.L.H.M. van 33
 Wilson, P.S. 58, 59, 175, 176, 177, 261, 315
 Wisse, I. 326
 Wisse, M. 47
 Wit, D. de 58, 160, 239, 334, 350, 353
 Wit, H.F. de 239
 Woelderink, J.G. 109, 110
 Wright, S.I. 343, 363, 365, 369
 Yoo, H.M. 328
 Zanden, I. van de 207
 Zippro, J.B. 49
 Zwaag, K. van der 326, 327, 328
 Zwemer, J.P. 25, 239

Curriculum vitae

Arie van der Knijff werd op 14 november 1963 geboren in Waddinxveen. Hij deed staatsexamen VWO in 1984. Juni 1985 behaalde hij de propedeuse Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Leiden. November 1985 switchte hij naar de studie Godgeleerdheid aan dezelfde universiteit. Hij voltooide daar het doctoraalexamen in 1991. Ondertussen was hij in maart 1990 begonnen als docent godsdienst in het reformatorisch middelbaar onderwijs. In 2003 werd hij, als gevolg van onder andere het syndroom van Asperger en herhaalde ernstige burn-outs, volledig arbeidsongeschikt. Vanaf 1 april 2014 werd hij ingeschreven als (buiten) promovendus aan de Protestantse Theologische Universiteit. Arie trouwde op 26 maart 1987 met Jannie Schouten. Samen kregen ze drie dochters, drie zoons en drie schoondochters. Inmiddels is hij opa van vijf kleinkinderen: Hannah, Jedidja, Jeftha, Nathan en Ezra.

